A magyar kisebbségek 100 éve

Összeállította
ROMSICS IGNÁC

Szerkesztette
KOVÁCS KISS GYÖNGY

Borító
SZENTES ZÁGON

A magyar kisebbségek 100 éve

A Magyar Tudományos Akadémia
II. FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
2022. szeptember 22–23-ai konferenciáján elhangzott előadások
szerkesztett változata

KOMP-PRESS
Kolozsvár, 2023

A MAGYAR KISEBBSÉGEK 100 ÉVE
© Szerzők, 2023
© KOMP-PRESS

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

KORUNK – KOMP-PRESS
Kolozsvár, E. Grigorescu u. 52.
Telefon: 0040-264-335-035
Postacím: 400146 Cluj, C. P. 273, Romania
www.korunk.org

Felelős kiadó: Kovács Kiss Gyöngy
Felelős szerkesztő: Rigán Lóránd
Korrektúra: Deák Szidónia
Számítógépes tördelés: Balázs Júlia
Készült a csíkszeredai Alutus Nyomdában
Felelős vezető: Hajdú Áron igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
A magyar kisebbségek 100 éve : A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és történettudományok osztályának : 2022. szeptember 22–23-ai konferenciáján elhangzott előadások : szerkesztett változata. - Cluj-Napoca : Komp-Press, 2023
ISBN 978-606-773-035-7

323.1

TARTALOM

ZSOLDOS ATTILA
Megnyitó 7

FREUND TAMÁS
Köszöntés 9

HOSSZÚ TÁVÚ TENDENCIÁK: DEMOGRÁFIA, GAZDASÁG, TÁRSADALOM, ASSZIMILÁCIÓ

KOCSIS KÁROLY
Államok és etnikai térszerkezet a Kárpát-medencében Versailles előtt és után 11

DEMETER GÁBOR – PÉNZES JÁNOS – PAPP ISTVÁN
A területi egyenlőtlenségek változása az elmúlt 100 évben a Duna-medence területén – kitekintés a magyarok lakta határon túli régiók gazdasági fejlettségének változásaira (1910–2010) 25

TÁTRAI PATRIK
Az etnikai rétegződési rendszerek átalakulása a Kárpát-medencében 1910 és 2011 között . . . 43

CSERNICSKÓ ISTVÁN
Nyelvpolitikai rezsimek a Kárpát-medencében 1920–2022 (a magyar nyelv státusának változásai tükrében) 57

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK (1920–1938)

SZARKA LÁSZLÓ
Multietnikus nemzetállamok, nagyhatalmi forgatókönyvek a versailles-i Közép-Európában. Közösségépítés, kisebbségvédelem és revízió 69

SIMON ATTILA
Az elutasítástól az elfogadásig. A szlovákiai magyar társadalom változásai két háború között 81

SZAKÁL IMRE
Magyarok a csehszlovák Kárpátalján 91

K. LENGYEL ZSOLT
Kényszerű középúton. Erdélyi magyarok Nagy-Romániában 1920–1940 99

DÉVAVÁRI ZOLTÁN
Kiútkeresés. A délvidéki magyar kényszerkisebbségi politika két évtizede (1918–1941) . . . 111

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN (1938–1947)

ROMSICS IGNÁC
Trianon revíziója és megismétlése, 1938–1947 121

SZEGHY-GAYER VERONIKA
Dél-szlovákiai magyar közalkalmazottak a változó világban – kassai esettanulmány a személyi kontinuitás kérdéséről, 1938–1948 137

BRENZOVICS LÁSZLÓ
Kárpátalja az első bécsi döntéstől a párizsi békéig 147

L. BALOGH BÉNI
Észak-Erdély–Dél-Erdély: magyarok többségben és kisebbségben 155

A. SAJTI ENIKŐ
„Kis-Bácskából süvít a szél…” Magyarok és szerbek, 1941–1947 163

Az államszocializmus időszaka (1947/48–1989)

Földes György
Magyarország és a határon túli magyarság 1948–1989 171

Popély Árpád
A magyar kisebbség a pártállami évek Csehszlovákiájában 1948–1989 181

Molnár D. Erzsébet
Kárpátalja az államszocializmus időszakában. Megszállás és bekebelezés 191

Novák Csaba Zoltán
A szocialista nemzetépítés és integráció között. Az RKP magyarságpolitikája 1948–1989 . . 199

Vukman Péter
A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a délvidéki magyarok a békekötés után 209

A rendszerváltás óta (1990–2000)

Bárdi Nándor
A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája, 1988–2022 219

Öllös László
Magyar stratégiák 1989 után Pozsonytól Kassáig 237

Fedinec Csilla
A kisebbségi kérdés az ukrán államban: a kárpátaljai magyarok példája 245

Horváth István
„Jogot igen, státust nem!”– a romániai etnopolitikai rezsim 1989 után 255

Szerbhorváth György
A háborús ellenállástól az újabb egypártrendszerig. A vajdasági magyarság 1990 és 2020 között 265

A kisebbségkutatás helyzete: eredmények, teendők, kutatási irányok

Egry Gábor
A dekonstrukción túl? Lehet-e a kisebbségtörténetből új, nagy történeti elbeszélés? 275

Gaucsík István
A szlovákiai magyar történetírás eredményei és feladatai (avagy folyamatosság és megszakítottság erezetei) 287

Fodor János
Az erdélyi magyar történetírás műhelyei 1920–1989 között – vázlat 297

Gidó Attila
Az erdélyi zsidók jelenkori történetének kutatása 305

Ablonczy Balázs
Zárszó: Kisebbségtörténet, nemzeti történetírás, global history 315

Zsoldos Attila
MEGNYITÓ

Tisztelt Hölgyek, Urak!

Örömmel köszöntöm a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának a holnapi napra is átnyúló mai rendezvényén megjelenteket, s külön örömmel Freund Tamás akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, aki naptára zsúfoltsága ellenére is talált időt arra, hogy megtisztelje konferenciánkat köszöntőjével, ezzel is jelezve: Akadémiánk kiemelkedő jelentőségűnek ítéli a szülőföldjükön kisebbségbe szorult Kárpát-medencei magyar közösségek sorsa alakulásának tudományos igényű vizsgálatát.

A középkor történetének kutatójaként egy egészen más világban érzem otthonosan magam, mint amellyel konferenciánk foglalkozik. A középkorban ugyanis éppen fordított volt a helyzet: a Magyar Királyság területén belül éltek kisebbségi csoportok, biztosítva az ország etnikai, nyelvi és vallási sokszínűségét. Azt nem állíthatom, hogy e közösségek együttélése a többségi magyarsággal minden esetben olyan harmonikus lett volna, amint azt a magyar hagyományos világ talán legjobb ismerője, Akadémiánk levelező tagja, Mikszáth Kálmán egy *bon mot*-ja sugallja. A *Prakovszky, a siket kovács* azon részletéről van szó, amelyben két magyar kisnemes azon tanakodik, hogy egy morva vállalkozó vajon alkalmas kérője lehet-e egyikük lányának, s végül arra jutnak: „csak olyan jóravaló magyar ember volna, mint mi, ha tótul tudna".

Tény mindenesetre, hogy a középkorban nem nyelvében élt a nemzet, hanem királyában, s az együtt élő közösségek közötti feszültségek felkeltéséhez a vallás sokkal inkább kéznél lévő eszköz volt, mint a nyelvi vagy etnikai különbségek hangsúlyozása. Az Árpád-kor Magyarországán élt muszlim közösségeknek például, amennyire forrásaink betekintést engednek e kérdésbe, sosem kellett nehézségekkel szembenézniük azért, mert etnikai eredetük a Volgai Bolgárország vagy éppen a mai Üzbegisztán területén egykor létezett Hvárezm irányába mutatott, abból azonban származhattak bajok, hogy az iszlám hívei. Olykor származtak is, mert a középkori kereszténység és egyháza számos erénnyel ékeskedett ugyan, ám a vallási türelem nem tartozott ezek közé. Így esett, hogy Kálmán király törvényei nem sok kétséget hagynak affelől, hogy az uralkodó szándékai szerint a magyarországi muszlim közösségek előtt csak a teljes beolvadás, a vallási és etnikai identitás maradéktalan feladásának útja áll nyitva. A király rendkívüli körültekintésére mi sem jellemzőbb, mint hogy a törvényekben megfogalmazott tilalmak valóságos katalógusát adják az iszlám vallási előírásainak, miközben az említett program megvalósításának érdekében olyan, meglepően modernnek ható hatalmi technikák tűnnek fel,

mint a vegyes házasságok kikényszerítése vagy települési közösségek erőszakos megbontása, s a jogalkotó még az iszlám tanításait titkon követők feljelentőinek jutalmazásáról sem feledkezik meg. Az, hogy a 11. század végén hozott törvények szigorának forrása vajon az eredetileg papnak szánt Kálmán király vallási buzgalmában vagy az első keresztes hadjárat által felkorbácsolt indulatokban kereshető-e, nem deríthető ki. Kétségtelen ellenben – s ez korántsem lényegtelen különbség a középkor és a modernitás világa között –, hogy Kálmán törvényeit nem hajtották végre. Ennek bizonysága, hogy az 1150 és 1153 között Magyarországon élt arab utazó, a granadai születésű Abū Hāmid al-Garnātī virágzó muszlim közösségekről ad hírt. A tapasztalatairól beszámoló munka egyik anekdotája szembetűnően igazolja, milyen lanyhának mutatkozott a muszlimok vallási különállásának felszámolása terén az idő tájt a magyar királyi hatalom. Felidézi ugyanis a II. Géza királlyal folytatott barátságos eszmecseréjét a keresztény és a muszlim életvitel előnyeiről és hátrányairól, melynek során különös figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy vajon a keresztények számára magától értetődő borivás vagy a muszlimok által gyakorolt többnejűség veszélyezteti-e inkább a férfiak katonai teljesítőképességét. Végül aztán abban maradtak: leghelyesebb, ha ki-ki a maga szokásait követi, így a magyar király engedélyezte muszlim alattvalóinak mind a többnejűséget, mind az ágyasok tartását. Nem csoda, hogy Abū Hāmid úgy összegzi benyomásait: „ez a király szereti a muszlimokat”.

Konferenciánknak azonban nem a felvilágosult középkor a témája, hanem a sötét 20. század.

Megköszönve megtisztelő figyelmüket, felkérem Freund Tamás akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, köszöntse a konferenciát.

FREUND TAMÁS
KÖSZÖNTÉS

„Le kell vonnunk a tanulságot; szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal, és nem szabad ámítanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk."

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!
Kedves Vendégeink!

Az erdélyi polihisztor, a magyar kultúrát a kisebbségi létben élete végéig ápoló Kós Károly vetett így számot helyzetükkel az Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához 1921-ben harmadmagával írt röpiratában, a *Kiáltó szó*ban.

Több mint 100 éve immár annak, hogy az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés értelmében Magyarország elveszítette területének 67 és lakosságának 58 százalékát. Ha pedig a Magyar Királyságon belül területi és politikai autonómiát élvező Horvátországot is hozzászámítjuk, akkor a területi veszteség már 71, a népességcsökkenés pedig 63 százalékos. Az elcsatolt területeken élő több mint 10 millió ember közül 3,2 millió volt magyar, akiknek mintegy fele közvetlenül az új határok túloldalán élt.

Egy egész nemzedéket ért életfogytig tartó trauma.

Az anyaországtól elszakítva, az addigi családi, hivatali, kulturális és infrastrukturális kötelékek drasztikus elvágásával szinte légüres térbe kerültek tömegek. Egzisztenciájukat, nemegyszer az életüket is veszélyeztetve érző emberek sokasága szembesült a menni vagy maradni dilemmájával.

Akik maradtak, éppúgy a bizonytalant választották, mint a szülőföldjüket elhagyók. A maradás nem kecsegtetett több reménnyel és szebb holnappal, mint a költözés.

Tisztelt Konferencia!

Trianon nem egyszerűen új határokat vont meg. Elindította, illetve felgyorsította a magyarok által lakott, de Magyarországon kívülre került területeken az addigi társadalmi-gazdasági rendszer erózióját is. Láthatatlan szövedék szakadt szét, vagy éppen nagyon is jól látható birtokok cseréltek gazdát. Bonyolult, az élet minden területét behálózó problémával szembesült milliónyi, magát magyarnak valló ember: a nemzetiségi kérdéssel. Amely „nemcsak vagy nem elsősorban nyelvi-kulturális kérdés, hanem szociális probléma is" – ír-

ja Romsics Ignác akadémikustársam önéletrajzi könyvében, idézve a 2015-ben elhunyt Katus Lászlót Bethlen István nemzetiségpolitikai koncepciója kapcsán.

Mindezek figyelembevételével szervezte meg az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya a ma kezdődő, kétnapos tanácskozást, amely folytatása a Horthy-korszakkal, majd az államszocializmus időszakával foglalkozó, 2020-ban, illetve tavaly megrendezett konferenciáknak. Ily módon kapcsolódik az Akadémiának ahhoz a törekvéséhez, hogy a magyar múlt vitás vagy további kutatásokat igénylő kérdéseit tudományos módszerekkel, a történettudomány és a rokon tudományok képviselőinek bevonásával feltárja. Az előadók között geográfus, kisebbségkutató, nyelvész és szociológus egyaránt megtalálható, így a tanácskozás sok szempont tekintetbevételével és vizsgálatával ad majd átfogó képet a kisebbségi létbe szorult magyar közösségek elmúlt évszázadáról.

A mostanihoz hasonló tudományos tanácskozásokon túl a sorsfordító magyar történelmi események tudományos igényű feltárása iránti akadémiai elkötelezettséget példázza az MTA támogatásával 2016-ban megalakult Trianon 100 Lendület-kutatócsoport is, amelynek tagjai a nagypolitikától a hétköznapok és helyi történések felé fordultak. Az elmúlt években forráskiadványokkal, az eladási listák élére kerülő olvasmányos feldolgozásokkal, online adatbázisokkal járultak hozzá a békeszerződés és következményeinek történetében lévő fehér foltok megszüntetéséhez.

Kedves Kutatótársak!

Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának a konferencia megszervezését, és minden előadónak, hogy eredményei ismertetésével, véleményével hozzájárul a magyar kisebbség egy évszázados történetének tudományos igényű feldolgozásához.

Eredményes, jó tanácskozást kívánok!

KOCSIS KÁROLY

ÁLLAMOK ÉS ETNIKAI TÉRSZERKEZET A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN VERSAILLES ELŐTT ÉS UTÁN

Hazánk, a Kárpát-medence[1] 1918-ig nyolc és fél évszázadig (900–1541, illetve 1699/1718–1918 között) egyetlen állam (a Magyar Szent Korona) területéhez tartozott. Ez a nemzetközi szempontból is rendkívüli területi-politikai stabilitás nem jelentette azt, hogy a népek keresztútján fekvő, közép-európai hazánk területén élő népesség etnikai, nyelvi arculata bármikor is homogén lett volna, és mindenki az államalkotók, a magyarok nyelvét beszélte volna. A sokféle nyelvű, etnikai gyökerű, vallási kötődésű népesség kétharmada a középkor utolsó évszázadaiban – a rendelkezésre álló földrajzi nevek, adófizetők családneveinek és egyéb forrásoknak a nyelvészeti elemzése alapján – feltehetően magyar nyelvű volt, akik leginkább az ország mezőgazdasági szempontból legtermékenyebb alföldi, dombvidéki, folyóvölgyi területeit lakták. Természetesen e kulturális jellemzők közül a vallásnak a reformáció kezdetétől, a 16. századtól, a nyelvi-etnikai hovatartozásnak a modern nemzetek, a nacionalizmus megszületését, a nemzetállami törekvések, irredenta mozgalmak kialakulását követően, főként a 19. századtól lett különösebb jelentősége. Ezen időszakra a Kárpát-medence területe etnikai-vallási szempontból egyedülállóan tarkává vált, az államalkotó etnikum, a magyarok aránya a 18. század végére a teljes népesség egyharmadára csökkent, főként az 1514 és 1711 közötti háborús pusztítások és kívülről érkező bevándorlási hullámok eredményeként. Ezek az alapvető etnikai-nyelvi változások jelentősen átrendezték a terület etnikai erőviszonyait, és demográfiai szempontból megágyaztak a későbbi trianoni békediktátumnak.

AZ 1867 ÉS 1918 KÖZÖTTI IDŐSZAK

Az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követő első olyan magyar népszámlálás időpontjában, mely már rákérdezett a lakosság anyanyelvére (1880), a magyarok száma (és aránya) a Kárpát-medencében 6,4 millióra (42%-ra) nőtt, 1910-ben pedig már meghaladta a 10 milliót (49,2%-ot) (*1., 2. táblázat*). A magyarok számára kedvező, az I. világháborúig tartó nyelvi átrendeződés főként a magyarok nagyobb természetes szaporulatának, a

1. táblázat
A Kárpát-medence főbb nemzetei lélekszámának változása (1880–2011)

	Összes lakos	magyar	román	szlovák	horvát	szerb	ruszin, ukrán	német	szlovén
1880	15 322 367	6 440 956	2 397 457	1 785 530	1 280 211	791 285	352 172	1 939 475	61 301
1910	20 414 186	10 035 002	2 927 305	1 955 826	1 691 299	970 583	470 220	2 019 500	74 033
1920	20 757 252	9 709 124	3 021 523	2 220 567	1 758 266	991 268	503 873	1 909 231	88 299
1930	22 654 844	10 514 641	3 282 925	2 480 293	1 931 541	1 096 298	592 344	1 854 171	119 676
1941	24 338 389	12 001 355	3 370 279	2 526 445	2 087 011	1 118 824	635 223	1 662 344	69 076
1949	23 835 107	11 502 341	3 832 636	3 095 907	2 260 339	1 282 315	732 062	631 566	121 397
1960	26 334 725	12 558 900	4 129 087	3 692 690	2 470 074	1 485 419	784 049	639 419	112 668
1970	28 070 838	12 983 693	4 647 063	4 001 823	2 525 309	1 482 348	917 947	657 072	101 077
1980	29 855 944	13 469 789	5 287 164	4 436 036	2 461 809	1 469 320	1 010 830	619 066	98 299
1990	30 199 453	12 842 925	5 763 176	4 625 649	2 685 539	1 558 727	1 085 076	393 678	94 658
2001	29 456 489	11 821 101	5 464 118	4 716 182	2 832 181	1 496 828	1 124 701	37 176	81 932
2011	28 545 671	10 399 923	4 877 632	4 454 546	2 737 749	1 444 688	1 142 787	427 829	78 417

kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú, hegyvidéki peremterületek nemzetiségi lakosait a központi fekvésű magyar nyelvterületen szétszóró belső vándorlásoknak,[2] a magyar nyelvi környezetben lezajló természetes beolvadásnak és a magyaroknak a nemzetiségekhez képest kisebb mértékű kivándorlásának volt köszönhető.[3] Az elmagyarosodást a magyar nemzetnek és nyelvnek 1867 utáni kitüntetett szerepe vagy másként fogalmazva az aszimmetrikus többség-kisebbség hatalmi viszonyok is segítették. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az ipari és városi nemzetiségek ezreinek nyelvváltása, elmagyarosodása jelentős részben arra volt visszavezethető, hogy a magyar mezőgazdasági kereskön belül a földnélküliek, agrárproletárok aránya (1910-ben 47%) messze meghaladta a kisebbségekét (ruszinok 23,6%, németek 27,3%, románok 31,3%, szlovákok 33,3% stb.).[4] Ennek következtében a századforduló táján, a nagyfokú iparosítás, gazdasági fellendülés idején ezek a nincstelen magyar falusi tömegek a nemzetiségekhez képest jóval nagyobb mértékben települtek le a nem magyar jellegű vagy vegyes etnikumú városokban, ahol ők is hozzájárultak ahhoz, hogy viszonylag rövid idő alatt a helybeli népesség túlnyomó részének a magyar lett az anyanyelve. A városi népesség nagy ütemű elmagyarosodása eredményeként 1910-ben az ország városi lakosságának már 77,5%-a magyarnak számított, és 88,9%-a tudott magyarul. Erre a folyamatra a legjobb példát a főváros, Budapest szolgáltatta, ahol a magát magyarnak vallók aránya az 1850-beli 36,8%-ról 1880-ban 56,8-ra, 1910-ben 85,9%-ra növekedett.[5] A magyarságot erősítő nyelv- és identitásváltás, az önkéntes elmagyarosodás jórészt a társadalom felsőbb rétegeit érintette. Az ország 300 ezer fős értelmiségének 82,3%-a vallotta magát magyarnak, 8,6%-a németnek, 4,3%-a románnak, 1,5%-a szlováknak.[6] Főként az egyre nagyobb számban beköltöző, egyre jobban

2. táblázat
A Kárpát-medence főbb nemzetei arányának változása (%-ban, 1880–2011)

	Összes lakos	magyar	román	szlovák	horvát	szerb	ruszin, ukrán	német	szlovén
1880	100,0	42,0	15,6	11,7	8,4	5,2	2,3	12,7	0,4
1910	100,0	49,2	14,3	9,6	8,3	4,8	2,3	9,9	0,4
1920	100,0	46,8	14,6	10,7	8,5	4,8	2,4	9,2	0,4
1930	100,0	46,4	14,5	10,9	8,5	4,8	2,6	8,2	0,5
1941	100,0	49,3	13,8	10,4	8,6	4,6	2,6	6,8	0,3
1949	100,0	48,3	16,1	13,0	9,5	5,4	3,1	2,6	0,5
1960	100,0	47,7	15,7	14,0	9,4	5,6	3,0	2,4	0,4
1970	100,0	46,3	16,6	14,3	9,0	5,3	3,3	2,3	0,4
1980	100,0	45,1	17,7	14,9	8,2	4,9	3,4	2,1	0,3
1990	100,0	42,5	19,1	15,3	8,9	5,2	3,6	1,3	0,3
2001	100,0	40,1	18,5	16,0	9,6	5,1	3,8	1,3	0,3
2011	100,0	36,4	17,1	15,6	9,6	5,1	4,0	1,5	0,3

Forrás: Magyarország mai területe: 1880–1930 anyanyelvi, 1941–2011 nemzetiségi adatok, Szlovákia, Kárpátalja mai területe: 1880–1910 anyanyelvi, 1921–2011 nemzetiségi adatok (Kárpátalja 2011-re szerzői becslés), „Erdély" mai területe: 1880–1910, 1948 anyanyelvi, 1921–1930, 1956–2011 nemzetiségi adatok, Vajdaság, Pannon-Horvátország, Muravidék mai területe: 1880–1941 anyanyelvi, 1948–2011 nemzetiségi adatok (Muravidék 2011-re szerzői becslés), Őrvidék mai területe: (anya-, köz-)nyelvi adatok (1939-re szerzői becslés)

elmagyarosodott zsidóságnak[7] köszönhetően a gazdasági értelmiség körében a magyarok aránya még ennél is magasabb volt (84,5%). Az izraeliták száma Magyarországon az 1787 körüli 83 ezerről 1869-ben 542 ezerre, 1910-ben 920 ezerre nőtt.[8] Természetesen ez a magyarság számára kedvező etnikai folyamat nem egyformán érintette a nemzetiségeket. Az 1848–49-es szabadságharc és az I. világháború között elmagyarosodott kb. 2 millió lakosnak több mint harmada a zsidók, negyede a németek, ötöde a szlovákok közül került ki.[9] Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben a nemzetiségek egy részének önkéntes magyarosodása, etnikai térvesztése az I. világháború után a gyökeresen megváltozott politikai helyzetben a csehek (szlovákok), románok, szerbek magyarellenes propaganda-hadjárataiban fontos hivatkozási alapot jelentett.

Az említett folyamatok ellenére a magyar etnikai terület jelentékenyebb előretörése a rurális térségekben csupán a nyelvhatárok egyes szakaszain élt, aktív két- vagy többnyelvű, rendkívül bizonytalan etnikai identitású népesség lakta területeken (Nyitra-Bars-Hont, ÉK-Abaúj, Közép-Zemplén, Kelet-Ugocsa, Közép-Szatmár stb.), és a magyar etnikai tömbökön belül lévő kis, szétszórt – főként szlovák és német – nyelvszigeteken volt megfigyelhető. Jórészt ezeken a területeken volt fellelhető az a 230 település, mely 1880 és 1910 között magyar többségűvé vált, 4938-ra növelve a Kárpát-medencében a

magyar többségű települések számát 1880-hoz (4708) viszonyítva. Az etnikai-területi kiterjedést tekintve kisebb, de a demográfiai-társadalmi fontosságát tekintve sokkal nagyobb jelentőségű volt az államhatalom központjainak, a városoknak a rohamos elmagyarosodása. Ennek eredményeként a magyar etnikai terület és a nyelvhatárok-vásárvonalak városainak túlnyomó része szinte homogénnek, de legalábbis 80–90%-ban magyarnak mutatkozott, de a nemzetiségi területek számos városa is magyar nyelvszigetté vált az 1910-es anyanyelvi térképen (pl. Zólyom, Nagyrőce, Nagymihály, Varannó, Munkács, Szamosújvár, Abrudbánya, Déva, Vajdahunyad)

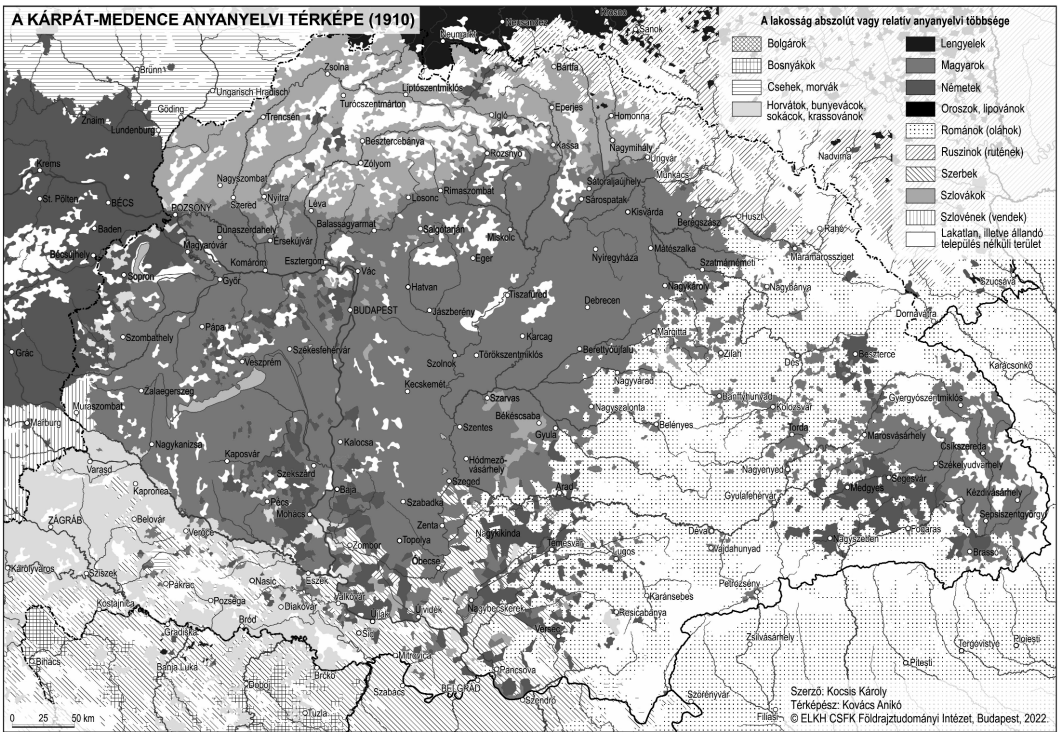

A Kárpát-medence anyanyelvi térképe (1910)

AZ 1918 ÉS 1938 KÖZÖTTI IDŐSZAK

Az I. világháborút követően, a Párizs környéki békediktátumok[10] eredményeként a Kárpát-medencét lefedő multietnikus birodalmat, az Osztrák–Magyar Monarchiát[11] két, etnikailag szinte homogén miniállamra (Ausztria, Magyarország)[12] és négy multietnikus, közepes-nagy méretű államra (Csehszlovákia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Románia és Lengyelország)[13] osztották fel (*3. táblázat*). A népszavazás, a helybeli lakosság tényleges önrendelkezésének elvét[14] hevesen elutasítva a trianoni „békeszerződés”[15] létrehozói a cseh, román, szerb katonai megszállást szentesítve, a szlovák, ruszin, román, szerb, horvát, szlovén, német többségű területeken kívül – katonai-gazdasági stratégiai

3. táblázat
A Kárpát-medence államai és az ottani domináns, államalkotó nemzetek aránya (%-ban, 1910–2021)

állam	1910	1930	1941	1960	1990	2001	2011	2021
Osztrák–Magyar Monarchia	43,4							
Ausztria		97,5		99,0	97,7	95,5	..	..
Magyarország		92,1	80,9	98,8	97,8	92,3	83,7	96,3*
Csehszlovákia		50,3		65,5	93,3			
Szlovákia			84,9			85,8	80,6	83,8
Románia		73,0	87,4	85,7	89,3	89,5	83,5	
Jugoszlávia		43,5		87,5	82,0			
Szerbia			84,0			82,9	83,3	
Horvátország			52,4			89,6	90,4	
Szlovénia						83,1	..	..
Szovjetunió				54,6	50,8			
Ukrajna						77,8	..	..

Megjegyzés: az adatok az államok mindenkori területére vonatkoznak!
A régióra teljesen vagy részben kiterjedt szövetségi államok domináns nemzetei: Osztrák–Magyar Monarchia 1910 német, magyar, Csehszlovákia 1930, 1961 cseh, 1991 cseh és szlovák, Jugoszlávia 1931 szerb, 1961, 1991 szerb, montenegrói, horvát, szlovén, bosnyák, macedón, Szovjetunió 1959, 1989 orosz
*Magyarország 2016-os mikrocenzusának eredménye

érdekekre hivatkozva – a magyar etnikai terület tetemes részét, 3,3 millió magyar anyanyelvűvel is elcsatolták az új magyar államtól. Annak eredményeként, hogy a szinte ma is érvényes ún. trianoni magyar határokat túlnyomórészt nem az etnikai határok[16] mentén húzták meg, a Kárpát-medence belsejében, a csehszlovák, román és délszláv állam határvidékei – máig fennálló súlyos bel- és külpolitikai feszültségforrásnak számítva – túlnyomórészt magyar (vagy vegyes) etnikumúvá váltak. A magyar államot és nemzetet végletesen megalázó, ezért a magyarok és néhány szomszédjuk kapcsolatát teljesen elmérgesítő trianoni „rendezés" Magyarországot a két világháború között politikai kényszerpályára helyezte, mely szinte minden politikai törekvését a részleges vagy teljes területi revíziónak rendelte alá. Az annektált határvidéki, csaknem homogén magyar településterületeket a szomszéd államok idegen testként, katonai-védelmi pufferzónaként kezelték, melyek etnikai átformálására, jórészt földreformjaik és városi telepítéseik révén számos kísérletet tettek.

A Kárpát-medencében a Versailles utáni új államhatalmi térfelosztás szinte azonnal hatást gyakorolt a terület népessége etnikai-nyelvi összetételére, alapvetően migrációs, asszimilációs, disszimilációs, természetes népmozgalmi és változó népszámlálástech-

nikai okok miatt. Az 1918–1924 közötti időszakban az Országos Menekültügyi Hivatal (Budapest) adatai szerint 350 ezer (valójában 426 ezer)[17] magyar menekült az új magyar államterületre. A hivatalosan regisztráltak többsége (197 ezer fő) a Romániának ítélt területekről érkezett, míg 107 ezren Csehszlovákiához, 45 ezren a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került lakóhelyeiket hagyták el.[18] Tekintettel arra, hogy az etnikai hovatartozás meglehetősen szubjektív, az egyének személyes mérlegelésén alapuló, a társadalomban uralkodó eszme- és politikai rendszer által nagymértékben befolyásolt társadalmi strukturális elem, ezért az egyes nemzetiségek számát a természetes népmozgalom és a vándorlások mellett az etnikai hovatartozás bevallásának ingadozása, az asszimiláció és az etnikai hovatartozás statisztikai számbavételének (anyanyelv, környezeti nyelv, nemzetiség, etnikai eredet stb.) eltérései is meghatározzák. A két világháború közötti időszakban feltűnő jelenség volt, hogy a korábban többnyire (nyelvében) elmagyarosodott izraelita vallásúakat és cigányokat Csehszlovákia és Románia területén a nemzetiségi statisztikákban már önálló kategóriába sorolták. Ezzel az 1910-es magyar anyanyelvi statisztikai adatokhoz képest különösen Kárpátalja, Szlovákia és Erdély területén csökkentették le a magukat magyarnak vallók számát. Az új magyar államhatáron kívül rekedt magyarok számának rohamos csökkenésében nagy szerepet játszott az a tény is, hogy a nyelvhatárok egyes szakaszain élő nagy létszámú, kétnyelvű, kettős kulturális kötődésű népesség többsége a statisztikákban ezúttal a szomszéd népeket gyarapította. Ilyen népesség élt általában a városokban, a szlovákiai Nyitra–Érsekújvár–Léva közötti területen, Kassa és Tőketerebes vidékén, a kárpátaljai Nagyszőlős nyugati körzetében, illetve a romániai Szatmár és Szilágy megye egyes részein.

Az 1910-es és 1930-as népszámlálások közötti időszakban szinte mindegyik új állam területén az államalkotó nemzetek előretörésének[19] és a (főként magyar) kisebbségek visszaszorulásának lehettünk tanúi. Összességében ez időszakban a Kárpát-medence területén a magát magyarnak vallók aránya 49,2%-ról 46,4%-ra, a németeké 9,9%-ról 8,2%-ra csökkent. A nem magyar nyelvűek körében legjelentősebb térnyerés a szlovákok körében volt megfigyelhető, akiknek aránya 9,6%-ról 10,9%-ra nőtt a fentiekben vázolt okok miatt. Hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők az egyes települések nyelvi többségének változásában is. A magyar többségűek száma 1910 és 1930 között 286-tal, a németeké 57-tel lett kevesebb, míg a szlovákoké 126-tal, a románoké 94-gyel, a szerbeké 22-vel nőtt a Kárpát-medence területén.

AZ 1938 ÉS 1945 KÖZÖTTI IDŐSZAK

Az Anschlußt,[20] a müncheni egyezményt,[21] a bécsi döntéseket[22] követően és a II. világháború során a versailles-i békerendszer összeomlott, és teljesen új államok, államhatárok jöttek létre a Kárpát-medencében is. A hitleri terveknek megfelelően 1939. március 14-én megszületett a „független” Szlovák Köztársaság, mellyel megszűnt létezni az 1918. október 28-án kikiáltott Csehszlovákia. Ezen a napon, amikor Magyarország elsőként ismerte el Szlovákia függetlenségét, a magyar–szlovák államhatár kis méretű, kölcsönös határkorrekciójára került sor.[23] Másnap, 1939. március 15-én a Német Birodalom megszállta a cseh és morva területeket, ahol náci védnökség alatt létrejött a Cseh–Morva Protektorátus. Ugyanezen a napon Magyarország megkezdte a túlnyomórészt ruszinok lakta,

a csehek által 1919-ben megszállt Kárpátalja visszafoglalását, mely 1939. március 18-ig tartott.[24] Néhány nappal később, 1939. március 23-án Magyarország megtámadta Szlovákiát annak érdekében, hogy az államhatárt Ungvártól és a magyar–lengyel közlekedési kapcsolatokban kulcsfontosságú szerepet játszó Ung völgyétől nyugatabbra tolják. A korabeli magyar–szlovák kapcsolatokat végletesen elmérgesítő magyar–szlovák „kis háború”[25] 1939. április 4-ig tartott, és 1897 km^2-nyi (túlnyomórészt szlovák, ruszin lakosságú, Szobránc és Takcsány környéki) területtel gyarapította Magyarországot. A Szlovák Köztársaság hadserege a Német Birodalom mellett 1939. szeptember 1-jén részt vett Lengyelország megtámadásában és ezáltal a II. világháború kirobbantásában. A szlovák csapatok a hadjárat során nem csupán a történelmi Árva és Szepes vármegyék 1920-ban (ill. 1938-ban) Lengyelországhoz csatolt részeit szállták meg, hanem egyéb déllengyel területeket is (pl. Zakopane, Nowy Targ, Krosno, Sanok vidékét). Ezek közül az 1939. november 21-i berlini egyezményben az árvai és szepesi területeket csatolták Szlovákiához.

Az 1940-es esztendő legjelentősebb Kárpát-medencei geopolitikai változása Erdély megosztása volt a második bécsi döntés értelmében Románia és Magyarország között. Az 1920-ban Magyarországtól Romániához csatolt 102 723,8 km^2-nyi terület[26] kb. 42%-át (43 104 km^2-t, a Székelyföldet, Erdély és a Partium északi részét) kellett Romániának a magyar félnek visszaadnia.

1941-ben a náci Németország és csatlósai által Jugoszlávia ellen indított háború eredményeként változott meg jelentősen a Kárpát-medence déli, délnyugati részein az államhatalmi térfelosztás. 1941. március 27-én, a németbarát és a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott jugoszláv Cvetković-kormányt megdöntő államcsínyt követően, Hitler elrendelte a szerb irányítású Jugoszláviának a szomszédok bevonásával történő lerohanását. A német, olasz és bolgár csapatok 1941. április 6-án kezdték meg a tarka nemzetiségi összetétele miatt is – belpolitikai szempontból – rendkívül labilis helyzetű ország viszonylag gyors lerohanását, mely hivatalosan az április 17-i jugoszláv (szerb) fegyverletétellel fejeződött be. Közben 1941. április 10-én Zágrábban kikiáltották a Független Horvát Államot (NDH), mely Jugoszlávia felbomlását jelentette. Másnap, április 11-én a magyar csapatok bevonultak a gyakorlatilag senki földjévé vált, 1918-ban a szerb csapatok által elszakított, magyar relatív többségű Drávaközbe (mai horvát Baranyába) és Bácskába. Az 1941. április 24-i bécsi konferencia döntése értelmében Magyarország megtarthatta a visszafoglalt Bácskát, Drávaközt, és megkapta a horvátok lakta Muraközt, illetve a szlovén (vend) többségű Muravidéket. A Független Horvát Állam része lett a Szerémség, a jugoszláv Bánság német katonai igazgatás alá került, elméletileg a náci bábállammá vált Szerbia részeként. A magyar hatóságok a horvát kisebbséggel – külpolitikai megfontolások miatt – előzékenyen bántak ugyan, de a stratégiai okok, az Olaszországgal való közvetlen vasúti összeköttetés biztosítása miatt magyar megszállás alá került, túlnyomórészt horvát népességű Muraköz miatt a horvát–magyar államközi viszony 1941–1945 között is rendkívül feszült maradt.

A Kárpát-medencei magyar kisebbségek számának az 1920–1930-as évekbeli gyors statisztikai fogyását a fentiekben vázolt, 1938 és 1941 közötti területi revíziók tartóztatták fel, amelynek során az 1920-ban elcsatolt magyarlakta területek többségét (mai Dél-Szlovákia, Kárpátalja, Észak-Erdély, Bácska, Drávaköz, Muravidék) visszacsatolták Magyarországhoz. A visszatért területeken a volt magyarországi közalkalmazottak (hivatal-

nokok, rendőrök, katonák stb.) megjelenésével, a bukovinai magyarok betelepítésével, a kétnyelvű népesség és a zsidók többségének ismét magyarrá válásával feltűnően megnőtt a magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma, különösen Kárpátalján, Szlovákiában és Erdélyben. Összességében 1930-hoz viszonyítva 1941-ben a Kárpát-medencében a magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma 12 millióra, aránya 49,3%-ra nőtt.

A II. világháború alatt lezajlott, az etnikai viszonyokhoz jobban igazodó államhatárok kijelölése miatt a Kárpát-medencében a két világháború között elnyomott, megcsonkított etnikumok (szlovákok, horvátok és magyarok) nagyobb mértékben tömörítették a saját etnikumaikat az immár függetlenné vált államaik területén.

A Csehszlovákia romjain, a történelem során elsőként létrejött szlovák állam, a Szlovák Köztársaság (38 002 km²-nyi)[27] területén az 1940. december 15-i szlovák népszámlálás adatai szerint a népesség (2 655 596) nemzetiségi megoszlása a következő volt: 84,9% szlovák (2,25 millió), 5,1% német (136,3 ezer), 3,3% zsidó (87,3 ezer), 2,4% ruszin (64,3 ezer), 2% magyar (53,1 ezer), 1,4% cigány (38,3 ezer).[28]

A megnagyobbodott (171 753 km² kiterjedésű) Magyarország területén az 1941. évi népszámlálás időpontjaiban[29] 14 683 323 lakos élt, kiknek 77,4%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek (11 365 ezer), 80,9%-a magyar nemzetiségűnek (11 885 ezer). Legjelentősebb magyarországi kisebbségeknek (anyanyelv szerint) akkor a románok (7,5%), németek (4,9%), ruszinok (3,8%), szlovákok (1,8%) és horvátok (1,4%) számítottak.

Az 1940-ben a Szovjetuniónak, Bulgáriának és Magyarországnak visszaadott területek nélkül 195 283 km²-re zsugorodott Romániában az 1941. április 6-i népszámlálás időpontjában 13 535 757 lakost írtak össze, akiknek 87,4%-a volt román (11,8 millió), 4%-a német (542 ezer), 3%-a magyar (407 ezer) és 2,3%-a zsidó (315 ezer) etnikai eredetű.[30] Az 1941 nyarán elfoglalt szovjet területekkel (Észak-Bukovina, Besszarábia, Transznisztria) együtt az ország népességszáma 1941 decemberében 19,08 millióra nőtt, akiknek 73,3%-a volt román (14 millió), 3,5%-a német (674 ezer), 2,1%-a magyar (407 ezer) és 2%-a zsidó (384 ezer) etnikai eredetű.[31]

Jugoszlávia náci lerohanása során függetlenségét kikiáltott, a történelmi Horvát–Szlavónországot, Bosznia-Hercegovinát és Dalmácia nagy részét is magában foglaló Független Horvát Állam (NDH) területe 102 196 km²-t tett ki[32], ahol a népesség számát 1941. május 1-jén 6,3 millióra becsülték, melynek 52,4%-a volt horvát (3,3 millió), 30,5%-a szerb (1,925 millió), 11,1%-a bosnyák (muszlimán, 700 ezer), 2,4% német (150 ezer).[33]

Jugoszlávia likvidálása után még látszólag önálló szerb állam sem jöhetett létre. A Magyarország, Románia, Bulgária, Albánia, Montenegró és a Független Horvát Állam közötti területen, gyakorlatilag Ó-Szerbiában és az ellenségeskedő magyarokat és románokat szétválasztó, volt jugoszláv Bánságban egy német katonai igazgatású régió jött létre: „A szerbiai német katonai parancsnok területe (Gebiet des Militärbefehlshabers in Serbien)". Ezen a kb. 60 ezer km²-nyi területen 4,44 millió lakos élhetett, akiknek 84%-a volt szerb (3,7 millió), 3,8%-a német (168 ezer), 3,3%-a román (145 ezer), 2,8%-a magyar (124 ezer), 1,6% albán (66 ezer), 1,1% horvát (49 ezer).[34]

Az 1938–1945 közötti területfelosztás a magyarok, románok, horvátok és szlovákok számára volt kedvező, mert a világháborús körülmények között, a náci Német Birodalom csatlósaiként ugyan, de saját, viszonylag független állammal rendelkeztek, melyek az államalkotó etnikumok túlnyomó részét tömörítették: a régió 15,2 millió románjának 92%-a, 12 millió magyarjának 94,7%-a, 3,7 millió horvátjának 89%-a, 2,5 millió szlovákjának

89%-a élt saját nemzetállama területén 1941 végén. Az új államhatalmi helyzet legnagyobb veszteseinek (a Kárpát-medence legnépesebb etnikumai közül) a szerbek és szlovének számítottak. A szerbek nemcsak az általuk irányított, csaknem minden szerbet egy államon belül egyesítő Jugoszláviát veszítették el 1941-ben, hanem még nemzetállamuk csírája sem jöhetett létre. A német katonai igazgatás alatt álló ó-szerbiai és bánsági területen a régió 6,3 millió szerbjének csupán 61%-a élt, és csaknem minden harmadik szerb lakóhelye a szerbek likvidálására törekvő NDH-hoz került. A közel másfél milliónyi szlovének a számukra legalább kulturális autonómiát biztosító Jugoszlávia felszámolásával túlnyomórészt a velük ellenséges német és olasz állam megszállása alá kerültek. 1941-ben csupán 5%-uk lett ismét Magyarország lakója.

AZ 1945 ÉS 1990 KÖZÖTTI IDŐSZAK

A vizsgált területen az 1938–1941 között létrejött államhatárok az 1944. szeptember és 1945. április közötti frontátvonulást és hatalomváltást követően érvényüket vesztették, és elviekben visszaálltak az 1938 elején érvényes államhatárok. A szlovákok és horvátok elveszítették „függetlenségüket", és beolvadtak az újjáélesztett Csehszlovákiába és Jugoszláviába. Ausztria ugyan ismét önálló állammá vált, de 1955-ig szövetségi megszállás alá került. Az 1938 előtti állapothoz képest a Kárpát-medencében két helyen került sor új államhatár rögzítésére. A Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti 1945. június 29-i megegyezés értelmében Kárpátalja a Szovjetunió részévé vált, mely új csehszlovák–szovjet (mai szlovák–ukrán) államhatár kijelölését eredményezte. Párizsban a Szövetséges Nagyhatalmak aláírták a békét Magyarországgal (1947. február 10.), melynek értelmében visszaállították az 1938. januári 1-jei határokat annyi eltéréssel, hogy további három magyarországi falut („pozsonyi hídfőt": Oroszvár, Dunacsún, Horvátjárfalu) Csehszlovákiához csatoltak.

Az új államhatárok kijelölésének eredményeként egy széles, magyar etnikai jellegű határvidék 1,6 milliónyi magyar lakossal vált (ismét) Csehszlovákia, a Szovjetunió, Románia és Jugoszlávia részévé. Az evakuálás, elmenekülés és vérbosszú által megtizedelt német és magyar lakosságot a régió szláv államaiban háborús bűnbaknak, kollektív háborús bűnösnek tekintették, és azonnal megindult teljes, illetve részleges eltávolításuk (elűzésük, deportálásuk) főként a stratégiai jelentőségű határvidékekről.[35] A „kedvező" történelmi pillanatot kihasználva azonnal megindult a németek, magyarok helyére az adott ország államalkotó nemzetei tagjainak – főként az agrárreformok kereteibe ágyazott – szervezett betelepítése, mely a határvidéki (elsősorban városi) népesség etnikai összetételének alapos átformálását, nemzeti-szociális célokat szolgált, és a jövőbeni esetleges magyar területi revíziós követeléseket kívánta lehetetlenné tenni. Az általános kisebbségellenes légkör és az „anyaországok" etnikai koncentrációs, homogenizációs törekvései következtében fokozódott a kisebbségeknek a nemzetállamaikba való migrációja (menekülés, repatriálás), mely minden államban az államalkotó nemzet arányának tetemes növekedését, a korábban szinte homogén magyar népességű határvidéki területeken – a szlovák, ukrán, román, szerb, szlovén kolonizáció révén – jelentős etnikai „felhígulást", az autochton és allochton lakosság közötti feszültségek növekedését eredményezte. A régió kis nemzetállamainak sikerült állampolgáraik etnikai összetételét mind jobban ho-

mogenizálniuk, és ezáltal országaik etnikai-politikai stabilitását növelniük. Mindezek ellenére a régió országainak területén 1945 után is még közel 2,5 millió fős, fele részben határvidéken élő magyar kisebbség maradt.

Az azóta eltelt több mint négy évtizedben a térség volt szocialista országaiban a társadalom és a gazdaság szocialista típusú átszervezése (államosítás, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a hagyományos, jelentős cselekvési autonómiával rendelkező paraszti társadalom, zárt etnikai (falu) közösségek felbomlasztása, szétzüllesztése, indokolatlan extenzív iparosítás stb. hallatlanul megnövelte a népesség térbeli mobilitását, és több százezernyi, korábbi paraszti tömegeket késztetett az új munkásosztály fellegváraiba, a sokszorosára duzzadt népességű városokba. Mindez természetesen a többségi, államalkotó nemzetek városokon belüli arányát, esetleg hegemóniáját növelte. Sok esetben pedig a városiasítás az adott városban évszázadok óta lakó, nagy arányt képviselő nemzetiségek (főként magyarok) erőszakos visszaszorítását is célozta (vö. *1. és 2. ábra*).

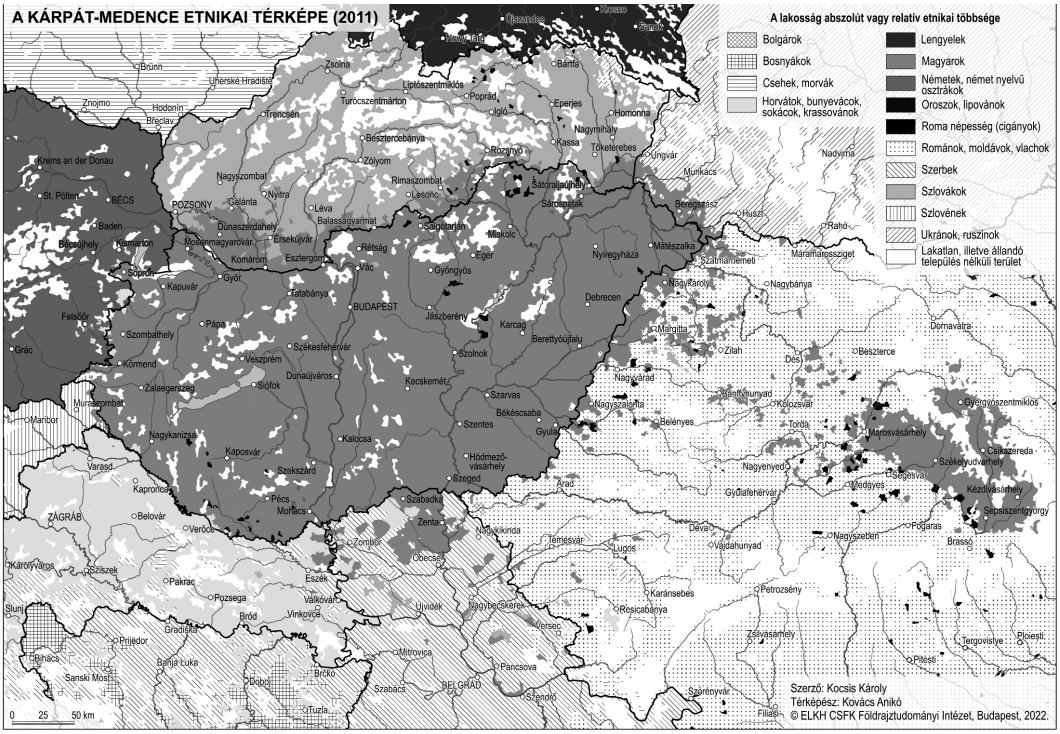

A Kárpát-medence etnikai térképe (2011)

Általánosságban elmondható, hogy a szocializmus négy évtizedében a magyarok száma mind a mai határokon belül, mind kívül az 1980-as évek elejéig egyenletesen nőtt (10,6, ill. 2,8 millióra), majd a vészesen visszaesett természetes szaporodás és a szomszédos területekről Magyarországra való növekvő áttelepülés miatt jelentősen csökkent. A magyar etnikai terület kiterjedése 1949–1990 között nem változott lényegesen, csupán a városok és nyelvszigetek esetében volt – a felgyorsult belső térbeli mobilitás és asszi-

miláció miatt – a trianoni területen belül számottevő térhódítás, a határainkon túl pedig jelentős visszaszorulás megfigyelhető. A 20. század második felében azonban az uralkodó nemzet és a kisebbségek többé-kevésbé békés etnikai-demográfiai párharca elsősorban a falusiak százezreit felszívó városokban zajlott (zajlik) le. Különösen gyakori és extrém etnikai átalakuláson mentek keresztül a – trianoni határon kívül és belül – nyelv- és államhatár közelében fekvő városok, az 1914–1945 között lezajlott, többszöri államhatalomváltozások, terület ide-odacsatolások, tömeges kényszermigrációk és a sokszor megmagyarázhatatlanul nagy népességkoncentrációt eredményező, urbanizáció következtében.

AZ 1990 UTÁNI IDŐSZAK

Az 1989 utáni évtizedben a térség országaiban jórészt folytatódtak a korábbi tendenciák, azaz a hagyományos, jelentősebb lélekszámú kisebbségek (elsősorban a magyarság) fogyása. A 2001–2002-es népszámlálások időpontjában a Kárpát-medencében 11,8 millió magyar nemzetiségűt és 12 millió magyar anyanyelvűt írtak össze. Mindeközben a Kárpát-medence összlakossága az 1990 körüli 30,2 millióról az ezredfordulóra 29,5, majd 2011-re 28,5 millióra csökkent. Mindez azt jelenti, hogy a magyarok aránya a Kárpát-medence össznépességén belül 1990 és 2001 között 42,5%-ról 40,1%-ra, majd 2011-re 36,4%-ra mérséklődött. E csökkenést elsősorban az etnikai kérdésekre nem válaszolók, valamint a magukat románok (cigánynak) vallók arányának növekedése ellensúlyozta.

A 2001 és 2011 közötti időszakot[36] tekintve, a magyarok fogyása az 1990-es évekhez képest felgyorsult, amelyet az egyre kedvezőtlenebb demográfiai mutatók (csökkenő tendenciájú, már korábban is negatív előjelű természetes szaporodás, fokozódó kivándorlás mind az anyaországból, mind a szomszédos országokból jelentős részben a Kárpát-medencén kívülre) mellett az asszimiláció, valamint a nemzetiségéről nem nyilatkozók számának kiugró növekedése okozott.

Az ismertetett létszámváltozásokban fontos szerepet játszanak mind az objektív (természetes és mechanikus népmozgalom), mind a szubjektív tényezők (az etnikai identifikációt befolyásoló egyéb tényezők, pl. asszimiláció). A természetes népmozgalom területi különbségei[37] magyar viszonylatban közel évszázados gyökerekkel rendelkeznek. A vándormozgalmat tekintve a már korábban is jelentős kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyar kivándorlás mellett egyre jelentősebbé vált a népesség „nyugatra" vándorlása. Míg a korábbi időszakban a szomszédos országokból elköltözők célállomásai között Magyarország még jelentős súlyt képviselt, napjainkban már a Kárpát-medence minden régiójából a kivándorlás, időszakos munkavállalás zöme a Kárpát-medencén kívülre irányul.[38]

Azt a statisztikai tényt, hogy egy időpontban mennyien vallják magukat adott nemzetiséghez tartozónak, számos szubjektív tényező is befolyásolhatja. Ezek közül kiemelkedik az aszimmetrikus többség-kisebbség viszony, az adott állam kisebbségpolitikája, az egyes etnikai csoportok településterületének földrajzi jellege (pl. tömb, nyelvsziget, szórvány) és az etnikumközi kapcsolatok (főként a kisebbségek beolvadását felgyorsító vegyes házasságok), melyek mind hatást gyakorolnak az etnikai folyamatokra, illetve a statisztikában is megnyilvánuló önidentifikációra. Ezen – sokszor csak összefoglalóan asszimilációként emlegetett – folyamatok a magyar kisebbségek közül leginkább a szla-

vóniai, muravidéki, őrvidéki és szlovákiai (főként nagyvárosi és nyelvhatár menti) magyarok lélekszámát apasztották. A magyarságnak az adott országban megfigyelhető presztízse és a társadalmi közhangulat jelentős hatást gyakorol a magyar anyanyelvű cigányság identitására, a népszámlálásokon való „nemzet(iség) választására". Az elmúlt három népszámlálás alapján mind Magyarországon, mind a szomszédos országokban jelentős ingadozásoknak lehetünk tanúi a cigányság önbevallását nézve. A népszámlálások alkalmával a nem cigány környezet által cigánynak tartott népességnek csak kisebb (30–40% körüli) hányada deklarál valamilyen roma kötődést/identitást,[39] amely azonban térben és időben rendkívül változékony.

JEGYZETEK

1. A Kárpát-medence, a történelmi magyar államterület közép-európai része alatt, ezen tanulmányban, a statisztikai adatok közlése során az alábbi, mai közigazgatási egységeket (országokat, tartományokat, régiókat) értjük: Magyarország, Szlovákia, Kárpátalja (UA), Erdély, Partium és a román Bánság megyéi (RO), Vajdaság (SRB), Pannon-Horvátország (Horvátország közép-európai megyéi), Muravidék (SLO) és Őrvidék / Burgenland (A).
2. Az ország népességének 1720-ban 54%-a, 1787-ben 71%-a, 1900-ban 79%-a élt magyar többségű területen, (pontosabban magyar többségű vármegyékben (Ajtay József: *A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt*. Singer és Wolfner, Bp., 1905. 37.). Ugyanezek az adatok Kovács Alajos szerint (Kovács Alajos: *Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta.* In: *A magyar béketárgyalások: Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben* 1920. Január–március havában. 1. Egyetemi Nyomda, Bp., 1920. 13.): 1720-ban 66,6%, 1787-ben 72,8%, 1900-ban 78,9%, 1910-ben 79,3%. A számsorok a többnyire központi fekvésű magyar településterület népességvonzó (majd beolvasztó erejéről) tanúskodnak a 18–19. századra vonatkozólag.
3. Kovács Alajos: i. m. 36–46.
4. Kovács Alajos: i. m. 22.
5. Kocsis Károly: *Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990).* Földrajzi Értesítő 1994. 3–4. 299–324.
6. Kovács Alajos: *Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon.* In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. Budapesti Hírlap 1925. 615–630.
7. Az izraeliták száma Magyarországon az 1787 körüli 83 ezerről 1869-ben 542 208-ra, 1910-ben 919 531-re nőtt (Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1941. 213.). Az Orosz Birodalomból az osztrák Galíciába menekült, teokratikus fegyelmű, német–jiddis anyanyelvű izraelita proletár tömegre nagy vonzó hatást gyakorolt II. József korától kezdve Magyarország, ahol a zsidók teljes egyenjogúságát kimondó 1867: XVII. tc. óta, a magyar polgári liberalizmus évtizedeiben kiemelkedő szerepet játszottak a honi kapitalista termelés megszervezésében. A befogadó nemzettel szembeni hálájuk jeleként a magyar nemzeti célkitűzésekkel egyre jobban rokonszenvezve, az állam nyelvét megtanulva, egyre tömegesebben vallották magukat magyar anyanyelvűnek. 1910-ban az izraelita vallásúak közül már 699 749 fő, 76,9%-uk vallotta magát magyarnak (Szabó István: i. m. 215.).
8. Beluszky Pál: *A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon.* In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Tér, gazdaság, társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp., 1996. 317–338.
9. Katus László: *Nemzetek és népszaporulat.* In: Glatz Ferenc (szerk.) *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas, Bp., 1988. 171–174.
10. Saint-germaini békeszerződés Ausztriával (aláírva: 1919. szeptember 10.), trianoni (versailles-i) békediktátum Magyarországgal (aláírva: 2020. június 4.).
11. Az Osztrák–Magyar Monarchia népességének (51,4 millió) nyelvi megoszlása 1910-ben: 23,4% német, 19,6% magyar, 12,5% cseh, 9,7% lengyel, 8,5% szerb-horvát, 7,8% ukrán, ruszin, 6,3% román, 3,8% szlovák, 2,4% szlovén, 1,5% olasz (Rothaug, Rudolf: *Geographischer Atlas zur Vaterlandskunde an den österreichischen Mittelschulen*, Tab. 2. Kartographische Anstalt G. Freytag und Bendt, Wien, 1911.
12. A népesség nyelvi megoszlása: Ausztria (1934: 6 760 233, 97,5% német), Magyarország (1930: 8 688 319, 92,1% magyar) (Rónai András: *Közép-Európa Atlasz*. Államtudományi Intézet, Bp.–Balatonfüred, 1945. 73.)

13. A népesség nyelvi megoszlása: Csehszlovákia (1930: 14 729 536, 50,3% cseh), Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1931: 13 934 494, 43,5% szerb), Románia (1930: 18 057 028, 73% román), Lengyelország (1931: 31 915 779, 68,9% lengyel).
14. A népszavazást csupán a két legyőzött fél, Ausztria és Magyarország esetében engedélyezték Sopronban és környékén (1921. december 14–16.), illetve néhány vitatott falu (Pornóapáti, Vaskeresztes, Horvátlövő, Felsőcsatár, Narda) esetében. (Andrew Frank Burghardt: *Borderland. A Historical and Geographical Study of Burgenland, Austria.* University of Wisconsin, Madison, 1962. 183.)
15. A versailles-i Kis-Trianon-palotában, 1920. június 4-én Magyarországgal aláíratott diktátum szerint a Magyar Királyság 282 870 km^2-yi területéből csupán 92 833 km^2-t, 18 264 533 fős lakosságából (1910) csak 7 606 971-t tarthatott meg. (Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet. 1923. 3.)
16. Az államhatárok megvonásánál az etnikai reciprocitásra, az etnikai határ futására csupán a szövetségesek között (Csehszlovákia és Románia, illetve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia közös határa), illetve a két legyőzött, Ausztria és Magyarország új közös határa esetében voltak tekintettel.
17. Zeidler Miklós: *Társadalom és gazdaság Trianon után.* Limes 15 (2002) 2. 5–24.
18. Petrichevich-Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Pesti Könyvnyomda, Bp., 1924.
19. 1910 és 1930 között az államalkotó nemzetek aránya a Kárpát-medence egyes régióiban: Magyarország 88,4% 92,1% magyar, Szlovákia 57,9% 68,4% szlovák, Kárpátalja 55,4% 60,9% ruszin, Erdély 53,8% 57,8% román, Vajdaság 33,8% 37,8% szerb, Pannon-Horvátország 69,1% 69,6% horvát, Muravidék 74,2% 88,7% szlovén, Őrvidék 74,4% 80,6% német.
20. Anschluß: Ausztria (és annak részeként a Kárpát-medencei Őrvidék/Burgenland) Németországhoz való csatolása (1938. március 12.)
21. Müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) a Német Birodalom, az Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország között, melynek értelmében Csehszlovákiának át kellett adnia a Német Birodalomnak a történelmi Cseh- és Morvaország német többségű területeit (Szudéta-vidék).
22. Bécsi döntések: Első bécsi döntés (1938. november 2.) a Német Birodalom, Olaszország, Magyarország és Csehszlovákia részvételével, melynek értelmében Csehszlovákiának vissza kellett adnia Magyarországnak az általa 1919-ben megszállt magyar többségű területek túlnyomó részét (12 103 km^2, 1 041 ezer lakos, 84,4% magyar, 11,9% szlovák: *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Az 1938. november 2-i bécsi döntés alapján visszacsatolt területen végrehajtott összeírás eredményei községek szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények Ú. S. 108. Bp., 1939. MKKSH, 4, 12.). Második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) a Német Birodalom, Olaszország, Magyarország és Románia részvételével, melynek értelmében Romániának vissza kellett adnia Magyarországnak az általa 1918-ban és 1919-ben megszállt magyar többségű területek túlnyomó részét (43 104 km^2, 1910: 2 185 ezer lakos, 51,4% magyar, 42,2% román: Thirring Gusztáv: *A visszacsatolt erdélyi és keletmagyarországi terület.* Magyar Statisztikai Szemle 1940. 7. 552–553., 1941: 2,899 ezer lakos, 47,5% magyar, 46,6% román: Varga E. Árpád: *Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében.* In: *Magyarságkutatás.* Szerk.: Juhász Gyula. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1988.).
23. 1939. március 14-én a magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság helyszíni felmérései és a helyi lakosság többségi akarata alapján Magyarország átadta Szlovákiának Cseklész, Barakony, Gány, Zsitvaújfalu, Mikszáthfalva, Nandrás, Velejte és Barancs községeket, illetve átvette Szlovákiától Vága, Nagycétény, Kalász, Nagyhind, Bori, Hévamagyarád, Felsőzellő, Alsópokorágy, Balogpádár, Felsőfalu, Rekenyeújfalu, Andrási, Ájfalucska, Jászó, Jászómindszent, Rudnok, Aranyida, Mészpest, Bajánháza községeket és Alsójattó külterületi lakott helyet. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1966. 439–441.; Martin Lacko: *Slovenská republika v rokoch 1939-1945.* In: Pavol Kršák (zost.): *Ottov historicky atlas Slovensko.* Ottovo nakladatelství, Praha, 2009. 416.
24. 1939. március 14-én Huszton kikiáltották a független Kárpát-Ukrajnát is, melynek nemzetközi elismerésére nem kerülhetett sor, hiszen területét néhány nap alatt visszacsatolták Magyarországhoz.
25. Janek István: *Az elfelejtett háború. A szlovák–magyar kis háború története és eseményei 1939 márciusában.* Történelmi Szemle 43. 3–4. sz. 299–313.
26. Lőkkös János: *Trianon számokban.* Püski, Bp., 2000. 310.
27. Martin Lacko: *Sídelné, národnostné a náboženské pomery v rokoch 1938–1945.* In: Pavol Kršák (zost.): i. m. 426.
28. Martin Lacko: i. m. 426.
29. Az 1941. évi magyar népszámlálás országos időpontja 1941. január 31. volt, melyet az 1941 áprilisában visszatért Délvidék népszámlálási időpontja (1941. 10. 10.) egészített ki.

30. *Die Bevölkerungszählung in Rumänien 1941.* Publikationsstelle Wien, Wien, 1943.
31. *Die Bevölkerungszählung in Rumänien 1941*. i. m.
32. *Brojitbeni izvještaj* Organizatornog Ureda Glavnog Ustaškog Stana Br.1/2. Veljača, Zagreb, 1942. 2–3.
33. A Német Birodalom Külügyminisztériumának 1941. május 1-re vonatkozó becslését idézi: Jovan Marjanović: *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1963. 22–23.
34. Számításaink szerint az 1931-es népszámlálás szerint ezen a területen 3768 ezer lakos élt a fentiekben közölt etnikai megoszlásban, akik közül a nem szerb kisebbségek túlnyomó része a Bánság szerbiai részének volt lakója. Az 1931–1941 közötti időszakban megfigyelt évi 17–18‰-es természetes szaporodás alapján becsültük 1941-ben a terület népességét 4,4 millióra.
35. Ennek is köszönhető, hogy a Kárpát-medence területén 1941 és 1949 között a magyarok aránya 49,3%-ról 48,3%-ra, a németeké 6,8%-ról 2,6%-ra csökkent.
36. A legutóbbi (2021, 2022) népszámlálások etnikai adatait a mai napig csak Szlovákia tette közé, Magyarország pedig a 2016-os mikrocenzusét. Emiatt a teljes régióra vonatkozó etnikai-nyelvi adatközlés és ténymegállapítás jelenleg csak a 2011-es népszámlálásokig terjedő időszakra vonatkozhat.
37. Itt elsősorban a korán megindult egykézés, rohamosan csökkenő natalitás miatt elöregedő Délvidék és a magas vitalitású Északkelet, illetve Kelet (Székelyföld) demográfiai különbségeire gondolunk.
38. Heinz Fassmann – Elisabeth Musil – Ramon Bauer – Attila Melegh – Kathrin Gruber: *Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths.* Central and Eastern European Migration Review 3. 2014, 2. 150–172.
39. Kocsis Károly: *A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989–2002).* Kisebbségkutatás 12. (2003) 4. 713.

Demeter Gábor – Pénzes János – Papp István

A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK VÁLTOZÁSA AZ ELMÚLT 100 ÉVBEN A DUNA-MEDENCE TERÜLETÉN – KITEKINTÉS A MAGYAROK LAKTA HATÁRON TÚLI RÉGIÓK GAZDASÁGI FEJLETTSÉGÉNEK VÁLTOZÁSAIRA (1910–2010)

A fejlettség vizsgálatának számos módszere létezik, e megközelítések egyike a jelen tanulmányban is alkalmazott *területi* jellegű egyenlőtlenségek vagy regionális fejlettségi különbségek vizsgálatán alapszik. Ezen belül is számos nézőpont érvényesíthető[1] – e tanulmány azonban nem természetföldrajzi vagy statisztikai régiók szerinti vagy adminisztratív beosztás alapján különíti el a vizsgált entitásokat,[2] hanem etnikai-néprajzi alapon elemzi azokat,[3] és elsősorban a magyarok lakta, az eredeti gazdasági és államkeretből 100 éve kiszakadt területek gazdasági-társadalmi-demográfiai helyzetének feltárását célozza meg a hozzáférhető statisztikai adatok térképezése segítségével.[4]

A határon túli régiók és a magyarság vizsgálata nem új keletű, hiszen az ezredfordulón már a „Kárpát-medence régiói" sorozat is foglalkozott a témával. E kutatások jó része azonban csak az utóbbi évtizedekre fókuszál.[5] A legutóbbi komparatív kutatás, melyet a Nemzetstratégiai Kutatóintézet, valamint a HÉTFA Kutatóintézet jegyzett 2019-ben, illetve 2020-ban[6] is alapvetően a rendszerváltás, illetve a 2010 utáni helyzetet elemzi.[7] Lőcsei és szerzőtársai megállapítása szerint Erdély 2010 után érzékelhető felzárkózása a térség gazdasági szempontú egységesülése irányába hat, míg Vajdaság csekély növekedése és Kárpátalja válsága a különbségek éleződését eredményezi. Az egyébként igen részletes elemzés sem időbeli kitekintését, sem felbontását tekintve nem törekedett teljességre, s az egyes magyarlakta régiókat külön, az utódállamok többi régiójához hasonlítva elemzi, nem egymással veti össze. Főként GDP-re, jövedelemszintre és működőtőkére vonatkozó megállapításaik szerint a magyarlakta térségek Ausztrián, Szlovénián, Horvátországon és Ukrajnán belül elmaradottabb területeknek számítanak; míg Románián és Szerbián belül Erdély és Vajdaság teljesítménye átlagosnak mondható, a Felvidék 5 kerülete pedig jóval az átlag fölött teljesít (köszönhetően annak, hogy a kimagasló teljesítményt nyújtó pozsonyi kerület is a magyarlakta kerületek közé sorolódott).

Jelen tanulmány jellegében más, a fejlettség változását történelmi távlatokban, az egykori államterület egészére vonatkozóan próbálja megmutatni 1910–2010 között, fi-

A kutatás az MTA BTK Lendület „TÍz Generáció" Kutatócsoportja keretén belül készült.

nom felbontású képet adva még a 2008-as válságból való kilábalás előtti helyzetig. Ezt korábban, ekkora területi kiterjedésben és ilyen léptékben nem kísérleték meg[8] – Rónai András kísérletezett pillanatkép rögzítésével az 1930-as évekre.[9]

Hogyan mérhető a fejlettség? A fejlettség mint fogalom relatív, időben változik a tartalma, így egy longue durée vizsgálat esetén akkor sem lenne szükségszerű különböző időpontokban az azonos indikátorkészlet használata, ha arra egyébként lehetőség nyílik. Az eltérő szemlélet (az indikátorok kiválasztásának módszertani azonossága,[10] versus az indikátorok azonossága[11]) viszont eltérő eredményt adhat. Célszerű tehát elemezni a vizsgálat peremfeltételeit, megvizsgálva a komparativitást nehezítő tényezőket. Az egyik ilyen probléma tehát maga a fejlettséget indikáló mutatók kiválasztása, továbbá a magyarázó változók elkülönítése a fejlettséget tükröző tényezőktől, mely modellalkotást igényel (ez a harmadik szelekciós módszer). Általában egyetlen indikátor a többdimenziós fejlettség megragadására kevés,[12] a sok indikátor választásának pedig módszertani hátulütői vannak (mint az eltérő eloszlás, az adatok hiánya egyes időpontokból, vagy területekről stb.). A komplex indikátorok egy része, mint a GDP, azon túlmenően, hogy számos kritika érheti,[13] nem is mérhető a múltban – legalábbis tartományszintnél részletesebb megközelítés eddig nem ismeretes a Monarchiáról a 19. század végéről.[14] A GDP helyett lehetséges ugyan a HDI alkalmazása – némi módosítással, mint Szilágyi Zsolt kutatásai is mutatják 1910-re és 1941-re vonatkozóan[15] –, akár finom felbontású, településszintű vizsgálatokban is, de ez is csak három tényezőt tartalmaz, és a mai HDI fogalmát proxykkal közelíti (a GDP helyett a direkt adókat, a várható élettartam helyett a mortalitási rátát, az iskolázottság helyett az alfabetizációs rátát vizsgálva).

A hosszú távú vizsgálat számos problémát vet fel. Az egyik a megváltozott területi keretek miatt eltérő adathozzáférés, a másik a területi lépték kérdése. Az új országkeretek statisztikai hivatalai az ország törvényeihez alkalmazkodva eltérően mérhetik a munkanélküliséget vagy iskolázottságot (az általános iskola nem mindenütt 8 év és nem 6 éves korban kezdődik), ami korrekciókra készteti a feldolgozót. A papíron vagy digitálisan hozzáférhető indikátorok köre eleve nem feltétlenül azonos országonként, vagy pedig nem egyezik a területi léptékük (az egyik országban települési, a másikban járási szinten publikálják az adott változót, noha a közigazgatási struktúra lehetővé tenné a településszintű publikációt is). További nehézség, hogy egyes változók az idők során elveszik relevanciájukat. Az alfabetizáció 1945 utáni térképezése a térségben nem ad nagy területi differenciát. Ilyenkor felmerülhet a kieső tényező helyettesítése, esetünkben pl. az internetes alfabetizáció, ami viszont nem azonos a könnyebben hozzáférhető internetes hozzáféréssel.

Újabb probléma a változás az adminisztratív alapegységek méretében és számában. Romániában, a Vajdaságban vagy Kárpátalján a mai statisztikai entitások nem azonosak az 1910-es községi alapokkal, így az adatok jó része nem érhető el a régi egységekre. Ez állapottérképeknél kevésbé problémás, de különbségtérképek így már nem képezhetők – ahhoz ugyanis azonos entitásokra van szükség.

Az utolsó probléma pedig az, hogy mihez mérjük a fejlettséget – az új központhoz vagy a régihez. Ez ugyanis eltérően minősíthet területeket: Dél-Szlovákia fejlettsége más lesz Szlovákián és a Kárpát-medencén belül. Láthattuk, hogy a közelmúlt publikációi inkább az utódállamok keretei között vizsgálják a területi egyenlőtlenségeket, ez viszont

nemcsak az időbeli komparatív vizsgálatoknál nehezíti az összevetést, de még az adott kor területileg a Kárpát-medence egészére kiterjesztett pillanatképe esetében is téves következtetésekre ad lehetőséget.

Hogyan oldottuk meg a felmerülő problémákat? Az 1910-ben és 2010-ben nem azonos indikátorkészlet indokolható a hozzáférhetőség korlátaival, ekkor viszont igen fontos a módszertani konzisztencia, tehát a szelekció során alkalmazott módszerek azonossága.[16] Mi ezért minden esetben főkomponens-analízissel szűrtük a bemenő változókat korrelációs mátrixuk alapján, elkerülendő egy-egy alaptényező többszörös súllyal való figyelembevételét. Ez viszont a nem normál eloszlású változókat eleve kizárta a vizsgálatból (pl. azokat, amelyeknél sok településen az adott tényező nem létezett – mint pl. a bank). Ezért végül a fejlettségi vizsgálatokat több módszerrel és eltérő változóhalmazzal is teszteltük a közös perifériák azonosítása érdekében. Ahol értelmezhető volt, ott igyekeztünk az 1910-es és 2010-es bemenő változókat is párhuzamosítani. A statisztikai adatelérés eltérő szintjeit úgy kezeltük, hogy finom felbontású, településszintű adatbázist építettünk, ahol lehetett – aggregálni magasabb hierarchiaszintre ugyanis mindig lehet, fordítva viszont nem működik. A változó területi egységek kérdését úgy oldottuk meg, hogy összehasonlító vizsgálatok esetén 5 x 5 km-es rácshálót fektettünk a területre, és ezekre az elemi cellákra (területileg súlyozva) újraszámoltuk az adminisztratív egységek 1910-es és 2010-es indikátorértékeit.[17] Végül pedig vizsgálatunkban, mely mind a területi, mind időbeli differenciáltság vizsgálatát is megcélozta, a régi területi kereteken belül definiáltuk a fejlett és fejletlen térségeket, szemben a mai magyar földrajzi irodalom 1920 utáni országterületre fókuszáló vizsgálataival.

Arra a kérdésre, hogy miért etnikai szempontokat érvényesítünk jelen kutatásban, az a válasz adható, hogy míg az 1780-as vizsgálatok alapján a magyar úrbéresek (a többi réteg és Erdély hiányzik) dominálta települések jellegzetességei általában nem voltak kedvezőbbek a nemzetiségek által lakott településnél (volt, amelyiknél igen, de a németek és szlovákok esetében nem), addig 1910-re a helyzet jelentősen módosult (1–2. táblázat). A magyar anyanyelvűek dominálta települések indikátorai 1910-re kedvezőbben alakultak, ami felveti annak a kérdését, hogy mi történt 1780–1910 között, illetve, hogy a fejlesztések eleve a magyarlakta területeken összpontosultak-e, vagy a modernizáció hozta magával a magyarosodást is. A török korban virágzó (a hódoltsághoz képest mindenképpen) Felső-Magyarország 1910-re úgy került a hátrányos térségek közé került, hogy semmilyen vámhatárhoz hasonló rendelkezés, amit a magyar történetírás a 18. századi fejlődés kapcsán bűnbaknak tett meg,[18] nem volt.[19] Sőt Edvi-Illés Aladárék atlasza alapján az ipartámogatás jelentős része a majdani Szlovákia területére érkezett,[20] tehát regionális politika már létezett, és a támogatások sem feltétlenül a magyarlakta területeken jelentkeztek – legalábbis az iparban. Szintén az állami regionális politika kezdeteit jelentő próbálkozásokra utal a sikertelen ruszin akció. A székely akció viszonylagos sikere ugyanakkor ambivalens érzést váltott ki a kortárs kisebbségi értelmiségiekben és az utókor történészeiben egyaránt.[21] Az is tény, hogy 1910-ben a direkt adóval mérhető állami terhek, elvonások Kárpátalján és a majdani Szlovenszko területén nem voltak magasak, de más a helyzet, ha ezt a települési önerőhöz vagy a kataszteri földjövedelemhez viszonyítjuk. Ugyanez a helyzet a tiszta kataszteri földjövedelmen alapuló földadó alapján definiált választójogi cenzussal, mely csak látszólag kedvezett a nemzetiségeknek (ott ui. a szántóföldi jövedelem is alacsonyabb volt, nemcsak a cenzus értéke).[22]

1. táblázat

Kapcsolat a fejlettség, valamint az iparosodottság, a vallás és a nyelvhasználat között a GISta Hungarorum 1910-es adatsorán[23]

Fejlettségi tizedek	Ipari keresők aránya %	Magyarul beszélni tudók aránya, %	Római katolikusok aránya, %	Protestánsok aránya, %	Görög-katolikusok és ortodoxok aránya, %
Legalacsonyabb	5,8	3,3	51	8,1	34,9
2.	6,4	9,2	48	13,1	31,7
3.	7	24,2	51,9	12,6	28,7
...	...	...	...	...	...
8.	12,5	65,0	45,7	15,6	26,2
9.	16,5	67,3	47	16,5	21,1
Legmagasabb	34,7	66,9	54,9	13,4	11,2
Országos	17,3	54,6	49,2	14,3	23,8

2. táblázat

A társadalmi-gazdasági indikátorok átlagértékei 1780 körül a településeken domináns nyelvek alapján

Domináns nyelv (település-szám)	Föld-minőség (1= maximum)	Kulturális fejlettség (iskolames-terek és papok gya-korisága, max.=2)	Telkes jobbágyok aránya 1786, %	Házatlan zsellérek aránya 1786, %	Egy földmű-vesre jutó szőlőterü-let (kapás)	Egy úrbéres-re jutó szántó (hold)	Gyalog-napra korrigált robot egy földmű-vesre számítva	Egy úrbéresre jutó adó (Ft)
Horvát (205)	1,917	**0,478**	77,222	5,361	0,392	9,201	40,282	*2,431*
Magyar (2613)	*1,856*	1,193	72,308	4,827	*0,862*	*11,222*	*43,597*	4,38
Német (418)	2,112	1,184	68,853	**8,337**	*0,659*	9,279	*34,273*	*2,905*
Oláh (448)	2,181	1,089	**55,113**	*3,303*	0,302	**3,528**	*20,763*	4,23
Orosz (635)	**3**	1,052	*80,781*	4,037	0,066	**7,772**	*33,344*	4,493
Orosz-tót (16)	2,125	0,938	87,457	2,412	0	13,49	54,277	5,365
Rác (85)	*1,753*	*1,482*	*85,402*	*1,107*	*0,85*	*21,593*	**60,726**	*3,438*
Tót (2249)	*1,897*	**0,719**	73,048	5,78	0,335	9,655	38,234	**4,756**
Vend (18)	*1,222*	**0,111**	71,575	*1,714*	0	**7,412**	38,856	0
Összes átlaga (7701)	2,016	0,999	72,421	5,126	0,538	9,869	38,77	4,302

Domináns nyelv (település-szám)	Idegenek aránya a lakosságból (1=100%)	Távollevők aránya a lakosságból (1=100%)	Egy házra jutó családok száma	Telkes jobbágyok arányának változása 1785–1720	Polgárok száma a családok-hoz képest	Természet-beni juttatások korrigált kumulált értéke egy úrbéresre	Komplex fejlettségi mutató (az előzőek kombinációja)
Horvát (205)	0,016	0,015	1,198	-0,052	0,024	16,783	**-0,193**
Magyar (2613)	0,014	0,016	1,275	-0,299	0,013	17,784	0,166
Német (418)	0,015	0,015	1,307	**-0,334**	0,03	13,685	0,163
Oláh (448)	**0,008**	*0,009*	1,147	**-0,423**	0,002	*5,315*	0,122
Orosz (635)	0,012	*0,011*	1,186	*-0,14*	0,005	*10,331*	0,145
Orosz-tót (16)	0,02	0,023	1,162	0,571	0,016	23,118	0,064
Rác (85)	**0,006**	*0,007*	*1,14*	*0,025*	0,007	**20,143**	*0,552*
Tót (2249)	0,016	**0,023**	**1,319**	-0,27	0,016	14,05	-0,044
Vend (18)	**0,003**	*0,003*	1,226	*0,168*	0,006	*8,526*	**-0,159**
Összes átlaga (7701)	**0,014**	**0,017**	**1,27**	**-0,268**	**0,014**	**14,703**	**0,089**

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), A 39, A Magyar Kancelláriai Levéltár (1770–1848), 3688/1786 összesítése alapján. Kiemelve az átlag feletti és alatti értékek

Az 1780–1910 közötti időszakban végbement fejlettségi mintázatbeli változás alapján nyilván releváns annak felvetése is, hogy a Monarchia utódállamai által 1920–2020 között alkalmazott gazdaságpolitikák milyen regionális aspektussal bírtak. Csökkentek-e regionális egyenlőtlenségek akár az új országokon, akár a Kárpát-medencén belül az elmúlt 100 évben, ezzel Trianon egyfajta gazdasági legitimációját adva (amennyiben elfogadjuk, hogy az egyenlőtlenségek csökkenése pozitív dolog), vagy ellenkezőleg, nőttek, alátámasztva a Monarchia mint egységes gazdasági tér előnyeit taglaló munkát álláspontját?[24] Esetleg nem változtak, vagy csak területileg átrendeződtek? Megfigyelhető-e különbség az új többségi nemzetek és a kisebbségi sorba kerültek között – akár volt ennek diszkriminatív alapja, akár nem? 1910-ben a fejletlen területek kialakulása nem feltétlenül tudatos politika eredménye volt, hanem a nonintervenciós liberális gazdaságpolitika sajátossága, ahol egyes régiók nyersanyag- és munkaerőforrásként szolgáltak a nemzetgazdaság egészének – kézzel fogható – fejlesztése során, mely hosszú távon lemaradásukhoz vezetett. A kérdés tehát nem az, hogy volt-e fejlődés, és hogy az 2 vagy 3 százalékos évi ütemet mutatott,[25] hanem milyen regionális következményekkel járt.

Az 1910-es perifériák jó része (de nem mind, például a Délvidék nem!) etnikai alapon is definiálható volt (1. térkép), ami a kor törésvonalait (földkérdés, választójogi kérdés, nyelvkérdés) tovább mélyítette. Feltűnő, hogy alföldi-mezővárosi (és református) közösségek milyen jól szerepelnek a skálán – mely egyébként már 1786-ban is mérhető volt. A majdani Burgenland déli részének fejlettsége nem volt magas sem 1786-ban, sem

1910-ben, míg ma – Kárpát-medencei, nem osztrák viszonylatban – az élmezőnyben van. A periferikus területek elhelyezkedése 1910-ben északon a transzverzális vasúttól északra kezdődött, keleten pedig az Érmelléknél, kísérteties egybeesést mutatva a későbbi határokkal. Ez azt is mutatja, hogy a trianoni határok egy része nem államhatár formájában, de már korábban is létezett. Az 1. táblázat tüzetes vizsgálata pedig arra enged következtetni, hogy a modernizáció (ki)terjedése a magyar nyelv elterjedésével mutatott erőteljes párhuzamot (noha ok-okozati összefüggést ez önmagában még nem predikál). Ezt leginkább az 1880-as fejlettségi térkép[26] és az 1910-es összevetése bizonyíthatná.

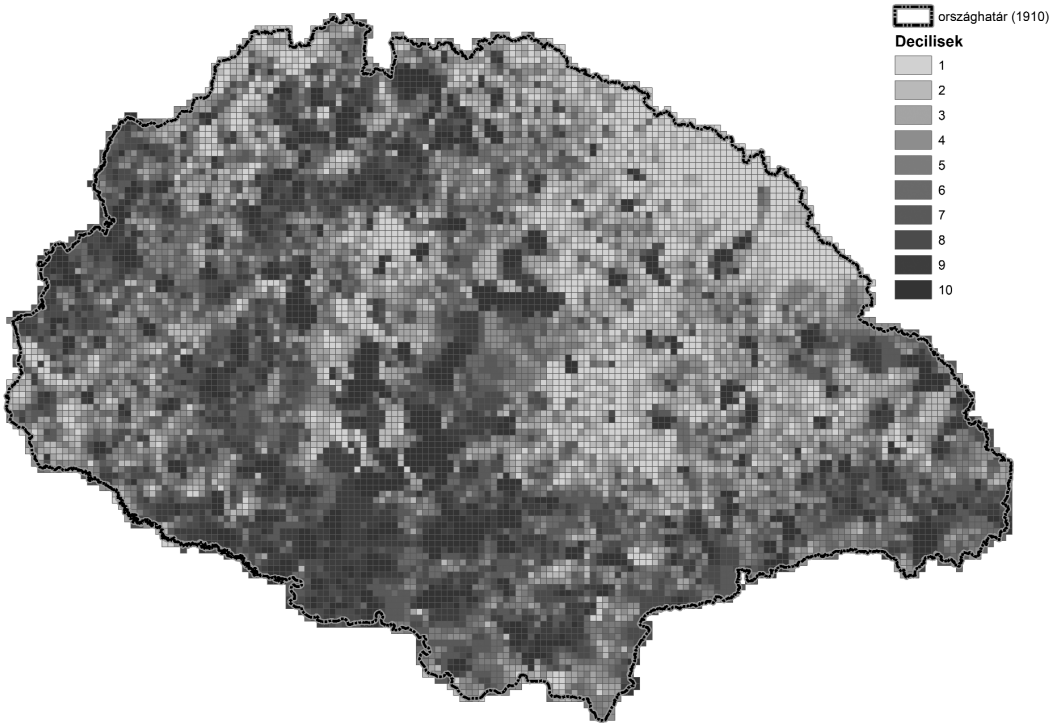

1. térkép
Magyarország komplex fejlettségi térképe 1910-ben 5 x 5 km-es rácshálón ábrázolva a komplex fejlettségi értékeket decilisekbe sorolva (Pénzes J. iparra is érzékeny vizsgálata alapján – lásd 3. táblázat változóit. A sötétebb szín nagyobb fejlettséget jelent)

Vizsgáljuk meg tehát, hogy 2010-ben, az eredeti gazdasági és politikai struktúrák felbomlása óta eltelt 100 év után mi a helyzet. A vizsgálatba bevont változók közül a PCA során történt dimenzióredukció után bent maradt változókat a 3. táblázat tartalmazza, külön kiemelve a két időpontban az egymásnak megfeleltethető indikátorokat (azok csekély számát). Ezek száma nagyobb is lehetne, ha a legnagyobb közös indikátorhalmaz előállításának módszere mellett döntünk, ugyanis a csatornázottság és az új építésű lakások aránya párhuzamba állítható az 1910-es jó minőségű (tégla és kő) lakóházak ará-

nyával; a vándorlási különbözet, a foglalkoztatottság pedig mindkét időpontra megvan; az 1910-es analfabetizmus nagyjából megfeleltethető a 2010-es legfeljebb általános iskolát végzettek arányának (proxy változók); az öregedési index ugyancsak előállítható mindkét évre. De ezek a főkomponens-analízis során vagy egyik, vagy másik évben szelektálásra kerültek, mint egyéb tényezőkkel erős korrelációt mutató indikátorok. A két módszer (a PCA és overlay) eredményének összevetése érdekében azért 2010-re a tágabb indikátorhalmazzal számolt fejlettséget is bemutatjuk (mely tehát tartalmazza a csatornázottságot, öregedési indexet, új építésű lakóházak arányát, foglalkoztatottságot is).

3. táblázat

A komparatív komplex fejlettségi vizsgálatban a PCA után bent maradó indikátorok

1910	2010
eredetileg 48 változóból kiszűrve csecsemőhalálozás átlaga 1901–1910 között a teljes halálozás arányában, %; 100 keresőre jutó eltartott száma 1910-ben, fő; ipari keresők részesedése a keresők közül 1910-ben, %; egy lakosra jutó tiszta települési kataszteri jövedelem 1910-ben, korona; egy lakosra jutó települési bevétel 1908-ban, korona; *egy lakosra jutó direkt állami adóteher 1909-ben, korona;*	eredetileg 12 változóból szűrve: a vándorlási különbözet 2001–2011 közötti átlagos értéke 1000 lakosra vetítve, fő; **a halálozások 2001–2011 közötti átlagos értéke 1000 lakosra vetítve;** a maximum általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a 7 éves és idősebb népesség körében, %; a diplomával rendelkezők aránya a teljes népességen belül, %; regisztrált munkanélküliek aránya a teljes népességen belül, %; **egy lakosra jutó bruttó jövedelem 2010-ben, Ft-ra átszámítva** PCA során kiesett, de 1910-es párhuzammal rendelkező 2010-es indikátorok *csatornázottság,* *öregedési index,* *új építésű lakóházak aránya,* *foglalkoztatottság*

Félkövérrel kiemelve a két vizsgálat közös indikátorai, kurziválva azok, melyeknek van párhuzama a másik időpontból, de az a vizsgálat során kiesett

Nézzük meg *egyenként* a változók 2010-es területi mintázatát az általános (*komplex*) kép kirajzolása előtt. Kifejezetten rossz értéket mutatott a szlovákiai és vajdasági és szlovéniai magyarság iskolázottsága (2. térkép) – ami viszont azt is jelenti, hogy látens módon nagyobb az asszimilációs ellenállásuk, hiszen nem kerülnek be, vagy kevés időt töltenek pl. szlovák nyelvű oktatási közegben – más kérdés, hogy ez érvényesülésüket is kedvezőtlenül befolyásolja. Dél-Szlovákiában, a Partiumban és a Vajdaságban az új építésű lakások aránya elenyésző volt Kárpát-medencei viszonylatban, de az utódállamok egyéb területeihez viszonyítva is. A kisebbségben élő magyarok foglalkoztatottsága a Garamtól Kassáig gyenge volt, a Partium egyes területein viszont kifejezetten jó, a Vajdaságban pedig általánosságban is gyenge. Ezzel szemben kiemelkedő volt itt 2010 előtt a munkanélküliség, amit talán csak Dél-Szlovákia tudott felülmúlni. Elvándorlás sújtot-

ta a Partium északi részét és a Nagyváradtól délre fekvő területeket, Székelyföldet és Gömört. A természetes szaporulat a magyarlakta települések körében viszonylag magas volt a Partiumban, Rimaszécs–Rimaszombat térségében, bár itt ez inkább a romáknak köszönhető. A Szilágyságban a halálozási ráta volt magas, az elöregedés pedig nem annyira sújtotta a határon túli magyarságot, mint a hazait, ez alól csak a vajdaságiak kivételek. A csatornázottság Dél-Szlovákiában még az erdélyinél is nagyobb lemaradásról tanúskodott 2010-ben, míg a vajdasági értékek majdnem elérték a magyarországi átlagot. A jövedelmi differenciákat tekintve Erdély és Kárpátalja lemaradása evidens, de Dél-Szlovákia értékei is csak ez utóbbi két területhez mérten jók.

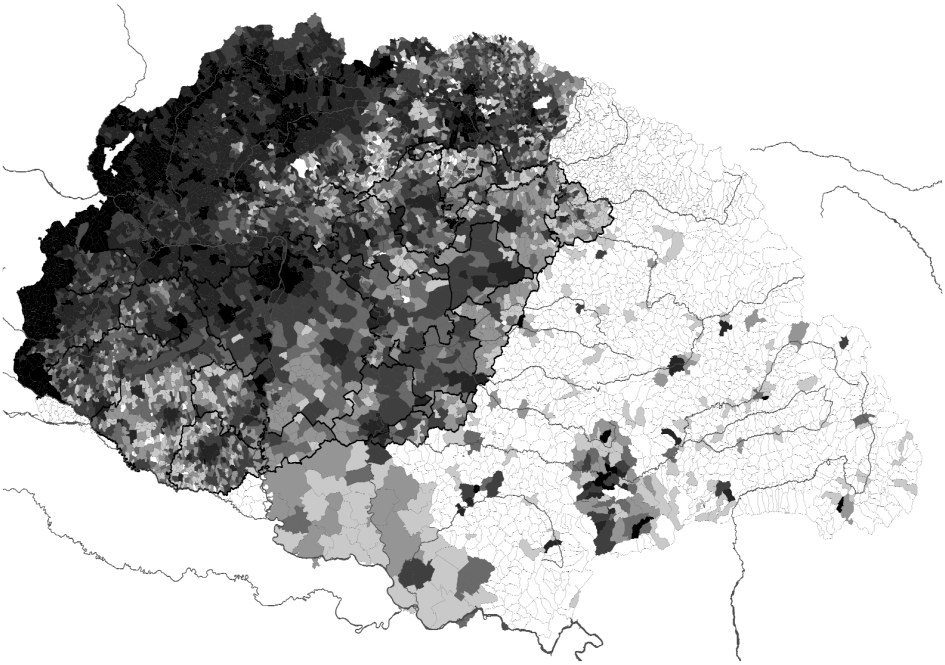

2a. térkép
A jövedelmi differenciák 2010-ben (Horvátországra nincs adat; 1910-ben az állami direkt adó közelíti legjobban a jövedelmeket, a tényleges jövedelmet csak a földművelés esetében mérték települési szinten)

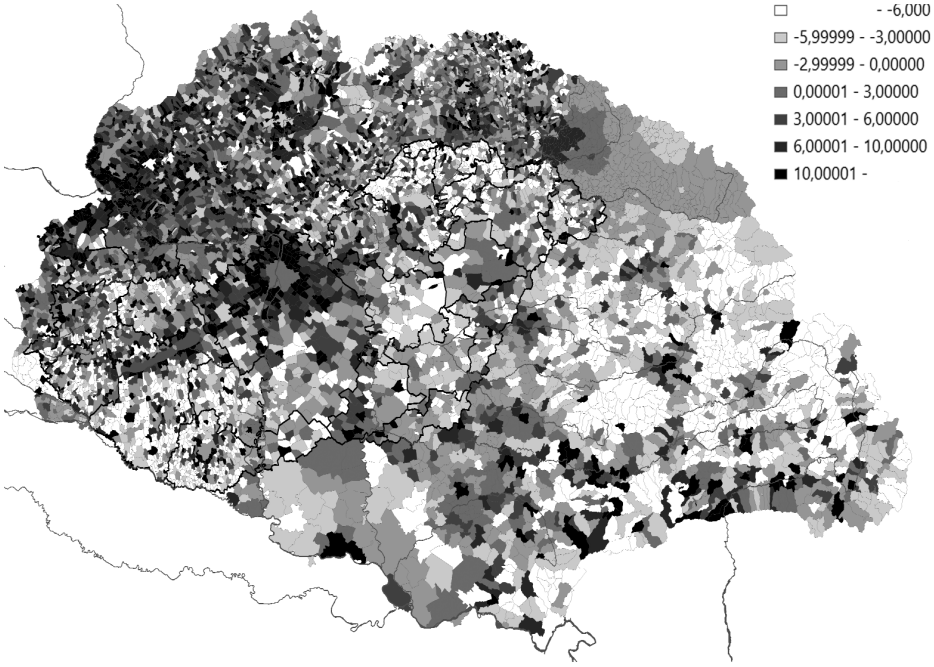

2b. térkép
Vándorlási egyenleg évi rátája 2001–2010 között (ezrelék, 1910-ből szintén elérhető)

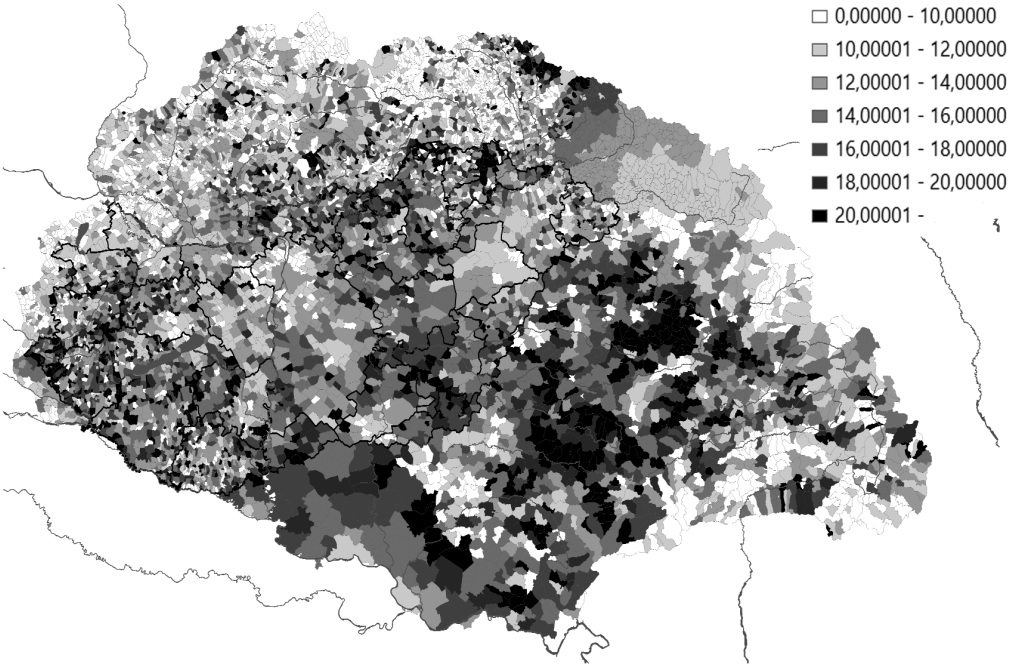

2c. térkép
Halálozási ráta 2001–2010 között évi átlagban (ezrelék, 1910-re is elérhető)

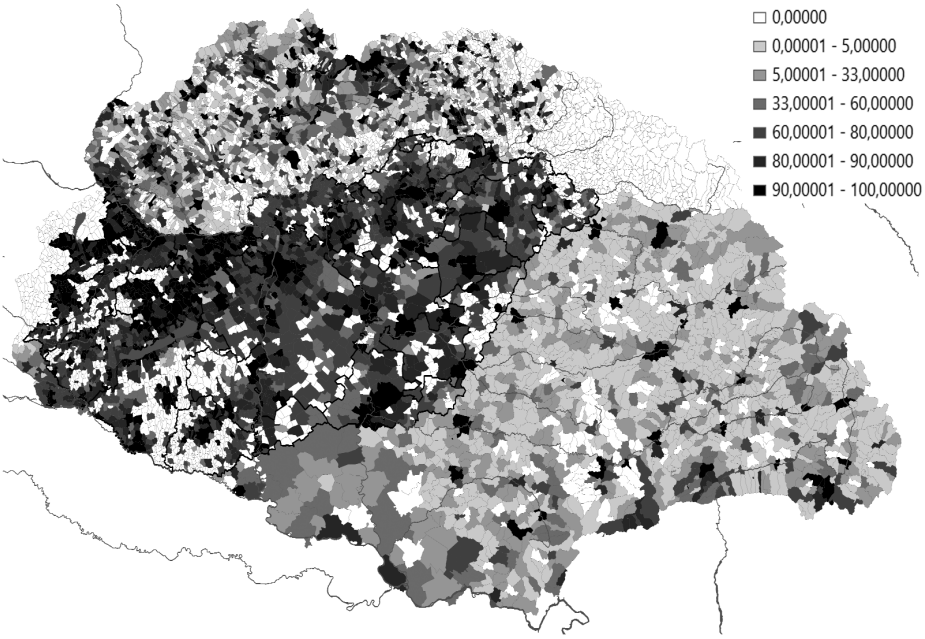

2d. térkép
Csatornázottság 2010-ben a háztartások százalékában (Burgenlandra és Kárpátaljára nincs adat; az 1910-es jó minőségű lakóházak proxyja)

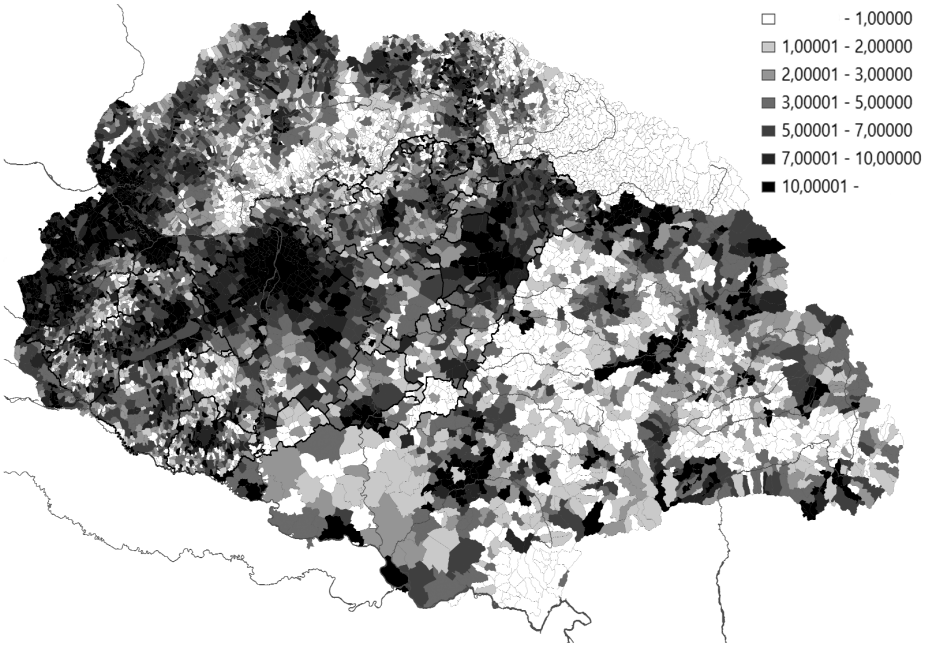

2e. térkép
Új építésű lakások aránya 2000–2010 között az összes lakásállomány százalékában (Kárpátalján nincs adat; az 1910-es jó minőségű lakóházak proxyja)

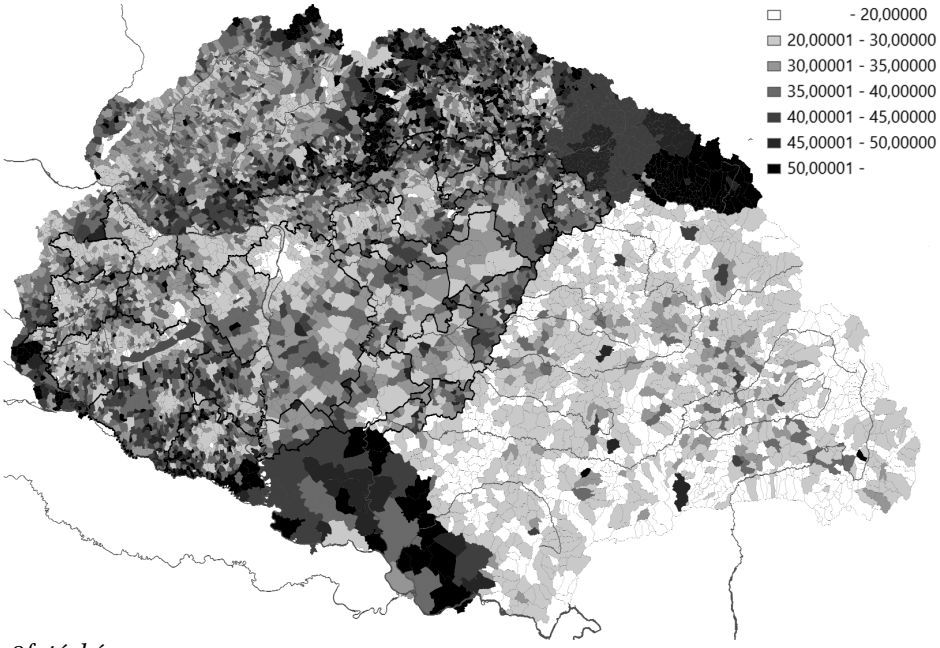

2f. térkép
Legfeljebb általános iskolai végzettségűek aránya a lakosságból 2010-ben (%, az 1910-es analfabetizmus proxyja)

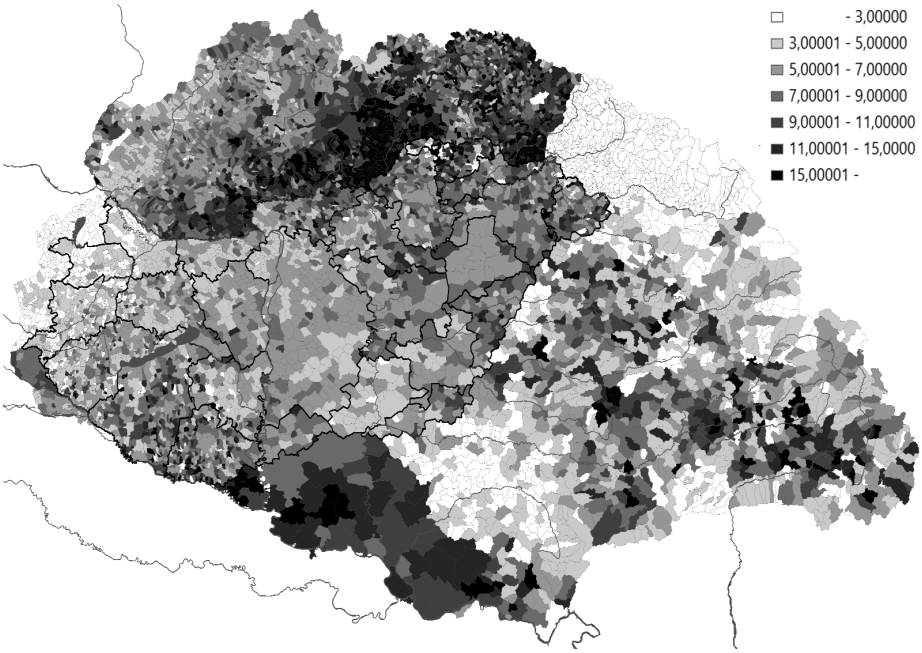

2g. térkép
A munkanélküliek aránya a lakosságból 2010-ben (%, 1910-ben ez nem értelmezhető)

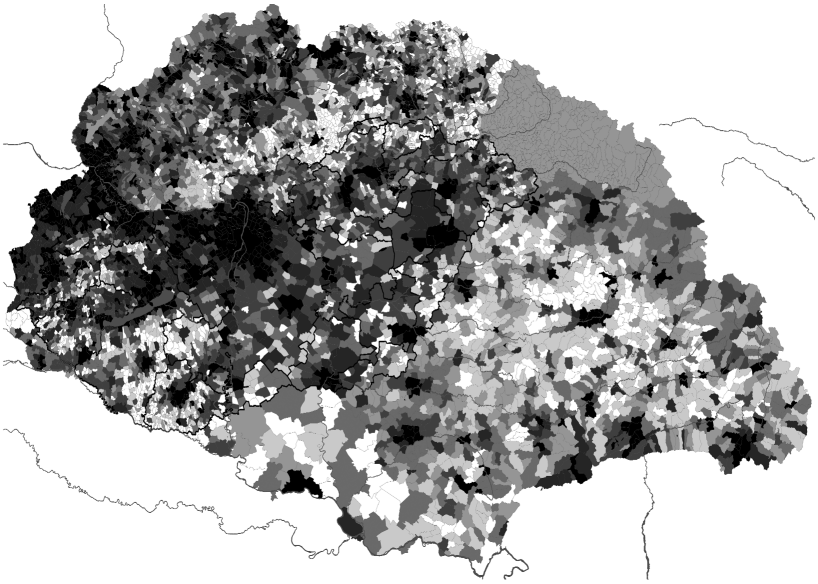

3. térkép
A fentiek közül az 1910-es változókkal való párhuzamosítás alapján szelektált 10 normalizált indikátor felhasználásával készített komplex fejlettségi kép a Kárpát-medencét használva referenciális egységként (sötétebb = fejlettebb)[27]

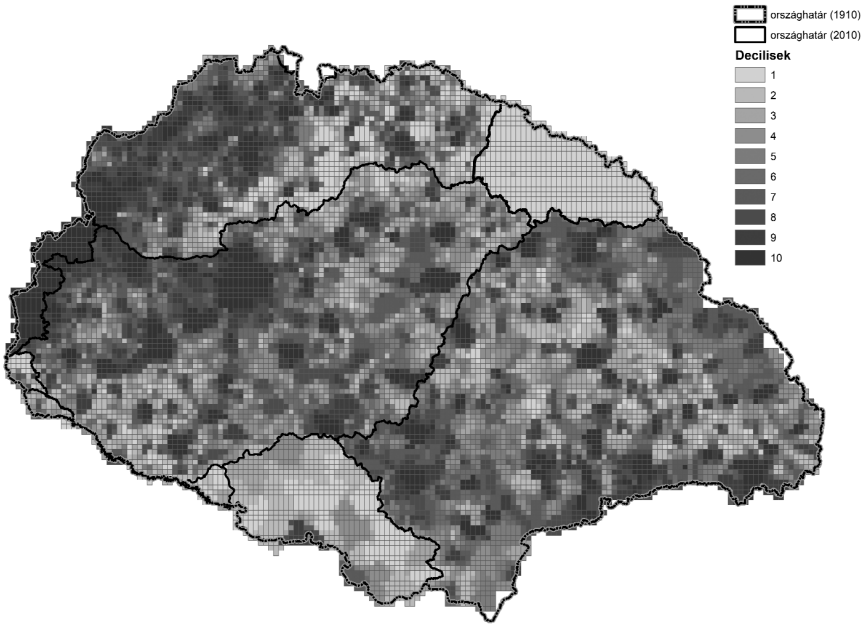

4. térkép
A Kárpát-medence komplex fejlettségi térképe 2010-ben 5 x 5 km-es rácshálón ábrázolva a 12 bemenő változóból PCA-val hatot szelektálva, majd decilisekbe sorolva (sötétebb = fejlettebb)[28]

Összességében 2010-re a komplex mutató alapján a felvidéki magyarság az elmúlt 100 év egyértelmű vesztesének tekinthető (3. térkép), miként a Délvidék is a szerbekkel, magyarokkal, horvátokkal egyetemben. Erdélyben a magyarlakta vidékek ugyancsak nem tartoznak az átlag feletti fejlettségű területek közé. Itt eleve csak a városok és szűk környezetük került a Kárpát-medencei átlag fölé. (Burgenland települései pedig még a csatornázottsági adatok nélkül is a felső 10% között találhatók). Jól látható, hogy az eredmények eltérnek a Lőcsei és szerzőtársai által levont következtetésektől főleg a szlovákiai s erdélyi magyarságot tekintve. Az előbbit regionális léptékű adatok alapján a határon túli magyar régiók összevetésében kedvező helyzetűnek tüntetik fel 2010 után, ami 2010 táján még bizonyosan nem volt igaz. Az erdélyi magyarság kedvezőbb helyzete a regátihoz képest (vagy Erdélyen belül) pedig nem túl bizalomgerjesztő, ha a Kárpát-medencét tekintjük referenciális területi egységnek. Ekkor ugyanis a rurális magyarság helyzete olyan rossz, mint a szlovákiaié vagy a kárpátaljaié. (A Regáttól már 1910-ben is jóval fejlettebb volt a terület, tehát a 2010-re vonatkozó hasonló megállpítás nem mond sokat). A Vajdaság magyarságáról Lőcsei et al. által alkotott kép viszont hasonlít az ittenire (ami arra is utal, hogy 2010 után itt sem volt előrelépés).

A 10 és a 6 változó alapján kirajzolódó képet egymás mellé helyezve ugyanazt mutatja a PCA segítségével előállított és rácshálóssá konvertált 4. térkép is, mint az iménti térképsorozat állományának fedetésével készült kompozit térkép (3. térkép).

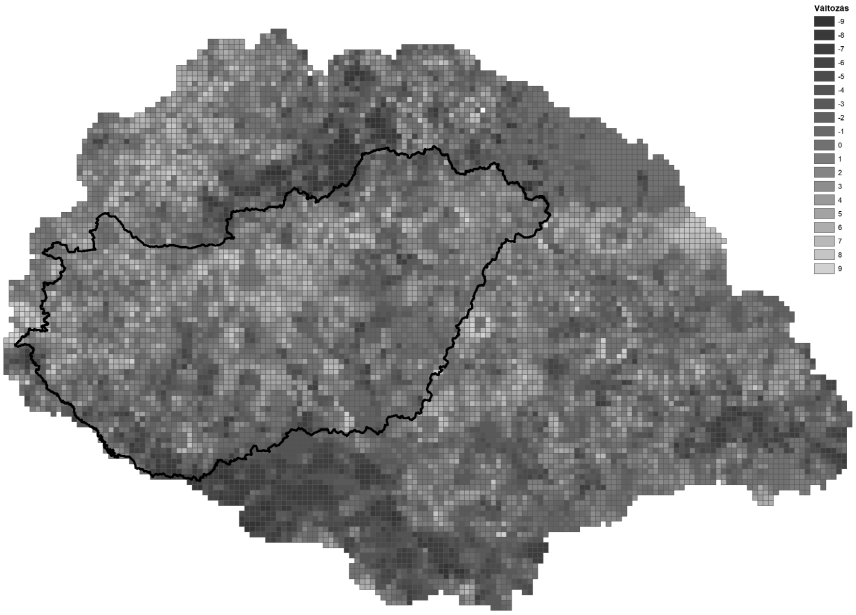

5. térkép

A Kárpát-medence fejlettségének változása 1910–2010 között, decilisekbe sorolva, 5 x 5 km-es rácshálót alkalmazva (minél sötétebb, annál nagyobb a visszaesés)

A 100 éves időtartam két végpontjának összehasonlításához szükség volt a területi-adminisztratív változások kezelésére, mely a rácshálós módszer mellett a fejlettségi

rangsor felállítását, a települések 10%-os decilisekbe való sorolását is szükségessé tette a különbségtérkép előállításához (4. térkép).[29]

Az 5. térkép (a 2010-es és 1910-es fejlettségi helyzet különbségtérképe) alapján jól látható, hogy jelentős változások, áthelyeződések játszódtak le a periféria mintázatában, sokszor a magyarság rovására, főleg Szlovákiában, Szlovéniában és a Vajdaságban, de Szászföldön is visszaesést látunk. Noha eléggé egyértelmű, hogy a kisebbségek nem jártak jól (a rangsor végére kerültek), ez még nem válaszolja meg a kérdést, hogy összességében nőttek vagy csökkentek a különbségek. Alapvetően az életminőség javulása nem tagadható, de csak a felső és alsó decilisek fejlettségi átlagértékeinek tüzetesebb vizsgálata (pl. a társadalmi olló nyílására utaló hányadosuk) adhat választ arra a kérdésre, hogy csökkent-e az egyenlőtlenség. 1910-ben a települések felső 30% és alsó 30%-ának komplex, normalizált fejlettségi átlagértékének hányadosa 1,6 volt, 2010-ben ugyanez 1,5. Tehát a helyzet ugyan javult a Kárpát-medencében, bár ez nem volt átütő erejű. Lényegében a határváltozások nem voltak képesek feloldani a különbségeket, csupán azok területi átrendeződését érték el, a különbségek mélysége hasonló maradt. A városok pedig 2010-ben is csak szűkebb környezetüket tudták kiemelni, kisugárzó hatásuk ugyanúgy pontszerűen lokalizált volt, mint 1910-ben.

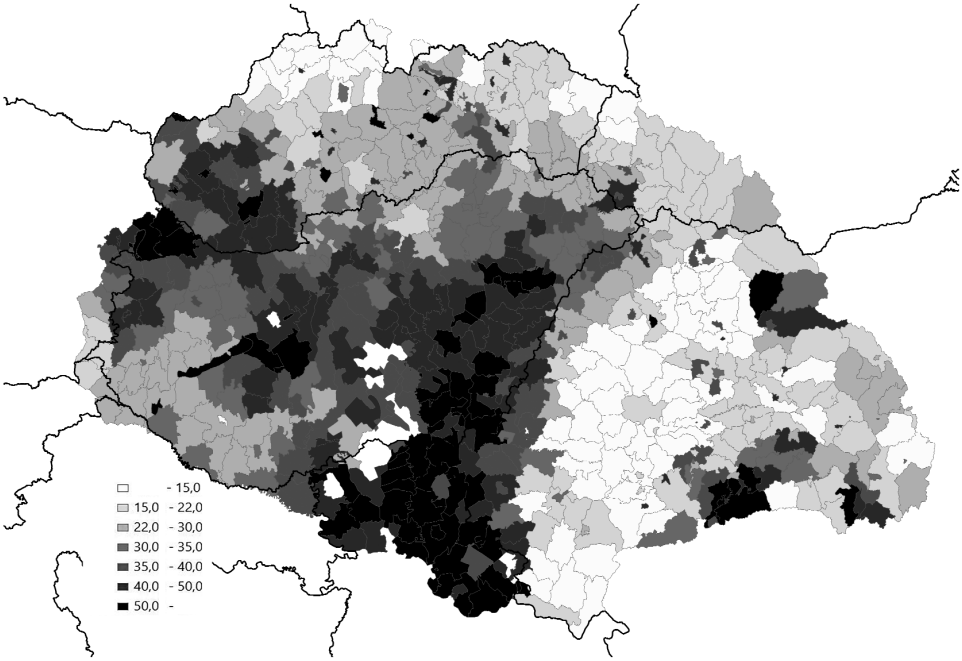

6. térkép
A Kárpát-medence fejlettségi viszonyai 1910-ben 10 változó alapján[30]

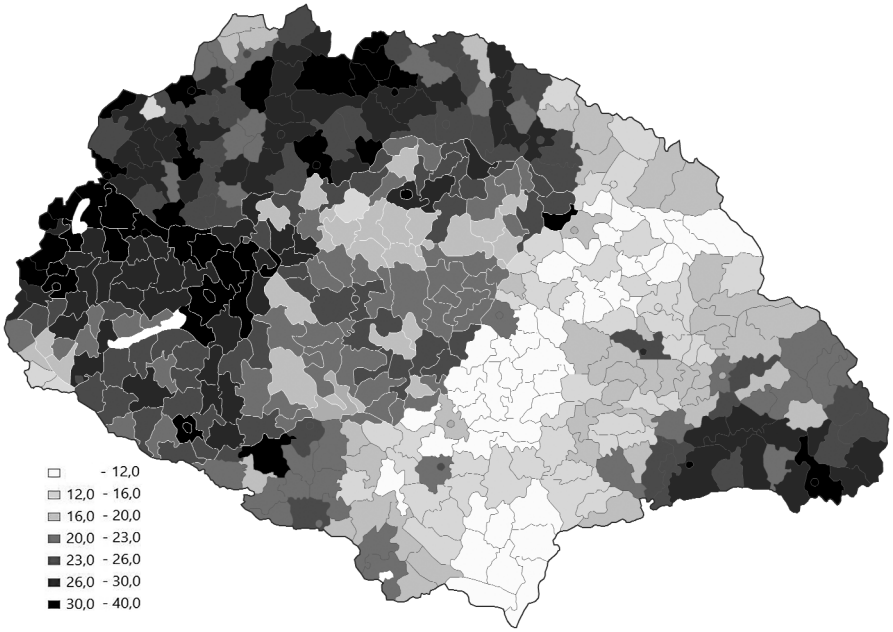

7. térkép
A Kárpát-medencei régió fejlettségi differenciáinak elmozdulása 1930-ra Rónai András indikátorai alapján (Rónai 1945)[31]

Ugyanígy kérdés, hogy 1910–2010 között melyik periódusban történt meg a fordulat, mely például Szlovákiában a transzverzális vasút keleti (magyar karakterű), alapvetően fejlett részének visszaesését eredményezte. Két tényező is arra utal, hogy már 1930 táján elkezdődött az átrendeződés, mely Dél-Szlovákia nyugati részét kevésbé érintette. Az egyik a *Magyar Statisztikai Szemle* egyik ábrája,[32] mely arról tanúskodott, hogy a csehszlovák önkormányzatiság állítólagos demokratizmusa ellenére a községi önerő igencsak meggyengült Kelet-Szlovákiában, legalábbis a magyar állam ezt a térséget az 1938-ban visszatért területek közül jóval több segélyben részesítette. A másik, a járásszintű fejlettségi térkép mintázatának átrendeződése 1910–1930 között (6–7. térkép). Noha a vizualizált tényezők száma és jellege eltért, de egyértelműen látszik Északnyugat-Szlovákia felemelkedése és a Vajdaság hanyatlása már a két világháború között. Ez utóbbi összefügg a gabonaárak 1929 utáni esésével és a jövedelemhez mért, regionálisan magas itteni adó sem kedvezett. (A magyarországi Alföld helyzetének általános romlása is a gabonakonjunktúra 1929-es végének következményeit jelzi, mely egyébként a HDI járási és települési értékeiben is tetten érhető).[33] A fejlettsége alapján már 1910-ben is átmeneti zónát képviselő Érmellék 1938-ra tovább rontott helyzetén a Kárpát-medence egészét tekintve, míg Dél-Erdély és a Felvidék keleti részének mutatói ekkor egyáltalán nem romlottak, tehát a visszaesést mindkét területen az 1945 utáni periódusra kell tenni.

JEGYZETEK

1. Ilyen aspektus a lakáspiaci egyenlőtlenségek vizsgálata, a munkaerőpiaci és közfoglalkoztatási regionális differenciák feltárása, az elérhetőség és jövedelem kapcsolata és ezek területi mintázatának elemzése, a demográfia és a jövedelem kapcsolata, az iskolázottság mint fejlettséget szintén befolyásoló tényező területi különbségei. Lehetséges a periferizáció komplex szemléletű megközelítése deprivációs vagy jóléti index segítségével is.
2. Jó példa a régiók indikátorok hasonlósága alapján történő utólagos kijelölésére: Győri Róbert: *Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai*. Limes 20. évf. (2007) 3. sz. 7–22. Nagy Mariann ugyanígy klaszteranalízissel azonosította az eltérő agrárjellegű régiókat. Mariann Nagy: *Regional Structure of the Hungarian Agriculture at the Beginning of the 20th Century*. L'Harmattan, Bp., 2017.
3. Erre a dualizmus kori Magyarország kapcsán Katus László tett kísérletet a vármegyék csoportosításával, előzetesen kategorizálva a vármegyéket: László Katus: *„Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg"*. In: Péter Hanák (Hrsg.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918*. Bp., 1966. 149–216.
4. Ezek időben visszamenve egyre szűkülő köre az ennél hosszabb időtartamra vonatkozó vizsgálatokat megnehezíti, speciális módszereket igényel. Lásd a *Magyar Gazdaságtörténti Évkönyv 2022*-es kötetét.
5. Lelkes Gábor: *Régiók és gazdaság. Magyarok Szlovákiában*. V. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008. 260.
6. Nemzetstratégiai Kutatóintézet: *A Kárpát-medencei magyarság jelenkori kutatásának társadalmi, gazdasági és területi adatforrásai & A Kárpát-medencei magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének felmérése 2018–19*. (Jóllétkutatás). Előzetes kutatási jelentés. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Bp., 2019. 312.
7. Lásd Lőcsei Hajnalka – Farkas György – Kovály Katalin – Tátrai Patrik – Török Ibolya: *Területi növekedési pályák a Kárpát-medencében a 2010-es években: Regionális folyamatok*. Kisebbségi Szemle 2021. 4. sz. 7–41.
8. Mai országterületre és járási szintre végzett longue durée vizsgálatot Gyori Róbert – Mikle György: *A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011*. Tér és társadalom 31. évf. (2017) 3. sz. 144–164.
9. Rónai András: *Közép-Európa Atlasz*. Balatonfüred, 1945. adatait elemzi: Gábor Demeter: *Trends in Regional Inequalities Between 1910 and 1930 in Hungary and the Successor States*. Wschodnioznawstwo vol. 14 (2020) 95–115.
10. Ebben az esetben nem feltétlenül lesznek azonosak az eltérő időpontokból származó változók. Viszont PCA használata esetében nem kerül be felesleges változó és túlzott súllyal egyetlen tényező sem kerül beszámításra, ám kiesnek a normál eloszlást nem mutató, de egyébként indikatív mutatók).
11. Ebben az esetben az indikátorok ugyan közösek, de egyáltalán nem biztos, hogy minden időpontban releváns is. Az alfabetizáció szerepe például a mai fejlettségi vizsgálatokban (legalábbis Európában) irreleváns. Ellenben a nem normál eloszlást mutató indikátorok is használhatók.
12. Gunnar Myrdal: *Economic theory and underdeveloped regions*. Gerald Duckworth & Co., New York, 1963. 163.
13. Dusek Tamás – Kiss János Péter: *A regionális GDP értelmezésének és használatának problémái*. Területi Statisztika 48. évf. (2008) 3. sz. 264–280.
14. David, F. Good: *Revised estimates of GDP per capita in Central and Eastern Europe, 1870–1910. Technical notes and tables*. Unpublished manuscript, 1998. Magyarországra 1910-re településszinten csak az agrárjövedelmek állnak rendelkezésre.
15. Zsolt Szilágyi: *Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary during the First Third of the Twentieth Century*. Hungarian Historical Review vol. 8 (2019) no. 1. 121–152.
16. Pénzes János: *Periferikus térségek lehatárolása Magyarországon. Módszertani és területi sajátosságok*. In: Nagy Erika – Nagy Gábor (szerk.): Polarizáció–Függőség–Krízis – *Eltérő térbeli válaszok*. MTA KRTK RKI, Békéscsaba, 2014. 163–175.
17. Papp István – Pénzes János – Demeter Gábor: A közlekedési hálózatok és a komplex területi fejlettség időbeli összehasonlító vizsgálatának nehézségei és egy megoldási lehetősége a történelmi Magyarország példáján. Területi Statisztika, 61. évf. (2021) 4. sz. 445–465.
18. Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp., 1922.
19. Demeter Gábor: *Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010)*. Regional Statistics vol. 10 (2020) no. 1. 23–59.
20. Edvi Illés Aladár – Halász Albert: *Magyarország gazdasági térképekben*. Bp., 1920. 47. térkép és 61. térkép. (Ez utóbbi azt is bizonyítja, hogy a textilipari fejlesztések jelentős részben nem a tradicionális bánya-

városok területén összpontosultak, tehát területileg és szektorálisan is diverz volt az állami támogatás az iparfejlesztésben).
21. Petra Balaton: *The Székely Action (1902–1914). The Example of Regional Economic Development in the Austro-Hungarian Monarchy*. In: Ungarn Jahrbuch, Zeitschrift für Interdisziplinäre Hungarologie vol. 33 (2016–2017) 223–236. és Braun László: *A hegyvidéki akció története 1897–1910 között*. Debrecen, 2017. (publikálatlan PhD-értekezés, Debrecen)
22. Demeter Gábor: *A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon: az agrárszférától az adóztatásig*. In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. MTA BTK, Bp., 2019. 7–69.
23. Pénzes János: *Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat*. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon*. MTA BTK TTI, Bp.–Debrecen, 2018. 85–117.
24. John Komlos: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. 1983; Scott, M. Eddie: *Ami köztudott az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debreceni Disputa. Csokonai Kft., Debrecen, 1996.
25. Eddie és Komlós fent említett munkája mellett lásd még: Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012.
26. Készülőfélben.
27. A vándorlási különbözet 2001–2011 közötti átlagos értéke 1000 lakosra vetítve, a halálozások 2001–2011 közötti átlagos értéke 1000 lakosra vetítve, a maximum általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a 7 éves és idősebb népesség körében, %; a diplomával rendelkezők aránya a teljes népességen belül, %; regisztrált munkanélküliek aránya a teljes népességen belül, %; egy lakosra jutó bruttó jövedelem 2010-ben, Ft-ra átszámítva; csatornázottság az összes ház arányában, öregedési index, új építésű lakóházak aránya az összes lakásállományból, foglalkoztatottság a lakossághoz mérve 2010-ben.
28. Tehát a Pénzes-féle 2010-es TFI 1910-es alkalmazásáról van szó, lásd a 3. táblázat indikátorait.
29. Ennek módszertanára lásd Papp István – Pénzes János – Demeter Gábor: i. m. A közlekedési hálózatok
30. Alfabetizáció, halálozási ráta, népességnövekedés, migrációs ráta, nem agrárkeresők aránya, orvosi kezelést kapott halottak aránya, napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya, egy főre jutó direkt adó, földjövedelem/fő, települési vagyon/fő. Néhány alföldi város adathiányos, ezért üres.
31. Az azonos színek az 1910-essel azonos fejlettségi viszonyokra utalnak (Indikátorok: agrárnépsűrűség –, ipari keresők aránya +, halálozási ráta – , népességnövekedés +, analfabetizmus –, szántók hozama +, rétek jövedelme +, hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak +)
32. Magyar Statisztikai Szemle (1943) 115. (térkép)
33. Szilágyi Zsolt: i. m. Regional Differences

TÁTRAI PATRIK

AZ ETNIKAI RÉTEGZŐDÉSI RENDSZEREK ÁTALAKULÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 1910 ÉS 2011 KÖZÖTT

BEVEZETÉS

„Csak semmi neheztelés, kedveseim. *Megváltozták* a viszonyok, ahogy felénk mondják Nyitrában. *Most a kenyér a fontos*, a szent kenyér, és nekünk az államnál nem könnyű a dolgunk. Mi nem vagyunk szabadpályán, mint te, lieber Herr Schwager. *Alkalmazkodnunk kell*, kérnélek szépen. És lehet-e alkalmazkodni másképpen, mint egészen... Nem akarok vagonlakó lenni ötven esztendővel... Tisza Pista hat uns verspielt, ki hitte volna. […] Ők győzték, ahogy nálunk mondják. Új idők, új emberek... Minekünk, államiaknak mindig alkalmazkodnunk kellett, kérlek alássan. […] És mi is történt? Nem nagy dolog. *Azelőtt a konyhán beszéltünk tótul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van.* A hivatalban povedálunk szlovákul. Odahaza pedig magyarul, ennyi az egész, kérem alássan."[1] [kiemelések tőlem – T. P.]

A hatalmi viszonyok, aszimmetriák és a társadalmi pozíciók etnikai aspektusainak szoros összefüggését mi sem mutatja be jobban, mint Peéry Rezső kisnemesi származású nagybátyjának visszaemlékezése az első világháborút követő időszakból, a háromnyelvű (szlovák, magyar, német) Nyitráról. A fenti részlet magában foglalja, hogy milyen sorskérdéseket hozott a felszínre Nyitrán a geopolitikai és a többség-kisebbség viszonyok megváltozása. A szöveg számtalan aspektusa érzékelteti, hogy e geopolitikai változás („megváltozták a viszonyok") milyen átalakulásokat indukált az etnikai rétegződési rendszerekben. Ezek egyben kijelölik azokat a vizsgálati pontokat, amelyek alapvető fontosságúak a társadalmi pozíciók vizsgálatakor, mint például a jövedelem („most a kenyér a fontos"), a foglalkozási szerkezet és az általa tükrözött függőségi viszonyok („állam" vs. „szabadpálya"). Emellett megjelenik a hatalmi viszonyokba ágyazottan megváltozó nyelvi/etnikai presztízs- és hierarchiaviszonyok kérdése („azelőtt a konyhán beszéltünk tótul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van"), amely – talán beleérthetjük ezt is a fenti idézetbe – átalakítja az asszimiláció mintázatait is („alkalmazkodnunk kell").

Az, hogy az etnikai hovatartozás ilyen szinten befolyásolja a társadalmi pozíciókat, lehetőségeket, nem magától értetődő jelenség. A nemzetállamok 19. századi felemelke-

dése előtt a társadalmak más törésvonalak mentén tagolódtak, melyek közül az etnikai, nyelvi különbségek messze nem játszottak olyan szerepet, mint például a vallás. Ugyanakkor a nemzetállamok felemelkedése, a nacionalizmus ideológiájának gyors terjedése új dimenziókat hozott felszínre a hatalmi egyenlőtlenségekben. Így aztán a 19. századi nemzetállami modernizáció eredményeként a nemzetalkotó (tituláris) etnikai csoport privilegizált helyzetbe került,[2] ami alapvető hatást gyakorolt az etnikai rétegződési rendszerekre. E néhány évtized alatt, ami a nacionalizmus uralkodó ideológiává válása és Peéry nagybátyjának visszaemlékezése között eltelt, egyértelművé vált mindenki számára, hogy a hatalmi aszimmetriák egyben etnikai egyenlőtlenségeket is jelentenek. Mindennek egyenes következménye, hogy az etnikai hovatartozás deklaratív jellegű megvallása (pl. a népszámlálásokon) nem egy tét nélküli aktus, nemcsak egy egyszerű statisztikai kategória. Mindennek a kérdésnek – a szimbolikus síkon túl – jelentős társadalmi-gazdasági vonzatai lehetnek (egyéni és csoportszinten egyaránt), így az etnikai hovatartozás egyben kijelölt státussá, hatalmi hierarchiában elfoglalt pozícióvá is válik.[3]

A vizsgálati szintek kapcsán – a bevezető nyitrai idézet vonatkozásában – felmerül a kérdés, hogy a nyelvhatáron élő városi hivatalnok társadalmi pozíciójának átalakulása (ami a mikroszintként értelmezhető) mennyire egyedi jelenség? Avagy mindez a személyes tapasztalat hogyan generalizálható; milyen általános, makroszintű törvényszerűségeket fedezhetünk fel a hatalomváltozás és társadalmi pozíciók átalakulásának kapcsolatrendszerében?

A hazai szakirodalomban a magyar kisebbség társadalmi pozícióinak, illetve az etnikai rétegződési rendszereknek a makroszintű vizsgálata számos munkát eredményezett – főként az elmúlt 20 évben.[4] Ezen munkák többsége azonban vagy egy-egy régióra, vagy csak egy kiválasztott időpontra fókuszál.[5] A Kárpát-medencei magyar kisebbségeket átfogóan vizsgáló kutatások pedig vagy nem az összes jelentős magyarlakta régiót veszik górcső alá,[6] vagy csak korlátozottan alkalmasak a relatív (azaz a többségi nemzethez viszonyított) pozíciók értékelésére,[7] de általában közös jellemzőjük, hogy csak az aktuális helyzetet vizsgálják. Jelen tanulmány ezt az űrt szeretné lehetőségeihez mérten betölteni: a dolgozat célkitűzése éppen ezért a hatalmi aszimmetriával összefüggő társadalmi pozíciók átalakulásának vizsgálata hosszabb időtávon (két időpontra: 1910, 2011), etnikai metszetben, kvantitatív megközelítésben, a Kárpát-medence Magyarországon kívüli négy nagy magyarlakta térségére koncentrálva. A tanulmány fő kérdése, hogy hogyan alakult e két időpontban az aktuális hatalmi pozícióban levő nemzetiség és adott terület domináns kisebbségének egymáshoz viszonyított társadalmi-gazdasági helyzete, illetve milyen változások történtek száz év alatt e mintázatban.

Hogyan lehet mindezt megvalósítani? Nem véletlen, hogy a szakirodalomból hiányoznak a Kárpát-medencei horizontú, időbeni összehasonlító munkák, hiszen a legnagyobb nehézséget talán az jelenti, hogy nem állnak rendelkezésre olyan egységes indikátorok, amelyek egyrészt teljes mértékben összehasonlíthatók a más országokban gyűjtött adatokkal, másrészt a száz évvel korábbi időszakból is elérhetők.[8] Magyarán, a rendelkezésre álló statisztikai indikátorok térben és időben sem egységesek. Éppen ezért a jelen dolgozatban használt mutatók is több esetben csak közelítő indikátorok, amelyek a vizsgált jelenség dimenzióját, relatív helyzetét és nem a pontos nagyságát mutatják. Fontos megjegyezni még, hogy napjainkban a Kárpát-medence egy politikailag széttagolt térség,

ahol nem pusztán a hozzáférhető statisztikai adatok különböznek, hanem a társadalmi kontextusok is.

A vizsgálat nem terjed ki a Kárpát-medence egészére, csak azokra a régiókra, ahol az 1910 óta eltelt időszakban megváltozott a tituláris etnikai csoport, és ahol jelentősebb magyar közösségek élnek. Így jelen kutatás csak – a Kárpát-medencén belül az óramutató járásának megfelelően – Szlovákia, Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság területére terjed ki. Minden egyes régióra vizsgálom és egymáshoz viszonyítom a magyar és a mai államalkotó etnikai csoport vonatkozó adatait.

Fontos kérdés, hogy milyen adatait? Gyurgyík és szerzőtársai struktúráját követve e dolgozatban két fő kategória köré csoportosítom a társadalmi pozíciók indikátorait: demográfiai jellemzők, valamint társadalmi-gazdasági státus.[9] Előbbihez tartoznak olyan témakörök mint a természetes szaporodással összefüggő mutatók (születések, halálozások, vándorlás), valamint a vegyes házasságok és az etnikai szocializáció mutatói. A társadalmi-gazdasági státushoz sorolhatók olyan témakörök mint az urbanizáltság, településszerkezet, iskolai végzettség, foglalkozási szerkezet és jövedelem. Természetesen e lista még igény szerint bővíthető, és egyes szerzők további témaköröket is vizsgálnak, ugyanakkor a fenti indikátorok áttekintésével is egy átfogó kép kínálkozik az etnikai rétegződési rendszerekről és ezek dinamikájáról. A dolgozatban tehát csak ezeket a témaköröket vizsgálom nem kronologikus, hanem tematikus sorrendben.

Bár a fenti témakörökhöz kapcsolódó statisztikai indikátorok esetenként több forrásból is elérhetők, e tanulmányban elsősorban népszámlálási adatokra támaszkodom, hiszen ezek azok az adatforrások, amik teljes lefedettséget biztosítanak, rendszeresek, magas megbízhatóságúak, országonként hasonló módszertanúak, valamint etnikai bontásban is közölnek különböző szintű adatokat.[10] Ahol máshogy nem jelzem, ott az adatok az adott ország 1910-es vagy 2011-es (Ukrajna esetében 2001-es) népszámlálásából származnak.

DEMOGRÁFIAI POZÍCIÓK

A dualizmus kori Magyarország a demográfiai átmenet tipikus jegyeit viselte magán, ahol is a *születések* aránya még viszonylag magas volt, de a *halálozások* aránya – köszönhetően a közegészségügy fejlődésének és a kedvezőbb gazdasági helyzetnek – csökkenésnek indult. Ez az általános kép azonban számottevő területi, falu-város stb. különbségekkel ment végbe, amelyek közül fontos dimenzió volt a lakosok anyanyelve is. A magyar lakosság számának és arányának a dualizmus időszakában megfigyelhető növekedéséből fontos szerep jutott a magas természetes szaporodásának. Ezt azonban nem a születések számának valamifajta kiemelkedő értéke biztosította, hiszen a magyar anyanyelvűek termékenysége átlag körüli volt, hanem a halálozási arány kedvező értékei (1. táblázat). Mindez pedig szoros összefüggésben volt azzal, hogy a magyarok hozzáférése az egészségi szolgáltatásokhoz magasabb volt, mint a – németeket leszámítva – a többi nemzetiségé, de befolyásolták olyan tényezők is, mint az urbanizáltság, iskolai végzettség vagy a foglalkozási szerkezet.

1. táblázat

Élve születések és halálozások száma anyanyelv szerint Magyarországon, 1910/11 (Horvát-Szlavónországgal)[11]

Anyanyelv	Ezer 15–49 nőre jutó élves születés	Ezer főre jutó halálozás	Az elhaltak közül orvosi kezelésben részesült (%)
Magyar	143	22,8	68,9
Német	129	22,1	68,6
Szlovák	156	25,6	44,6
Román	149	28,1	23,4
Ruszin	163	25,6	11,9
Horvát	147	25,1	31,4
Szerb	163	30,0	39,9
Egyéb	110	19,4	53,1
Összesen	145	24,3	52,8

A természetes szaporodáshoz hasonlóan a természetes népmozgalom másik fontos komponense, a *vándorlások* alakulása is az államalkotó magyarok demográfiai pozícióinak javulásához járult hozzá. A nem magyar anyanyelvi csoportok nagyobb mértékű kivándorlása a korszakban végig jellemző volt. A kivándorlás fő motívuma természetesen gazdasági volt, de azért érdemes megfigyelni, hogy nem feltétlenül azon csoportok tagjai távoztak a legnagyobb mértékben, akik az ország legkevésbé fejlett területein éltek (pl. németek felül- vs. románok alulreprezentáltsága).[12] A számok alapján a legfeltűnőbb mindenesetre a magyarok alulreprezentáltsága a külföldre vándorlásban (2. táblázat), amely intézményesített etnikai egyenlőtlenségekre utal.

2. táblázat

A Magyarországról külföldre vándorlók anyanyelv szerint (Horvát-Szlavónországgal)[13]

Anyanyelv	Országos arány (1910)	Kivándorlók aránya (1899–1913)
Magyar	48,1	28,9
Német	9,8	16,7
Szlovák	9,4	21,6
Román	14,1	13,3
Ruszin	2,3	3,9
Horvát	8,8	9,9
Szerb	5,3	4,6
Egyéb	2,2	1,1
Nem magyarok összesen	51,9	71,1

Hogyan alakult át ez a kép napjainkra? Az utódállamok területén rögzített, a természetes szaporodás, migráció és asszimiláció hatásait is magukba foglaló természetes népmozgalmi adatok világosan azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben megfigyelhető egy viszonylag állandó különbség a magyarok és adott ország többségi nemzetének adatai között.[14] Ez a különbség társadalmi-gazdasági-politikai korszakokon, változásokon átível, tehát az oka nem időszakos kontextusokban keresendő, hanem ezen nemzetállamok általános logikájában gyökerezik. Mivel a természetes népmozgalom vonatkozásában nem állnak rendelkezésre pontos adatok az összes vizsgált régióból, így napjaink demográfiai különbségeit az öregedési index[15] alakulásán keresztül próbáljuk meg átfogóan szemléltetni (3. táblázat).

3. táblázat

Öregedési index a Kárpát-medence vizsgált térségeiben, 2011

Régió	Össznépesség	Tituláris nemzetiség	Magyarok
Szlovákia	83	86	127
Kárpátalja[16]	58	n.a.	97
Románia	102	117	144
ebből Erdély	97	107	143
Szerbia	122	129	183
ebből Vajdaság	114	109	180

A 3. táblázat alapján jól látható, hogy minden egyes régióban jelentős különbség mutatkozik a tituláris etnikai csoport és a kisebbségi magyarok között. Az össznépességnek az államalkotó nemzetiségnél is kedvezőbb értékeit elsősorban a cigányság fiatalos korszerkezete okozza, de e jelenség értelmezési kerete eltér a magyarság és a többségi nemzet közötti különbség magyarázatától. Az öregedési index értelmezésénél fontos figyelembe venni, hogy a népesség elöregedése nem pusztán a természetes szaporodás kedvező vagy kedvezőtlen értékein múlik, hanem a szelektív migráció is közrejátszik, ami alatt leginkább a produktív korosztályoknak a migrációban való felülreprezentáltságát értjük döntően tanulmányi, illetve munkamigráció keretében. Ezt természetesen rendkívül nehéz statisztikailag nyomon követni. Ugyanakkor a Kárpát-medencei magyar, államhatárt átlépő migrációnak van egy meglehetősen jól dokumentált jellemzője, amely fontos következményekkel jár a kibocsátó, külhoni magyar társadalmak szerkezetére: nevezetesen az, hogy a Magyarországra érkező magyar nemzetiségűek jellemzően kedvezőbb iskolázottsági, foglalkoztatottsági jegyekkel jellemezhetők, mint a magyarországi lakónépesség.[17] Ez azt is jelenti, hogy a magasabb státusúak felülreprezentáltak a külhoni magyar kivándorlók között. Mindez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy minden egyes geopolitikai változást, társadalmi megrázkódtatást követően a magyar közösségek elveszítik társadalmi elitjük jelentős részét. Ez pedig aránytalan – Gyurgyík László szavával: torz[18] – társadalmi szerkezetet eredményez a kibocsátó közösségekben.

A demográfiai jellemzők utolsó nagyobb témaköre az *etnikai reprodukció* kérdése. A kisebbségi magyar közösségek vizsgálatánál különbséget kell tennünk a demográfiai és az etnikai reprodukció között.[19] Jelen tanulmányban nincs mód részletesen kitérni e kérdéskörre, azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy az etnikai reprodukció az egyik legfontosabb indikátora az egyes etnikai csoportok közötti presztízskülönbségnek és hierarchiaviszonyoknak, tehát alapvető információkat nyerhetünk belőle az etnikai rétegződési rendszerekre vonatkozóan. A vonatkozó adatok alapján a legkiegyensúlyozottabb viszonyt Kárpátalján találjuk, ahol a vegyes családokban regisztrált etnikai reprodukció lényegében paritásos (azaz a magyaroknak összességében nincs asszimilációs vesztesége),[20] míg ennek ellenpontját Szlovákia képezi, ahol a vegyes házasságban született gyerekek 20-23%-a lesz csak magyar nemzetiségű.[21] Az erdélyi (32%)[22] és vajdasági (40%)[23] értékek szintén kiegyensúlyozatlanok, de Szlovákiánál jóval kevésbé aránytalanok, főleg azt figyelembe véve, hogy az erdélyi és vajdasági magyarságon belül jóval nagyobb a szórványok részesedése.

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI POZÍCIÓK

A (nagy)városok mint a szolgáltatások széles körét, illetve (általában) a legdiverzebb foglalkozási, iskoláztatási lehetőségeket és legmagasabb jövedelmeket kínáló helyek népességkoncentrációjuknál fogva a gazdaság és az innováció csomópontjai. Népességvonzó képességüknek köszönhetően a városok kitüntetett szerepet játszottak a nemzetállamok etnikai homogenizációs törekvéseiben is. Mindez meglátszik a többségi/kisebbségi etnikai csoportok *urbanizáltságán* is. A városlakók aránya a vizsgált periódusban jelentősen nőtt, de természetesen egyenlőtlen mértékben.[24]

A 4. táblázatból jól látható, hogy míg 1910-ben hatalmas szakadék tátongott a városlakók arányában az államalkotó magyarok és adott terület legnépesebb etnikai kisebbségei között, addig napjainkra mindez kiegyenlítődött, vagy meg is fordult. Természetesen a kiinduló különbségek nem pusztán a hatalmi egyenlőtlenségekből fakadtak, hanem abból is, hogy mindegyik vizsgált régióban a magyarok jelentős részben azon alföldi részeken éltek, ahol nagyobb népességkoncentrációk alakultak ki, azaz meghatározóak a településszerkezeti okok. Ugyanakkor legalább ennyire fontos tényező, hogy a nemzetiségek által lakott területek városaiban is dinamikusan nőtt a magyarok aránya (gondoljunk például az 1910-re magyar többségűvé váló Zólyomra), valamint hogy a funkcionálisan városi, de városi ranggal nem rendelkező települések felülreprezentáltak voltak a Kárpát-medence periférikusabb, nem magyarok által lakott régióiban.

Mindez gyökeresen átalakult néhány évtized alatt – legmarkánsabban a világháborúkat követő népességcserék, valamint a szocialista urbanizáció hatására – így napjainkban, a leggyengébben városiasodott Kárpátalját leszámítva, a tituláris nemzetiségek urbanizáltsága magasabb fokú a kisebbségi magyarokénál. Ugyanakkor igazán jelentős különbség csak Szlovákiában figyelhető meg, ahol az elmúlt száz évben talán a leglátványosabb volt az erőforrások tudatos, Dél-Szlovákián kívüli allokációja. Erdély esetében, ahol a szakirodalom gyakran hivatkozik a megfordult viszonyokra, a román népesség napjainkban magasabb urbanizáltságára,[25] az az érdekes helyzet figyelhető meg, hogy míg a városi ranggal bíró közigazgatási egységek (központi és a hozzá tartozó települé-

4. táblázat
Városlakók aránya a vizsgált területeken 1910-ben és 2011-ben (%)

Régió	1910		2011	
	magyar	mai tituláris nemzetiség	magyar	tituláris nemzetiség
Szlovákia	29,9	8,3	36,6	54,7
Kárpátalja	21,0	0,7	35,4	35,2
Erdély*	26,5	4,3	51,4	58,9
Erdély**			46,6	45,8
Vajdaság	34,8	15,8	59,0	59,6
Együtt*	28,3	6,4	47,9	55,3

*2011-ben Erdélyben a városok és municípiumok összesített adatai
** 2011-ben csak a városok és municípiumok központi településének adatai

sek együtt) esetében egyértelmű a magyarok pozícióvesztése, ha csak a központi településeket (a tényleges városokat) vizsgáljuk, lényegében nincs különbség magyarok és románok városiasságában. Azontúl, hogy előbbi kategória nagyobb városok esetén jobban lefedi az urbánus, fejlett területeket (város és szuburbán övezete), mindez arra is felhívja a figyelmet, hogy (1) a várossá nyilvánított községek között sok olyan van, ahol nagy a súlya a nem központi településnek, (2) másrészt a homogenizációs célok, a várostérségek nemzetiesítésének eszköze volt a román többségű falvak hozzákapcsolása a nem román többségű vagy vegyes lakosságú városokhoz. A Vajdaság mindkét időpontban legmagasabb urbanizáltsága egyértelműen a településföldrajzi tényezők eredménye, ahol a magyarok hagyományosan magasabb urbanizáltságát csak a menekültek városokba történő betelepedése egyenlítette ki a délszláv háborút követően.

A magyar és nem magyar nemzetiségűek átalakuló urbanizáltsági foka egyben a városok etnikai arculatának átalakulását jelentette – döntően az államalkotó nemzetiségek javára. Mindez azt is jelenti, hogy a magyarok napjainkban többnyire a falusias, perifé-rikus területeken élnek többségben, míg a településhierarchián felfelé egyre csökkenő arányban vannak jelen, ami egyértelmű társadalmi-gazdasági hátrányt jelent. Mindezt jól szemlélteti a magyar népesség és a magyar szórványok[26] településnagyság szerinti megoszlásának változása is (5. táblázat).

Az 5. táblázatból kiolvashatók egyrészt az általános folyamatok: a magyarok számának jelentős csökkenése a mai Szlovákia, Kárpátalja, Erdély és Vajdaság területén, ezzel párhuzamosan pedig a szórványok számának ugyanilyen jelentős növekedése. Másrészt érdemes megnézni, hogy míg 1910-ben a magyar népesség egésze felülreprezentált volt a szórványmagyarokhoz képest a 10 ezer főt meghaladó településeken (lényegében a városokban), addig napjainkra mindez teljesen megfordult, és jól látható, hogy a magyar szórványok hárombegyede városokban, nagyvárosokban lakik, míg az összes magyarnak csak 37%-a.

A társadalmi pozícióknak fontos indikátora a népesség legmagasabb iskolai végzettsége. A vizsgált időszak kezdetén az iskolázottság etnikai/nyelvi különbségeit leginkább

5. táblázat

A magyarok, illetve a magyar szórványok megoszlása településnagyság szerint 1910-ben és 2011-ben (%; Szlovákia, Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság összesített adatai)

települések népességszáma (fő)	1910		2011	
	összes magyar	szórványmagyar	összes magyar	szórványmagyar
0–500	5,9	7,2	6,4	2,2
500–1000	14,7	18,3	11,4	3,2
1000–2000	20,9	25,8	17,4	5,1
2000–5000	21,8	28,7	16,7	8,3
5000–10000	11,7	12,7	10,8	6,7
10000–50000	16,1	7,3	18,2	23,8
50000 felett	8,8	0,0	19,1	50,6
összesen (ezer fő)	3066	273	2104	381

az írástudatlanok arányán keresztül lehet megragadni. Különösen feltűnő ekkor a magyarok és a ruszinok/románok közötti különbség. Utóbbiak ugyanakkor még a szlovákokhoz és a szerbekhez képest is rendkívül kedvezőtlen értékekkel rendelkeznek. Mindez azt is mutatja, hogy az iskolázottság kérdése nem redukálható le pusztán a hatalmi egyenlőtlenségekre, hanem egyéb tényezőkkel is kölcsönhatásban van, mint pl. adott terület gazdasági fejlettsége, településszerkezet vagy az anyanyelvi iskolahálózat kiterjedtsége. Érdekes módon azonban a felekezetiség (keleti vs. nyugati keresztény felekezetek) csak részben szolgálhat magyarázatul, hiszen a két legnagyobb ortodox vallású etnikai csoport (szerbek és románok) közötti különbség igen jelentős (6. táblázat). A magyarok és a nemzetiségek közötti különbségeket az oktatási intézmények tannyelvi megoszlása alapjaiban befolyásolta, hiszen míg 1880-ban csak az elemi iskolák 53%-a, addig 1914-ben már 80%-a magyar tannyelvű volt – összhangban azzal, hogy a magyar politikai elitek az oktatásra egyértelműen a magyarosítás eszközeként tekintettek.[27]

6. táblázat

Írástudatlanság és iskolai végzettség a Kárpát-medence vizsgált térségeiben (1910, %)

Régió*	Írástudatlan		Középiskolának 4 osztályát végezte	
	magyar	mai tituláris nemzetiség	magyar	mai tituláris nemzetiség
Felvidék	30,7	42,4	3,1	0,2
Kárpátalja	37,2	80,7	2,8	0,0
Erdély	37,4	72,5	2,8	0,3
Vajdaság	39,2	48,5	2,2	0,6

*A régiók mai területét lefedő korabeli vármegyék és törvényhatósági jogú városok összesített adatai

2011-re természetesen már nem az írástudatlanság a fő tagoló tényező, hanem a felsőfokú végzettséget szerzők aránya – de érdemes vizsgálni az alsó szegmenst (legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők) is. Nem meglepő módon a száz évvel korábbi helyzet megfordult, és minden régióban a tituláris nemzetiség tagjai között magasabb a felsőfokú végzettséget szerzettek aránya, mint a magyarok körében (7. táblázat). Bár a különbség Szlovákiában és Romániában is jelentős (6 százalékpont), a Vajdaságban különösen nagy, ami összefüggésben van azzal is, hogy ez az egyetlen a négy vizsgált régióból, ahol nincs önálló magyar felsőoktatás. Ugyanakkor a vajdasági magyarok – és kisebb mértékben a szlovákiai és kárpátaljai magyarok is – az alsó szegmensben is felülreprezentáltak, azaz jóval több köztük a legfeljebb általános iskolát elvégzettek aránya, mint a többségi társadalomban. Ez összhangban van ezen közösségek foglalkozási szerkezetével: a vajdasági és a szlovákiai magyarok szignifikánsan nagyobb hányada dolgozik a primer szektorban (mezőgazdaságban), mint a szlovákok vagy a szerbek.[28] A legkisebb különbség a többségi nemzetiség és a magyarok között Kárpátalján van, ahol az utolsó, 2001-es népszámlálási adatok óta jelentősen nőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkező magyarok száma,[29] de arra vonatkozóan ellentmondásosak az adatok, hogy ezáltal csökkent-e a magyarok iskolázottsági hátránya az ukránokéhoz képest.

7. táblázat

A legmagasabb iskolai végzettség a Kárpát-medence vizsgált térségeiben (2011, %)

Régió*	általános iskola vagy kevesebb		felsőfok	
	magyar	tituláris nemzetiség	magyar	tituláris nemzetiség
Szlovákia	36,0	30,0	10,6	16,5
Kárpátalja	41,4	38,4	5,1	8,7
Erdély	13,0	13,6	10,2	15,9
Szerbia	45,5	32,5	9,2	17,0

*Az egyes régiók értékei közvetlenül nem összehasonlíthatók, mert a referencianépesség Szlovákiában a teljes népesség, Kárpátalján és Erdélyben a 10 év felettiek, a Vajdaságban pedig a 15 év felettiek[30]

A *gazdasági típusú mutatók* (aktivitás, foglalkoztatottság, munkaerőpiaci helyzet és jövedelem) szorosan összefüggenek az eddig ismertetett indikátorokkal, az iskolázottsággal és az urbanizáltsággal. Így volt ez a dualizmus időszakában is, bár éppen a gazdasági aktivitás etnikai aspektusai mutatták talán a legerősebb egyenlőtlenségeket, amelyek az idő előrehaladtával még növekedtek is. Ennek megfelelően a magyar anyanyelvűek aránya az értelmiségi foglalkozásokban rendkívül felülreprezentált volt a történeti Magyarországon, az egyházi alkalmazottakat leszámítva általában elérte a 80%-ot, de például a törvényhozásban, a bírók, ügyészek, állatorvosok, hírlapírók és színészek között a 90%-ot is.[31] Ha csak a mai Szlovákia, Kárpátalja, Erdély és Vajdaság területét tekintjük, az aránytalanság szembeötlő: a közszolgálati ágakat és szabad foglalkozásokat tekintve a magyar és nemzetiségi lakosság közötti különbség legalább két és félszeres (Vajdaságban,

de Kárpátalján 21-szeres).[32] Ezen négy régióban az összes ilyen foglalkoztatott 81%-a magyar anyanyelvű volt 1910-ben.

Napjainkban – bár egyes régiókra (pl. Erdélyre) rendkívül részletes adatok is rendelkezésre állnak[33] – a statisztikai rendszerek és az adatközlés szintjének eltérései miatt az összehasonlítás kicsit nehézkesebb. A szakirodalomból és a rendelkezésre álló adatokból tudható, hogy a vizsgált négy régió magyar közösségei (Erdély kivételével) a tituláris nemzetiségeknél nagyobb arányban dolgoznak a mezőgazdaságban – összhangban falusiasabb településszerkezetükkel és átlagosan alacsonyabb iskolai végzettségükkel. A skála másik végén, a legmagasabb státusú foglalkozásoknál is minden régióban szignifikánsan kedvezőtlenebb a magyarok helyzete.[34]

Összehasonlítható adatokkal rendelkezünk viszont a népesség gazdasági aktivitásáról. A 8. táblázatból az derül ki, hogy a magyarokon belül az aktívak aránya mindenütt elmarad a többségi nemzet vonatkozó adatától. Ennek elsődleges oka a magyar népesség idősebb korszerkezete, hiszen látható, hogy a magyar nyugdíjasok aránya sokkal magasabb az összes vizsgált régióban, mint az államalkotó nemzethez tartozó nyugdíjasoké.

8. táblázat

A gazdasági aktivitás etnikai különbségei a Kárpát-medence vizsgált térségeiben (2011, %)

	Szlovákia		Ukrajna		Románia		Szerbia	
	magyar	szlovák	magyar	ukrán	magyar	román	magyar	szerb
aktív	56,4	57,4	48,7	n. a.	43	46,7	38,8	42,3
ebből munkanélküli	12,9	9,4	3,9		3,1	3,4	8,2	9,1
inaktív	43,6	42,6	36,2		57	53,3	61,2	57,7
ebből nyugdíjas	30,8	26,7	22,3		26,9	21,9	28,2	23,5

Mindezen tényezők következményeként is értelmezhetjük a magyar és többségi népességek között kialakuló jövedelmi különbségeket. Az NSKI 2018-as felmérése alapján „az erdélyi és a vajdasági magyarok hozzávetőlegesen 17%-kal kevesebbet, a kárpátaljaiak pedig 15%-kal többet keresnek, mint a többségi nemzethez tartozó foglalkoztatottak”, míg Szlovákiában nincs érdemi különbség.[36] Azonban a kárpátaljai és szlovákiai meglepő adatok – amelyek nincsenek összhangban a helyi tapasztalatokkal – inkább a magyarokra és a teljes népességre vonatkozó adatok gyűjtésének módszertani különbségére vezethető vissza, mintsem a tényleges helyzetre, annál is inkább, mivel például a Kárpátalján belüli jövedelmi egyenlőtlenségeket vizsgálva egyértelmű például a (nagy)városi jövedelmek kiugrása,[37] ahol pedig a magyarok alulreprezentáltak.[38]

A foglalkozásszerkezeti, jövedelmi hátrányt – a már vizsgált iskolázottsági, településszerkezeti hátrányokon túl – Csata Zsombor részben a „nyelvi hátránynak” tulajdonítja.[39] Vizsgálata szerint „azok a magyarok, akik rosszul vagy egyáltalán nem beszélik a román nyelvet, szignifikánsan kevesebbet keresnek azokhoz képest, akiknek nincsenek gondjaik a román nyelv használatával.”[40] Mindez egybecseng Kiss Tamás kutatási ered-

ményeivel, aki regresszióelemzéssel bizonyította, hogy Erdélyben az etnicitás szignifikáns hatást gyakorol az átlagjövedelemre.[41] Ezen eredmények arra utalnak, hogy a nemzetállami intézményesített aszimmetria napjainkban is alapvetően befolyásolja a társadalmi pozíciókat, az etnikai rétegződési rendszereket.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Annak ellenére, hogy napjainkban a Kárpát-medence politikai széttagoltsága miatt az egyes országok társadalmi kontextusai eltérnek, jelen vizsgálat egyértelműen megmutatta, hogy a társadalmi pozíciók és etnikai rétegződési rendszerek a hatalmi viszonyokba ágyazottan működnek. Korszaktól és államalakulattól függetlenül megállapítható, hogy a tituláris nemzetiség tagjai kedvezőbb helyzetben voltak és vannak. Ez a konfiguráció nem a véletlen eredménye: a nemzetállami intézményesített rend alakítja ki azokat a struktúrákat, amelyek fenntartják az etnikai egyenlőtlenségeket. Fontos látni, hogy az élet különböző területei ebben a rendszerben nem elválaszthatók: a bemutatott demográfiai és társadalmi-gazdasági pozíciók szorosan együtt mozognak, szoros kölcsönhatásban vannak egymással.

A tanulmány egyik újdonsága, hogy történeti metszetben is összehasonlíthatóvá tette a magyarság társadalmi pozícióinak Kárpát-medencei átrétegződését. A vizsgált négy régiót (Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság) és a dolgozatban vizsgált indikátorokat tekintve 1910-ben magyar–szerb viszonylatban volt a legkisebb az aszimmetria, amely vélhetően szoros összefüggésben van azzal, hogy a Vajdaság ekkor az ország egyik legfejlettebb térsége volt,[42] köszönhetően mezőgazdasági adottságainak, a nagyobb népességkoncentrációt lehetővé tevő településszerkezetének és az erre épülő agráripari kapacitásoknak. Természetesen olyan társadalmi jellemzők, mint a szerb ortodox egyházi autonómia és az ehhez kapcsolódó fejlettebb iskolahálózat, szintén szerepet játszottak. A skála másik végén Kárpátalja és a ruszin népesség állt, akik egy végletesen aránytalan társadalmi szerkezetű etnikai/nyelvi csoportot alkottak, minimális városlakóval és értelmiségivel.

Napjainkban, bár az indikátorok nem teljesen koherensek, az aszimmetria mértékét legjobban a vegyes házasságban született gyerekek etnikai reprodukciója érzékelteti, hiszen ez az a mutató, ahol a tituláris nemzet és a kisebbségi magyar közösségek közti hierarchia- és presztízskülönbség a legtisztábban megnyilvánul. Ezek alapján – dacára az ukrán állam egyre markánsabb nemzetiesítő politikáinak – az ukrán–magyar viszony tűnik (vagy legalábbis tűnt 2022 februárjáig) a leginkább kiegyensúlyozottnak, míg a szlovák–magyar (valamint főleg a gazdasági típusú mutatókat tekintve a román–magyar) viszony a leginkább aszimmetrikusnak. Az mindenesetre biztos, hogy a vizsgált társadalmakban, és úgy általában a nemzetállamokban a mai napig számít az etnikai/nyelvi hovatartozás; komoly egzisztenciális következménye van annak, hogy valaki a privilegizált államalkotó vagy egy kisebbségi közösséghez tartozik-e.

JEGYZETEK

1. Peéry Rezső: *Requiem egy országrészért*. Pannónia Kiskönyvtár, Pozsony, 1993. 36–37.
2. Andreas Wimmer: *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflicts. Shadows of Modernity*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.; Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói*. Regio 2014. 2. sz. 187–245.

3. Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Ennek legeklatánsabb példája az, mikor az egyén nemzetiségét a személyi igazolványában is feltüntetik, ahogyan az például a Szovjetunióban történt, ld. Csernicskó István – Molnár József: *Valós és/vagy konstruált valóság az ukrajnai népszámlálásokban.* Regio 2015. 3. sz. 46–79.
4. Ennek részletes áttekintésére a tartalmi korlátok miatt ehelyütt nem vállalkozok; a kérdés részletes áttekintését lásd Borbély Mátyás – Csécsi Dávid – Péti Márton*: A Kárpát-medencei külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak vizsgálatára alkalmas adatkörök összehasonlító elemzése.* Statisztikai Szemle 2022. 8. sz. 749–782.
5. A vizsgálat időhorizontját illetően Kiss Tamással egyetértve „a hosszú távú trendekben mutatkozik meg az etnikai rétegződési rendszer egyik lényegi meghatározója: a nemzetállami intézményrendszer által kitermelt aszimmetria." Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer…* i. m. 187–188.
6. Gyurgyík László – Horváth István – Kiss Tamás*: Demográfiai folyamatok, etnokulturális és társadalmi reprodukció.* In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Tanulmánykötet.* Budapest, 2010, Köztársasági Elnöki Hivatal. 69–123.
7. Csata Zsombor – Schwarcz Gyöngyi – Péti Márton – Borbély Mátyás: *A Kárpát-medencei magyarok életminőségének összehasonlító elemzése.* Kisebbségi Szemle 2021. 2. sz. 59–85.; Péti Márton – Csata Zsombor – Schwarcz Gyöngyi – Borbély Mátyás: *Hogy élnek a magyarok? A Kárpát-medencei magyarság életminőségének átfogó vizsgálata.* Magyar Tudomány 2021. 6. sz. 755–768.
8. A potenciális adatforrásokat ld. Borbély Mátyás et al.: *A Kárpát-medencei külhoni magyarság…* i. m. 758–765.
9. Gyurgyík et al.: *Demográfiai folyamatok…* i. m. 99–105.
10. Borbély Mátyás et al.: *A Kárpát-medencei külhoni magyarság…* i. m. 759–760.
11. Forrás: Beluszky Pál: *Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón.* In: Uő (szerk.): *Magyarország történeti földrajza.* I. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2005, 175–178.
12. A korabeli fejlettségi viszonyokról részletesen: Demeter Gábor: *Estimating regional inequalities in the Carpathian Basin – Historical origins and recent outcomes (1880–2010).* Regional Statistics 2020. 1. sz. 23–59.
13. Forrás: Beluszky Pál: *Az ország lakói…* i. m. 237.
14. Pl. Szlovákiában: Gyurgyík László: *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2014. 63.; Romániában: Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2012. 37.
15. Száz 15 év alattira jutó 65 év feletti lakos.
16. 2017-es adat, forrása: Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: *SUMMA 2017: a kárpátaljai magyarok demográfiai felmérése.* In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. BGA, Bp., 2020. 34.
17. Kincses Áron: *Magyarországot érintő magyar nemzetközi vándorlások a Kárpát-medencében 2011 és 2017 között.* Demográfia 2019. 1. sz. 43–94.
18. Gyurgyík László: *A szlovákiai magyar társadalomszerkezet a 90-es években.* Regio 2008. 4. sz. 77–101.
19. Ez lényegében azt jelenti, hogy nem minden magyar anyának születik magyar gyermeke. Ld. Szilágyi N. Sándor: *Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra.* In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. RMDSZ Ügyvezető Elnöksége, Kvár, 2004. 157–234.
20. Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: *A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján.* Kisebbségi Szemle 2018. 3. sz. 7–31.
21. Gyurgyík László: *A szlovákiai magyarság…* i. m.; Branislav Šprocha: *A családszerkezet etnikai sajátosságai és az exogám házasságok mintázatai Szlovákiában.* Kisebbségi Szemle 2019. 3. sz. 37–81.
22. Veres Valér: *Népességszerkezet és nemzetiség – Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi népszámlálások tükrében.* Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kvár, 2015.; Kiss Tamás: *Asszimiláció és határmegerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben.* In: Apró István (szerk.): *Média és identitás 2*. Médiatudományi Intézet, Bp., 2016. 47–88.
23. Badis Róbert: *Látlelet a vajdasági magyarok demográfiai helyzetéről.* Pro Minoritate 2012. 3. sz. 27–38.
24. Mind 1910-re, mind 2011-re csak az aktuálisan városi ranggal rendelkező települést tekintettem városnak. 1910-re az összehasonlíthatóság kedvéért a számításokat elvégeztem a mai városállomány visszavetítésével is, ez azonban csak a városlakók abszolút számát növeli, a városlakók közötti etnikai egyenlőtlenségeket nem. Tulajdonképpen már az önmagában fontos indikátor, hogy az aktuális hatalom mely településeket nyilvánítja városnak (amely nem egyezik meg a városi funkciójú településekkel, így az összehasonlítást nem befolyásolja az időpontonként eltérő városállomány).

25. Pl. Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer...* i. m. 200.
26. A szórvány fogalmat itt leegyszerűsített megközelítésben használom azon magyar közösségekre, amelyek helyi aránya az összlakosságon belül nem éri el a 20%-ot.
27. Nagy Mariann: *Magyarország oktatásügye.* In: Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza.* II. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2008. 128.; Karády Viktor: *Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás?* Educatio 2000. 2. sz. 239–252. Ennek plasztikus, mikroszintű (késmárki) példáját ld: Bóna László: *Alkalmazkodási stratégiák, értelmiségi asszimilációs életutak.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2020. 2. sz. 55–84.
28. Badis Róbert: *A vajdasági magyar népesség társadalmi szerkezete két népszámlálás tükrében, 1991, 2002.* Regio 2008. 4. sz. 102–154.
29. Tátrai Patrik et al.: *SUMMA 2017…* i. m. 37–39.; Péti Márton et al.: *Hogy élnek a magyarok…* i. m. 764.
30. Köszönettel tartozom Molnár Józsefnek, hogy a kárpátaljai adatokat rendelkezésemre bocsátotta.
31. Beluszky Pál: *Az ország lakói…* i. m. 302.
32. Közszolgálati ágak és szabad foglalkozások aránya a magyarokon, illetve az adott régió mai tituláris nemzetiségén belül: Felvidék: 1,8%, ill. 0,2%; Kárpátalja: 2,1%, ill. 0,1%; Erdély: 1,6%, ill. 0,4%; Vajdaság: 1,6%, ill. 0,6%.
33. Pl. Papp Z. Attila: *Átmenetben: a romániai magyarok társadalmi pozícióinak alakulása 1992–2002 között.* Regio 2008. 4. sz. 155–232.
34. Mirnics Károly: *Vajdaság és a magyar nemzeti kisebbség népességének gazdasági szerkezete és változásai (1953–2002).* In: Gábrity Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Regionális erőnlét. A humánerőforrás befolyása Vajdaságban.* MTT, Szabadka, 2008. 173.; Papp Z. Attila: *Átmenetben…* i. m. 167–168.; Csata Zsombor: *Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben.* Erdélyi Társadalom 2017. 1. sz. 81–103.; Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer…* i. m. 233.; Veres Valér: *A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztszocialista Erdélyben.* Erdélyi Társadalom 2003. 1. sz. 87–112.
35. A kárpátaljai magyarokra vonatkozó adatok 2017-esek, forrásuk: Tátrai et al.: *SUMMA 2017…*i. m. 41.
36. Csata et al.: *A Kárpát-medencei magyarok…* i. m. 63
37. Dövényi Zoltán – Karácsonyi Dávid: *A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában.* Tér és társadalom 2008. 4. sz. 159–188.
38. Ugyanakkor az erdélyi jövedelmi különbségeket egyéb kutatások megerősítik, ld. Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer…* i. m. 210.
39. Csata Zsombor: *Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban.* Regio 2019. 1. sz. 37–80.
40. Csata Zsombor: *Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek…* i. m. 100.
41. Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer…* i. m. 210–215.
42. Demeter Gábor: *Estimating regional inequalities…* i. m. 35.

Csernicskó István

NYELVPOLITIKAI REZSIMEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 1920–2022

(A MAGYAR NYELV STÁTUSÁNAK VÁLTOZÁSAI TÜKRÉBEN)

BEVEZETÉS

A határ az első világháborút lezáró békeszerződések óta meghatározó szerepet játszik a magyar nemzetről, kultúráról és nyelvről folyó diskurzusokban. Ez nem véletlen, hiszen meghúzásuk után az adminisztratív és közigazgatási határok átalakítják, meghatározzák az emberek szociális hálóit: a határon belüli kapcsolatok felerősödnek, a határon átnyúló kapcsolatok pedig ilyen-olyan akadályokba ütköznek, ezért rendszerint gyengülnek, s így a határoknak identitáskonstruáló hatásuk is lehet.[1] Az államhatárok kettős természetűek, amennyiben egyszerre idéznek elő konvergenciát és divergenciát, egyebek mellett a nyelvhasználatban is: a határon belüli nyelvváltozatok fokozatosan elkezdenek egymáshoz közeledni és a kiegyenlítődés irányába fejlődni, míg a határ másik oldalán rekedt nyelvi változatokban a különfejlődés erősödik fel.[2] Nem véletlen, hogy a magyar nyelvtörténet legfrissebb összefoglaló munkáinak egy része a Trianon utáni időszakot – „újabb magyar kornak" nevezve – új nyelvtörténeti korszakként kezeli.[3] Ennek elsődleges oka az, hogy – Szilágyi N. Sándor szavaival élve – 1920 óta „a Kárpát-medencében a magyar nyelv nem egyetlen országban változik, hanem a történelem jelenlegi állása szerint most éppen nyolcban egyszerre, a nyelvi változást pedig minden országban másmás tényezők befolyásolják".[4] A Trianon óta eltelt évszázadban a határok átrendeződésével együtt járó politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változások következményei között minden Magyarországgal szomszédos államban megfigyelhető például:

a) az asszimiláció és a nyelvcsere tipikus irányának megfordulása (magyar szempontból a korábbi nyereség helyett a veszteség vált jellemzővé);

b) a magyar nyelv fokozatos visszaszorulása az állam által kontrollált színterekről;

c) a felerősödő államnyelvi hatás a nyelv minden szintjén.[5]

A háborúk és a radikális geopolitikai átrendeződések szükségszerűen jelentős hatást gyakorolnak a nyelvpolitikára is.[6] Az első világégést követő békedöntések után a magyar nyelv helyzetében és a magyar nyelvhasználatban végbemenő jelentős változások között meghatározó jelentőséggel bír a magyar nyelv státusában bekövetkező fordulat. Trianon után ugyanis a magyar nyelv – a területében és lakosságában megfogyatkozott, etnikai-

lag és nyelvileg a korábbinál sokkal homogénebbé vált Magyarország kivételével – minden szomszédos államban elveszítette korábbi kiemelt, államnyelvi státusát, és kisebbségi nyelvvé vált.

A magyar kisebbségi nyelvi státusba kerülése nemcsak egy jogalkotási lépés vagy egyszerű nyelvpolitikai döntés, hiszen a nyelvpolitika sohasem kizárólag a nyelvről szól.[7] A nyelvpolitika hatékony eszközként használható a társadalmi javak és a politikai tőke egyenlőtlen elosztásának eléréséhez, illetve megideologizálásához, és gyakran éppen erre használják.[8] A nyelvpolitikai döntések hátterében a nyelveket beszélő csoportok közötti társadalmi, politikai és/vagy gazdasági konfrontáció áll. Tollefson szerint a nyelvpolitika úgy helyezi társadalmi struktúrába a nyelvet, hogy az adott társadalomban a nyelv révén válik meghatározottá, ki fér hozzá a politikai hatalomhoz és a gazdasági erőforrásokhoz.[9] Nyilvánvaló, hogy „a nyelvet sokszor pusztán ürügyként használják a politikai szereplők arra, hogy politikai célokat, például valamilyen társadalmi átrendeződést érjenek el, vagy konzerváljanak egy nekik kedves állapotot".[10] Paulston és Heidemann pedig azt állapítja meg, hogy minél nagyobb a kontroll, annál több a korlátozás, és annál valószínűbb, hogy az ilyen nyelvpolitika konfliktusokat és vitákat eredményez.[11]

A MAGYAR NYELV STÁTUSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A kisebbségek nemzetiségi és nyelvi jogai, valamint a biztonság és stabilitás közötti összefüggések felismerése vezetett oda, hogy az első világháború után a nemzetközi jogban először megjelent a kisebbségi jogok rendezésének, a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos konfliktusok megelőzésének szándéka.[12] A kisebbségek speciális jogainak biztosítására törekvés ellenére azonban a nagy háború után az államok többsége nemzetállamként határozta meg magát, így a kisebbségek, köztük a magyarok nemzetiségi és nyelvi jogai jelentős részben csak elméletben léteztek.

Vizsgáljuk meg, mit is jelent az, hogy Trianon után minden Magyarországgal szomszédos államban megváltozott a magyar nyelv nyelvpolitikai státusa. Kloss[13] szerint a kisebbségi nyelvek jogi, nyelvpolitikai státusa a következő fokozatokkal jellemezhető:[14]

6. A nyelv az egész ország területén egy (vagy több) másik nyelvvel együtt azonos jogokkal bíró államnyelv és/vagy hivatalos nyelv.

5. Egy nagyobb regionális vagy közigazgatási egység (országrész, tartomány, autonóm terület) hivatalos nyelve.

4. A nyelv használatát engedélyezik a nyilvános érintkezésben, megjelenik az oktatásban, a kulturális életben, a sajtóban bizonyos megkötésekkel, korlátozott funkciókban akár a hivatalos helyzetekben is használható, bár a nyelvnek nincs hivatalos státusa.

3. A nyelv használatát tolerálják a magánéletben, esetleg az egyházi életben és a magániskolákban vagy az oktatás alsóbb szintjein, de az állam által kontrollált színtereken nem használható.

2. A nyelv használatát törvények, rendeletek tiltják vagy erősen korlátozzák. Bár Kloss erről nem tesz említést, olyan esetek is ismeretesek, amikor egy-egy nyelv létezését, önálló nyelvi státusát sem ismerik el. Ezt a legalacsonyabb, 1. fokozatnak tekinthetjük.

Trianon után a magyar nyelv – a korábbi államnyelvi státusból – Romániában és Jugoszláviában nagyjából a fenti skála negyedik szintjének megfeleltethető helyzetbe ke-

rült, bár a magyar nyelvet a hatóságok igyekeztek minél jobban kiszorítani a közigazgatásból. Némileg kedvezőbb volt a magyar nyelv státusa Csehszlovákiában (ahol azoknak a járásbíróságoknak a területén, ahol a magyarok aránya elérte a húsz százalékot, a magyar nyelv használható volt a helyi közigazgatásban), és kedvezőtlenebb Ausztriában (ahol a magyarok nyelvi jogait inkább a skála harmadik fokával jellemezhetjük). A Magyarországról leválasztott területeken élő magyarok számára Trianon tehát nemcsak azt jelentette, hogy megváltozott az állampolgárságuk, hanem egyben azt is, hogy a hétköznapi élethelyzetek jelentős hányadában meg kellett birkózniuk az új államnyelv kötelező használatával, és a legtöbbjük számára ez egyben azzal is járt, hogy – ilyen vagy olyan fokon, de – el kellett sajátítaniuk ezt a nyelvet.

A MAGYAR NYELV HELYZETE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS A RENDSZERVÁLTOZÁSOK KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A második világháború után Magyarország és szomszédai helyzetét elsősorban az határozta meg, hogy a világ kétpólusúvá vált, és a kialakuló kényes egyensúly megbomlása egy újabb háború veszélyét hordozta. Az első világháború tapasztalatai alapján a biztonságpolitikával szoros összefüggésben álló kisebbségi kérdést ebben a korszakban nem a kisebbségek nyelvi és kulturális jogainak biztosításában, hanem a kisebbségek arányának és számának csökkentésében vélték megtalálni. Ezt a célt szolgálták az át- és kitelepítések, lakosságcserék, illetve az asszimilációt támogató politikai lépések egyaránt.

1948-ban megszületett ugyan *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata*,[15] amely összefoglalja azokat az általános emberi jogokat, amelyek minden embert (nemtől, kortól, vallástól, anyanyelvtől, bőrszíntől vagy vagyoni helyzettől függetlenül) megilletnek,[16] ám ez a rendkívül fontos dokumentum gyakorlatilag semmit sem mond arról, milyen általános emberi jogok kapcsolódnak a nyelvhasználathoz.[17]

A megosztott Európában a Kárpát-medence magyarsága a szovjet érdekszférába került. A Szovjetunió által meghatározott politikai térben a szocializmust építő népek internacionalista barátsága, a népek közeledésének ideológiája háttérbe szorította a kisebbségi kérdést, s egyben a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó jogok problémáját is. A háború utáni első időszakot kivéve ezt a korszakot nyílt kisebbségellenes politika nem jellemezte, a burkolt asszimilációs nyomás azonban mindvégig érvényesült.

A Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar kisebbségek nyelvi jogai e korszakban ismét változatosan alakultak. Csehszlovákiában a háborút követő első időszakban a magyar nyelv státusa gyakorlatilag a fentebb ismertetett skála második fokozatának felelt meg, hiszen 1945 és 1948 között – a jogfosztottság éveiben – az országban nem működhettek magyar tannyelvű iskolák, sőt a magyar nyelv nyilvános használata is korlátozásokba ütközött.[18] Ezt követően a magyar nyelv státusa a skála harmadik és negyedik fokozatának feleltethető meg. Romániában az 1960-as évekig a magyar nyelv helyzete a negyedik fokozattal írható le, az 1952 és 1968 között létező Magyar Autonóm Területen belül bizonyos fenntartásokkal a magyar nyelv státusa akár az ötödik fokozatot is megközelítette. Az 1980-as években a román nemzetiségi politika és a fokozatosan romló gazdasági helyzet következményeként azonban magyarok ezrei hagyták el az országot.[19] A Szovjetunióban és Jugoszláviában az etnikai elven szerveződő föderatív be-

rendezkedés jelentős szerepet játszott a nemzetiségi politikában, bár ez a közigazgatási struktúra csupán a felszínen megjelenő díszlet volt. A magyar nyelvpolitikai státusa jellemzően a skála negyedik fokozatával jellemezhető mindkét országban.[20]

A MAGYAR NYELV NYELVPOLITIKAI STÁTUSA AZ 1990-ES ÉVEKTŐL MÁIG

A kisebbségi kérdést és ezen belül a kisebbségek nyelvi jogainak kérdéskörét a Szovjetunió széthullása, valamint a délszláv háború helyezte ismét előtérbe a kelet-közép európai térség rendszerváltási folyamataival párhuzamosan. A térség politikai térképének ismételt átrajzolása és a korábban a szocializmust építő államokban lezajlott rendszerváltások után a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar közösségek bíztak abban, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági átalakulásokat követően a kisebbségi és a nyelvi jogok területén is teljesen új korszak kezdődik, és a nyelvi jogok korlátozása – ami az első és a második világháborút lezáró békedöntések után kisebbségbe szakadt magyar közösségek mindennapjainak része volt – hamarosan a múlt ködébe vész. A reményeket fokozta, hogy Magyarország a szomszédjaival együtt tagja lett az Európa Tanácsnak, illetve – Ukrajna és Szerbia kivételével – az Európai Uniónak is.

A kisebbségekkel és nyelvi jogaikkal kapcsolatos problémák meghaladása iránti reményeket táplálták azok az európai egyezmények is, amelyeket épp az etnikai és nyelvi alapú konfliktusok megelőzése, valamint a kisebbségi és nyelvi jogok kodifikálása céljából dolgoztak ki és javasoltak elfogadásra az 1990-es évek első felében. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ)[21] például abból a célból hozta létre a nemzeti kisebbségi főbiztos tisztségét[22] 1992-ben, hogy a kisebbségi alapú konfliktusok a lehető legkorábbi szakaszban megelőzhetőek legyenek. A kisebbségi főbiztos hivatalának megteremtése nemzetközi jogi válasz a volt Jugoszlávia területén etnikai-nemzeti és nyelvi alapon kialakult háborús helyzetre, mivel az európai politikai elit attól tartott, hogy hasonló szituáció megismétlődhet Európa más pontjain is. Azt is hangsúlyozták azonban az EBESZ tisztségviselői, hogy a szomszédos államok mint anyaországok nemzeti kisebbségekért történő fellépései „potenciális forrásai az államok közötti feszültségeknek, sőt konfliktusoknak", és az ilyen feszültségek „valóban döntő szerepet játszottak Európa történelmében".[23]

A főbiztos hivatala több olyan ajánlást dolgozott ki és ajánlott az EBESZ tagállamainak figyelmébe, amelyek célja a kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusok megelőzése, csökkentése. Ezek közül több érinti a nyelvi jogok, a nyelvhasználat kérdéskörét. Például: *A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések* (1996)[24]; *A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslói ajánlások és az ezekhez kapcsolódó értelmező megjegyzések* (1998)[25]; *Útmutató a kisebbségi nyelvek használatához az elektronikus médiában* (2003)[26]. Az ENSZ kisebbségügyi különleges jelentéstevőjének hivatala[27] dolgozta ki a *Language Rights of Linguistic Minorities: A Practical Guide for Implementation* (2017)[28] című dokumentumot. Ez azonban – akárcsak az EBESZ említett ajánlásai – nem általános nyelvi emberi jogi egyezmény, hanem csupán a nemzeti és/vagy nyelvi kisebbségek nyelvhasználati jogaira vonatkozó ajánlás; így tehát nem kötelező érvényű. Közös ezekben a dokumentumokban az is, hogy nem általános emberi jogként, hanem a (nemzeti vagy nyelvi) kisebbségek speciális jogaként érintik a nyelvi jogokat.

A *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája*[29] (a továbbiakban Charta) 1992-ben, a *Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről*[30] (a továbbiakban Keretegyezmény) 1995-ben született az Európa Tanács égisze alatt, és a térség európai integrációt célul kitűző valamennyi állama – Magyarországot is beleértve – csatlakozott e két nemzetközi kisebbségvédelmi egyezményhez (1. táblázat).

1. táblázat
A Charta és a Keretegyezmény (ratifikációt követő) hatálybalépésének éve Magyarországon és a szomszédos államokban[31]

	Charta	Keretegyezmény
Magyarország	1998	1995
Szlovákia	2002	1995
Ukrajna	2006	1998
Románia	2008	1995
Szerbia	2006	2001
Horvátország	1998	1997
Szlovénia	2001	1998
Ausztria	2001	1998

Az első és második világháborút követő békedöntések után kisebbségi helyzetbe került és hosszú évtizedeken át nemzetiségi és nyelvi jogaiban korlátozott többmilliónyi magyar anyanyelvű számára reményt keltő lehetett az is, hogy a magyar nyelv az összes Magyarországgal szomszédos államban a Charta védelme alá vont nyelvek közé került, Magyarország pedig az összes vele határos ország államnyelvét a Charta által védelmezett nyelvek közé sorolta (2. táblázat).

2. táblázat
A Charta védelme alá vont nyelvek Magyarországon és a szomszédos államokban[32]

	Magyar-ország	Szlovákia	Ukrajna	Románia	Szerbia	Horvát-ország	Szlovénia	Ausztria
magyar		+	+	+	+	+	+	+
szlovák	+		+	+	+	+		+
ukrán	+	+		+	+	+		
román	+		+		+			
szerb	+			+		+	+	
horvát	+	+		+	+		+	+
szlovén	+					+		+
német	+	+	+	+	+	+	+	

Elvileg tehát már Magyarországon és minden vele szomszédos államban az úgynevezett „nemzetközi standardok” vagy „európai normák” szerint szabályozzák a kisebbségek nyelvhasználati jogait. A kisebbségi és a nyelvi jogok korlátozása azonban időnként máig feszültségeket okoz.[33] A magyar nyelv használatának korlátozásából fakadó, az egész 20. századot végigkísérő nyelvi jogi problémák – amint arról például *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozat kötetei[34], a magyar kisebbségek nyelvi jogi helyzetét összefoglaló munkák[35] vagy éppen a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat munkatársainak elemzései[36] is rámutatnak – az európai kisebbségvédelmi dokumentumokhoz való csatlakozások ellenére máig konfliktusok forrásai lehetnek. Ennek egyik oka az, hogy sok állam aláírja ugyan ezeket az egyezményeket, és részt vesz az említett ajánlások kidolgozásában, ám „nem tesz erőfeszítéseket azok végrehajtására”.[37]

Szerencsére azonban – részben éppen az említett nemzetközi egyezmények és ajánlások hatására – ma egyetlen olyan állam sincs, ahol kifejezetten tilos volna a magyar nyelv használata, és arra sincs példa, hogy ne ismernék el a magyar kisebbség jelenlétét vagy a magyar nyelv önállóságát. Ha a Kloss által bevezetett skálát vesszük alapul, akkor 2022 derekán Szerbiában, a Vajdaság területén a magyar az államnyelv mellett hivatalos nyelvként használatos. Ennél alacsonyabb fokozat, amikor a kisebbségi nyelvnek nincs ugyan hivatalos státusa, de bizonyos megkötésekkel, például a szóbeli érintkezésben, lehet használni a helyi vagy regionális önkormányzatok munkájában, megjelenik az oktatásban, a közéletben, a sajtóban stb. Romániában és Szlovákiában nagyjából ez a helyzet, sőt a magyar többségű vidékeken ennél kicsivel jobb a magyar nyelv státusa. Jogilag Szlovéniában, Horvátországban és Ausztriában is hasonló a magyar nyelv státusa, ám mivel a magyar közösség demográfiai súlya ezekben az országokban jóval kisebb, a magyar nyelv hivatalokban való használata ritkább. Ukrajnában 2019-ben olyan államnyelvi törvény lépett hatályba, amely visszaszorítja a kisebbségi nyelvek, köztük a magyar használatát az oktatásban, korlátozza a megjelenését a sajtóban, illetve gyakorlatilag kitiltja a kisebbségi nyelveket a hivatalokból és önkormányzatokból, de részben még a szolgáltatási szférából is, így törvény értelmében a magyar nyelv használata visszaszorul az egyházak és a magánélet területére (1. ábra).[38]

1. ábra

A magyar nyelv jogi státusa a Magyarországgal szomszédos államokban 2022-ben

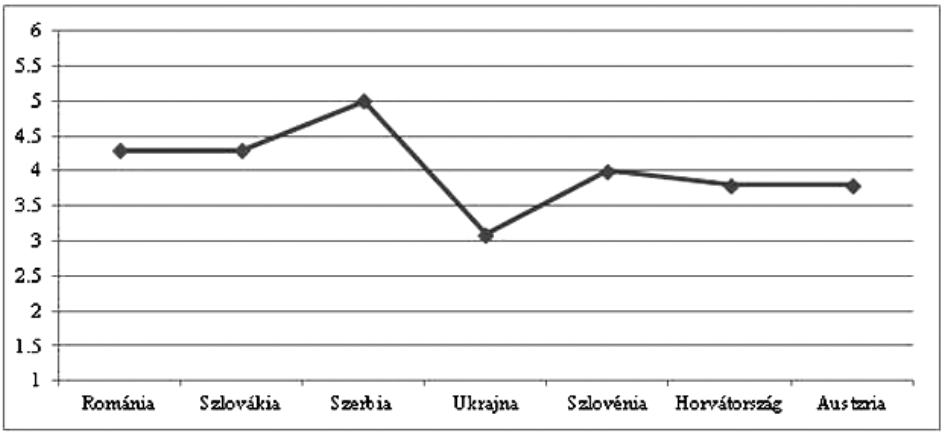

A nyelvpolitika és a nyelvek státusa azonban korántsem statikus. A fentiek alapján is jól látható, hogy az egyes történeti korszakok vagy politikai kurzusok függvényében kedvező vagy épp kedvezőtlen irányba módosulhat a magyar mint kisebbségi nyelv státusa. Különösen jó példa erre az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna nyelvpolitikájának elemzése: a három évtized alatt az ukrajnai kisebbségi nyelvek – és köztük a magyar – státusa többször is jelentősen változott.[39]

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT: MIT HOZHAT A JÖVŐ?

„A nyelvet mint a csoportidentitás erőteljes szimbólumát, gyakran említik a csoportok közötti konfliktus okaként. És a történelem során a mai napig a nyelvhasználat korlátozása fontos szerepet játszott az ilyen a konfliktusokban" – írja Davies és Dubinsky.[40] Roter és Busch szerint „a kizárólagos nemzetépítés folyamatában […] a nyelvi kérdések gyakran ürügyként szolgálnak a hatalmi küzdelmek elfedésére, amelyek heves konfliktusokat eredményezhetnek az államon belül vagy az államok között."[41]

2022. február 24-én, amikor Oroszország megtámadta Ukrajnát, új geopolitikai korszak kezdődött. Ez a háború nagy eséllyel jelentősen átalakítja majd a globális biztonságpolitikai rendszert is, és ennek keretében a kisebbségek nemzetiségi és nyelvi jogai szintén más megvilágításba kerülhetnek. Ennek egyik oka, hogy már a háború oroszok általi megindítása előtt is sokszor merült fel a kisebbségi és nyelvi jogok kérdése. Oroszország a Krím 2014-es orosz megszállása és az Ukrajna keleti régióiban 2014-ben kirobbant fegyveres konfliktus előtt is ürügyként használta fel a nyelvi kérdést.[42] Vlagyimir Putyin orosz elnök a Krím Oroszországhoz csatolásának moszkvai ceremóniája során 2014. március 18-án tartott beszédében az általa „elsősorban orosz ajkú Krím"-nek nevezett régióról például kijelentette:

„A Krím és Szevasztopol lakói Oroszországhoz fordultak, hogy védelmezze meg életüket és jogaikat azzal, hogy megelőzi az olyan eseményeket, mint amelyek Kijevben, Donyeckben, Harkovban és más ukrán városokban történtek, illetve történnek jelenleg is. Ezt a kérést nyilvánvalóan nem hagyhattuk figyelmen kívül. Részünkről ez felért volna egy árulással […] Több millió, orosz nyelvet beszélő ember él Ukrajnában, és él majd a jövőben is. Oroszország mindig meg fogja védeni érdekeiket, minden politikai, diplomáciai és jogi eszközt bevetve. De elsősorban mégis Ukrajna érdeke kellene legyen ezen polgárok jogainak és érdekeinek teljes körű védelme. Ez ugyanis Ukrajna állami stabilitásának és területi integritásának garanciája."[43]

„Arra kényszerítettek bennünket, hogy megvédjük az oroszul beszélőket a Donbászon" – nyilatkozta valamivel később az orosz elnök.[44] Jelzésértékű az is, hogy Putyin közvetlenül az Ukrajna elleni háború megindítása előtt, 2022. február 21-én elmondott beszédében ötször is előfordul a язык, vagyis a nyelv szó.[45] Mindez azt jelenti, hogy a kisebbségek és nyelvi jogaik kérdésköre nem hagyható figyelmen kívül, ha Európa biztonságáról esik szó. A háború mintegy igazolta Fiala-Butora szavait, aki szerint „a kisebbségeket érintő biztonsági és emberi jogi konfliktusok gyakran átfedik egymást, és a gyakorlatban nehéz őket analitikusan elkülöníteni".[46] Deen és Romans arra figyelmeztetnek, hogy „a sokszínű társadalmakkal rendelkező államok esetében a kiegyensúlyozott nyelvpolitikát a belső kohézió fenntartása és a regionális biztonság előmozdítása

alapvető elemének kell tekinteni."[47] Majd azt is hozzáteszik, hogy „a nyelv és a biztonság közötti kapcsolat nem elvont fogalom vagy a távoli múlt kérdése; ez ma is nagy aggodalomra ad okot Európa-szerte".[48]

Kymlicka szerint a gazdasági válságok és a nemzetbiztonsági fenyegetettség gyorsan háttérbe szoríthatja az emberi jogokról, a kisebbségi nyelvekről és azok támogatásáról szóló diskurzusokat.[49] A központi hatalom krízishelyzetben a kisebbségeket és azok bármilyen, a vélt vagy valós egység megbontására alkalmas törekvését az állam integritására leselkedő veszélyként érzékelheti. Az államnyelv így szimbolikus szerepre tesz szert, és minden olyan kísérlet, amely használatának maximális kiterjesztését gátolja, az egész nemzetet és annak biztonságát fenyegető veszélyforrásként mutatható fel. A nyelv ilyen funkciókkal való felruházása tipikus példája annak, hogy a nyelv instrumentalizálható és biztonságpolitikai kérdéssé emelhető.[50] Amikor a geopolitikai instabilitás érzése növekszik, a fenyegetettségre való hivatkozás egyre hangsúlyosabb elemmé válik a politikában és a mindennapi életben annak ellenére is, hogy ennek a hatásai megjósolhatatlanok és kiszámíthatatlanok.[51]

Az ukrajnai háború megindításában – mind 2014-ben, mind pedig 2022-ben – az agresszor Oroszország ürügyként használta fel a kisebbségi kérdés és a nyelvi jogok ukrajnai rendezetlenségét. Ma még nem látható, hogy ennek milyen következményei lesznek a háború utáni Európa államainak kisebbség- és nyelvpolitikájára. Ugyanakkor teljesen világos, hogy amikor a háború – remélhetőleg minél előbb – véget ér, Kijev nem tudja elkerülni a kisebbségek és a nyelvi jogok kérdésének rendezését. Erre utal, hogy amikor 2022. június 17-én az Európai Bizottság arról döntött, hogy támogatja Ukrajna európai uniós csatlakozási kérelmét, akkor egyebek mellett azt is előírta, hogy Ukrajna „véglegesítse a nemzeti kisebbségek jogi kereteinek jelenleg előkészítés alatt álló reformját a Velencei Bizottság ajánlása szerint, és fogadjon el azonnali és hatékony végrehajtási mechanizmusokat".[52]

Ha a nemzetközi politikai elit a geopolitikai és biztonságpolitikai megfontolásokra hivatkozva szőnyeg alá söpri a nemzetiségi és nyelvi jogok kérdéskörét, és a háború utáni biztonságpolitikai rendszer hitelteleníti a kisebbségek szabad nyelvhasználatra irányuló igényeit, az nem megoldja, hanem csak elodázza a további konfliktusokat. Ez pedig nemcsak a Kárpát-medence magyar kisebbségeinek nyelvpolitikai helyzetét befolyásolná negatívan. A kisebbségi jogokat nem szabad feláldozni a biztonságpolitika oltárán. Kontra amellett érvel, hogy „A nyelvi emberi jogok és a biztonságpolitika szembeállítása és konfrontációja csak pusztító hatású lehet. A nyelvi emberi jogok és a biztonságpolitika közötti szoros kapcsolat megerősítése tűnik azonban a legjobb módszernek a konfliktusok kezelésére és elkerülésére."[53] A nyelvi jogok és a biztonságpolitika közötti összefüggések alapján csak olyan nyelvpolitika teremtheti meg hosszú távon a béke és biztonság esélyét, amely tekintettel van a kisebbségek nyelvi jogaira, nem kínálva ürügyet azok korlátozásával a konfliktusok végletes és végzetes kiélezésére. A nyelvi jogok tiszteletben tartása ugyanis csökkenti a nyelvi alapú konfliktusok kialakulásának lehetőségét.[54] Ukrajnában éppúgy, mint a magyar kisebbségek vonatkozásában.

JEGYZETEK

1. Tomasz Kamusella: *Creating Languages in Central Europe During the Last Millennium*. Palgrave Macmillan, New York, 2015.; Csernicskó István: *A nyelvi és politikai szuverenitás összefüggéseiről – szláv*

nyelvek példája alapján. In: Nagy Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Gondolat Kiadó, Bp., 2020. 41–65.
2. Marjatta Palander – Helka Riionheimo – Vesa Koisvisto: *Introduction: Creating and Crossing Linguistic Borders*. In: Marjatta Palander – Helka Riionheimo – Vesa Koisvisto (eds.): *On the Border of Language and Dialect*. Finnish Literature Society–SKS. Helsinki, 2018. 7.
3. Kiss Jenő: *A magyar nyelvtörténet korszakolásához*. Magyar Nyelv 2003. 4. sz. 385–392.; Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 17.; Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Bp., 2018; Lanstyák István: *A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Bp., 2008. 118–135.
4. Szilágyi N. Sándor: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Bp., 2008. 106.
5. Anna Fenyvesi (ed.): *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2005.
6. Constadina Charalambous – Panayiota Charalambous – Kamran Khan – Ben Rampton: *Security and language policy*. In: James W. Tollefson – Miguel Pérez-Milans (eds): *The Oxford Handbook of Language Policy and Planning*. Oxford Handbooks. Oxford Academic, 2. Oxford, 2018.; Sue Wright: *Language policy, the nation and nationalism*. In: Bernard Spolsky (ed.): *The Cambridge Handbook of Language Policy*. Cambridge University Press, New York, 2012. 59–78.
7. Christina Bratt Paulston – Kai Heidemann: *Language Policies and the Education of Linguistic Minorities*. In: Thomas Ricento (ed.): *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Blackwell Publishing Ltd., Blackwell, 2006. 305.
8. James W. Tollefson: *Historical-Structural Analysis*. In: Francis M. Hult – David Cassels Johnson (eds.): *Research Methods in Language Policy and Planning: a Practical Guide*. Wiley Blackwell, Malden (MA), 2015. 140–141.
9. James W. Tollefson: *Planning Language, Planning Inequality. Language Policy in the Community*. Longman, London–New York, 1991.
10. Sándor Klára: *Határtalan nyelv*. SZAK Kiadó, Bicske, 2014. 354.
11. Christina Bratt Paulston – Kai Heidemann: *Language Policies and the Education of Linguistic Minorities*. i. m. 298–302.
12. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Helikon, Bp., 2020. 211–214.
13. Heinz Kloss: *Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables*. In: Stanley Lieberson (ed.): *Explorations in Sociolinguistics*. Indiana University, Bloomington, 1967. 7–17.
14. Lásd még: Charlotte Hoffmann: *An Introduction to Bilingualism*. Longman, London–New York, 1991. 208–209.; Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999. 50.
15. Universal Declaration of Human Rights. https://www.coe.int/en/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-
16. William Davies – Stanley Dubinsky: *Language Conflict and Language Rights: Ethnolinguistic Perspectives on Human Conflict*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 161–183.
17. Tove Skutnabb-Kangas: *Linguistic Human Rights*. In: Peter M. Tiersma – Lawrence M. Solan (eds.): *The Oxford Handbook of Language and Law*. Oxford University Press, Oxford, 2012. 235–247.
18. Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Pozsony, 2000. 87.
19. Péntek János – Benő Attila: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó, Kvár–Bp., 2020.
20. Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.,–Újvidék, 1999.; Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 1998.
21. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). https://www.osce.org/
22. OSCE High Commissioner on National Minorities. https://www.osce.org/hcnm
23. Erről lásd pl. az EBESZ kisebbségi kérdésről kiadott ajánlásainak bevezetőit. Például: *A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések*, 1. old. *A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslói ajánlások és az ezekhez kapcsolódó értelmező megjegyzések*, 1. old.

24. *The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities*. https://www.osce.org/hcnm/hague-recommendations
25. *The Oslo Recommendations regarding the Linguistic Rights of National Minorities.* https://www.osce.org/hcnm/oslo-recommendations
26. *Guidelines on the Use of Minority Languages in the Broadcast Media*. https://www.osce.org/tk/hcnm/32313
27. United Nations Special Rapporteur on Minority Issues. https://www.ohchr.org/en/issues/minorities/srminorities/pages/srminorityissuesindex.aspx
28. https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Minorities/SR/LanguageRightsLinguisticMinorities_EN.pdf
29. A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája. http://adatbank.sk/files/2012/10/2-795-186-588-2001_hu.pdf
30. Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900034.TV
31. Saját szerkesztés, alapja: Information on the implementation of the recommendations for immediate action. https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:[]}; Country-specific monitoring of the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. https://www.coe.int/en/web/minorities/country-specific-monitoring
32. Saját szerkesztés, alapja: States Parties to the European Charter for Regional or Minority Languages and their regional or minority languages. https://rm.coe.int/states-parties-to-the-european-charter-for-regional-or-minority-langua/168077098c
33. Csernicskó István: *Nyelvi konfliktusok a 21. századi Európában a „nemzetközi normák" és az „európai standardok" tükrében*. Pro Minoritate 2019. nyár. 3–26.
34. Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. i. m.; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. i. m.; Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában.* i. m.; Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Bp.–Alsóőr–Lendva, 2012.; Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubic Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: *A magyar nyelv Horvátországban*. Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet, Bp.–Eszék, 2016.
35. Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002.; Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.
36. Benő Attila – Péntek János (szerk.): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve.* Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kvár, 2011.
37. Robert Phillipson – Tove Skutnabb-Kangas: *Introduction to Volume 4. Language Rights: Challenges in Theory and Implementation*. In: Tove Skutnabb-Kangas – Robert Phillipson (eds.): *Language Rights*. Volume 4. 1–13. Routledge, London–New York, 2017. 6.
38. Beregszászi Anikó – Csernicskó István: *Nyelvpolitika: harc a hatalomért*. Magyar Nyelv 2020. 3. sz. 257–274.; Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka – Tóth-Orosz Eniko: *Ukrainian Language Policy Gone Astray: The Law of Ukraine "On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language" (analytical overview)*. Termini Egyesület, Törökbálint, 2020.
39. Csernicskó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat Kiadó, Bp., 2013; Csernicskó István – Fedinec Csilla: *Four Language Laws of Ukraine*. International Journal on Minority and Group Rights vol. 23 (2016) no. 4. 560–582.; Csernicskó István: *Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future*. In: Simone E. Pfenninger – Judit Navracsics (eds.): *Future Research Directions for Applied Linguistics*. Multilingual Matters, Bristol, 2017. 120–148.
40. William Davies – Stanley Dubinsky: *Language Conflict and Language Rights*. i. m. 161.
41. Petra Roter – Brigitta Busch: *Language Rights in the Work of the Advisory Committee*. In: Iryna Ulasiuk – Laurentiu Hadîrca – William Romans (eds.): *Language Policy and Conflict Prevention*. Brill Nijhoff, Leiden–Boston, 2018. 156.
42. Csernicskó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában*. Autdor-Shark, Ungvár, 2016.
43. A beszéd az orosz elnöki hivatal honlapján: http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603

44. Путин: Вынудили защищать русскоязычных на Донбассе. http://korrespondent.net/ukraine/politics/3756878-putyn-vynudyly-zaschyschat-russkoiazychnykh-na-donbasse
45. http://kremlin.ru/events/president/news/67828
46. János Fiala-Butora: *The Controversy Over Ukraine's New Law on Education: Conflict Prevention and Minority Rights Protection as Divergent Objectives*? European Yearbook of Minority Issues. vol. 17 (2020) 257.
47. Bob Deen – William Romans: Introduction: *Shaping Language Policies to Promote Stability*. In: Iryna Ulasiuk – Laurenţiu Hadîrcă – William Romans (eds): *Language Policy and Conflict Prevention*. Brill Nijhoff, Leiden–Boston, 2018. 3.
48. Bob Deen – William Romans: *Introduction: Shaping Language Policies to Promote Stability*. i. m. 4.
49. Will Kymlicka: *Multiculturalism and Minority Rights: West and East.* Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe vol. 14 (2015) no. 4, 12.
50. Bob Deen – William Romans: *Introduction: Shaping Language Policies to Promote Stability.* i. m. 4.; Csernicskó István: *Nyelvi (emberi) jogok, jogsértések és biztonságpolitika összefüggései Oroszország Ukrajna elleni háborúja tükrében*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2022. 2. sz. 3–30.
51. Constadina Charalambous – Panayiota Charalambous – Kamran Khan – Ben Rampton: *Security and language policy*. i. m. 15.
52. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union, 21. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en
53. Miklós Kontra: *(Linguistc) Human Rights and/or Security Policy.* Foreign Policy Review vol. 14 (2021) no. 2. 68.
54. Bob Deen – William Romans: *Introduction: Shaping Language Policies to Promote Stability.* i. m. 5.

Szarka László

MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAMOK, NAGYHATALMI FORGATÓKÖNYVEK A VERSAILLES-I KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Közösségépítés, kisebbségvédelem és revízió

Szórványos előzményeket követően 1989 után a magyar történetírásban kétségkívül a Horthy-korszak bel- és külpolitikájának s ezzel együtt a trianoni ország társadalmának feltárása, politikai, gazdasági, kulturális, egyházi stb. elitjeinek biográfiai vizsgálata hozta a legtöbb érdemi elmozdulást, eredményt. Mindennek előbb egyfajta kiegészítő és kísérőjelenségeként, mára magától értetődő, szerves részeként, folyamatosan jelen van a trianoni szomszédság négy államába került magyar kisebbségek történetével foglalkozó kutatás. Működőképes kutatási háttere is kialakult a közép-európai kisebbségi tárgyú történetírásnak. Emellett a magyar kisebbségek történeti elemzései egyre rendszeresebben a nemzetközi projektekben is megjelennek.

Éppen ezért különösen fontos Romsics Ignácnak ez a mostani kezdeményezése, hogy a magyar kisebbségek történetének áttekintésére vállalkozó konferencia és konferenciakötet helyzetképet adjon az 1918-ban elkezdődött nemzetállami korszak magyar kisebbségi fejlődésének kutatási eredményeiről. A Horthy-korszak vitatott kérdéseivel foglalkozó 2020. évi akadémiai kötet a kisebbségi magyarsággal is foglalkozó négy tanulmánya – Zeidler Miklós bevezető elemzése, Ablonczy Balázs, L. Balogh Béni és Hornyák Árpád hozzászólása – a kérdéskör magyar historiográfiai hagyományát követve a revíziós külpolitika működését, célját, alternatíváit és eredményeit, kudarcait vizsgálva tért ki a „kis magyar világok” történetére. Az elmúlt évtizedekben azonban sorra születtek azok a romániai (erdélyi), csehszlovákiai (felvidéki és kárpátaljai), jugoszláviai (délvidéki, horvátországi, muravidéki) politika-, társadalom-, művelődés-, nemzetiségtörténeti tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok, amelyek alapján ma már lényegesen teljesebb és árnyaltabb képünk lehet a kisebbségi magyar népcsoportok első húsz-huszonöt évének közösségszerveződéséről, anyaországi és többségi kapcsolati hálóiról, a nemzetközi kisebbségvédelem és a magyar revíziós külpolitika összefüggéseiről.[1]

KÖZÉP-EURÓPA NEMZETÁLLAMI ÁTLÉNYEGÜLÉSE

A két világháború közti Közép-Európa vonatkozásában – a kifejezést a trianoni ország szomszédságára, az 1918 utáni kelet-közép- és délkelet-európai alrégiók közös megjelöléseként használjuk – általában kiemelik a birodalmi szerkezet megszűnésével és a kisállami dezintegrációval együtt járó nagyhatalmi meghatározottság felerősödését s ebből adódóan a régió első húsz évének ellentmondásaira, konfliktusaira visszavezethető köztes helyzetét. Ebben a konfliktusokkal teli – és a második világháború európai előzményei közt fontos szerepet játszó – átalakulásban a békekonferencia nagyhatalmi döntéseiben megoldhatatlannak bizonyult kisebbségi és határkérdések adták a nemzetállami mozgósítás központi érveit.[2]

Az eredendően soknemzetiségű nemzetállamok első két évtizedében egyszerre érvényesült a nemzetek történelmi fejlődésének csúcspontjaként kezelt önálló nemzetállam minél teljesebb kisajátítása, a „nemzeti szuverenitást" biztosítani hivatott önálló államiság politikai és területi integritásának biztosítása. Ezzel párhuzamosan a kisebbségek állampolgári lojalitása, a kisebbségi népesség által lakott tartományok, határrégiók etnikai összetételének megváltoztatása az államépítő nacionalizmusok kormányprogramokban, jogalkotásban megjelenő kiemelt feladatnak számítottak. A vesztes országokban pedig az elveszített területek és népesség visszaszerzése vált az esetek többségében a kormányzati politika alapreflexévé. Mindehhez pedig kezdettől fogva szükség volt a nagyhatalmi támogatás megtartására vagy megszerzésére, a népszövetségi tagság kínálta nemzetközi mozgástér minél teljesebb kihasználására. A trianoni békeszerződésben rögzített területi döntésekkel és a szomszéd országok nemzetállami nacionalizmusának megnyilvánulásaival szemben Magyarország igyekezett minden lehetséges jogi, diplomáciai és politikai eszközt felhasználni. Ugyanakkor magukat a magyar kisebbségeket, a kisebbségi magyar politikai pártokat, egyházakat meg kívánta kímélni a revíziós döntések felelősségétől; tőlük elsősorban a közösségek megmaradását, megszervezését, valamint a kisebbségi sérelmek minél teljeseb dokumentálását és az egybehangolt, lehetőleg egységes politikai érdekképviselet működtetését, a magyar kormánnyal való lojális kapcsolattartást várta el.[3]

Ezek óhatatlan következményeként felerősödtek a Bibó által „nemzeti materializmusként" leírt jelenség következményei: „a legtöbb közép- és kelet-európai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történeti katasztrófák és zsákutcák hatására mindjobban összeszűkült, és súlyos *közösségi hisztériákba* bonyolódott. Így azután nemzeti materializmusuk is a legnagyobb mértékben értékpusztítónak bizonyult".[4] A veszteseknél súlyos történeti igazságtalanságként, a cseheknél, lengyeleknél, szerbeknél a történeti igazságtétel beteljesüléseként értelmezett versailles-i változások tartósan meghatározták a Bibó által „kisállami nyomorúságnak" nevezett állapotot, és a második világháború utáni vitákban, s azóta is sokszor megjelentek, amit Bibó egyfajta párhuzamos szellemjárásnak nevezett: a Szent István-i magyar szellemiséget az utódállamok népszövetségi hátországának genfi szellemével próbálták megbénítani.[5]

A szerepek ugyan időről időre változtak, az összetett nemzetállamok a 20. század végén bekövetkezett további osztódása, az európai integrációs folyamat térségi eredményei ellenére máig alapvetően meghatározzák az érintett nemzetek és kisebbségek történeti közgondolkodását. Tény, hogy az immár száz éve meghatározó nemzetállami szerkezet

– minden ambivalenciája, törékenysége, folyamatosan újratermelődő megosztottsága ellenére – a válsághelyzetek leküzdése után ismételten életképesnek mutatkozott, és az időről időre felmerülő föderációs, konföderációs alternatívákkal szemben, az érintett nemzetek és rendszeralkotó nagyhatalmak számára a leginkább alkalmas vagy legalább elfogadható megoldást jelentette.[6]

Mára a nemzetközi szakirodalomban széles körű konszenzus alakult ki arról, hogy a Habsburgok monarchiájának – s vele együtt a történeti Magyar Királyságnak – a felosztásáról megszületett döntést az antant és az Egyesült Államok első világháborús célpolitikájában racionális stratégiai megfontolások tették visszafordíthatatlanná. Aligha véletlen, hogy a folyamatosan változó magyar revíziós doktrínát hangsúlyosan a régió és Európa egységének helyreállításához kötő Telki Pál is fontosnak tartotta a wilsoni elvekre való hivatkozást.[7]

A Gellner által a nemzetállami fejlődés versailles-i és wilsoni szakaszának nevezett két világháború közti periódusában az államhatárokkal körbekerített, territorializált nemzetek koncepciója az első pillanattól fogva szembetalálta magát a „más fajú", idegen nyelvű kisebbségi népcsoportok elutasításával vagy legalábbis emancipációs igényeivel.[8]

TRIANON ALTERNATÍVÁI

A magyar békedelegáció Bethlen és Jancsó Benedek által kidolgozott erdélyi jegyzékében, illetve az 1920. március–áprilisi titkos francia–magyar tárgyalásokra kidolgozott javaslatban az önálló háromnyelvű és háromnemzetiségű Erdély elképzelése jelent meg anélkül, hogy az érdemben befolyásolta volna a Romániának ítélt területekkel kapcsolatos nagyhatalmi döntéseket. Ennek okait érdemes lenne alaposan végiggondolni. Itt most csak arra van lehetőség, hogy a győztes nagyhatalmak által diktált fegyverszüneti, katonai egyezmények, a békekonferencia demarkációs és területi döntései 1919 tavaszára felszámolták a magyarországi kormánypolitika és a magyar kisebbségek közös fellépésének esélyét.

A kormányzati, ellenzéki és regionális magyar politikai elitek pedig a véres határ- és polgárháborúk megelőzése, illetve a magyar békepolitika megalapozása érdekében a háborús vereséget követően beindított tárgyalásokon és az ott elutasított helvetizálási javaslatokon, az erőtlen plebiszcitum kezdeményezésen túl semmilyen érdemi előzményre, intézményesített kapcsolati hálóra sem tudtak hivatkozni. Mindez, a nemzetiségekkel való intézményes kapcsolattartás szinte teljes hiánya a dualizmus kori magyar nemzetállam egyik legsúlyosabb deficitjére mutatott rá.

Az 1919. évi határháborúk lezárultával, a trianoni békeszerződéssel rögzített helyzetben a román, csehszlovák és délszláv kormányokkal ellentétben a 1919–1920-ban Budapest semmilyen érdemi nagyhatalmi támogatásra nem számíthatott. Ezzel szemben a csehszlovák, szerb–horvát, román kormányzati elitek képesek voltak a maguk javára fordítani a fegyverszüneti egyezmények és a békeszerződésekkel kialakított új közép-európai nemzetközi erőviszonyokat, mindenekelőtt a régió addigi két rendszerfenntartó nagyhatalmának, a Német és az Orosz Birodalom háború végi összeomlását.

Ebben a helyzetben Prága, Bukarest és Belgrád a külön-külön is meglévő, és együttesen a hamarosan kibontakozó kisantant-együttműködéssel tartósan megerősített katonai,

diplomáciai fölényét részben a trianoni határok stabilizálására, illetve a kisebbségi magyar népcsoportokkal szemben életbe léptetett állampolgársági, vagyoni, lojalitási, nyelvi, intézményi, jogi korlátozások bevezetésére használta fel. Jellemző sajátossága az 1914 előtti hasonló szellemiségű magyar és az 1919 utáni román, csehszlovák, délszláv nemzetállami törekvések azonos irányultságának, hogy a magyar nemzetiségi jogalkotás elemeit a csehszlovák és román nemzetiségi politika fordított szereposztással rövid ideig a magyar kisebbségekkel szemben is alkalmazhatónak tartotta.[9]

A Horthy-korszak első éveinek revíziós elképzelései – az irreális katonai akciók, a gazdasági engedményektől remélt, de kezdettől illuzórikusnak bizonyult francia titkos tárgyalások mellett – Teleki Pál és Bethlen István s velük együtt Gratz Gusztáv és Bánffy Miklós is elképzelhetőnek tartották a bilaterális kisebbségvédelmi megállapodásokat. Ennek részeként a mértéktartó magyar politikai elit több képviselője is hangsúlyozta a belső kisebbségi viszonyok rendezésének szükségességét, és a szlovákok, ruszinok számára 1918–1919-ben már felkínált autonómia gondolatának folyamatos lebegtetését.[10]

Az 1920-as évek második felében a revíziós külpolitika nagyhatalmi támogatásának megszerzésére helyeződött a hangsúly, s ezek a törekvések háttérbe szorultak. A magyarországi kisebbségek lojalitásában is megjelentek a nemzetállami törésvonalak, amennyiben Prága és Pozsony, majd Berlin is egyre hangosabban bírálta a magyarosító tendenciák újbóli megjelenését és felerősödését. Fontos itt megjegyeznünk, hogy a reciprocitás kisebbségpolitikai ingerei és igényei különösen a csehszlovák–magyar relációban nehezítették meg a Prága által a kisebbségek számára felkínált integrációs ajánlat érvényesítését. A multietnikus nemzetállami reflexek, a Bethlen-kormány első öt-hat évében mérsékelt hangnemre váltó és a népszövetségi normákat szem előtt tartó magyar revíziós külpolitika és a kisebbségi magyar közösségépítés tengelyében álló nemzeti közösségépítés a mindennapokban és a magyar kisebbségi pártok politikájában is csak nehezen volt összeegyeztethető. A nemzeti hűség próbatételei gyakran keveredtek az állampolgári, politikai, gazdasági és természetesen a szülőföldi lojalitásformák kihívásaival. Ennek fontos részét alkotta a nemzedékváltással sokszínűvé, erősen tagolttá vált értelmiségi közeg, amely a folyamatosan és a budapesti kormányoknál gyorsabban és észszerűbben reflektált a kisebbségi helyzetből fakadó lojalitáskonfliktusokra.[11]

Az a tény, hogy sem Magyarországon, sem pedig a szomszédos országokban nem sikerült a két világháború közötti kisebbségi lojalitásviszonyokban megnyugtató, kiegyensúlyozott helyzetet kialakítani, csak részben magyarázható a közép-európai nemzetállamok nemzetiesítő, a nyelvi-kulturális expanziót erőltető közigazgatási törekvéseivel és az asszimilációt aktívan szorgalmazó, kontraproduktív etnopolitikai modellek nyelv- és iskolapolitikai lépéseivel.

A NEMZETÁLLAMI KISEBBSÉGPOLITIKA CÉLJAI

Az első világháború, illetve az 1919–1922 közötti utókonfliktusok és az azokat lezáró békeszerződések nyomán kialakult „új Európa” a kelet-közép-európai régióban is kiteljesítette azt a „nemzetállami” szerkezetet, amely részben a francia, német, olasz minták alapján a nemzeti területek egyesülésével, részben pedig az oszmán fennhatóság alól felszabadult balkáni nemzetek államalapításaival már a 19. században elkezdődött.

Az 1920-ban elfogadott csehszlovák, lengyel, osztrák, az 1921. évi jugoszláv, illetve az 1923. évi román alkotmányok magától értetődően egységes nemzetállamként határozták meg az egyes országokat.

Amint azt Emil Sobota, a korszak cseh kisebbségi jogtörténésze a ciszlajtániai előzményekkel a csehszlovák alkotmányjogi fejlődést összehasonlítva megállapította, a „Csehszlovák Köztársaság legitimitása alapvetően abban különbözött a Habsburg Birodalométól, hogy az nem történeti és dinasztikus alapozású volt, hanem csehszlovák nemzet önrendelkezésére épült."[12] Az egységes csehszlovák nemzet fogalmának alkotmányos rögzítése pedig egyszerre jelentette a T. G. Masaryk által szorgalmazott új politikai nemzeti kereteket és a Beneš által etnikai értelemben is egységesnek és az állam szláv jellege szempontjából kulcsfontosságúnak gondolt történeti közösséget. A szlovákok és persze a kárpátaljai ruszinok vezetőinek többsége számára azonban ez utóbbi értelmezés eleve elfogadhatatlannak bizonyult, amivel szemben az egész korszakra vonatkozóan a két kisebbségi nemzet tartományi, területi autonómiatörekvéseivel próbálták megteremteni a közös államiság valódi garanciáit.[13] Tény ugyanakkor, hogy egyedül a csehszlovák alkotmány fogadta el és építette be, a nyelvi jogok tekintetében pedig részben meg is haladta a versailles-i rendszer szerves részének tekinthető nemzetközi kisebbségvédelmi szerződéseket. Prága ezenkívül Ausztriával és Lengyelországgal kétoldalú kisebbségvédelmi szerződéseket is kötött.

Hasonlóan bonyolult volt az alkotmányjogi helyzet a másik két szomszéd állam esetében is. A Pašič vezette belgrádi kormánynak a boszniai muzulmánokkal való taktikai engedmények árán, a horvát képviselők szavazata nélkül is sikerült elfogadtatniuk az 1921. június 28-ai, Vid-napi alkotmányt, amely korlátozó értelmezésre adott lehetőséget a Belgrád által 1918 decemberében a nagyhatalmak nyomására aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésnek. Belgrád kezdetben ellenezte a kisebbségi politikai pártok létrehozását, korlátozta az anyanyelvű oktatást és kulturális életet, nem tették lehetővé az országos kulturális és közművelődési egyesületek létrehozását. Ezzel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a belgrádi kormányok által képviselt jugoszlavizmus ideológiája óhatatlanul súlyos szerb–horvát konfliktusokhoz, a kisebbségek politikai érvényesülésének akadályozásához vezetett. Különösen horvát részről utasították el „jugoszláv nemzet" gondolatát, ami az ország összlakosságán belül kisebbséget alkotó szerbség pozícióit kezdettől fogva meggyöngítette, s amit csak a királyi diktatúra bevezetésével lehetett kezelni.[14]

A Román Királyságban az 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozat elvben „teljes szabadságot" ígért az Erdélyben együtt élő népek számára. Emellett az önkormányzati jogokat és az arányos parlamenti és kormányzati képviselet lehetőségét is kilátásba helyezte. Miután azonban a határozatnak csak az Erdélynek, Bánságnak és románok lakta magyarországi területeknek Romániával való egyesülésre vonatkozó részét emelték törvényerőre, éppúgy nem számított számonkérhető törvénynek, mint a Románia által Párizsban 1919 decemberében aláírt kisebbségvédelmi szerződés, amely a román joggyakorlatban a belföldi jogalkotásnál alacsonyabb szintű jogforrásnak számított. Az 1923 és 1938. évi romániai alkotmány pedig deklarálta ugyan az állampolgári jogegyenlőség elvét, a nemzeti kisebbségek fogalmát nem ismerte el, csak a vallási kisebbségekét. Az 1938-ban elfogadott kisebbségi statútum pedig jórészt a nyugati nagyhatalmakat kívánta biztosítani arról, hogy Bukarest Prágához hasonlóan törekszik a kisebbségi kérdés rendezésére.[15]

Pedig a több mint kétszeresére nőtt Román Királyság területén 1930-ban a népességén belül közel 30 százalék volt a nem román nemzetiségek aránya. Jól jelzi a helyzet konfliktusos mivoltát, hogy ez ellen a romániai diszkriminatív kisebbségpolitikai gyakorlat ellen az ország magyar, ukrán, zsidó, bolgár és orosz kisebbségei rövid tíz év alatt közel 50 beadványt nyújtottak be a népszövetségi kisebbségvédelmi panaszeljárás keretében.[16] Ezzel együtt érdemes itt utalni arra, hogy a romániai Országos Magyar Párt rövid ideig sikeres paktumpolitikája, a Maniu- és Iorga-kormányok ígéretes kezdeményezéseit, pl. az erdélyi minisztérium és az kisebbségi alminisztérium elképzelését azért sem sikerült tartósítani, mert az 1927-től Bethlen által vállalt és meghirdetett revíziós kurzus Csehszlovákiéhoz hasonló módon, Romániában is felerősítette a magyarellenes megközelítéseket, esélyt sem adva a pozitív kisebbségpolitika tartós intézményesülésére. A Rothermere-kampányban és Bethlen István angliai előadásainak csehszlovákiai fogadtatásában kiéleződött revízióellenes kampány pedig eleve megakadályozta a magyar polgári pártok körében is megjelent aktivista együttműködési kísérleteket.[17]

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS SÚLYA

A versailles-i békerendszer keretei közt a kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamok száztíz milliós össznépességének egynegyedét alkották a többnyire először kisebbségi helyzetbe került népcsoportok. Mindez már önmagában jelezte a nemzetállami rendezőelv nyomán kialakult súlyos problémákat.

Magyarország – mint a Habsburg-monarchia felbomlásának legnagyobb kárvallottja, ezt nemzetállami átalakulást nemcsak az osztrákokkal közös nagyhatalmi pozíció elvesztéseként, hanem a Monarchia utolsó ötven évében újraegyesített történeti és soknemzetiségű magyar államterület felbomlásaként, a dinamikusan polgárosodó magyar nemzetet érintő súlyos etnikai veszteségekhez vezető nagyhatalmi diktátumként élte meg.

Ráadásul a versailles-i rendszerben egymással szembeállított országok tartós megosztottsága, a demokráciaépítés kevés eredményt, annál több kudarcot kitermelő, a nemzetállamok nagyhatalmi kiszolgáltatottságát felerősítő ellentmondásossága, a nemzeti önrendelkezés rendezőelvével számos ponton ütköző nagyhatalmi döntések és a magukat nemzetállamokként meghatározó országok alkotmányos és kisebbségpolitikai belső feszültségeinek külpolitikai kontextusa.[18]

Volt ugyanis a Bibó által leírt kisállami nyomorúság mellett valami közös defetizmus a 20. századi közép-európai nemzetállamok önfelmentő érvelésében: mozgásterüket kétségkívül létrejöttüktől kezdve egyfajta nagyhatalmi meghatározottság szűkíti, miközben saját nemzeti érdekeiket államiságuk mindinkább nemzeti, nemzetiesítő kiteljesítésével próbálták körülírni.

A Horthy-korszak magyar kormányzati politikájában viszonylag gyorsan megszületett a felismerés, hogy a kisantantgyűrű megbontását célzó kísérletekkel összehangolva, a magyar kisebbségek ügyében is érdemes időről időre megpróbálkozni a szomszéd országokkal való bilaterális, illetve regionális kapcsolatok szorgalmazásával. Jóllehet a magyar diplomácia történetében a Kánya Kálmán nevével fémjelzett korszak egyik leglátványosabb – megkésettsége miatt már sok hasznot nem hajtó – eredményét, az 1938. augusztusi bledi megállapodást ennek a felismerésnek a szívós érvényesítése hozta.

Mindazonáltal a valódi hangsúlyt a kisebbségi sérelmek folyamatos, népszövetségi beadványokban is megjelenített dokumentálására, a kisebbségi magyar pártok érdekvédelmi munkájának támogatására, de mindenekelőtt a magyar revíziós külpolitika nagyhatalmi támogatottságának megszerzésére kellett helyezni. Az ugyanis szintén gyorsan egyértelművé vált, hogy az érintett három szomszéd országgal a trianoni határok bármilyen módosításáról tárgyalni, teljességgel esélytelen elképzelés lett volna.[19]

Magyarország versailles-i szomszédsági viszonyait a békekonferencia döntései előre meghatározták. A trianoni békeszerződés folytatásaként a nemzetállami alkotmányok, nyelvi és oktatási törvények az egyéni szabadságjogok deklarálása ellenére a nemzeti kisebbségekkel szemben súlyos jogkorlátozásokat tartalmaztak. Ezek főként az állampolgársági kérdésekben, az újonnan megszerzett tartományokra kihirdetett rendkívüli és ostromállapot huzamosabb fenntartásában, a sajtószabadság cenzurális korlátozásában erőteljesen, magyarországi kapcsolattartás ellenőrzésében s nem különben a közösségi jogok figyelmen kívül hagyásában voltak tetten érhetőek.[20] Ugyanakkor a mindhárom országban a többségi nemzeti célok szolgálatába állított földreformok súlyos anyagi veszteségek okoztak a magyar földtulajdonosok számára, ráadásul teret biztosítottak a tudatos nemzeti kolonizációnak is.[21] A magyar revízió szomszédországi kapcsolatokat mindvégig átható szándéka miatt nem volt esélye és nagyhatalmi támogatottsága a szlovák, horvát autonómiaterveknek az 1918–1919. évi államjogi változások során. Ezért sem sikerülhetett a csehszlovák és román kisebbségvédelmi szerződésekbe bekerült ruszin tartományi önigazgatást, illetve székely közületi autonómia elképzelését megvalósítani.[22]

Részben ezzel magyarázhatóan sajátos kettős helyzet alakult ki. Egyrészt összességében kontraproduktív, kudarcos kísérlete volt a magyar revíziós stratégiának a szlovák, rutén autonómiák elvi támogatása, s ezek többnyire a felvidéki magyar politikusokra testált szorgalmazása. Teleki Pál kisebbségi tipológiájának fogalmait használva – a szomszéd államokba került magyar „kényszerkisebbségek" mellett a történeti magyar államból kiváló, de önálló államalkotás helyett a fajrokon nemzetekkel közös államalapítást választó „történeti" vagy „hagyományos" szlovák és ruszin, illetve az „önkéntes" román és szerb nemzetiség autonómiája ugyanis elvben alkalmas alapja lehetett volna az optimálisnak tekintett integrális revízió megvalósítására.[23]

Ez különösen erőteljesen érvényesült a Felvidék és Kárpátalja (Szlovenszkó és Ruszinszkó) esetében, ahol az 1918 előtti magyarországi nemzetiségek, az „őslakók" – szlovákok, magyarok, németek, ruszinok és a Csehszlovákiában nemzetiségként elismert zsidók – együttműködésének végső értelme, a Szent István-i államkeretek közé való közös visszatérés előkészítése volt. Ezt a szlovákok és ruszinok számára megígért széles körű autonómia ígérete lett volna hivatott elfogadhatóvá tenni. Ebből adódóan a korszak csehszlovákiai kisebbségi magyar pártjai autonómiapolitikájukat is a rövid ideig működő közös autonómiablokk keretében képzelték, s csak az etnikai revíziós alternatíva előtérbe kerülése után, 1938 késő nyarán döntöttek a magyar területek autonómiájának szorgalmazásáról.[24]

A három országban működő magyar kisebbségi pártok közül egyedül a romániai Országos Magyar Párt alelnöke, Jakabffy Elemér dolgozott ki részletes magyar autonómiatervezetet, de ez a román kisebbségi szerződés 11. pontjában szereplő székely közületi autonómia Paál Árpád által készített megvalósítási tervéhez hasonlóan a korabeli romániai viszonyok közt teljes elutasításba ütközött.[25]

A közösségi jogok nemzetiségi statútumok keretében tervezett kibontásának 1935–1938. évi csehszlovákiai és romániai kísérletei azt jelezték, hogy ezekhez a magyar revíziós törekvésekhez kötődő, s éppen ezért a szomszéd országok többségi politikai pártjainak és kormányainak ellenállásába ütköző elképzelésekhez képest a második világháború előtti nemzetállami krízisek idején a prágai és bukaresti lépések rövid ideig életképesebbnek és megvalósíthatóbbnak tűntek.[26] Érdemben nem javított ezen a helyzeten a Teleki Pál, majd Bethlen István által kialakított – folyamatosan változó és képlékeny revíziós doktrína szimbolikus megkoronázásaként – „Szent István-i gondolat" sem. A dualizmus kori magyar nemzetállam Rákosi Jenő által megfogalmazott „harmincmilliós magyar nemzetének" asszimilációs víziójával leszámoló, de a Kárpát-medencei magyar vezető szerephez ragaszkodó revíziós jövőkép a szomszédok számára éppúgy elfogadhatatlan volt, mint az etnikai alapozású határmódosítások programja.[27]

ÖSSZEGZŐ MEGJEGYZÉSEK

Miután a magyar külpolitika az 1920-as évek első felében több sorsdöntő kérdésben is kénytelen volt szembesülni „Csonka-Magyarország" korlátozott külpolitikai mozgásterével, Bethlen István 1927-ig a magyar revíziós politika belpolitikai intézményrendszerének kiépítésére, a népszövetségi tagság és nagyhatalmi kapcsolatok megerősítésére helyezte a hangsúlyt. Jóllehet a soproni népszavazással szerencsésen végződött nyugatmagyarországi határmódosítás megismétlésének reményében néhányan egy ideig még lehetségesnek tartották a katonai és diplomáciai megoldások ötvözését, de a kisantant egyre keményebb fellépése ezt az eleve kockázatos alternatívát hamarosan rövidre zárta. Hamarosan egyértelművé vált ugyanis, hogy a nem kevésbé kalandos magyar–román államjogi közös megoldások sem jelentettek többet merész és megalapozatlan kísérleteknél. A magyar–csehszlovák bilaterális kisebbségvédelmi alternatíva járhatatlanságát pedig a népszövetségi kölcsön és tagság ügyében fontos szerepet játszó csehszlovák külügyminiszter, Edvard Beneš tette egyértelművé.[28]

1921 és 1923 között Bethlen István erőteljes stílusváltással, a kisebbségi magyar pártokkal, egyházakkal való folyamatos kapcsolattartást és pénzügyi támogatásukat szolgáló intézményrendszer átalakításával három szempontból is meghatározta a korszak magyar revíziós külpolitikájának vonalvezetését.

Ugyanakkor a lehetőség szerint minden európai nagyhatalom támogatásával elképzelt, békés magyar revízió szempontjából nagy jelentősége lett volna a szomszéd országokba került magyarországi szlovák, ruszin, román közösségek s külpolitikában a két világháború közt az integrális revízió „mindent vissza" jegyében megfogalmazott vágyképei is végig jelen voltak.

A magyar „kényszerkisebbségek" kialakulása közrejátszott abban, hogy a szomszéd nemzetek önrendelkezési jogának, a nemzetállami realitásoknak a tudomásul vétele és elismerése csak lassan és felemás módon történt meg. Mint ahogy a rövid, de dinamikus korszakban eleve esélytelen volt kölcsönösen elfogadható és megnyugtató megoldást találni a határkérdésekre. Ezzel szemben rögtön az 1920-as évek elején kialakult az egész korszakra érvényes „őslakos-koncepció", amely a „cseh hódítókkal" szemben a „felvidé-

ki" szlovák, magyar, ruszin, német őslakosok autonomista-szeparatista blokkjának kiépítésében látta a revíziós célokat legjobban szolgáló befolyásolási eszközt.

Budapest az általa finanszírozott és instruált ellenzéki magyar pártok segítségével megpróbálta szorosabbra fűzni a kapcsolatokat az autonomista Hlinka-féle Szlovák Néppárttal és a Bródy András vezette kárpátaljai ruszin Autonóm Földműves Szövetséggel. Ezt az együttműködést Hlinkáékkal Esterházy János, az Egyesült Magyar Párt elnöke próbálta sikerre vinni, mert maga is hatásos eszköznek tekintette az egységes csehszlovák nemzetállammal szemben.

Ugyanakkor a Bethlen-korszak visszafogott, kooperatív külpolitikája eleve felmérte a magyar revíziós igények reális nemzetközi, nagyhatalmi fogadtatását. Az 1921. évi két „királypuccs" nyomán az is gyorsan tisztázódott, hogy a szomszéd országokat bármiféle egyoldalú magyar „restaurációs" vagy revíziós fellépés azonnal egységbe kovácsolja. Minden olyan jel, amely az integrális vagy történeti revízióra utalt, a kisantantszomszédság egyöntetű elutasítására, mi több, a trianoni ország függetlenségét is fenyegető katonai ellenlépésekre talált. Aligha véletlen, hogy a magyar kormánykörök még a Rothermere-kampány idején is igen visszafogottan reagáltak.

A magyar kormányzati követelések felerősödésére és konkretizálására csak Bethlen István 1933. évi négy londoni előadása során került sor. A negyedik előadásban a nagyobb európai gazdasági egységek kialakulásához kötött radikális revízió jövőképéről szólva a nemzetek önrendelkezésére hivatkozott. Ennek részeként Bethlen szerint Szlovákia és Kárpátalja, illetve a partiumi terület automatikusan, Bácska és Bánság jugoszláviai része pedig népszavazással került volna vissza Magyarországhoz. Erdély önálló föderatív államként tagolódott volna be az általa közelebbről nem körvonalazott középeurópai államszövetségbe. A Gömbös-kormány idején térképvázlattal konkretizált revíziós elképzelés azt jelezte, hogy a magyar igényekben stabil elemmé vált a határ menti etnikai, történeti kötődésű területek megkülönböztetése.[29]

A magyar kormányok már Hitler hatalomra kerülése előtt szembesültek azzal, hogy a határváltozások lehetséges menetrendje: a kisantant egységének megbontása, országonként a magyar többségű területek nagyhatalmi támogatással, békés úton történő megszerzéséhez szükséges diplomáciai támogatás megszerzése. Valószínűleg ezért nem váltott ki nagyobb elégedetlenséget az a tény, hogy a teljes történeti magyar államterületnek a szlovákok, erdélyi románok ellenállása miatt eleve irreális újra egyesítése helyett az 1920-as évek végétől a magyar többségű területekre korlátozódó, etnikai alapozású határkorrekciók kerültek előtérbe. Ebben kezdettől fogva kivételnek számított Kárpátalja, amelynek nagyobb része eleve nemzetiségi terület volt.[30]

Az 1938–1941. évi országgyarapítások történeti diskurzusában Zeidler Miklós idézett tanulmánya fontosnak tartotta felvetni a „siker vagy kudarc" kérdését. A két bécsi döntésnek, Kárpátalja és a Délvidék elfoglalásának, az egész korszakot meghatározó revíziós közhangulat és közhangulat értékelésének a problémája régóta foglalkoztatja a magyar történeti közgondolkodást és történetírást.[31] Ma már az is közismert ténynek számít, hogy 1933 után a magyar diplomácia felelős képviselői közel egyre többen, majd maga Bethlen István is felismerte, a békés revízió doktrínájának érvényesítése előbb belpolitikai elégedetlenséghez, a kormányzaton belüli feszültségekhez, a szomszédok, majd a nyugati külpolitika nagyhatalmak ellenállásához fog vezetni.[32]

Miután Hitler hatalomra kerülésével a Német Birodalom vált a versailles-i békerendszer átalakításának vezető szerepét játszó nagyhatalommá, a revíziók ügye egyre inkább a háborús konjunktúrák irányába sodorta az országot, ezzel eleve kockáztatva a békés revízió lehetőségét és a nyugati hatalmak támogatása nélkül elért határmódosítások tartósításának reményét. A korszak magyar nemzetpolitikájának teljesítménye, a magyar kisebbségek közösségépítő törekvéseinek sok-sok eredménye, a Teleki, Bethlen és Kánya Kálmán által létfontosságúnak tekintett nyugati nagyhatalmi támogatás a Harmadik Birodalom világháborús előkészületeinek árnyékában fokozatosan háttérbe szorult.

Az első bécsi döntést követő országgyarapítások egyre erőteljesebben arra hívták fel a figyelmet, hogy az ország egyre kilátástalanabb csapdahelyzetbe került. A második bécsi döntés nyomán vállalt súlyos kötelezettségek, a délvidéki bevonulást követő diplomáciai elszigetelődés után a Bárdossy-kormány feladta a fegyveres semlegességként elképzelt különállását, amivel Bethlen István szavaival szólva „Don Quijote módjára vívtuk a magunk szélmalomharcát minden pozitív háborús cél nélkül, amikor minden erőnket tartalékolnunk kellett volna arra a végső időpontra, amikor Szent István palástja felett kezdődik majd a marakodás szomszédaink részéről…”[33]

JEGYZETEK

1. Zeidler Miklós: *Külpolitika és revízió – Mindent vissza?* In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései.* Kossuth Kiadó, Bp., 2020. 175–197.; Ablonczy Balázs: *A Horthy-korszak külpolitikájának eszemi kontúrjai és egyéb állatfajták.* In: Uo. 197–199.; L. Balogh Béni: „Optimális revízió”. In. Uo. 200–204.; Hornyák Árpád: *Gondolatok a revízió kérdéséről.* In: Uo. 205–209. A magyar kisebbségek történetének bibliográfiai feldolgozásait Bárdi Nándor fogja össze. Ld. Bárdi Nándor: *A magyar kisebbségkutatás válogatott bibliográfiája (önálló kiadványok).* Bp., 2013. https://www.academia.edu/8398456. A kérdéskör első átfogó, tankönyvszerű bemutatására, részletes bibliográfiai, statisztikai mellékletekkel ld. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. A könyv jól szerkesztett digitális változata elérhető az erdélyi magyar adatbázisban: https://adatbank.ro/regio/kisebbsegkutatas/.

2. Romsics Ignác: *Nemzet. nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág Kiadó, Bp., 1988, 151.*;* Ramet, P. Sabrina (ed.): *Interwar East Central Europe, 1918–1941: The Failure of Democracy-building, the Fate of Minorities.* Routledge, London & New York, 2020. 9–14.

3. A Millerand-féle kísérőlevél, a Népszövetség egyezségokmányának 19. pontja alapján Budapest kezdettől fogva legitim célnak tekintette a méltánytalan trianoni szerződés revízióját. A békeszerződés 44. és 47. cikkelye alapján pedig folyamatosan bírálta a szomszéd országok magyarságpolitikáját. Erről ld. pl. Flachbart Ernő: *A területi revízió jogi alapjai.* Erdélyi Férfiak Egyesülete, Bp., 1933. 10–24. A népszövetségi kisebbségvédelem keretei közt pedig minden támogatást biztosított a közel száz kisebbségi magyar tárgyú beadvány elkészítéséhez és tárgyalásához. Erről ld. Zeidler Miklós: *A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók.* In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában.* Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 59–83.

4. Az etnocentrikus nemzetállami kisebbségpolitika jellemzésére ld. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* In: Vida István – Nagy Endre (szerk.): *Bibó István – Válogatott tanulmányok.* Második kötet 1945–1949. Magvető Kiadó, Bp., 1986. 226.

5. Uo. 235–236.

6. Frank Hadler – Tibor Frank: *Nations, Borders, and the Historical Profession: On the Complexity of Overlapping National Histories in Europe.* In: Uők (eds.): *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2011. 1–14.; Thomas Risse: *A European Identity? Europeanization and the Evolution of Nation State Identities.* In: Maria Green Cowles – James Caporaso – Thomas Risse (eds.): *Transforming Europe.* Cornell University Press, Ithaca, 2003. 198–215.

7. „Európa rekonstrukciója, mint már fentiekből kiviláglik, csak revízióval oldható meg. De ez a revízió nem a legyőzöttek érdeke és nem restitutio in integrum, azaz a háború előtti állapot visszaállítása. Ez a revízió egyszerűen Európa közállapotainak, államközi viszonylatainak újrarendezése oly pillanatban, amely-

ben már át lehet tekinteni azokat a változásokat, amelyeket a világ gazdasági fejlődésének mind rohamosabb tempója, másrészt pedig a világháború okozott. […] Ez a revízió egyértelmű az európai államok államközi együttműködésének új szabályozásával és az együttműködésnek szorosabbá és egyöntetűvé tételével." Teleki Pál: *Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában.* In: Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek emlékkönyv.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1931. 195–196.

8. Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Napvilág Kiadó, Bp., 2009. 37–41.; Uő: *Nacionalismus.* Centrum pro studium demokracie a kultúry, Brno, 2003. 67–76.; Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új keretek közt.* i. m. 85–87.

9. Bíró Sándor*: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 311–319.

10. Tilkovszky Loránt: *Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki* szlovák *autonómia-terve.* Századok 2000. 3. sz. 555–596.

11. Szarka László: *Nemzetfejlődés és kisebbségpolitika Közép-Európa multietnikus államaiban. A versailles-i békerendszer első évei.* In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Országgyűlési Hivatal, Bp., 2015. 302–308.

12. Andrej Tóth – Michal Novotný Lukáš–Stehlík: *Nemzeti kisebbségek Csehszlovákiában 1918-1938: nemzetállamból többnemzetiségű állam?* Pro Minoritate, Bp., 2020. 29–36.; Emil Sobota: *Naše ústava, jak zní a jak ji máme číst.* Státní nakladelství, Praha, 1931. 46–49.

13. Adam Hudek – Michal Kopeček – Jan Mervart (eds.): *Čechoslovakizmus. Nakladatelstv Lidové noviny.* Praha, 2020. 12–24.

14. Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941.* Püski Kiadó Kft, Bp., é. n. 46–58.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 30–31.; Dévavári Zoltán: *Az illúzió erőszaka. Az első délszláv állam eszme- és politikatörténete. 1. rész. Történelemtanítás.* Online Történelemdidaktikai Folyóirat, 2018. 8. sz.

15. Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár, 1944. 16–40.; Bárdi Nándor: *Románia magyarságpolitikája 1918–1989.* In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1918–2015.* Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Bp., 2017. 13–14.

16. Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. aug. 30-ig.* Stúdium, Bp., 1941. 124–127.

17. Minderről fontos adalékokat, következtetéseket közöl: György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt.* Pro-Print, Csíkszereda, 2017.; Lipcsey Ildikó: *Nicolae Iorga és az erdélyi magyarok.* Possum Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1998. 88–136. A csehszlovákiai aktivista magyar kísérletekről ld. Simon Attila: *Az elfeledett* aktivisták. *Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013.

18. Joachim von Puttkamer: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert.* (= Grundriss der Geschichte, Bd. 38.), Oldenbourg Verlag, Müchen, 2010. 218–227.; Bartosz Dziewanowski-Stefanczyk – M. Jay Winter (eds.): *A New Europe, 1918–1923. Instability, Innovation, Recovery.* Routledge, London, 2022. 121–125.; Roland Clark: *Interwar Romania. Enshrining ethnic privilege.* In: Uo. 142–146.; Carol Skalnik Leff: *Interwar Czechoslovakia – a national state for a multiethnic population.* In: Sabrina P. Ramet (ed.): *Interwar East Central Europe*. i. m. 78–85.

19. Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 120–127.

20. Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben*. i. m. 422–428.; Gyönyör József*: Határok születtek – A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye.* Madách Kiadó, Pozsony, 1992. 18–45.

21. Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.* Lendva, 2004.; Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2009.; Szakál Imre: *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján.* MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram Kiadó, Bp., 2017.; Mák Ferenc: *A délvidéki kolonizáció és az agrárreform (1918– 1941).* In: Mák Ferenc: *Vesztegzár.* Méry Ratio – Kisebbségekért–Pro Minoritate Alapítvány, Bp., 2013. 5–84.

22. Mikó Imre: *A székely közületi kulturális önkormányzat*. In: Bárdi–Zahorán: *A szupremácia és az önrendelkezés.* i. m. 340–342.

23. Teleki Pál*: Időszerű nemzetközi politikai kérdések.* i. m. 196–197.

24. Szarka László: *A szlovák autonómia és az etnikai revízió alternatívája 1938 őszén. Esterházy János dilemmája a csehszlovák válság hónapjaiban.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2013. 3. sz. 3–20.; Uő: *Autonomista együttműködési kísérlet. Az Egyesült Magyar Párt és a kisebbségi blokkpolitika kudarca az*

1938. évi csehszlovák válság idején. In: Soňa Gazdilová – Attila Simon (szerk.): *Prístupy k riešeniu národnostnej otázky v medzivojnovom Československu.* Univerzita J. Selyeho, Komárno, 2014. 6–14.
25. Eiler Ferenc: A *kisebbségi autonómia gondolata* és a *nemzetközi politika a két világháború közötti Köztes-Európában 1919–1938*. Regio 2009. 3. sz. 193–194.
26. Simon Attila: *Az 1938-as nemzetiségi statútum és a magyar kisebbség.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2010. 3. sz. 29–52.
27. Romsics Ignác*: A magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig.* Rubicon 2000. 9. sz. 17–24.; Miroslav Michela: *„A haza legyen minden gyermekének hazája". A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában a két világháború közötti* időszakba. Történelmi Szemle 2015. 2. sz. 346–348.
28. Andrej Tóth: *Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) Bruck an der Leitha.* (I. rész) Fórum Társadalomtudományi Szemle 2002. 2. sz.; Uő: Az *első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia* és *Magyarország között* (*1921*) – *Mariánské Lázně*. (I–II. rész*)* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2002. 3. sz. 3–27., 2003. 1. sz. 49–64.
29. Zeidler Miklós: *Külpolitika és revízió*. i. m.187–194
30. Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért* Kárpátalja *1938–1944.* Jaffa Kiadó, Bp., 2015.
31. Erről Romsics Ignác monográfiái, tanulmánykötetei és a kötetünkben szereplő írása mellett ld. pl. Pritz Pál: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században.* In: Uő (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században.* A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga.
32. Zeidler Miklós: *Külpolitika és revízió*. i. m. 196.
33. Romsics Ignác (szerk.): *Bethlen István emlékirata 1944.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1988. 141.

SIMON ATTILA

AZ ELUTASÍTÁSTÓL AZ ELFOGADÁSIG

A SZLOVÁKIAI MAGYAR TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A határon túli magyar közösségekről többféle nézőpontot választva lehet beszélni. Mint ahogyan bevezető előadásában Szarka László is jelezte, a magyarországi szakma – itt Egry Gábor vagy Bárdi Nándor és tanítványai kutatásait mindenképpen kivételnek érzem – bizonyos mértékig leragadt a Budapest-centrikus megközelítésnél, amely a revíziós politika szemszögéből vizsgálja ezeket a közösségeket. Eközben azonban a Szlovákiában, Romániában, Ukrajnában vagy épp Szerbiában folyó kutatások egyre inkább egyfajta belső nézőpontra váltottak, amelynek – és ebben Bárdi Nándor szerepe ismételten megkerülhetetlen – egyik központi fogalmává a népszolgálat és a közösségszervezés fogalma vált.

Ez a belső nézőpont azonban azt is szükségessé teszi, hogy a két háború közötti határon túli magyar közösségekről ne mai kategóriák segítségével, saját önképpel, közös külső ismertetőjegyekkel, kialakult intézményrendszerrel, megfogalmazott célokkal stb. rendelkező, vagyis statikus közösségekként beszéljünk, hiszen ezekkel a jegyekkel még nem rendelkezett. Amit ma szlovákiai, erdélyi stb. magyar közösségnek nevezünk, az akkor formálódott ki, és az első évtizedekben nagyon is dinamikus változásokon ment keresztül. Mint ahogyan a korabeli világ is gyorsan és kiismerhetetlenül átalakult. Ebben a gyorsan változó közegben a leszakított területek magyarjainak lényegében újra kellett definiálniuk önmagukat, adaptálódniuk kellett a kisebbségi helyzetükhöz, miközben meg kellett fogalmazniuk a viszonyukat nem csupán az új államukhoz, de a Magyar Királysághoz is, amelyhez ugyan továbbra is erős szálak, de immár külső kapcsolatrendszer fűzte őket. Ezzel párhuzamosan meg kellett tanulniuk közösségként működniük: társadalmi, politikai és gazdasági értelemben egyaránt.

Az alábbiakban a szlovákiai magyar társadalom két háború közötti sajátosságaival kívánok foglalkozni, miközben a fentieket is figyelem előtt tartva nem valamiféle statikus képet akarok felrajzolni, hanem egy formálódó és folyamatosan változó, átalakuló közösség főbb jellegzetességeit kívánom felvázolni.

A jelen tanulmány A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.

Simon Attila

A SZLOVÁKIAI MAGYAR TÁRSADALOM MENNYISÉGI MUTATÓI ÉS RÉTEGZŐDÉSE

A szlovenszkói magyarok[1] létszámának a kérdése folyamatos szakmai viták tárgya, amelyek során hol az egyik, hol a másik oldalról kérdőjelezik meg az 1910-es magyar, illetve az 1921-es és 1930-as csehszlovák népszámlálásnak a tisztaságát.[2] A korabeli statisztikák megkérdőjelezése azonban kontraproduktív, amely helyett népszámlálások eredményeinek okait kell feltárni, nagy hangsúlyt helyezve arra, hogy a nemzetiségi, illetve anyanyelvi adatok az adott kor kontextusában legyenek értékelve. Többek között a felvidéki városok lakóinak nyelvi kompetenciáit és az ún. szituációs identitás létezését is figyelembe véve.[3] A szituációs identitás ugyanis a gyakorlatban azt jelentette, hogy a felvidéki városok megfelelő nyelvi kompetenciákkal rendelkező lakossága az adott szituációhoz (államjogi helyzethez) igazította bevallott nemzetiségét (anyanyelvét). Ez pedig 1918 előtt Pozsony, Kassa és más városok magyar, 1918 után pedig csehszlovák népességének a statisztikai túlsúlyát eredményezte.

A fent említett viták zsákutcás jellege miatt a statikus és vitára okot adó számok helyett konstruktívabbnak tűnik a tendenciák felvázolása. Ezek pedig egyértelműen a magyarságnak minden más csehszlovákiai etnikumtól erősebb fogyását jelzik, hiszen az 1910-es népszámlálás idején a későbbi Szlovákia területén kimutatott 884 ezerrel szemben, 1930-ban már csupán 571 ezren vallották magukat magyarnak.[4] Aminek az oka csupán részben és csak a korszak elején az elvándorlás (a több mint 100 ezer felvidéki menekült) vagy az asszimiláció (amely ilyen gyorsan nem hozhatott eredményt), miközben a legnagyobb szerepet a csehszlovák népszámlálások módszertana, illetve a szituációs identitásból fakadó statisztikai nemzetiségváltás játszik benne. Az anyanyelv nemzetiséggel való helyettesítése, illetve a zsidó nemzetiség kategóriájának a bevezetése teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy az 1910-ben a későbbi Szlovákia területén élő 106 ezer magát magyar anyanyelvűnek való izraelitából 1930-ban csupán 21 ezer mondta magát magyar nemzetiségűnek. Ami önmagában is 85 ezer fős statisztikai veszteség. Igaz, a mindennapokban a magukat zsidó nemzetiségűnek mondó személyek többsége továbbra is a magyar nyelvet preferálta, és a magyar kultúra fogyasztója, illetve támogatója volt. Mint ahogyan a magukat a népszámlálás során különböző okokból csehszlováknak mondó, de a mindennapokban magyarként élő polgárok sem váltak szlovákká, amit az 1938-as visszacsatolás után adatfelvételek is igazolnak.

Csak a fentieket is figyelembe véve lehet értelmezni például az 1880 és 1938 közötti kassai népszámlálási eredményeket. Miközben ugyanis 1880-ban nagyjából azonos arányban éltek a városban magyarok és szlovákok (38%, ill. 39%), 1910-re a magukat magyar anyanyelvűnek mondók száma 75%-ra nőtt, a szlovákoké pedig 15%-ra csökkent. 1930-ra viszont minden a visszájára fordult, a szlovák nemzetiségűek tették ki a lakosság 60%-át, míg a magyarok csupán 16%-át. Hogy aztán az első bécsi döntés utáni népösszeírás lényegében az 1910-es állapotokat idézze vissza a 77%-nyi magyar és 16%-nyi szlovák lakos által.[5]

A fogyás azonban mindezek ellenére reális folyamat volt, bár a nemzetiségi arányok változása területi szempontból meglehetősen változatos képet mutatott. A nyelvhatártól északra az államfordulat időszakában bekövetkező (önkéntes vagy kényszerű) elvándorlásnak, illetve az ott magyar kulturális és oktatási intézmények hiányában tetten érhető

asszimiláció következtében erőtejes volt. Miként megváltoztak a nemzetiségi arányok a nyelvhatár mentén fekvő városokban is. És itt nem csupán Pozsonyról vagy Kassáról van szó, hanem az olyan járási székhelyekről is, mint Érsekújvár, Komárom, Rimaszombat vagy Rozsnyó, hiszen a felsorolt városok Komárom kivételével a húszas évek végére mind elvesztették abszolút magyar többségüket. Ebben a folyamatban azonban a már felsorolt tényezők mellett jelentős szerepet kapott a csehek és szlovákok bevándorlása is. A 21 ezer lakosú Komáromban a vizsgált korszak végén már 2734 (13%) olyan személy élt, aki a cseh országrészekben született, de jelentős volt a hivatalnokok, vasutasok, kereskedők stb. bevándorlása az északi, szlovák járásokból is.[6] Hasonló volt a helyzet Losoncon is, amely város lakosságának 1930-ban csupán a 44%-a volt a város, illetve a járás szülöttje.[7] Ezzel szemben a nyelvhatártól délre elterülő falusias jellegű magyar nyelvterületen csupán alig volt észlelhető a változás. Itt a prágai nemzetállami szándékok kiötlői még a földbirtokreform keretén belül ide hozott szlovák és morva telepesek révén sem tudtak jelentősebb etnikai átrendeződést elérni.

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy a dél-szlovákiai városok többnyelvűvé válása által a szó valódi értelmében vett multikulturális közeg alakult ki ezeken a településeken. A valóságban az újonnan beköltöző cseh és szlovák elem nem csupán más funkciót látott el a helyi társadalomban (hivatal, rendfenntartás esetleg kereskedelem), de a hétköznapi életben sem sok kapcsolata volt az általában őstermeléssel foglalkozó helyi lakossággal. Életterük és kapcsolati hálójuk jól láthatóan elkülönült egymástól, mintegy egymással párhuzamosan működött. Multikulturális helyett párhuzamos világok léteztek.

Dél-Szlovákia mezőgazdasági jellegéből, illetve a magyar lakosság nyelvi korlátaiból fakadóan a szlovákiai magyarok az országon belüli és a külföldre irányuló migrációból kevéssé vették ki részüket, így a legtöbb magyar járás pozitív migrációs szaldóval rendelkezett, vagyis több volt a betelepülő, mint az elköltöző.[8] Kivéve a Pozsony-közeli járásokat, ahonnan jelentős volt a földbirtokreform következtében elszegényedett lakosság elvándorlása az ekkoriban százezer lakosú nagyvárossá fejlődő Pozsony perifériájára. Az 1923 és 1927 között kiadott kivándorló útlevelek statisztikája pedig azt is jelzi, hogy a 100 ezer lakosra átszámítva épp a legmagyarabb járásokból (Ógyalla, Párkány, Somorja, Komárom, Dunaszerdahely) volt a legkevesebb kivándorló.[9] És ez a tendencia a harmincas években is érvényes volt, hiszen 1935-ben csupán a kivándorló-útlevélért folyamodó szlovákiai lakosok 4,5%-a volt magyar nemzetiségű.[10]

A szlovákiai magyar társadalom jellegét alapvetően határozta meg az, hogy a magyar lakosság döntő többsége Dél-Szlovákia mezőgazdasági termelésre legalkalmasabb vidékein, falusias jellegű településen élt. Dél-Szlovákia gazdasági valóságát jól jelzi, hogy az 1921-es adatok szerint a magyar lakosság 62,5%-a dolgozott a mezőgazdaságban, és csak 16,1%-a az iparban.[11] Ebből a szempontból a magyar és szlovák lakosság adatai között nem volt nagy eltérés, hiszen a Magyarországtól örökölt helyzet és a prágai kormányzat gazdaságpolitikája egész Szlovákia számára kedvezőtlen volt. A húszas években beindult folyamatok azonban a többségi nemzethez képest egyre kedvezőtlenebb helyzetbe hozták a magyar lakosságot, amely az egyedüli volt a köztársaság nemzetei közül, amelyen belül nem csökkent, hanem nőtt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya.[12]

Arról, hogy a húszas évek konjunktúrájából legkevésbé a magyar társadalom profitált, a korabeli statisztikák árulkodnak. Miközben ugyanis 1921 és 1930 között az önállóan

gazdálkodók aránya a szlovákok között 6,7%-kal nőtt, a magyar lakosság körében 9,7%-kal csökkent. Amíg Csehszlovákia szintjén 24,7%-kal nőtt a munkásság száma, a szlovákok között pedig 45,1%-kal, addig a magyarok esetében a növekedés – Dél-Szlovákia elmaradt iparosítása következtében – csupán félszázaléknyi volt.[13] Figyelembe véve néhány további mutatót, el lehet mondani, hogy amíg országos szinten folyamatosan nőtt a nem termelő foglalkozást űzők aránya és a szlovákiai társadalom fokozatosan földművesmunkás-hivatalnok jellegűvé alakult át,[14] addig a szlovákiai magyar lakosság esetében ez a tendencia nem érvényesült,[15] a szlovákiai magyarok társadalma továbbra is földműves-dominanciájú maradt.

A legmarkánsabb persze az állam szolgálatában álló magyaroknak a fogyása volt. És nem csupán a csehszlovák többséggel, de a szudétanémetekkel összevetve is. Miközben ugyanis 1921 és 1930 között országos szinten 15,5%-kal nőtt a hivatalnokok száma, a szlovák nemzetiségűek között ez a növekedés 56,15-os volt, de még a német nemzetiségűek között is volt 1%-os emelkedés. Ezzel szemben a magyarok esetében 41,1%-os csökkenés mutatható ki.[16] És ez az eredmény nem csupán az államfordulat utáni nemzeti „tisztogatások" következménye volt, hiszen a magyarok kiszorulása az állam- és közigazgatásból a két világháború közötti időszak egészére jellemző volt. Ezt jelzi, hogy a szlovákiai az állam- és közigazgatás különböző szintjein dolgozóknak 1924-ben még a 11%-a, 1934-ben viszont már csak 5,2%-a volt magyar nemzetiségű,[17] miközben a magyarok aránya 20% körül mozgott. Eközben érvényes volt az a törvényszerűség is, hogy a magyar hivatalnokok száma a betöltött tisztség fontosságával arányosan csökkent. 1934-ben a magyar nemzetségű hivatalnokok 56%-a falusi jegyzőként dolgozott, ám egyetlen járási főnök (ez a korábbi szolgabírók csehszlovákiai megfelelője), még a legmagyarabb járásoké sem volt magyar nemzetiségű. És bár állampolgári szempontból a szudétanémetekre is megbízhatatlanként tekintettek, az ő kiszorulásuk a németlakta régiók állami szférájából korántsem volt olyan erőteljes, mint a magyaroké Dél-Szlovákia térségében. A korabeli statisztikák szerint ugyanis 1937 végén 10 ezer csehszlovák nemzetiségű polgárból 269 volt állami alkalmazott. A németek közül 92, a magyarok közül azonban csak 42.

A földművelők kategóriáján kívül lényegében csak a független értelmiség (például ügyvédek, mérnökök, orvosok, újságírók) körében volt túlreprezentált a magyarság.[18] Legalábbis a korszak elején. Ám a magyar nyelvű felsőoktatás hiánya hosszú távon azzal járt, hogy a magyarok alulreprezentáltakká váltak a felsőoktatásban, és a harmincas évekre a fenti szakmákban is elvesztették viszonylagos fölényüket.[19]

Az első világháború befejezését követő európai, illetve csehszlovákiai változások jelentős mértékben befolyásolták a szlovenszkói magyar társadalom belső viszonyait is. A korábbi elit gerincét alkotó nemesi származású birtokosréteg a csehszlovák kormányzatok intézkedései (földreform, nosztrifikációs törvények, kiváltságok eltörlése, általános demokratizálódás) következtében elveszítette gazdasági, politikai és társadalmi befolyásának nagy részét, ami válaszút elé állította őket.[20] Egy részük elhagyta Csehszlovákiát, és a trianoni Magyarország számára kedvezőbb (ódonabb) légkörében keresett magának érvényesülést, miközben várta az áhított revízió általi lehetőséget a visszatérésre. Mások maradtak, visszahúzódtak vidéki kastélyaikba, kúriáikba, ahol a rokonság és a barátok mikrovilágban próbálták a régi világot konzerválni, ám a közéletben nem vettek részt. Hozzáállásukról nem más, mint Esterházy János mondott kemény bírálatot:

„Az itt élő volt magyar arisztokrácia olyan közömbösséggel van az itt élő magyar kisebbséggel szemben, amilyet soha el nem várhattunk volna tőle. […] Amíg gazdag magyar urak élnek Szlovenszkón, és nem áldoznak semmit a magyar kultúrára, kritizálni joguk semmit sincs. Tisztelet csak akkor övezi őket, ha a magyarság érdekében dolgoznak."[21]

Az Esterházy által kijelölt úton haladó, vagyis a magyarság érdekében dolgozó nemesség azonban inkább csak kivételnek számított. Ilyen volt például a kitűnő demográfus, Révay István gróf vagy Esterházy Lujza, akinek a tevékenységét ugyan öccse, János szerepe elhomályosította, de aki a család talán legműveltebb, legnyitottabb egyénisége volt, és fontos szerepet kapott a szlovákiai magyar katolikus szociális és nőmozgalmakban.

És voltak arisztokraták, igaz kevesen, akik – elsősorban birtokaik megmentése érdekében – az új hatalom szolgálatába is beálltak. Ők azonban inkább csak kuriózumnak számítottak, miközben nem csupán a saját osztályuktól szigetelték el magukat, de a polgárosult érzelmű hatalom sem vette őket komolyan. Az ő sorsukat a szlovenszkói magyar nemességet a szlovák nemzettestbe „(vissza)vezetni" akaró, s az ezt a nemzetváltást „egészséges oportunizmusként" értelmező Odescalchi Livio példája példázza.[22]

Hasonlóan nagy sérülést szenvedett el a felvidéki magyar középosztály is, amely az államfordulat idején számában jócskán túldimenzionált volt. Ez a réteg, Jócsik szerint 1918 előtt „teljesen az államból élt. A tanítók a magyar állameszmét tanították, a jegyző a magyar állameszme képviselője volt, a közhivatalnoki réteg az államot szervezte."[23] És éppen az államhoz őket szorosan hozzákapcsoló kötelékek voltak végzetesek: egy részük ugyanis követte a magyar államot, és Csehszlovákia megalakulását követően önként vagy kényszerűen átköltözött a trianoni országterületre. Akik pedig maradtak, csak annak árán tudták pozícióikat megőrizni, ha a csehszlovák állam által elvárt magatartásformákat követték – vagyis az asszimiláció útjára léptek. A korszak egyik meghatározó szlovenszkói magyar értelmiségije, Peéry Rezső az alábbi módon rekonstruálta az erre az útra lépő nagybátyja vallomását: „Alkalmazkodnunk kell, kérnélek szépen. És lehet-e alkalmazkodni másképpen, mint egészen […] Nem akarok vagonlakó lenni ötven esztendővel... Tisza Pista hat uns verspielt, ki hitte volna. Fájdalmas dolog, nehéz dolog. És a fele úton nem lehet megállni. Wenn schon, denn schon, kérném alássan. Mit tehettem volna – megoldottam a kérdést, lieber Herr Schwager, po nyitrianszki […] A demokrácia szép dolog, és ha egy kicsit tótul kell beszélni hozzá, hát ezért hehehe nem megyünk a szomszédba. Nem lehet másként odafönn a Nyitrá milá Nyitrában […] Mann muss gute Miene machen, proszim ponyizsenye. Ők győzték, ahogy nálunk mondják. […] No de este a Zoboron tovább táncoljuk a csárdást, kérnélek szépen […] És mi is történt? Nem nagy dolog. Azelőtt a konyhán beszéltünk tótul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van. A hivatalban povedálunk szlovákul. Odahaza pedig magyarul, ennyi az egész, kérem alássan."[24]

Az államfordulat következményei azzal jártak, hogy a szlovenszkói magyar elit kevés kontinuitást mutatott az 1918 előtti felső-magyarországi elittel. Az új elit egy jó része olyan társadalmi rétegekből rekrutálódott, amelyből korábban nehéz volt a feltörés. Ennek következtében pedig birtokosok helyett, illetve mellett papok, ügyvédek, földművesivadékok kaptak meghatározó szerepet a felvidéki magyar politikában és közéletben.

ÉRTÉKREND ÉS INTEGRÁCIÓ

Ha arra a kérdésre keressük a választ, milyen is volt a felvidéki magyar közösség a két háború között, először azt a kérdést kell feltenni, hogy létezett-e ez a közösség valójában. Az bizonyos, hogy a korszak elején maximum olyan kényszerközösségről beszélhetünk csupán, amelybe az új államhatárok által véletlenszerűen összezárt magyarok tartoztak. A belső kohézió azonban még hiányzott, hiszen Erdélytől eltérően a Felvidék sohasem alkotott sem önálló közigazgatási egységet, sem külön gazdasági vagy kulturális régiót, és nem rendelkezett sem önálló tradíciókkal, sem a térség egészére kisugárzó központtal. Vagyis ekkor a csallóközi, gömöri vagy bodrogközi embert más, mint az új határok nem nagyon kapcsolták össze. 1918 előtt találkozni is csak Pesten találkoztak, Trianon után azonban lényegében ez a lehetőség is elveszett.

A két háború közötti időszak ebből a szempontból a közösségé válás első fontos időszaka, amelynek végére azonban ez a folyamat még biztosan nem zárult le. Annak azonban, hogy ez az időszak egyben a polgári társadalom megerősödésének és modernizációjának az időszaka is volt Csehszlovákiában, máig ható hatása van a szlovákiai magyarságra. Igaz, a társadalom és ezen belül a család demokratizálódása, a nők emancipációja, a fogyasztási szokások és a szabadidő eltöltésének átalakulása szlovákiai magyarok között nem volt olyan erős, mint a cseh országrészekben, ami elsősorban annak tudható be, hogy szlovenszkói magyarok 79,2%-a falusi, földművelő közösség tagja volt, amelyben a hagyományos patriarchális világ beidegződései erősen tartották magukat.[25] Dél-Szlovákiában a hagyományos női szerepek keveset változtak, és kisebbségi magyar közéletben a nők csupán minimális szerepet kaptak. Salkaházi Sára és Esterházy Lujza inkább csak kivételnek számítottak, és ők is csupán a szociális és karitatív szférában érvényesültek.

A két háború közötti szlovenszkói magyar társadalomban fontos választóvonalnak számított a generációkhoz való tartozás. Az idősebb, még a történelemi Magyarországon szocializálódott generációkkal szemben ugyanis a fiatalabbak, akik már Csehszlovákiában végezték a középiskoláikat, és Pozsonyban, Prágában, Brünnben az egyetemet, a nyelvi kompetenciáiknak, társadalmi kapcsolatrendszerüknek köszönhetően a cseh és szlovák társadalommal szemben is nyitottabbak voltak.[26] És nem mellékesen a történelmi Magyarországot is egyfajta távolságtartással szemlélték. Azt is látni kell azonban, hogy a csehszlovák nemzetállami elképzeléseket, illetve a szlovenszkói magyar közösségnek a magyarországitól való elszigeteltségét észlelve ők is úgy vélték, hogy ilyen körülmények között hosszú távon beolvadásra van ítélve a szlovákiai magyarság. Ezért ők a szomszéd népekkel való egyetértésre alapozott határrevíziótól várták a felvidéki magyarok gondjainak megoldását. Ebből a szempontból nem volt különbség a baloldali Sarló és katolikus Prohászka mozgalom képviselői között, akik egyaránt az ún. Batya cipős magyarok korosztályának voltak a képviselői.

A többségi szlovák és kisebbségi magyar társadalom egymástól való távolsága a korszakban csak lassan csökkent. Ez még akkor is igaz, ha a vegyes házasságok száma láthatóan növekedett, hiszen amíg 1919-ben csupán a házasságot kötött szlovákiai magyarok 2,5%-a, 1920-ban pedig 3,5%-a választott magának szlovák partnert,[27] addig a harmincas évek elején már 7,5%-uk.[28] Igaz, azt is látni kell, hogy a vegyes házasságok arányának növekedése nem csupán magyar–szlovák viszonylatban volt jellemző, de általános

tendenciának számított. Ezért mélyebb elemzés nélkül messzemenő következtetéseket nem lehet a fenti számokból levonni.

A szlovákság felé való lassú nyitással párhuzamosan elkezdődött egy lassú eltávolodás az anyaországi társadalomtól, ami a nehezen átjárható államhatárok mellett elsősorban az eltérő szocializáció (oktatás, közbeszéd) és a két politikai rendszer közötti különbségek számlájára írható. Persze a kapcsolattartás nehézségei nem csupán a csehszlovák határrezsim következményei voltak, de bizonyos mértékig a magyarországi társadalom érdektelensége is szerepet játszott benne. Legalábbis Szekfű Gyula így látta: „Nemzeti társadalmunk alig ismeri a szomszéd államokban élő magyarság kisebbségi sorsát, alig érdeklődik valóságos bajai iránt, kulturális fejlődése iránt is közömbösséget tanúsít, és immár másfél évtizede tűri, hogy a trianoni politikai határok mindinkább kulturális határokká is alakuljanak..."[29]

Az eltérő szocializációt hangsúlyozta a Batya cipős fiatalok generációja is, akik egyfajta sajátos felvidéki szellemről beszéltek, és úgy vélték, hogy a felvidéki magyarok demokratikusabban gondolkodnak, mint az anyaországiak, nagyobb érzékenységgel közelednek a szociális kérdésekhez, kevésbé tartja fontosnak a társadalmi választóvonalakat, stb.[30] A szétfejlődés azonban lassú volt, és leginkább a visszacsatolás utáni első időszakban vált láthatóvá, amikor a visszakerült magyarok szembesültek a Horthy-korszak neobarokk szellemiségével.[31] Az azonban, hogy a bécsi döntés után a szlovákiai magyarok gyorsan visszailleszkedtek a magyarországi társadalomba, azt is jelzi, hogy a szétfejlődés még igencsak kezdeti stádiumban járt.

A magyarok integrációjának mértéke a csehszlovák társadalomba a korszak egyik alapkérdése, ami egyben összefügg azzal is, milyen mértékben fogadta el a szlovenszkói magyarság az 1918 után kialakult új államjogi helyzetet. A csehszlovák állam kezdeti merev elutasítása ugyanis hosszú távon nem volt tartható, mint ahogyan az sem, hogy az állam diktatórikus eszközöket alkalmazzon a magyar közösséggel szemben. Így az ország gazdasági konszolidációjával és a parlamenti demokrácia kiépítésével párhuzamosan kölcsönösen pragmatikusabb viszonyt kezdtek kialakítani egymással. Prága részéről ezt a parlamentáris demokrácia és az állampolgárok jogegyenlőségének erősítése alapozta meg, magyar részről pedig az államjogi realitás elfogadása. Igaz, anélkül, hogy a trianoni határok – időben nem konkretizált – megváltoztatásának a reményéről lemondtak volna. Ez a pragmatikus hozzáállás a mindennapokban úgy mutatkozott meg, hogy a magyarok fizették az adójukat, szolgáltak a csehszlovák hadseregben, betartották a törvények betűit.

A csehszlovákiai társadalomba való beágyazódásuk mégis lassú és ellentmondásokkal terhelt folyamat volt, amelyben ellentétes erők érvényesültek. Az integráció irányába hatott a csehszlovák állam liberális demokráciája, különösen az általános választójog, és ezzel összefüggésben a társadalmi osztályok közötti távolságok csökkenése. Pozitívan hatott a kiegyensúlyozott gazdasági közeg, az állam szociálpolitikája, és ezekkel összefüggésben az életszínvonal látható növekedése. Még akkor is, ha Dél-Szlovákiában az életszínvonal emelkedése korántsem volt olyan meredek, mint a cseh országrészekben vagy néhány szlovák lakosságú régióban.

Az akadályokból azonban több volt. Közte a budapesti politikai is, amely a revízióvárás jegyében igyekezett elodázni a szlovákiai magyarok integrációját. De ellenirányban hatott a csehszlovák állam nemzetiségi politikája is, hiszen Prága 20 éven keresztül nem

volt képes komplex megoldást kidolgozni a nemzetiségi kérdés megoldására. Ha volt egyáltalán valamilyen koncepciója, akkor az a csehszlovák nemzetállam kiépítésének a terve volt. Ennek következtében, legyen az a nyelvi jogok gyakorlása vagy a földbirtokreform végrehajtása, a magyarok jogosan érezték magukat másodrendű állampolgárnak. Az pedig, hogy a csehszlovák állam retorziós eszközökkel akarta megvonni a magyar lakosságtól annak a jogát, hogy saját nemzeti múltját ápolja, nemzeti szimbólumait használja, és eközben idegen (huszita, nagymorva) tradíciókat kényszerített rájuk, lényegében lehetetlenné tette, hogy egy önérzetes szlovákiai magyar azonosuljon a csehszlovák állammal.[32]

Ennek a következményei látványosan jelentkeztek 1938-ban, amikor ugyan a szlovákiai magyarok nem fordultak nyíltan szembe a csehszlovák állammal, mint a szudétanémetek, hanem kivárták a nagypolitika által felkínált lehetőséget. De akkor, amikor a lehetőséget a sors megadta nekik, nem volt kétséges mit választanak. Ehhez elegendő megnézni a bevonuló honvédeket fogadó tömeget a képeken.

JEGYZETEK

1. A két világháború között leginkább ezt a kifejezést használták. A szlovákiai magyar kifejezés csupán a korszak végén jelent meg.
2. A csehszlovák népszámlálások kritikáját lásd Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*. Regio, Bp., 1991. Az 1910-es magyarországi népszámlálást a szlovák szakirodalom nem tartja korrektnek. Szlovákia 20. századi történetének legutóbbi szintézise a következőt írja vele kapcsolatban: „… az 1910-es statisztikát hivatalból manipulálták azzal a nyilvánvaló céllal hogy a magyar nemzetiség aránya meghaladja az 50%-ot." Dušan Kováč et. al.: *Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia 1901–1914*. Veda, Bratislava, 2004. 40.
3. A szituációs identitásról és arról, hogyan működött Kassán lásd Ondrej Ficeri: *Potrianonské Košice. Premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Veda, Bratislava, 2011.
4. Pavol Tišliar: *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Statis, Bratislava, 2007. 10.; Popély Gyula: *Népfogyatkozás…* i. m. 24. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl I.* Státní úřad statistický, Praha, 1924. 90.
5. Az adatok forrása. Kepecs József (összeáll.): *A felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880–1941)*. KSH, Bp., 1996. 364.
Vö. Koudela Pál: *A kassai polgárság 1918 előtt és után*. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Bp., 2005. 192. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/koudela_pal.pdf [letölteve 2016. 08. 07]
6. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III Ostatní data demografická*. Státní úřad statistický, Praha, 1937. 204–211.
7. Uo.
8. Vö. Branislav Šprocha – Pavol Tišliar: *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Stimul, Bratislava, 2008. 128.
9. Uo. 120–121.
10. *Zprávy Státního úřadu statistického. Ročník XVII. 1936*. Státní úřad statistický, Praha, 1936. č. 1–2. 80.
11. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část 3.* Státní úřad statistický, Praha, 1935. 132*.
12. 1930-ban már a szlovákiai magyarok 65,3%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Vö. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část 3.* Státní úřad statistický, Praha, 1935. 14.
13. Vö. Marko Weirich: *Staré a nové Československo. Národohospodářský přehled bohatství a práce*. Odborní knihkupectví Ferd. Svoboda, Praha, 1939. 45.
14. Vö. Bohumila Ferenčuchová – Milan Zemko: *V medzivojnovom Československu 1918–1939*. Veda, Bratislava, 2012. 99.
15. A kereskedelemben foglalkoztatott magyarok aránya 3,7%-ról csupán 3,9%-ra nőtt, a közlekedésben foglalkoztatatottak aránya (2,6%) pedig még csökkent is egy tizedet. Vö. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Díl II. Povolání obyvatelstva*. Praha: Státní úřad statistický, 1927,

132. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva*. Státní úřad statistický, Praha, 1935. 45–46.
16. Marko Weirich: *Staré a nové.* i. m. 45.
17. Milan Zemko – Valerián Bystrický: *Slovensko v Československu (1918–1939).* Veda, Bratislava, 2004. Prílohy II. 615.
18. A mérnöki kamara pozsonyi tagjai között a húszas évek közepén 42%-ot tettek ki a magyar nemzetiségűek. Vö. Surányi Géza – Váradi, Aladár: *Magyar múlt és jelen. Különös tekintettel a magyar kisebbség helyzetére a Csehszlovák Köztársaságban*. Pocisk J., Bratislava,1928. 158–159.
19. Az 1937/38-as akadémiai évben a csehszlovák felsősoktatási intézményekbe járó magyar nemzetiségű diákok aránya 3,1% volt. *Zprávy Státního úřadu statistického. Ročník XIX. 1938.* Státní úřad statistický. Praha, 1938. 448–450.
20. Az arisztokrácia 1918 utáni magatartásáról lásd Roman Holec: *Jeden z porazených. Šľachta na Slovensku po roku 1918.* In: Jaroslava Roguľová a kol. (eds.): *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. HÚ SAV, Bratislava, 2009. 31–48.
21. Idézi Molnár Imre*: A szlovenszkói magyar közművelődés meghatározó összetevői 1920–1945 között.* In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (eds.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. II. Oktatásügy, közművelődés, sajtó.* Ister, Bp., 1999. 192.
22. Archív Ústavu T. G. Masaryka, Praha, fond T. G. Masaryk (a továbbiakban AUTGM, f. TGM) 399. d. A felvidéki arisztokráciát a csehszlovák állam szolgálatába állítani kívánó Odescalchi Livio történetével kapcsolatban lásd Ablonczy Balázs: *Őrzők. A többes identitás stratégiái.* Századvég 2007. 1. sz. 63–78.
23. Jócsik Lajos: *Idegen igában*. Atheneum, Bp., 1940. 15.
24. Peéry Rezső: *Pista bátyám és a nemzetiségi kérdés.* In. Uő: *A végzet bábjátéka avagy Peremmagyarok az idő sodrában*. Kalligram, Pozsony,1994. 46–47.
25. Gyurgyík László: *A (cseh)szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének alakulása 1918–1998.* In: Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* I. Ister, Bp., 1998. 90.
26. A Sarló és Prohászka Ottokár Körök generációjának útkereséséről lásd Bajcsi Ildikó*: Ideológiai válaszutak a két világháború közötti csehszlovákiai magyar ifjúság körében.* Per Aspera ad Astra 2020. (7.) 1. sz. 7–25.
27. *Pohyb obyvatelstva v republice československé v tetech 1919–1920*. Státní úřad statistický, Praha, 1939. 52.
28. *Pohyb obyvatelstva v republice československé v tetech 1931–1933*. Státní úřad statistický, Praha, 1938. 64.
29. Idézi Borsody István: *Magyarország és a csehszlovákiai magyarság.* In: Fazekas József (szerk.): *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Kalligram, Pozsony, 1993. 210.
30. A felvidéki szellemről bővebben lásd Filep Tamás Gusztáv: *A „felvidéki szellem"-ről és utóéletéről (Közelítések).* Limes 2007. (20. évf.) 2. sz. 109–132.
31. Erről bővebben lásd Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken. Az első bécsi döntés és következményei*. Jaffa, Bp., 2014.
32. Azzal kapcsolatban, hogy miként viszonyult a hatalom a magyar nemztei ünnepekhez lásd Miroslav Michela: *Uhorsko-Maďarské tradície.* In: Dagmar Hájková – Pavel Horák – Vojtěch Kessler – Miroslav Michela (eds.): *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu*. Academia – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha, 2018. 431–468.; Simon Attila: *Maďarská komunita, štátna moc a 15. marec v období prvej republiky.* In: Peter Macho a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť.* HÚ SAV, Bratislava, 2012. 95–107.

Szakál Imre

MAGYAROK A CSEHSZLOVÁK KÁRPÁTALJÁN

A Szvatkó Pál által „jelzős magyaroknak” nevezett kényszerközösségek közül a kárpátaljai magyarok esetében is a két háború közötti időszak leghosszabb távú hatással bíró története a lokális identitás kialakulásának kezdete. A következőkben azt kívánom összefoglalni, hogy meglátásom szerint melyek voltak azok a jellegzetességek, amelyek Kárpátalja Csehszlovák Köztársaságon belül elfoglalt helyét, és az ott élő magyarok közösségként működésének kezdeteit meghatározták.

Az utóbbi években népszerűvé vált a territorializáció fogalmának alkalmazása a Trianon előtti Magyarország régióival kapcsolatban, meggyőző kvantitatív kutatások igen látványosan szembesítenek minket azzal, hogy a gazdasági, kulturális mutatók a békeszerződésekkel elcsatolt perifériák „leszakadását” vetítették előre már az első világháborút megelőzően is.[1] Ezzel együtt az a terület, amely a korábbi északkeleti magyar vármegyék egy részén létrejött, és amelyet hivatalosan Podkapatská Rus, magyarul előbb Ruszinszkó vagy Kárpátalja néven illettek, csak részben feleltethető meg azoknak az árnyékhatároknak, amelyeket a történelem hosszú időtartamú folyamatai kijelöltek. Többször leírt, jól ismert, de talán nem lehet eleget ismételni, közigazgatási értelemben Kárpátalja stratégiai megfontolások mentén jött létre. A következmények azonban ezen túlmutattak, és a határok létrejöttével együtt a területnek identitásképző szerepe is lett, amelynek máig ható következményei vannak. Szemléletes, hogy az időben változó határok a régióval kapcsolatba lépők vagy ott élők diskurzusában milyen helyet is foglalt el száz évvel ezelőtt. Edvard Beneš a párizsi békekonferencián „tehernek” nevezte a területet,[2] a térség kiváló szakértője, C. A. Macartney „unalmas és érdektelen” témának titulálta Kárpátalját,[3] Balogh Edgár ismert szociográfiájában „Szegényországnak” nevezte az új egységet.[4] Az 1919 után fellépő kárpátaljai magyar nemzeti-ellenzéki politikusok hol „börtönnek”, hol „kalitkának” nevezték, ezzel egy időben már hazájukként is emlegették Kárpátalját.[5] A területen igen népszerű kommunista mozgalom magyar tagjai „vörös Kárpátaljaként” hivatkoztak rá,[6] Fábry Zoltán *Az éhség legendájá*ban maró gúnnyal úgy írta le a területet, mint ami „a csodarabbik, a panamák és az álhírlapírók hazája”.[7] Tudjuk, hogy minden régió diszkurzív termék is, az, hogyan beszélünk egy régióról, meghatározza, hogyan gondolkodunk róla, és ez fordítva is igaz – az, hogy ilyen sokféleképpen jelenik meg az „újszülött Kárpátaja” a kor közbeszédében, leképezi azt a sokneműséget, amely a régiót társadalmi, gazdasági, politikai tekintetben is jellemezte a két világháború között.

Azt, hogy Kárpátalja milyen helyet foglalt el a csehszlovák államkeretben, és Prága milyen megfontolások mentén alakította ki a köztársaság földrajzi, gazdasági és kulturális értelemben is legtávolabbi régiójával kapcsolatos politikai szándékait, legalább két körülmény, egy nemzetközi és egy köztársasági szintű határozta meg. A nemzetközi szintű a terület stratégiai jelentősége, a köztársasági szintű a csehszlovák nemzetállami projekt volt. A békekonferencián Kárpátalja Csehszlovákiának ítélése melletti érvek többsége stratégiai volt, úgymint: a csehszlovák–román vasúti összeköttetés biztosítása, Magyarország és Lengyelország elválasztása, a Kárpát-medencébe történő esetleges szovjet-orosz előrenyomulás megakadályozása.[8] Ezzel összefüggésben nem meglepő, hogy a terület 1919 és 1920 közötti több szakaszban megtörtént megszállásától kezdve egészen 1925-ig a csehszlovák polgári közigazgatással párhuzamosan antanttábornok által vezetett katonai közigazgatás működött. Az Ungvári Katonai Parancsnokság levéltári anyagainak vizsgálatakor az is minden kétséget kizáróan kiderül, hogy a civil és katonai igazgatás együttműködése közel sem volt felhőtlen, és a francia tábornokok egyértelműen a katonai irányítás dominanciáját igyekeztek érvényesíteni. A katonai igazgatás anyagaiból világossá válik, hogy a stratégiai jelentőségű területen a legjelentősebb biztonsági kockázatnak elsősorban a kommunista mozgalmat, másodsorban a Kárpátalján élő magyarokat tartották.[9]

Köztársasági szinten pedig a csehszlovák hatalom a nemzetállami eredményeinek az életben tartása, a köztársaság egységének biztosítása volt a cél. Kárpátalja esetében a terület többségi szláv lakosságára partnerként tekintettek, s bár pont a leglényegesebb politikai gesztus az ígért autonómia biztosítása nem történt meg, a ruszin politikai, társadalmi és kulturális fejlődésnek új távlatai nyíltak a csehszlovák Kárpátalján. Magyar viszonylatban azonban a bizalmatlanság légköre volt a jellemző. Az új állam kisebbségeire egyfajta kihívásként tekintett, és különösen a régi elitekkel szemben bizalmatlanul viseltetett.[10] Ez, az állam egységét féltő, a kisebbségek irányába bizalmatlan általános állami szorongás[11] határozta meg tehát az új rendhez való alkalmazkodással vívódó magyarok helyzetét is. Ez határozta meg mindazoknak az intézkedéseknek az irányát, melyet a magyarok a legjelentősebb sérelmekként könyveltek el a két háború között. A nemzetállami bizalmatlanság határozta meg az ország magyar múltat kizárni igyekvő szimbolikus politikáját, az elbocsátott hivatalnokok, az állampolgárság nélküliek ügyének kezelését, a földreformot és az azzal együtt járó telepítéspolitikát, valamint az oktatásügyet. Ezzel együtt figyelemreméltó, hogy a Kárpátalját a két világháború között irányító Polgári Közigazgatási Hivatal (később Tartományi Hivatal) Politikai Referátusának ügynökei a 30-as évekig szintén nem a kárpátaljai magyarok szervezeteivel foglalkoztak a legtöbbet, a kommunista mozgalomban jelentősebb fenyegetést láttak. Talán nem véletlen, és ezzel összefügg, hogy 1923-ban a Kárpátalja második, egészen 1937-ig hivatalban lévő alkormányzója majd tartományi elnöke Antonin Rozsypal az 1921-es kladnói kommunistákkal szembeni hazaárulási per koronatanúja volt, a kladnói körzet kommunista szervezkedés felgöngyölítésében vezető szerepet játszó vezetője volt.

A bizalmatlanság egyébként kölcsönös volt. A csehszlovák hatalom megjelenésére a kárpátaljai magyar reakciók fokozatosan forrták ki magukat. A hatalomváltás a terület városaiban ellenállás nélkül zajlott le. Sőt több helyen a még helyükön lévő vármegyei hivatalnokok örömmel üdvözölték a Tanácsköztársaságot a térségben felszámoló csehszlovák vagy román megszálló csapatokat, a kommünben résztvevők listáit is átadva,

ösztönözve azok minél gyorsabb kézrekerítését.[12] Az 1919-es térfoglalást még múló állapotként értelmező, elsősorban városi hivatalnokok nagyobbrészt a csehszlovák hatóságokkal való együttműködést is vállalták. A csehszlovák megszállással kapcsolatos kezdeti attitűdöket vélhetően az is meghatározta, hogy az egy rendkívül turbulens időszak végére tett pontot. Az első világháború viszontagságai, a magyar összeomlás perifériákon még fokozottabb káosza, a közellátás akadozása, a közrend megszűnése mind közrejátszhatott abban, hogy a relatív nyugalmat hozó csehszlovák berendezkedést, ha nem is örömmel, de csöndes belenyugvással fogadják a terület magyar lakosai.[13] Árky Ákos katonatiszt az újonnan formálódó kárpátaljai magyar elit tagja a csehszlovák hatalomátvétel két szakaszát különböztette meg: a „pacifikáló megszállást" és a „hódítást". Az átmenet két szakasza közötti határt meglátásom szerint nem elsősorban, vagy nemcsak valamilyen csehszlovák „stílusváltás" eredményezte, hanem az is, hogy a magyarok kezdték megérteni, hogy bekövetkezett az, amit „az abszolút Magyarország kényelmes képzeteivel"[14] eltelve elképzelhetetlennek tartottak. A közösség ilyen alapállása akkor kezdett megváltozni, amikor nyilvánvalóvá vált a helyzet állandósulása. Ez több szakaszban következett be, egyrészt a csehszlovák polgári közigazgatás kiépülésével, és ezzel együtt a nagyszámú cseh hivatalnok megjelenésével a területen. A kétségtelen választóvonal pedig a trianoni békeszerződés aláírása volt. Igazán intenzíven ekkor kezdődött meg a kárpátaljainak ismert magyarság önszerveződésének, a „közösségként működés"[15] kialakításának folyamata, amely együtt járt egy elitváltással, új civil és egyházi szervezeti struktúra megjelenésével, új tradíciókkal, és egy új, kisebbségi, az épp aktuális honországival részben vagy egészében szemben álló emlékezetkultúra megjelenésével is.

Ennek a folyamatnak igen fontos meghatározója volt a magyarság száma és társadalmi rétegződése. A Kárpátalja történeti demográfiájával foglalkozó munkák egyértelművé teszik, hogy az államfordulat időszakába jelentősen csökken a Kárpátalján élő magyarok száma. A népességfogyást különösen felgyorsította az államfordulatot követő elvándorlás, az optálás. Jelenlegi ismereteink szerint 1918 és 1924 között csaknem 18 ezren hagyták el Kárpátalja területét. Zömében feltételezhetően olyan magyarok, akik a közösségként működéshez szükséges elit formálódásához elengedhetetlen tapasztalattal és/vagy társadalmi státusszal rendelkeztek. A vármegyei politikát addig domináló nagybirtokosság, a tanárok és vármegyei hivatalnokok és egyéb közszolgálatot teljesítők egy része. Ez a fajta elvándorlás nemcsak pozíciógyengüléssel járt együtt, de a közösségen belül feszültségeket is szült. Az otthonmaradók az elvándorlókat tekintették hűtleneknek, az otthonmaradtak pedig gyakran az új államhatalommal való kooperálás bélyegét viselték magukon. Az elvándorlók és otthonmaradtak közötti keserű viszonyról jól tanúskodnak Korláth Endre, a Ruszinszkói Magyar Jogpárt politikusának szavai: „Eltávolodtak körünkből, kik nem találták meg az ősi földjükön további megélhetésüket; eltávoztak a kishitűek, kik nemzetükért csak élni akartak és tudtak, de szenvedni és tűrni nem."[16] Az elvándorlás intenzitásához nagyban hozzájárult a tisztviselők körül kialakult helyzet. A zsupáni hivatalok 1919 decemberében rendeletileg hívták fel valamennyi köztisztviselő figyelmét, hogy 1920. január 4-ig kötelesek hűségesküt tenni a Csehszlovák Köztársaságra.[17] Ezt több hivatalnok is megtagadta.[18] A forrásokból, a korszakot megidéző írásművekből is arra következtethetünk, hogy a hűségeskü kérdését komoly feszültség övezte a kárpátaljai magyar közösség körében is. Azokat akik letették, s így helyükön maradva egyrészt továbbra is biztosítani próbálták egzisztenciájukat, de ezzel együtt biztosították a magyar

jelenlétet a közigazgatásban, gyakran érte a korszak közbeszédében a „megszálló hatalommal" való együttműködés vádja. Figyelemreméltó, hogy az államfordulat után kialakuló új kárpátaljai nemzeti-ellenzéki magyar politikai elit több tagja is azon hivatalnokok, tanárok közül került ki, akik 1919–1920 fordulóján az államesküt megtagadása miatt veszítették el állásukat, vagy az esküt letétele ellenére elbocsátották őket a csehszlovák hatóságok. Korláth Endre, Hokky Károly, Zombory Dezső és még sokan mások a csehszlovák hatalom megjelenését nemcsak a régi politikai keretek felbomlásának, de saját, egyéni egzisztenciális válságuk okozójaként élték meg. Ezt csak fokozta a köztársaság első éveiben az mozgolódó ellenzéki politikusokkal szembeni heves fellépés, házkutatások, bírósági perek, letartóztatások. Az említett Hokky például tanári állását veszítette el az új államban. Ő az Országos Keresztényszocialista Párt színeiben lett 1928-ban a kárpátaljai tartományi gyűlés képviselője, majd a prágai nemzetgyűlés képviselője 1929-ben. Pártjának egy nagyszőlősi kongresszusán a hivatalnokok államesküjével kapcsolatban a következő kijelentéseket tette 1928-ban: „mi elszakítattunk hazánktól, ami nekünk rendkívül fájt, és mi olyanok voltunk, mint a betegek, velünk úgy kellett volna bánnia a kormányzatnak mint egy beteg gyerekkel, szeretettel, hogy e betegségünkből kigyógyuljunk. Ellenben nem így történt: a nyakunkat fojtogatták."[19] A Kárpátalján élő magyarok nemzeti alapon történő közösségszervezését megkezdő új politikusok ezáltal a negatív élmény által is hajtva kezdtek bele munkájukba, amely hatással lehetett követőik új állammal szembeni alapállására is.

Ezzel együtt a csehszlovák politikai élet viszonylagos szabadságát igyekeztek kamatoztatni az új magyar elit tagjai. Gyorsan létrejöttek azok a struktúrák, amelyek elképzeléseiket segítettek közvetíteni a kívánt közösség tagjai felé. Sorra jelentek meg az új sajtóorgánumok, a politikai pártok, társadalmi és kulturális szervezetek. A magyarokat tömörítő történelmi egyházaknak is új keretek között kellett újraszervezni magukat, aminek eredménye a lokális azonosítás felvállalása volt. Ezzel közvetítve tagjaik felé azt, hogy ők nemcsak magyarok, nemcsak csehszlovákiai magyarok, de kárpátaljai magyarok is. Míg a pártok, újságok, társadalmi szervezetek nevében sokáig a „ruszinszkói" önmegnevezés szerepelt, addig az 1922-ben önállósuló Református Egyházkerület már „kárpátaljainak" nevezte magát. Az, hogy ez mennyire volt sikeres identiásképzés a két világháború között, az kérdéses. Szemléletes, hogy Szvatkó Pál sem azonosít a felvidéki lelkilakatról elmélkedve 1938-ban „kárpátaljai magyart", és így ír: „A legkeletebbre eső terület: Kassa, Munkács, Beregszász, a legkurucabb tömeget jelentette, szilaj, magyar vidéki élettel, intranzigens hazaszeretettel, negyvennyolcas református alapokkal, de a nyugatinál kisebb szervező erővel. Az új államban hamarosan kifejlődött a nyugat-szlovenszkói és a kelet-szlovenszkói magyar típusa s ha lényeges különbséget a kettő között nehéz is találni, kétségtelen, hogy mindegyik külön központ köré csoportosult: a nyugati Pozsony, a keleti Kassa köré."[20] Ez talán nem független attól a ténytől, hogy a politikai közösségformálást felvállaló kárpátaljai magyar pártok a két évtized alatt fokozatosan veszítették el regionális jellegüket, míg a korszak elején még az etnikai kereteken túlmutatva az autonóm Kárpátalja talaján álló „őslakos" egységet is zászlajukra tűzték, addig a 30-as évekre a Budapest által is ösztönzött egységes csehszlovákiai magyar politizálás oldotta fel a kárpátaljai pártokat.[21]

Tévútra vinne, ha a kárpátaljai magyarok mozgásterét a csehszlovák Kárpátalján csak az nemzeti-ellenzéki politizálás történetének prizmáján keresztül szemlélnénk. Az előzőekben ismertetett közösségszervezési kísérlet, a kárpátaljai magyaroknak csak az egyik

válasza volt az őket ért kihívásokra a két világháború között. A választási eredményeket szemlélve arra juthatunk, hogy a kárpátaljai magyarok társadalmi-politikai aktivizálására több politikai projekt is igényt tartott. Bár az aktivizmus is megjelent köreikben, igazi sikereket ebben a tekintetben a csehszlovákiai kommunista mozgalom ért el. Ennek legfőbb mutatói természetesen a választási eredmények voltak. Igazán beszédes az, hogy az 1924 és 1935 között tartott öt választáson, amelyből négy nemzetgyűlési és egy tartománygyűlési volt, a szimbolikusan is magyar központként számontartott Beregszászban és a Beregszászi zsupában, később a Beregszászi járásban három alkalommal is több szavazatot szereztek a kommunisták, mint a magyar pártok, amelyek különösen a falvak magyarjai körében voltak meglepően népszerűtlenek. A kárpátaljai magyarok aktivizálását elsősorban a Tanácsköztársaságban szerepet vállalt Csehszlovákiába érkezett emigránsok, másrészt a 1920-as évek elején az orosz hadifogságból hazatérő volt katonák tevékenysége alapozta meg, a politikai szocializációjukat pedig már az első köztársaságban megélő fiatalok között kifejezetten népszerű volt a kommunizmus. A mozgalom sikereit jól jelzik az 1938 után visszatérő magyar hatalom erőfeszítései annak felszámolására, különösen az 1940-ben 394, túlnyomó többségükben kárpátaljai illetőségű, és nagyobbrészt magyar kommunista személy elleni kassai per. A peranyag beregszászi levéltárban őrzött dokumentumai érzékletesen szemléltetik, hogy a kommunista szervezkedés, a perbefogottak számát tekintve, jóval meghaladó mértékben hálózta be a visszatért magyar társadalmat.[22]

Élet azonban volt a pártpolitikán túl is. A csehszlovák Kárpátaljára jellemző színes kulturális és sportélet, a perifériára a csehszlovák fennhatóság egyes gazdasági eredményeinek és politikai légkörének következtében beférkőző modernizáció egy élhető világ képét mutatta. Az alkalmazkodásnak, a mindennapokban kötött alkuk szükségességének belátása még olyan területeken is hozott sikereket mint a magyar közigazgatási részvétel. Bár a csehszlovák hatalom Kárpátalja igazgatását elsősorban cseh hivatalnokokkal igyekezett megoldani, a régi közigazgatási struktúra lebontása nem működött egyik napról a másikra. Ezt a lehetőséget kihasználva a magyarlakta területeken a közigazgatás alsóbb szintjein sikerült egyfajta magyar folytonosságot fenntartani. Beszédes, hogy a harmincas évek végén is a vasúti és postahivatalokban több magyar dolgozott Kárpátalján, mint cseh.[23] A kisebbségi közösség megtalálta a módját egyes veszteségek kompenzálásának is. Jó példa erre talán Beregszász városa, amely 1923-ban elveszítette városi rangját, de ettől is lényegesebb volt: legfontosabb fogyasztóbázisát, a nagy számú vármegyei hivatalnokot is nélkülöznie kellett. Ezzel együtt viszont rendkívül megnövekedett a magyar közösségben szimbolikus jelentősége, „Kárpátalja legmagyarabb városának", több magyar kultúrszervezet és a magyar kulturális rendezvények központjává vált. Az alkalmazkodásnak kétségtelenül voltak tehát sikerei. Bizakodóan számolt be Móricz Zsigmond is 1926-os, Kárpátalját is érintő körútjáról: „Ruszinszkóban még jobban meglepett, hogy milyen eleven, mindennapos irodalmi munka folyik. Mécs László, a fiatal poétapap és Tamás Mihály beregszászi novellista vezetésével, egész sereg fiatal tehetséggel találkoztam. Legjobban örültem annak, hogy minél tovább haladtam kelet felé, annál nagyobb hullámokat vert a felolvasásaim iránti érdeklődés, s végül Beregszászban már a kormánybiztos fogadott az állomáson, mint a város vendégét. Ilyen momentumokból azt kellett megéreznem, hogy még a súlyos politikai viszonylatok között is kialakult már valami formája az együttműködésnek, és a magyarság megtalálja azokat az életlehetősé-

geket, amelyek egy kulturális munkához szükségesek. Nagyon jólesik visszaemlékeznem ezekre a furcsa, valóban sírva vigadó kurucos éjszakákra, ahol a régi magyar nóták olyan szívből fakadóan harsogtak, hogy túllobogták a jazzbandet."[24] A területen élő, kiváló szociográfiát író Mónus Gyula és Szerényi Ferdinánd sem festett egyértelműen borús képet a kárpátaljai alföld egyik legkiesebb fekvésű falujáról, a korban kiváló borairól ismert Benéről, azonban azt negatívumként jegyezték meg, hogy: „A fokozatos és csendben történő fejlődésnek nagy akadálya az agyonpolitizálás. Egy-egy választás előtti handabandázás felforgatja a falu képét."[25]

A fentiek természetesen csak töredékesen ábrázolják a csehszlovák Kárpátalja magyar világának történetét. Az talán ebből a részleges összefoglalásból is érzékelhető, hogy a Kárpátalján élő magyarok két világháború közötti tapasztalatai, az első világháború szülte új helyzettel létrejött kihívásokra adott válaszaik heterogének voltak. Bízom abban, hogy a kárpátaljai magyarok két világháború közötti történetével kapcsolatban egyre bővülő tudásunk képes lehet ezt a sokszínűséget visszatükrözni még akkor is, ha olykor a tudományos eredmények a területen élő közösségek identitásának fontos elemét képező történelemképre visszfényt vetnek.

JEGYZETEK

1. Demeter Gábor – Jakobi Ákos – Pénzes János – Szilágyi Zsolt – Radics Zsolt: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon*. MTA BTK, Bp.– Debrecen, 2018.
2. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume III.* https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv03/d60. Utolsó letöltés: 2022. szeptember 9.
3. Barta Róbert: *A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2021. 19.
4. Balogh Edgár: *Tíz nap Szegényországban*. Neumann Kht, Bp., 2003.
5. *Szózat a ruszinszkói Magyarsághoz.* Ruszinszkói Magyar Hírlap 1920. augusztus 3. Közli: Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez. 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok.* Fórum Intézet, Lilium Aurum. Dunaszerdahely, 2001. 75.
6. Rotman Miklós: *Kik érted haltak... Forradalmár elődenik arcképcsarnoka*. Kárpáti Kiadó, Uzshorod, 1982. 11.
7. Fábry Zoltán: *Az éhség legendája. Kárpátalja: 1932*. 188.
8. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume III.* https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv03/d60. Utolsó letöltés: 2022. szeptember 9.
9. Vojenský ústřední archiv Praha. Zemské Vojenské Velitelství Užhorod 1919-1925 (továbbiakban: VUA, ZVV Užhorod)
10. Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, Massachusets. London, England, 2016. 446.
11. Vö. Claire Moleron: *State legitimacy and continuity between the Habsburg Empire and Czechoslovakia: The 1918 Transition in Prague.* In: Paul Miller – Claire Morelon (ed.) *Embers of Empire. Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918*. Berghan Books, New York, 2019. 43–63.
12. VUA, ZVV Užhorod, karton 3.
13. Erről bővebben: Szakál Imre: *Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka (1918–1938)*. In: Brenzovics László – Csatáry György – Braun László – Szakál Imre – Szamborovszkyné Nagy Ibolya – Dobos Sándor – Orbán – Melinda (szerk.): *Kárpátalja története: Örökség és kihívások*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, RIK-U Kiadó,Beregszász, Ukrajna, Ungvár, Ukrajna. 2021. 399–449.
14. Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve.* Révai nyomda, Bp., 1938. 19.
15. A fogalommal kapcsolatban lásd Rogers Brubaker: *Ethnicity without groups.* European Journal of Sociology Volume 43. Issue 2. 2002. 170–171.
16. *Az optálási határidő letelte után.* Prágai Magyar Hírlap 1922. július 29. 2.
17. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban KTÁL), Fond 108. A Beregszászi Jegyzői Hivatal iratai, Op. 7., Od.zb. 147.
18. KTÁL, Fond 108., Op. 7., Od.zb. 147.

19. KTÁL Fond 344. A Beregszászi Kerületi Bíróság iratai, Op. 2. Od.zb. 33.
20. Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok.* i. m. 22–23.
21. Fedinecs Csilla: *Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007. 1. sz. 104.
22. KTÁL, Fond 1034. A Kassai Királyi Törvényszék Iratai, Op. 1. Od.zb. 1.
23. Ortutay Tivadar: *Cseh világ a Kárpátokban*. Ungvár, 1941.
24. *„Az utódállamok magyarságát az irodalom kapcsolja a törzsökös magyar kultúrához." Móricz Zsigmond szlovenszkói felolvasásai után az erdélyi magyarsághoz is ellátogat.* Pesti Napló 1926. november 23.
25. Mónus Gyula – Szerényi Ferdinánd: *Bene – Bena község jelene és múltja*. Szociográfiai tanulmány. Kálvin Nyomda, Beregszász, 1934. 46.

K. Lengyel Zsolt

KÉNYSZERŰ KÖZÉPÚTON

Erdélyi magyarok Nagy-Romániában 1920–1940

KISMAGYAR LEÁGAZÁS A NAGYMAGYAR VILÁGBÓL: FELTÉTELES INTEGRÁCIÓ KÉNYSZERHELYZETBEN

A főcím egy döntően fontos, kétrészes szempontot nyújt a két világháború közötti erdélyi magyar történet értelmezéséhez. E húszéves időszak akkor kezdődött, amikor a budapesti országgyűlés 1920. november 15-i szentesítése nyomán – Zágoni István kolozsvári újságíró egykorú szavaival – a „trianoni békeszerződésből magyar törvény lett".[1] Azokban a hetekben alakult ki a nemzeti önrendelkezési jogtól megfosztottak körében az autonómiaigény különleges elvrendszere. A magyar politikai gondolkodásban eladdig elképzelhetetlen fordulattal a nagymagyar önrendelkezés helyére az erdélyi magyar, vagyis egy kismagyar önrendelkezés került, amelyhez középtávon elméletileg hozzátársult a nemzeti autonómiákra tagolódó egész Erdély területi önkormányzata. A késő osztrák–magyar dualizmusból áthagyományozódott regionális önállósulás magyar programja új értelemmel töltődött fel azáltal, hogy a mozgalom a tengelyén mindinkább délkelet felé fordult. Képviselői voltaképpen nem mondtak le arról a jogról, amelyet Párizsban megvontak tőlük, hanem eszmei átértelmezésével visszakanyarodtak hozzá: az *önkormányzatot* az *önrendelkezés* egyik alakjaként, vagy legalább első lépcsőjeként célozták meg, beleértve a magyar egységről és szabadságról meghozandó döntés lehetőségének a valamikori visszatértét is.[2] A budapesti ratifikáció közjogi értelmű tudomásulvétele ugyanis magában foglalta a békés határrevízió elképzelését is. Erre a többletjelentésre nemcsak korabeli magánlevelezésből derül fény, hanem a sajtócenzúra megkerüléséért palástoltan fogalmazott nyomtatott publicisztikából is, amilyent például az akkor polgári radikális jogász-újságíró Paál Árpád művelt 1920 végén: „A magyarság lelke közjogi lélek. Ami jogszabályozást magára nézve elismert, annak megtartását becsületbeli kötelességének is tudja. És mindaddig, *míg történelmi erőfordulatok világosan fel nem oldják vállalt kötelezettségei alól*, addig tartja is magát a kötelezettségeihez, bármily terhesek és bármily fájdalmasak is azok. Ez a jelentősége is megvan a magyar béke magyarországi ratifikációjának."[3]

Bárhogyan is képzelték el a közelebbi vagy távolabbi jövőt, az 1921 elején megjelent *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere* című hármas röpirat szerzői,

Paál és Zágoni mellett az építész-grafikus-író Kós Károly, egy kompromisszumajánlattal fordultak a megnagyobbodva Erdélyre kiterjeszkedő állam többségi nyilvánossághoz. Kifejtették, hogy a románsággal kialakítandó kapcsolatokat az erdélyi magyaroknak a rájuk erőltetett sorsban is egy bizonyos alku során kell rendezniük. „Nyíltan és őszintén" vallotta Kós: „inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De [...[4]] azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezeresztendős múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk."[5] A saját igények döntő mértékű megnyirbálását tanúsító *minimum*ot, valamint az ellenszolgáltatást a következő bekezdések egyike részletezte: „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániában: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni*."[6] Az erdélyi magyar vezetőréteg jobb- és baloldala egyaránt ennek a viszonzási elvárásnak a jegyében lépett a passzivitásból a politikai aktivitás útjára. A Nagy-Románián belüli feltételes magyar betagolódás előírta az állampolgársági hűséget, amelyet a többségi oldal el is várt. De mi lett vele, ha elmaradt a kért román ellenszolgáltatás?

Az erdélyi mozgalom, amely 1918-ig a magyar Erdély bizonyos fokú önállósodásának a kívánalmával a Magyar Királyság politikai központját szembesítette, 1920 végétől úgy fordult Bukarest felé, hogy Budapestet megőrizte fő – bár tiltott – viszonyulási közegének. E szükségszerű szemléletbővülés következtében állandósult az erdélyi magyar érdekérvényesítési kísérletekben a nemzeti és a regionális önmeghatározási mód. 1920 és 1940 között az erdélyi magyar értelmiség önképe e két mérce szerint alakult, hol az egyik, hol a másik túlsúlyával, a jelentősebb vitákban végső soron a *nemzeti* és a *regionális* mérce összehangolásának az igényével.[7]

A kismagyar világban tovább éltek az 1918 előtti időkből megörökölt és az őszirózsás meg a proletárforradalom nyomán táplált világnézeti ellentétek. E belső megosztottsággal azonban nem bomlott fel több pártra az erdélyi magyar kisebbség politikai képviselete. Az 1921-ben beindult, egy ideig két pillérű pártosodás lezárult 1922 decemberében a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség egyesülésével. A Kolozsvárt megalakult Országos Magyar Párt fennállásáig, a királyi diktatúra 1938-as bevezetéséig megőrizte a nemzeti érdek többé-kevésbé maradéktalan egységbe tömörítő rendeltetését az ideológiai elkülönülésekkel szemben.[8] Ez a feltétel tartósította az erdélyi magyar jövőkép visszáját, amely – a színétől eltérően – magában foglalta nagymagyar eszmény valamilyen alakzatú, újbóli megvalósításának legalább a hitét.

SIKERTELEN TÁRSKERESÉS

A kompromisszumajánlat színén Erdély elcsatolása után néhány éven át az erdélyi magyar sérelmi politika tárgyiasulásának a kísérlete zajlott pártpolitikai szövetkezési, illetve együttműködési kísérletek révén. Eközben a Magyar Néppárt az 1918. őszi „Keleti Svájc"[9] illúzióját átlényegítette az „Erdélyi Svájc",[10] az egész régiót behálózó magyar–román–német autonómiák föderációjának a víziójába, amelyből az Országos Magyar Párt

1923-tól már csak a magyar kulturális-közigazgatási önkormányzatot emelte be belpolitikai programjába. E lépésről lépésre alkalmazkodásban azonban mindegyre mélyült főleg a román és a magyar álláspontok közötti szakadék. Ahogy a kisebbséggé váló fél 1919 tavaszától kezdett megbarátkozni az erdélyi megoldások eshetőségével, úgy ettől egyre határozottabban idegenkedett s távolodott el a többségi politika. A Román Nemzeti Párt és az óromán Parasztpárt 1926-os egyesülése, majd a Nemzeti Parasztpárt 1928 és 1931 közötti kormányzása betetőzte az erdélyi román regionalizmus fokozatos tartalmi kiüresedését.[11]

Az Országos Magyar Párt 1923-ban és 1926-ban a román Néppárttal, 1926-ban a Nemzeti Liberális Párttal, 1927-ben a Német Párttal egyezett meg törvényhozási, helyhatósági vagy választási együttműködésben. E paktumokkal hol ellenzékben, hol kormányközelben autonómiaelképzeléséhez híven azt a két fő célt követte, hogy megfelelő arányú képviselői helyekre tegyen szert egyrészt az erdélyi közigazgatásban, másrészt a bukaresti parlamentben. A központosított nemzetállam eszméjének itt a gyakorlati, ott a törvényhozói befolyását szándékozott visszaszorítani. Reménybeli érdek*koalíciói* azonban ok és okozat láncszerű egybefonódásai folytán érdek*kollíziókká* silányodtak, amelyeknek élét az éppen következő megállapodásnak kellett volna tompítania. A román kormányzati partner keresését a többségi fél ellenzékben lévő tényezői rosszallották. A tárgyalások ráadásul mind a párt belső ellenzékében, mind elnökségében heves vitákat váltottak ki, mindig attól is függően, hogy a bírálók melyik román párt felé tájékozódtak. Így az Országos Magyar Párt az 1928. évi parlamenti választásokig, amelyeken először indult önállóan, egyik óhajtott eredményét sem érte el. A román pártokkal kötött, eleve magyar engedményeket megkövetelő paktumok kötelezettségeit a többségi fél megkerülte vagy áthágta, mire a kisebbségi fél is kihátrált belőlük. A rövid életű magyar–német belpolitikai egyezményt beárnyékolták a dualizmus kori magyarosítás emléke, a gerjedő magyar–német államközi vita a magyarországi németek helyzetéről, végül a Bukarestből szított, és a romániai német politika által korántsem nehezményezett vissza- vagy elnémetesítési intézkedések Szatmár megye magyar többségű vidékein. Az időleges érdekszövetségek leglényegesebb mondanivalójaként bebizonyosodott, hogy sem ellenzéki, sem kormányzó románokat nem ösztönözhettek a magyar kisebbséggel szembeni engedményekre. Az autonómia biztosítását egyébként is kizárta az 1923-as alkotmány, amely Nagy-Romániát központosított egységállamként határozta meg.[12]

A belpolitikai társkeresés kedvezőtlen tapasztalatai ellentmondásosan hatottak az erdélyi magyar közéletben. Egyrészt a magyar–román–német kapcsolatteremtési kezdeményezések kiszorultak a kulturális közegbe, miközben az erdélyi gondolat védőszárnya alatt a kezdeti politikai transzilvanizmus háromosztatúságát egy szintén hármas tagoltságú: erdélyi, magyar és európai egyetemesség kezdte felváltani. E körbe tartozott az 1928 tavaszán megalakult és 1944 szeptemberéig megjelent kolozsvári *Erdélyi Helikon* folyóirat, valamint az 1926-tól 1944-ig tevékenykedő helikoni íróközösség, amelynek két tagja, Kós Károly és a költő, esszéíró Reményik Sándor példaszerűen kereste a különvalónak gondolt Erdély számára az államhatárok feletti magyar betájolás lehetőségeit is.[13]

Másrészt ideológiai radikalizálódás indult el, amely az önálló társadalom- és kultúrafejlesztés mellett – részben helyett – a nemzeti elszigetelődés hajlamát termelte ki. Mérvadó alakjává vált ennek az áramlatnak Paál Árpád, akit az erdélyi magyar érdekképviselet kudarcai és személyes viszonyai a kisebbségpolitika jobbszárnyára hajtottak ahhoz,

hogy aztán az 1930-as években az etnocentrikus elzárkózással az államhatár feletti nemzeti összezáródást is hirdesse.[14] Autonómiaelméletének fő szempontját már baloldali korszakában kidolgozta: az 1920-as évek elejétől használta az *otthon – haza* fogalompárost. Vele a magyar kisebbségiek azon kívánságát fejezte ki, hogy a román államtól, amelynek létrejöttéhez nem járultak hozzá, olyan helyet követelhessenek maguknak, amelyet Nagy-Romániában belül a magukénak érezhetnek. Ebben az egyezkedési felvetésben is a magyar betagolódás feltételessége húzódott meg. Paál ahhoz, hogy elfogadja az államot, a román *haza* területén a magyar *otthon* intézményét különítette el. Számára az *otthon* a *haza* legkisebb s legbensőségesebb közösségképző egységét jelentette a kortárs tervezetekben vázolt székelyföldi önkormányzat alakjában.[15] A szélsőjobbra-tolódás merőben egyéni változatában vált egy további személyiség, a konzervatív transzilvanista Makkai Sándor, 1926-tól az erdélyi református egyházkerület püspöke, a kisebbségi lét tagadójává és 1936. évi Magyarországra való repatriálását követően a nagymagyar nacionalizmus eszmei támogatójává.[16]

A KÖZTESSÉG JELKÉPE: AZ ERDÉLYI SZÜLŐFÖLD

Paál és Makkai esetével az erdélyi magyar középút beszűkülése, illetve feladása szemléltethető – egyúttal, közvetve, ugyanazon köztes út kitágulása is. Paál az összeomlott hazából az elszigetelődően nagymagyar eszmeiségű székely otthonba, Makkai a határrevízióra készülődő hazába vonult vissza. A neves ellenpélda, Reményik Sándor viszont fordított irányú szellemi fejlődésen ment át a két világháború között.

Reményik 1918–1920 között, *végváris* korszakában, egyrészt a létrejövő Nagy-Romániát elrejtőzve szidalmazó politikai ellenállóként, másrészt Istent és saját természetélményeit megverselő művészként nyilvánult meg. Belső eszmei világának tisztulása legkésőbb jó egy évtizeddel később hozta meg első érett gyümölcsét. 1933 márciusában kelt válasza a vélhetően önmagához is intézett *Miért hallgatott el Végvári?* kérdésre, benne ezek a sorok: „Elhallgatott, – mert visszás valami: / Daltalan szívvel tovább dallani. / Elhallgatott, mert új parancsok jöttek, / Új rendelése az otthoni rögnek. / [...] A sors kiáltott: válasszatok hát: / A szülőföldet-e, vagy a hazát?”[17] Nem itt érzékeltette első ízben a *szülőföld* és a *haza* kényszerű kettősségét. *Végvári*ként 1920-ban leírta: a „haza elveszett”.[18] Egy évtizeddel később felelevenítette a „szörnyű párbaj” pillanatait a „haza” és a „szülőföld” vívódásaiban, amikor is Trianon választ követelt tőle és sorstársaitól erre a kérdésre: „Mi akarsz lenni: magyar vagy erdélyi?”[19] Aztán mégkétszerezte a motívumot, hogy az egyik részeleme pótolja az elveszett másikat. A *Miért hallgatott el Végvári?*-t 1935-ben a *Romon virág* című kötetének *Ahogy lehet* című ciklusába illesztette. Ekkor a *szülőföld* már az erdélyi realizmus útjára hívta, amelyet a ciklus címadó versében a „Karsztok szirtsivatagában” jelölt ki, lelki szemeivel „liliputi termőföldeket” látogatva, ahol „a Karsztok boldogtalan magvetője”, ez a „földmívelés madárijesztője”, a „kis humuszt mégis szereti”, és ezért „kőkerítéssel keríti”,[20] ahol a magyar kisebbség „Fogcsikorgató türelemmel, / Összeszorított szájjal” nézi s éli át, amint „Hordozzuk, testvéreim, ezt a hordhatatlan, / Kínszenvedést virágzó életet, / Ahogy lehet...”.[21]

Az *Ahogy lehet* indította a két évvel későbbi *Nem lehet*-vitában Makkai Sándort arra, hogy ellenprogramjának a tagadó alakú vezércímet adja. A vita 1937-ben a nyilvánosság

előtt arról szólt, hogy a kisebbségi lét erkölcsileg vállalhatatlan-e, amint Makkai állította,[22] vagy – Reményik megállapítása szerint – életszerűen komor valóság, amely lehetőségeket is tartogat.[23] Ideológiai pengeváltásuk mélyebb hátterében ott rejlett a területi problémával összefüggő kérdés, hogy az erdélyiség hathat-e integráló tényezőként kisebbségi és többségi magyarok között, ha nem törekszik egyben a nagymagyar államiság teljes vagy részleges visszaállítására is? És ha nem hathat, akkor megelégedhet-e a revízió békés változatával?[24] Reményik a vitában közvetetten válaszolt: *haza – szülőföld* fogalompárosának kihívására a szülőföldre szavazott, megkülönböztetve az *állam*ot a *nemzet*től. A korszak második évtizedében saját erdélyiségét nem az addig magyar főirányú felfogásának elmélyítésével, hanem kiegészítésével: egész Erdélyre való kiterjesztésével fejlesztette tovább.[25]

Az erdélyi szülőföld politikai értelemben is megragadható jelképszerepe ragadható meg a világháború óta második értelmiségi nemzedék 1937. október 2–4-i Vásárhelyi Találkozójának programadó vitaanyagában, amelynek előzményei visszakövethetőek az évtized elejéig.[26] A *fiatalok* kritikája az *öregek* transzilvanizmusával szemben valójában a kisebbségi kérdés nagy-romániai kezelése ellen irányult, amikor a Trianon óta mérlegelésre javallott regionális nemzeti egyezkedéseket mítosznak minősítette, ugyanakkor átvette a világnézetek feletti erdélyi magyar önállóssági tudat és akarat ápolásának a követelményét az idősebb nemzedék elvi készlettárából.[27] Fél évvel később, 1938 tavaszán gróf Bánffy Miklós egy hasonlóképpen olvasandó emlékiratot állított össze román hivatalos felkérésre. Benne az 1939 januárjában létrehozott Magyar Népközösség leendő elnökeként ezt is javasolta: „Még egy fontos lelki erőt kell az állam javára kihasználni. Ez az erdélyi magyar nép ragaszkodása szülőföldjéhez. [A] Transilvánizmus igen fontos és hatékony erő. Az erdélyi magyarok elsősorban erdélyiek. Ezért, és hogy ezt a ragaszkodást kihasználja az állam, szükséges volna megszüntetni mindazt, ami akadályozza, hogy az erdélyi magyarok magukat itthon érezzék."[28] Bánffy itt egyszerre két címzetthez szólt: Bukarestnek azt üzente, hogy az erdélyi magyarok nem magyarországiak, Budapestnek pedig azt, hogy nem nagy-romániaiak. Az erdélyiség hangoztatásában így a Nagy-Romániától való burkolt elhatárolódás fejeződött ki.

A NEMZETISZOCIALIZMUS VONZALMA ÉS TASZÍTÁSA

Mennyiben voltak az erdélyi magyar politikai stratégiák elutasítóak vagy alkalmazkodóak egyrészt a fasizmussal és a nemzetiszocializmussal, másrészt a román állammal szemben? A határváltoztatással kapcsolatos kisebbségi nézetek 1931 és 1940 között egy háromlépcsős folyamatban az óhajtól a reményen át egészen a határmódosítást meggyőződéssel váró fokig követhetőek.[29]

A román nemzetállam ily mód egyirányú elutasítása összeköthető egy szintúgy lépcsőzetes, de hasonulási magatartással. Az etnikai-kulturális kizárólagosság erdélyi magyar megnyilvánulásait a kisebbségpolitika mozgásterének beszűkülése okozta abban a folyamatban, amelyet a Párizs környéki rossz békekötések elindítottak, a nemzetállami eszmény még rosszabb gyakorlata pedig zsákutcába terelt. A magyar és a román nemzetállam ádáz szembenállása közepette az erdélyi célok egyre inkább átminősültek magyar nemzeti célokká, miközben növekedni látszott az anyaországhoz való visszatérés esélye.[30]

A magyar politika budapesti központját pedig a revízió legfőbb célja a nemzetközi életben egyetlen ütőképes szövetséges, a harmadik német birodalom oldalára sodorta. Paál Árpád ebben az időkeretben összpontosította említett autonómiaelképzelését a *nép* és *népiségre*, befogadva a fasizmus és a nemzetiszocializmus fajelméletét is.[31]

A világnézeti eltévelyedés egy másik, már említett példája, Makkai Sándor, a Felvidék 1938-as katonai-diplomáciai visszacsatolásán felbuzdulva szögezte le a következő év elején Budapesten közzétett esszéjében, „hogy amit a szellem követel, az az életben meg is valósítható", minekutána „a kisebbségi kategória megsemmisítésére nézve szükséges és szabad" kimondani – „az új korszakot nyitó szót: lehet, mert kell!"[32] A *lehet – nem lehet* vitában most a *lehetséges*t fürkészte a második világháború kitörésének évében: immár többségi helyzetben megalkotott első nemzetpedagógiai művével[33] megalapozta, imént idézett tanulmányával felfuttatta, végül az utóbbit közvetlenül követő második nemzetnevelői könyvével[34] kiteljesítette saját stratégiáját az állam és társadalom tekintélyelvű, „katonai életformát" megkövetelő berendezkedéséről.[35] Az Erdélyben lemondó püspök még döntése előtt látva látta, hogy az erdélyi szászság a „hitlerizmus öntudatában" éppúgy, mint a maga nemzetállamiságába bezárkózó erdélyi románság végzetesen eltávolódott a „magyarság erdélyi koncepciójától", így magától az interetnikai érdekegyesítésre is törekvő transzszilvanizmustól,[36] egy olyan időszakban, amelyben „ábrándnak" bizonyult arra várni, hogy azok, akik tehetik, „nyomtalanul elmossák" a „népeket elválasztó politikai határokat",[37] vagyis előbb-utóbb gyümölcsöztetik a magyar kisebbségi kivárást. Ebből a látleletből Makkai arra következtetett, hogy be kell kapcsolódnia az államok már javában folyó hatalmi versenyébe, kizárva minden olyan tényezőt, amely a saját nemzetet meggátolhatná abban, hogy az elsők között fusson célba. A második bécsi döntés kihirdetésekor mély megelégedéssel ért célba,[38] miután a három évvel azelőtti *nem lehet* vitában az általa „hazugság"-ként megbélyegzett „ábrándnak a szétfoszlását"[39] üdvözölve a politikai és nemzeti radikalizmus útjára tért. A magyar birodalom részlegesen visszanyert területi egységének az idején az olasz fasizmus, nevén nevezve: Mussolini híveként a Bethlen Gábori hagyományból már főleg a fejedelem címerének a jelmondatát – „Arte et marte dimicandum" – tartotta időszerűsítésre méltónak.[40]

Reményik a maga költészetével a Makkai Sándorével és a Paál Árpádéval ellentétes irányú utat járta be. Ezen a trianoni évben tanúsított nemzeti radikalizmusát meghaladva a regionális humanizmus felé haladt. Líraelméletének alaptételével a szépség és az erkölcs egységét feltételezte. A nemzeti kultúra életrevalóságának az érdekében, tehát éppen magyar konzervativizmusában utasította el a vérségi jegyekkel való bármilyen érvelést. A harmincas évek második felében költészetével és publicisztikájával a hitleri német birodalom ellen foglalt állást.[41] A birodalmi kancellár hivatali beiktatása után Kós Károly is pálcát tört a „hitlerizmus" fölött.[42] Reményik és Kós, az erdélyi magyar szellemi élet alkatilag két oly különböző személyisége, az 1920-as években az erdélyiség összmagyar kitekintésű tájtranszilvanista és összerdélyi tájoltságú országtranszilvanista válfaját alakították ki, majd közelítették egymáshoz, miközben nem lengtek ki az ideológiai peremre. Az Országos Magyar Párt sem adta fel a konzervatív liberalizmushoz kötődő alapirányát. Így a revizionizmus az erdélyi magyar politikai, társadalmi és kulturális élet rejtett rétegeiben sajátlagosan alakult: az évek során növekedhetett ugyan a határmódosítás óhaja, reménye, meggyőződése, az antiszemitizmus és a rasszizmus azonban mégsem váltak meghatározóvá.[43]

BORÚS ÖRÖM A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS UTÁN

Az erdélyi magyar szellemi élet lételemét, az autonómiagondolatot, 1920 előtt és azután sem támogatta az Erdély fölötti politikai hatalom. Trianon után bonyolódott a valamilyenfajta regionális önállóság célkitűzése, mivel egyszerre két hűségnyilatkozatot követelt meg: az egyiket a román állam, a másikat a magyar nemzet irányában. Annál nagyobb súllyal nehezedett az önvizsgálat követelménye azokra, akik az *anyaország* és az *otthonállam* között keresték a helyes utat. Fenntartották-e vagy módosították az évek során önállósulási elképzelésüket?

A magyar államiságba való részleges visszatérés lehetősége 1940 őszén döntő próbára tette az önkormányzatiság alapelvét. Erdély autonómiája magyar irányban is bizonyos elkülönülést feltételezett már az 1920-as évek első felében. Miután 1918 őszén még a nagymagyar „Keleti Svájc", 1922-ben már a csak a kismagyar „Erdélyi Svájc" elmélete hiúsult meg, a politikai erdélyiség megszilárdulhatott egyfajta harmadikutas köztesség jegyében. Ám ha a magyar érdek egyoldalúan erősödött föl, akkor az eszme a magyar revizionizmushoz igazodhatott, amely a harmincas évek elejétől Erdély autonómiáját a megnagyobbodott Nagy-Magyarországon belül vagy egy független kisállam alakjában képzelte el.[44]

Bár a sikeres, de békés revízióra való bizakodó készülődésben megerősödött az ellenszenv a nagyromán állammal szemben, több okból üröm vegyült a második bécsi döntés fölött érzett erdélyi magyar örömbe. A magyar állami hatóságok kiterjeszkedésének a módja és az erdélyi magyar különvalóság feltételezésébe szövődött kiválósági tudat új magyar–magyar vitát táplált. A nemzetközi területpolitikai döntés pedig a Trianon óta magyar vonatkozásában virtuális kétközpontúságot mindkét oldalon valóságossá változtatta: az erdélyi magyaroknak a kettéosztott Erdély egyfelől magyar, másfelől román államjogi fennhatóságával szemben kellett önmagukat meghatározniuk.[45]

A kisebbség kulturális képviselői sem rejtették véka alá, hogy elégedetlenek a döntőbíráskodás részleges eredményével. A legismertebb székely író eredeti széplelkűségével is gondolatgazdagon szókimondó publicisztikája szemlélteti az újraerősödő regionális öntudatot. Tamási Áron 1942-es emlékbeszédében utalt az egy évvel korábban elhunyt pályatárs költeménybe foglalt önbírálatára: arra, hogy Reményik Sándor elnémította magában 1918–1920-as belső költői énjét, *Végvári*t. Ehhez a *Miért hallgatott el Végvári?* című költemény – fennebb bemutatott – következő versszakából idézett: „A sors kiáltott: válasszatok hát: / A szülőföldet-e, vagy a hazát?" És hozzáfűzte, hogy „bár kenyér helyett virágot kínált a költő, mi Istennel és reménységgel mégis a szülőföldet választottuk".[46]

Kulcskérdés, hogy a nagy hazánál ekképp szűkebb térbeli kötődés saját magyarközpontúságát milyen rendeltetéssel kívánta felruházni. Tamási megnyilvánulásai a második bécsi döntés aláírása *előtt* és *után* az egész Erdélyre kitekintő, a teljes régió *hazatérését* váró[47] magyar hazafiságot példázzák, majd az „erdélyi magyar szellemiség" társadalmi rétegeket egymáshoz közelítő s emiatt a magyarországinál hatékonyabbnak láttatott „erkölcsformáló és célravezető" erejét világítják meg, amellyel az író „hazatérés idején", 1940 októberében „jelző nélkül" kívánt „magyar" lenni. A visszacsatolás magasztos pillanataiban ezért emlegette „független Hazám"-nak erdélyi szülőföldjét is.[48] Alig másfél hónap múltán fölfedte, hogy a három nemzet összerdélyi föderációjának a tervét együttgondolkodó kortársaival nem elvi fenntartásból, hanem gyakorlati szükségszerűségből

odázták el: „De a huszonkét éves felvonás engem eléggé meggyőzött arról, hogy az erdélyi három nép közös célért egymással szövetkezni és ebben a szövetségben együtt élni, *ezekben az időkben*, nem tud. Nagy idő és nagy változás szükséges ahhoz, hogy a transzilvanizmus gyakorlati életforma lehessen."[49] E csüggedtséget három hónappal a bécsi döntés után előbb a magabiztos helyzetértékelés váltotta: „Emberi becsület alapján remélem, hogyha nem volnék magyar, akkor is belátnám: Erdélyben a magyarságé a lelki és az állami impérium." A közvetlen folytatásban azonban már önkétely ébredt az ismét birtokon belül szemlélődő íróban: „De mivel magyar vagyok, a tény után a jövőre kell gondolnom, s kimondom: Erdély fölött a magyar impérium azon múlik, hogy magunkkal törődünk, s nem másokat szorongatunk."[50] További jó egy év telt el, amikor Tamási nyíltan töprengve a „magyar hatalom" és a „magyar szellem"[51] terheltnek érzett viszonyán azt is kimondta, hogy az előbbi, „a magyar vezetőréteg" a maga „központosító és egységesítő" felfogását akarja az „állami berendezkedés"-ben alkalmazni. E budapesti beavatkozással „az erdélyi társadalom korábbi erjedése" helyére 1940 őszétől „a társadalmi visszahasonulás" lépett, vélte a helikoni munkaközösség tagja és az *Erdélyi Helikon* szerzője, egy olyan folyamat, amelyben „az erdélyiség sajátos jegyei elhalványultak, és vívmányai időszerűtlenekké váltak".[52] Az erdélyi régió és a magyar államközpont e szembesítésében Tamási a késő dualizmus korától eltérően, huszonkét év tapasztalatait megszívlelve, fölvetette az erdélyi kérdés rendezésében vállalandó magyar felelősséget is. Szerinte egyenesen „az erdélyi magyar szellem gyakorlati tanítása" fogalmazódott meg az öncsiszolódásban és a nem magyarokkal való bánásmódban: „Nekünk kell minőségben odáig nőni és odáig szaporodni, hogy a történelmi pernek egyszer és örökre vége legyen."[53]

Amint 1920-ban, úgy 1941-ben is az egész régióhoz való ragaszkodásból terjedt az erdélyi magyar közvéleményben a „Folytassuk Erdélyt" jelszó Ady Endre *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, először 1905-ben megjelent, a politikai transzilvanizmus irodalmába Kós Károllyal már 1912-ben bevonult[54] esszéjéből, amelyben az újságíró költő a fejedelemség államiságának emlékét idézte föl.[55] Csakhogy a régió kettéosztásával, és ezzel a politikai központok megkétszereződésével nemcsak a dualizmus kori Budapest-bírálat hagyománya elevenedett fel. A királyi Romániából a kormányzói Magyarországra került erdélyi magyarok vezető köreiben a tovább tartó regionalizálódás mellett megjelent Dél-Erdély megszerzésének az igénye is.[56] A magyar erdélyiség és a magyar nacionalizmus párhuzamosságát tanúsítják – Reményik Sándorén és Tamási Áronén kívül – például Kós Károly transzilvanista megnyilvánulásai. A kolozsvári *Termés* folyóirat 1943. nyári, a kor író és tudós tanúit megszólaltató *Elvek, gondolatok* című ankétján tőle, az erdélyi szövetség 1922. évi hirdetőjétől[57] kérdezte a szerkesztőség, hogy a „három nép és három kultúra [...] különvaló egyéniségét, de amellett közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő" természetét valló gondolat időszerű-e még a „nemzeti elkülönülések idején". És Kós most sem tágított tőle: az „erdélyi ember erdélyiségét", és „Erdély külön egység"-ét egyáltalában nem idejétmúltnak és „magyarság"-tól elütőnek, hanem csak éppen érvényesíthetetlennek minősítette, megjegyezvén, hogy Magyarország „ezt a csonka fél-Erdélyt sem kaphatta volna vissza", ha az erdélyiek erdélyiségükkel megtagadták volna magyarságukat.[58] Kóst a részleges magyar újraegyesítés sem térítette el alapgondolatától. 1941-ben gróf Teleki Pált mint földrajztudóst idézte az 1940-ben kiadott „Erdély" című kötetből, a néhány héttel később elhunyt minisz-

terelnök Erdélyről, az „öntudatos kis világ”-ról szóló soraival, a régió jellemzésével, amely „partikuláris” volt s maradt, „akár független fejedelemség, akár része egy nagyobb országnak”.[59]

Az 1941 októberében 51 évesen elhunyt Reményik Sándornak nem adatott meg, hogy tusakodásait a magyar hazával és az erdélyi szülőfölddel a visszatért országrészben megnövekedett érvényesülési lehetőségeivel, de új kétségeinek nehezékével folytassa. Az erdélyi magyar eszmetörténet kutatása éppen ezért nem állhat meg sem az ő, sem Tamási és Kós személyes példájánál, legyenek ezek puszta önmagukban mégoly jelentékenyek. A mindmáig politika-, had-, társadalom-, gazdaság- és közigazgatás-történeti súlypontozással vizsgált *kis magyar világ*[60] négy-öt évére vonatkozóan az irodalmi életre is kiterjedő,[61] részben filológiai aprómunkával fel kell még tárni – ha voltak – az erdélyi tépelődéseknek további egyéni és intézményi mintáit. Ezek aztán egyazon összképbe illesztendőek a második világháborús Magyarország külsőleg magabiztos nemzeti újjáépítésének történeti nyomaival.

Jelen történetünk ebben a szakaszában a – Trianon után – második összeomlásban ért véget. Az 1940-es évek közepén a regionális és a nemzeti tudat erdélyi magyar párharcába és a békerendezési koncepciókba főként a területi elvű önkormányzatiság gyűrűzött be reménylett megoldásként. A régió egyesítésének az elképzelése megfogant kisnemzeti és nagynemzeti: regionalista és revizionista változatban is, és a kisnemzeti-regionalista elv alakot öltött az összerdélyinél szűkebb – észak-erdélyi – módozatban is.[62] Makkai Sándor 1945. évi magánemlékirata egy önálló erdélyi államról[63] csattanósan bizonyítja azt a görbe utat, amelyen a református főtiszteletű atyafi az összmagyar kulturális egységet gazdagító erdélyi öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig jutott el – majd visszatért azon eszmei alapra, amelyet röviddel azelőtt létjogosultnak sem tartott.[64]

A valamelyik nemzetállamhoz csatoltan autonóm vagy függetlenített és föderalizált régió gondolata a párizsi békeszerződések 1947. februári aláírásakor ismét megbukott. Erdély a Szovjetunió döntő befolyására visszakerült a trianoni román határon belülre, megint egyetlen és ismét egységesítő-központosító hatalom alá.[65] A „revízió vagy autonómia”[66] alternatívái helyett a *sem revízió, sem autonómia* kompromisszumtalansága köszöntött az erdélyi magyarokra. E kettős kudarc elszenvedői visszatértek, ezúttal is kényszerből, az 1920-as békeszerződés alapjaira, amelyek rövidesen még törékenyebbnek bizonyultak, mint amilyenek maguk a trianoniak voltak.

JEGYZETEK

1. Zágoni István: *A magyarság útja.* In: *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere.* Megírták Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István. Cluj-Kolozsvár [é. n., 1921], 6–35., itt 7.
2. K. Lengyel Zsolt: *Elméleti önmentés, öntevékeny ellenállás, kényszerű beilleszkedés. Az erdélyi hatalomváltás magyar politikai eszmetörténetéből 1918–1923.* In: *Impériumváltás Erdélyben (1918–1920).* Kovács Kiss Gyöngy (szerk.). Kvár, 2020. 246–306., itt 290–296.
3. Paál Árpád: *Ratifikáció után* [Keleti Újság, 1920. november 18.]. In: Uő: *Válogatott írások.* Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Bárdi Nándor, Horváth Sz. Ferenc. Csíkszereda, 2020. 173–176., itt 173. Kiemelés K. L. Zs. Vö. magánlevelezéséből pl. Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely. Paál Árpád hagyatéka. Ms. VI. 7651/416/17, 3.
4. Ebben a cenzúra által kifehérített részben eredetileg a „csak” szó állhatott.
5. Kós Károly: *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék [!] és Máramaros magyarságához!* In: *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere…* i. m. 1–5., itt 4.
6. Uo. 5. Kiemelés az eredetiben.

7. K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München, 1993. 157–183., 298–328.
8. György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938).* Csíkszereda, 2017.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940).* Csíkszereda, 2007.; K. Lengyel Zsolt: *A meghiúsult kompromisszum. A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években.* In: Uő: *A kompromisszum keresése.* Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez. Csíkszereda, 2007. 217–263.
9. Az elnevezés egyik korabeli előfordulására ld. Magyarország kantonizálásának terve 1918. In: *Köztes-Európa 1763–1993* (Térképgyűjtemény). Összeállította Pándi Lajos. Bp., 1995. 290–291.
10. N. P.: *Erdélyi Svájc.* Ellenzék 43 (1922) 102, 1 (május 6.); *A békesség útja Erdélyben.* Ellenzék 43 (1922) 103, 1 (május 9.). Vö. *A svájci kantonrendszer a kölcsönös megértés feltétele Erdélyben.* Székely Nép 40 (1922) 48, 1 (június 18.).
11. K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß…* i. m. 87–260., 287–298.
12. Uo. 339–381.
13. K. Lengyel Zsolt: *Szabálytalan párhuzamok. Kós Károly és Reményik Sándor erdélyisége 1911–1941.* Gépirat (megjelenés előtt); Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Bp., 1983.
14. Paál: *Válogatott írások.* Vö. Paál Árpád: *A kisebbségi lét tanulóévei Erdélyben.* Válogatás naplóiból és írásaiból. I–II. Csíkszereda, 2008.
15. Bárdi Nándor: *Otthon és haza.* Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. Csíkszereda, 2013. 9–12.; Horváth: *Elutasítás és alkalmazkodás között…* i. m. 75–273.; B. N. [Bárdi Nándor] – H. Sz. F. [Horváth Sz. Ferenc]: *Utószó.* In: Paál: *Válogatott írások.* i. m. 269–276.
16. K. Lengyel Zsolt: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról.* In: Uő: *A kompromisszum keresése…* i. m. 193–216.
17. Reményik Sándor: *„Miért hallgatott el Végvári?”* (Levélben kérdezték.) 1933. március. In: Uő: *Romon virág.* Versek 1930–1935. Kvár [é. n., 1935], 207–208., itt 207.
18. [Reményik Sándor] Végvári: *Új szövetség.* In: *Végvári új verseiből.* Új Magyar Szemle 2 (1920) 3, 362–363., itt 362. Megjelent a második korabeli *Végvári*-gyűjteményben is: [Reményik Sándor]: *Végvári versek. Hangok a végekről. 1918–1921.* Bp., 1921. 96–97.
19. Reményik Sándor: *Kós Károly erdélyisége.* A szerzőnek a Minerva kiadásában megjelent *Gálok* című novelláskötete alkalmából. Erdélyi Helikon 3 (1930) 3, 240–242., itt 240–241.
20. Reményik S.: Ahogy lehet [1935. április 11.]. In: Uő: *Romon virág.* i. m. 219–221., itt 220.
21. Uo. 219.
22. Makkai Sándor: *Nem lehet.* Láthatár 5 (1937) 2, 49–53.
23. Reményik Sándor: *Lehet, mert kell.* Ellenzék 58 (1937) 39, 1 (február 17.)
24. Horváth Sz. Ferenc*: A Nem lehet vita háttere és ideológiai összefüggései.* Látó 18 (2007) 3, 77–92.; K. Lengyel: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza; Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Az előszót írta Cseke Péter. Az utószót és a jegyzeteket írta Molnár Gusztáv. Bp., 1989.
25. K. Lengyel Zsolt: *Reményik Sándor erdélyiségéről.* In: *„A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá”.* Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára. Szerkesztette Dubniczky Zsolt [é. n.]. Bp., 2020. 289–306., itt 304–306.
26. *Jelszó és mítosz.* Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Pomogáts Béla. Marosvásárhely, 2003; Csapody Miklós: *Népiség és erdélyiség. Táj-, világ- és országnézet.* Korunk 33 (2022) 6, 79–89.
27. *Másfél évi munka után kiérlelődött az erdélyi magyar szellemiség összefogását célzó „Vásárhelyi Találkozó”.* Brassói Lapok 43 (1937) 172, 4 (augusztus 23.); *Összehívták a Vásárhelyi Találkozót.* Brassói Lapok 43 (1937) 201, 4 (szeptember 26.). Vö. K. Lengyel Zsolt: *A táj és az ország. Szabédi László transzilvanizmus-értelmezéséhez.* Gépirat (megjelenés előtt).
28. Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár. Ráday-Levéltár, Budapest. Bánffy Miklós gróf iratai 1744–1951. C/6, II 1. c, 5. Bánffy ebben a hagyatékában „másolat” jelzéssel fennmaradt, cím nélküli, aláíratlan és keltezetlen, 12 oldalas gépiratban a „fölöttébb megtisztelő felhívásra, mely szerint a magyar kisebbségi kérdés megoldásáról álláspontomat előterjeszthetem”, az 1938. február 27-én közzétett román alkotmányra hivatkozva és az „osztrák ‚Anschluss’”-ra utalva a néhány hónappal később, 1938. május 4-én és augusztus 4-én kibocsátott romániai kisebbségi statutumhoz javasol alapelveket (uo. 1–2).
29. Horváth: *Elutasítás és alkalmazkodás között…* i. m. 275–286.
30. Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947.* Bp., 2018. 324–340.
31. Horváth Sz. Ferenc: *Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben.* Regio 15 (2004) 3, 101–142.; Horváth Sz. Ferenc: *Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád*

két világháború közti politikai nézeteiről. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.) *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században.* Bp., 2005. 117–158.
32. Makkai Sándor: *Nemzet és kisebbség.* Bp., 1939. 19.
33. Makkai Sándor: *Magyar nevelés, magyar műveltség.* Bp., 1937.
34. Makkai Sándor: *Tudománnyal és fegyverrel (Arte et marte). A nemzetnevelés terve.* Bp., [é. n., 1939].
35. Uo. 37.
36. Makkai Sándor: *Hősiesség.* Budapesti Hírlap 55 (1935) 17, 1–2 (január 20.), itt 1.
37. Makkai: *Nem lehet…* i. m. 50.
38. Makkai Sándor: *Erdély köszöntése.* In: *Erdély és a visszatért keleti részek.* Összeállította Orbók Attila, Csatár István. Bp., 1941, 3–4.; Makkai Sándor: *Örök Erdély.* In: Kovrig Béla (szerk.) *A mi Erdélyünk.* Budapest 1940, 3–23.
39. Makkai: *Nem lehet…* i. m. 50.
40. „Tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni", olvasható a maga új jelmondata második nemzetpedagógiai könyvének egyik előszóklapján, majd odébb ez a fejezetnyitó mondat: „Mussolini – feledhetetlen gesztussal – puskát és könyvet mutatott fel az olasz ifjúságnak, a nemzeti élet-szolgálat jelképéül." Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel.* i. m. 5., 15.
41. Dávid Gyula: *Értékek és mértékek. Reményik Sándor írókról, irodalomról.* In: Reményik Sándor: *Kézszorítás. Írók, művek, viták 1918–1941.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Dávid Gyula. Kvár–Bp., 2007. 5–36., itt 8–11.; Imre László: *Reményik Sándor utolsó korszaka. Fejezet a magyar humanista, antifasiszta költészet történetéből.* Irodalomtörténet 62/12 (1980) 339–352.; Kántor Lajos: *Történelmi vakság ellen (Reményik Sándor lírája, közelről).* In: Reményik Sándor: *Az építész fia. Versek (1916–1941).* Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Kántor Lajos. Buk., 1983. 5–45., itt 41–45.
42. Kós Károly: *A szászok és mi. Válasz Dr. E. Jekeliusnak a „Klingsor" augusztusi számában megjelent „Ungarisch-Sächsische Literaturbeziehungen in Siebenbürgen" c. cikkére.* Erdélyi Helikon 8 (1935) 617–619., itt 618.
43. Vö. György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története.* i. m. 283–292.; Horváth: *Elutasítás és alkalmazkodás között…* i. m. 275–286.; Horváth Szabolcs Ferenc: *A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években.* Magyar Kisebbség 8 (2003) 2–3, 368–386.; *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez.* I. *A vezető testületek jegyzőkönyvei.* Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta György Béla. Csíkszereda–Bp., 2003.
44. Pl. Balog Artúr: *Erdélyre vonatkozó anyag* [1939]. In: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Magyar javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940).* Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Bárdi Nándor és Zahorán Csaba. Csíkszereda, 2014. 483–496.; *Teleki Pál ismeretlen memoranduma az erdélyi kérdésről, 1940.* Fordította Löffler Anna. Szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Ablonczy Balázs. Pro Minoritate 2004. ősz–tél, 64–85. Vö. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Bp., 2005. 456–477.; Romsics: *Erdély elvesztése…* i. m. 324–340.
45. Vö. pl. Mikó Imre: *Erdélyi politika.* Hitel 5–6 (1940–1941) 2, 176–182.
46. Tamási Áron: *Reményik Sándor. Emlékezés a költőre, a Mátyás király diákházban.* Kvár, 1942. április 26. In: Uő: *Virrasztás.* Bp., 1943. 200–205., itt 205. Tamási Reményik *Kenyér helyett* című, 1932-ben megjelent versére célzott, például az utolsó versszak zárósoraira: „Testvéreim, ne könyörüljetek. / Kenyértelen, kegyetlen kővilágban, / A bosszúálló Isten hegyein / Én nektek most is csak virágot téptem. / Zuhogj fejemre, kővé vált kenyér: / Én vétkem, én vétkem, én igen nagy vétkem." *Reményik Sándor összes verse.* I–II. Sajtó alá rendezte Dávid Gyula. Bp.–Kvár, 2019[4]. I. 493–494., itt 494.
47. Tamási Áron: *Három dokumentum.* In: Uő: *Virrasztás.* i. m. 377–387., itt 377.
48. Tamási Áron: *Gondolatok hazatérés idején.* Kvár, 1940. október 13. In: Uő: *Virrasztás.* i. m. 388–397., itt 395., 397.
49. Tamási Áron*: Levél Erdélyből. Kolozsvár, 1940. november 29.* In: Uő: *Virrasztás.* i. m. 398–402., itt 401. Kiemelés K. L. Zs.
50. Uo. 401–402.
51. Tamási Áron: *Erdélyi jelentés. Vázlatos beszámoló a szellem küszködéseiről, a múltban és a jelenben.* Kvár, 1942. január 7. In: Uő: *Virrasztás.* i. m. 408–426., itt 417.
52. Uo. 422.
53. Tamási Áron: *Levél Erdélyből. Kolozsvár, 1940. november 29.* In: Uő: *Virrasztás.* i. m. 398–402., itt 402.
54. Kós Károly: Erdélyben keressük! I. Nemzeti kultúra. II. Nemzeti művészet. Kalotaszeg 1912/8, 1–4 (február 25.); 9, 1–4 (március 3.), itt 8, 3.
55. Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára [1905].* In: Uő: *A világosság lobogója alatt.* Válogatta, szerkesztette, valamint a jegyzeteket Vezér Erzsébet munkájának a felhasználásával összeállította Ferencz

Győző. [H. n., Budapest] 2012. 119–126., itt 123–124. Ld. Sütő-Nagy László: *Építsük Erdélyt!* Erdélyi Szemle 26 (1941) 14, 13 (november 1.); Várady Aurél: *Folytassuk Erdélyt.* Erdélyi Szemle 6 (1920) 45–46, 599–600 (december 12.).

56. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között.* Bp., 2013; Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között.* Limes 19 (2006) 2, 43–70.

57. [Kós Károly]: *Erdély magyar népe választott.* Vasárnap 2 (1922) 10, 2–3 (március 5.). A névtelenül megjelent cikk szerzőjének azonosítása: A kolozsvári Vasárnap és Vasárnapi Újság (1921–1925). Antológia. Válogatta, bevezetővel, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Szabó Zsolt. Kvár, 2006. 406.

58. Kós Károly: *Kedves fiatal Barátaim! Sztána, 1943. július 16.* Termés 2 (1943) nyár, 87–122., itt 95–98.

59. Kós Károly: *Erdély művészete.* Erdélyi Helikon 14 (1941) 98–114., itt 100. Így hivatkozott Teleki Pál földrajztudósra a *Termés* 1943-as ankétján is. Vö. Kós: *Kedves fiatal Barátaim…* i. m. 96–97.

60. Horváth: *Elutasítás és alkalmazkodás…* i. m. 266–272.; Murádin János Kristóf: *„Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között.* Kvár, 2019; *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Összeállította Sárándi Tamás. Csíkszereda, 2016; Sárándi Tamás: *Az Erdélyi Párt krónikája.* Regio 27 (2019) 4, 202–211.

61. Kutatási útmutatóként hasznos elemzés és szöveggyűjtemény: Dávid Gyula: *Az Erdélyi Helikon a negyvenes években.* Korunk 23 (2012) 12, 86–93.; *Üdvözlégy, szabadság! Magyar írók Észak-Erdély és a Székelyföld 1940-es visszatéréséről.* Válogatta és szerkesztette Pomogáts Béla. Bp., 2008.

62. K. Lengyel Zsolt: *Betakarítás és kitekintés. Utószó helyett – tallózás a transzszilvanizmus újabb szakirodalmában.* In: Uő: *A kompromisszum keresése…* i. m. 265–305., itt 304–305.; Romsics: *Erdély elvesztése…* i. m. 341–369.

63. Makkai Sándor: *Erdély, mint önálló állam.* Gépirat, 4 o., keltezetlen és aláíratlan, másolat. [Debrecen 1945.] Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak. Kézirattár. Makkai Sándor hagyaték, Kt. 7376. A keltezésre: A sárospataki főiskolai könyvtár kézirattára. Alapcímtár. III. Uo. 7806–7967.

64. K. Lengyel: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza…* i. m. 207–208.

65. Romsics: *Erdély elvesztése…* i. m. 402–416.

66. *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947).* A bevezető tanulmányt írta és összeállította Fülöp Mihály. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Vincze Gábor. Bp., 1998.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

KIÚTKERESÉS

A DÉLVIDÉKI MAGYAR KÉNYSZERKISEBBSÉGI POLITIKA KÉT ÉVTIZEDE (1918–1941)

ÚTVESZTŐBEN. A KÉNYSZERPAKTUMOK ÉVEI (1922–1929)

A szórványos magyar nemzeti ellenállás és a már a kitörésükkor bukásra ítélt spontán lázadások mellett[1] az 1918 novemberétől 1920 nyaráig tartó provizórium során a birtokba vett délvidéki területeken lényegében megtörtént a magyar állam hatalmi struktúráinak a felszámolása, a magyar oktatási intézményrendszer, valamint a kényszerkisebbséggé lett magyarok gazdasági és kulturális hídfőállásainak leépítése.

Az 1920. november 28-án megrendezett első országos választásokból a kisebbségeket – így a magyarokat is – arra hivatkozva, hogy ekkor még rendezetlen volt az állampolgárságuk, kizárták.[2] Erre a jogalapot az állampolgársági törvény adta, amelyet az ún. optálási jogban a trianoni békeszerződés 44. cikkének 3–4. szakasza szabályozott. Az SZHSZ hatóságok erre hivatkozva 1922. július 22-ig megtiltották a magyarok politikai és kulturális szervezkedését, és a választójogtól is megfosztották őket.[3]

Az 1921 decemberében kibontakozó útkeresés bő négy hónapjában a szabadkai *Bácsmegyei Napló* napilapban láttak napvilágot Jászi Oszkár, Dettre János és Gráber László polémiái, amelyek a magyar politikai szervezkedés kérdését járták körül.[4] Ezek a korabeli viták nemcsak az ezzel párhuzamosan zajló erdélyi és felvidéki kiútkereséssel, hanem a bácskai zsidóság önkeresésével egy időben játszódtak le,[5] s mindkettő nagy hatást tett a korabeli közvéleményre. A hogyan tovább kérdését végül Budapest szava döntötte el. A magyar kormány egyértelművé tette, hogy kizárólag a nemzeti alapú szerveződést támogatja, sőt a pénzügyi támogatás megvonását is kilátásba helyezte egy esetleges más forgatókönyv megvalósulása esetén.[6]

Hosszas előkészületek után az 1922. szeptember 17-én a Zentán zászlót bontó Országos Magyar Párt végül osztály- és felekezeti különbségek nélkül – ebbe a zsidókat is beleértve – minden, az SZHSZ királyságban élő magyar pártjaként, vagyis gyűjtőpártként definiálta önmagát, s ezzel lényegében elutasította a szerb pártok részéről is rá nehezedő olyan irányú nyomásgyakorlást, amely a magyar tömegeket osztályhelyzetük alapján a regnáló szerb pártokba terelte volna.[7]

Bár a Magyar Párt elnöki székét Sántha György foglalta el, a tisztsége alapvetően formális volt. A magyarság ügyeiben a kulcsszerepet a sajtó terén 1924 végéig Fenyves Ferenc, az ideológia tekintetében Dettre János és Gráber László, a politikai szintéren pedig Várady Imre, Strelitzky Dénes, Prokopy Imre és Deák Leó játszotta.

A Magyar Párt hivatalos megalakulása után a jogsértések azonban nemhogy megálltak volna, hanem éppen ellenkezőleg; újult erőre kaptak. 1922 második fele, 1923 első hónapjai ezért a pártépítés mellett elsősorban a magyarság oktatási intézményeivel kapcsolatos offenzívákra történő reflektálásokkal telt el. A Magyar Párt az ellene indított támadások mellett azzal is kénytelen volt szembesülni, hogy az elvileg a hátországát jelentő magyar választók tömegeit egyszerűen nem vették fel a választási névjegyzékre. Ebben a helyzetben a párt prominens politikusai a minimális jogérvényesítésre elviekben hajló, hatalmon lévő Radikális Párttal keresték a megegyezést a magyar sérelmek orvoslására és a magyar tömegek választójogának a biztosítására. Az 1922 novemberében megindult háttértárgyalások[8] 1923. január 18-án fejeződtek be.[9] Két nappal később azonban annak tartalmát *Erkölcstelen paktum* címmel a szabadkai *Hírlap*[10] címoldalán nyilvánosságra hozta, így a radikálisokkal való együttműködésből nem lett semmi.[11]

A névjegyzéki anomáliák, a pártot és képviselőit a hatalom által ért intrikák és annak párthadseregei – az ORJUNA és a SRNAO[12] – által alkalmazott nyers fizikai terror következtében a Magyar Párt végül az 1923-as választások bojkottja mellet döntött, és passzivitásba vonult.

Bár a választások utáni új helyzetben a magyar közösség semmilyen releváns érdekérvényesítő politikai erővel, súllyal nem bírt, a magyar politikai szerveződés és annak a vezetői elleni nyers erőszak éppen az 1923–1925 közötti időszakban kulminálódott. A Magyar Párt 1924. május 3-i betiltása után[13] a kényszerkisebbségi magyar elitet súlyos belharcok kezdték megrázni. A sorozatos kudarcok miatt az egyéni boldogulásukat keresők közül a pártot egyre többen elhagyták, s átigazoltak a két szerb hatalmi – radikális és demokrata – párt egyikébe. Ugyanakkor a Magyar Párton belül is egyre erősebb lett azoknak a hangja, akik a függetlenség feladásában és a szláv pártokba való integrálódásban látták az előrevivő utat. A belső helyzetet az is feszítette, hogy a Magyar Párt 1922-es alapítása óta menetrendszerűen visszatérő téma volt a szabadkai zsidóknak és a *Bácsmegyei Napló*nak a Magyar Párton belüli szerepe, helyzete, befolyása és súlya, amit elsősorban a párton belüli újvidéki jobboldali értelmiség, a Fáth Ferenc apátplébános és az újvidéki *Délbácska* napilap körül tömörülők tartottak állandóan terítéken.[14] 1924. augusztus második felében a *Délbácska* általános támadást indítva a Magyar Párt befolyásos zsidó vezetői ellen, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Magyar Pártban, de különösen annak vezetői között nincs szükség zsidókra, akik „fajilag" sem tartoznak a magyarsághoz.[15] Bár a párt elnöksége igyekezett elejét venni a zsidókérdés elfajulásának – Deák Leó ekkor például egyenesen úgy fogalmazott, hogy a Magyar Párt sem elvi, sem taktikai alapon nem volt és nem is lehet antiszemita, mivel a pártnak egyenesen szüksége van a zsidó vallású magyarság intellektuális és kulturális értékére[16] –, végül ez nem sikerült, s kezdetét vette a délvidéki magyar lapok jó fél évig elhúzódó belháborúja.

A súlyos belharcoktól terhelt, lényegében sajtója nélkül maradt, de a hatalom által is ellehetetlenített Magyar Párt végül ugyan indulhatott az 1925. február 8-i választásokon, nem jutott be a parlamentbe, s ezzel a délvidéki magyarság másodszorra is politikai képviselet nélkül maradt.[17] Mandátumot nyert viszont a Demokrata Párt listáján Pleszkovich

Lukács, Szabadka utolsó magyar főispánja, aki ezzel demokrata színekben az első és egyetlen magyar képviselő lett. Pleszkovich mozgástere, bár lényegében minimális volt, ettől függetlenül az elkövetkező másfél évben mindvégig következetesen a magyarság és szülővárosa ügyében járt el.

A Magyar Párton belüli küzdelmekkel összefüggésben 1925. február 22-én a párt elnöki tanácsának az ülésén lemondott társelnöki tisztségéről Gráber László,[18] majd március 28-án ugyanezt tette a párt szabadkai helyi szervezetének teljes vezetősége.[19] A szabadkai vonal átmeneti meggyengülését eredményezte az is, hogy 1925 októberében a jugoszláv hatóságok kiutasították a magyarság egyik szellemi vezetőjének számító Dettre Jánost.[20]

A konfliktusoknak Budapest közvetlen beavatkozása vetett véget. Bethlen István miniszterelnök azonban nem az újvidéki, markánsan jobboldali vonalat tolta előtérbe, hanem a mérsékelt irányzatot hozta helyzetbe azzal, hogy mint a délvidéki magyarság potenciális új vezetőjét, Prokopy Imrét kezdte el futtatni.[21] Mindez a polgári centrista, a zsidósággal szoros, sőt számos szálon összefonódó baráti kapcsolatokat ápoló Várady–Deák–Strelitzky-triumvirátus megszilárdulását eredményezte. Ezzel összefüggésben 1926 januárjában Deák Leó Prokopyt kérte fel a kifejezetten a számára kreált pártirodai, illetve a párttitkári tisztség elvállalására.[22] 1927 májusában így már ő készítette el a párt új szervezeti szabályzatát és ügyrendjét.[23] Ugyancsak az ő nevéhez fűződött az SZHSZ királyság magyar népszövetségi ligájának a megszervezése is.[24]

1926 decemberében váratlanul elhunyt a Radikális Párt kulcsfigurája, Nikola Pašić miniszterelnök. Halálát követően a Radikális Pártban erőteljes belharcokra került sor, mely során átmenetileg megerősödtek azok az erők, amelyek a délvidéki szerbekhez voltak köthetők, s akik a magyarokkal való együttműködést propagálták. Ezzel összefüggésben előbb az 1927. január 23-i tartományi választások ügyében újabb tárgyalások kezdődtek a kormánypárt és a magyarok között. Bár a megállapodás a magyar sérelmek orvoslására nem tért ki, azonban a paktum biztosította a magyar képviselők bekerülését a bácskai[25] és a belgrádi tartományi gyűlésbe.[26] Hamarosan megkezdődtek az 1927. szeptember 11-ére kiírt parlamenti választásokat érintő egyeztetések is. Ennek értelmében a Magyar Párt azzal a feltétellel tarthatta meg a szervezeti önállóságát, hogy a megválasztandó képviselői belépnek a radikális klubba (frakcióba).[27]

Ilyen előzmények után a bácskai tartománygyűlésbe végül hat magyar párti képviselő került be, s ott önálló frakciót hozott létre. A belgrádi tartománygyűlésben a Magyar Párt ugyancsak hat képviselője 1928 februárjáig viszont a radikális klubbon belül magyar alfrakciót alkotva dolgozott.[28]

Az 1927. szeptember 11-i parlamenti választások eredményei azonban messze alulmúlták a várakozásokat: „két magyarpárti képviselő van, ezek: Várady Imre és Strelitzky Dénes vállaira hárul az a súlyos teher, amelyet a magyar nép életérdekeinek megvédése jelent. Hat képviselőt akart a vajdasági magyarság, mert hat képviselőt követelt a magyar nép érdeke”.[29] Tegyük hozzá azt is, hogy akárcsak 1925-ben, úgy két évvel később, ekkor is, a Demokrata Párt színeiben nyert mandátumot a zentai Kerepesy Vince.[30] 1928 tavaszán, amikor egy radikális képviselő lemondott a mandátumáról, a helyére hosszas csatározások után a szabadkai Nagy Ödönt hívták be.[31]

A Vajdaság területén az első és az egyetlen községi választásokra 1927. november 6-án került sor. A Magyar Párt ezen a választáson a legtöbb helyen önállóan indult, egyes

községekben a helyi realitásokat tükröző választási koalíciókkal. A Délvidéken a Magyar Párt összesen 532 mandátumot szerzett.[32]

1928. október 24-én Váradyt, Strelitzkyt és Deák Leót Budapestre rendelték, ahol a belgrádi magyar követ jelenlétében Bethlen miniszterelnök fogadta őket. A kormányfő többek között azt kérte tőlük, hogy a parlamentben is lépjenek ki a radikális frakcióból, javítsák a kapcsolataikat a Német Párt képviselőivel, Strelitzkyt pedig egyenesen arra utasította, hogy az agrárkérdés következő parlamenti vitájában szólaljon fel.[33] Strelitzky ezzel kapcsolatos parlamenti felszólalására a felgyorsult események sodrásában vélhetőleg már nem került sor, ugyanakkor a magyar–német együttműködés pár héttel később a valóságban is megvalósult. 1928 novemberében, amikor a parlament elé került az elemi iskolai törvény, a Német és a Magyar Párt 1928. december 18-án egy összesen húsz paragrafusból álló, olyan önálló törvényjavaslatot adott be a kisebbségi iskolák, osztályok törvényi működésével és szabályozásával kapcsolatban, amely elejét vette volna a kisebbségellenes oktatáspolitikai intézkedések törvényesítésének.[34]

Az ország konstans belpolitikai krízisében, amely gyakorlatilag már 1920-tól, az alkotmány meghozatalától a centralizáció, illetve a föderalizáció, valamint a horvátkérdés körül csúcsosodott ki, rövidesen véget ért. 1928. június 20-án a parlamenti vita hevében Sándor király utasítására egy radikális képviselő halálos lövéseket adott le Stjepan Radić horvát vezetőre és négy párttársára. Az országban eluralkodott a káosz, így a magyar párti képviselők munkája és a kisebbségi iskolákkal kapcsolatos törvénytervezetük is elakadt. 1929. január 6-án a jugoszláv király felfüggesztette az alkotmányt, feloszlatta a parlamentet, a tartománygyűléseket és a városi képviselő-testületeket, s betiltotta a pártok működését.

A KÉNYSZERSZÖVETSÉGEK IDŐSZAKA. AZ ÚJ NEMZEDÉK HARCA A PRIMÁTUSÉRT (1931–1941)

A közélet normalizálódása a diktatúra 1931-es konszolidációja után kezdődött meg. A volt magyar párti képviselők 1931 áprilisában találkoztak Svetomir Matić bánnal, s hamarosan megkezdték a miniszterelnöki audiencia szervezését is.[35] A Magyar Párt prominens képviselői és a hatalom közötti tárgyalások azonban a párt újbóli engedélyezésének a merev elutasítása miatt zátonyra futottak. Belgrád ekkor már előrehaladott tárgyalásokat folytatott Szántó Gábor szabadkai orvossal. Szántó politikai koncepciója abból a reális felismerésből fakadt, hogy a Magyar Párt kudarcainak az egyik fő oka a magyarokkal szembeni kollektív bizalmatlanság volt. 1930 második felében hozzákezdett a kormánypárt Jugoszláv Egységmozgalom magyar tagozatainak a kialakításához.[36] A Belgráddal folytatott háttéralkunak köszönhetően az 1931. novemberi választások után egyedüli magyarként a kormánypárt színeiben országgyűlési képviselővé választották. Szántó kijárásának köszönhetően 1932 őszén a belgrádi szerb nyelvű tanítóképző keretén belül engedélyezték egy 30 fős, tanulmányait kizárólag csak államnyelven folytató magyar osztály megnyitását.[37] A következő év szeptemberében Belgrád elvileg lehetővé tette azt is, hogy a Belgrádi Állami Tanítóképző Intézet keretén belül magyar tannyelvű csoport alakuljon meg. Az akkor jelentkező 28 magyar diákból végül 14-en nyertek felvételt.[38]

Bár Szántó egészen 1938-ig az országgyűlés képviselője volt, súlya és befolyása az idő előrehaladtával folyamatosan erodálódott. A jó ízlést is sértő állandó hűségnyilatkozatai és felszólalásai, amelyekben a hangsúlyt arra helyezte, hogy a magyarok a délszláv állam és az új rendszer hű támogatói, széles körben keltettek általános felháborodást. Elszigetelődéséhez jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a mindenkori magyar kormány teljesen elzárkózott tőle, sőt egyenesen nemkívánatos személlyé nyilvánította – 1938-ban még a Magyarországra történő beutazását is ellehetetlenítette.[39]

A diktatúra bevezetésére és Szántó Gábor politikai aktivizálódására esett a Nagy Iván által életre hívott új jobboldali mozgalom színrelépése.[40] Az egyetemi tanulmányait Zágrábban folytató Nagyra erős benyomást tett a Belgráddal komoly harcokat vívó horvát függetlenségi politikai küzdelem, eszményképe a Stjepan Radić vezetése alatt álló Horvát Parasztpárt volt, amely számára a Belgrád elleni sikeres politikai harcot testesítette meg. Ennek hatására fogalmazta meg a szerb politikai elittel szembeni kompromisszumkeresés elutasítását, a magyar nemzeti ellenállást, a népi gyökerekből való szervezkedést és a zágrábi politikai orientációt. Nagy programjába beemelte a Magyar Párt által taktikai okokból mindvégig elutasított vajdasági autonómia kérdését is.[41] A keresztényszocialista tanokat a horvát nacionalizmus mintájára – konkrétan végül nem kifejtett, de – a német faji, völkisch ideológia irányába elmozduló[42] gondolatokkal kombinálta, s hitet tett a földkérdésnek a jobboldali, radikális eszközökkel történő megoldása mellett. Nagy 1932–1933 fordulóján a Horvát Parasztpárt tagjaként lépett ki a nagypolitika színpadára. A Vladimir Maček vezette Horvát Parasztpárttal való közvetlen együttműködés és a bácskai szerb értelmiséghez köthető, ellenzéki Vajdasági Mozgalommal[43] kötött szövetség pedig politikai értelemben is olyan jelentős mozgásteret nyitott meg Nagy Iván számára, amelynek köszönhetően gyorsan, s addig példátlan sikerrel tudott eljutni a magyar társadalom szinte minden rétegéhez. Mivel Belgrád továbbra sem engedélyezte a Magyar Párt újbóli működését, ez helyzetelőnybe juttatta Nagy Ivánt, aki végül a Vajdasági Mozgalommal közösen a Maček vezette Egyesült Ellenzék listáján indult el az 1935-ös megmérettetésen. Bár Nagy a választást a körzeteiben lényegében megnyerte, azonban a hatalom manipulációi – a szavazatok számának meghamisítása és a voksolást kísérő nyers erőszak következtében végül nem jutott mandátumhoz. Ennek ellenére a gondokat nyilvánosan szóvá tevő, a helyi szerb hatalmi elittel a nyílt és agresszív konfrontációkat is felvállaló Nagy elsősorban a Tisza mentén hatalmas népszerűségre tett szert a magyarság zömét kitevő, mélyszegénységben tengődő magyar agrár- és ipari proletár tömegek sorában, akik benne nemcsak a kisebbségi, hanem a munkáspolitikust, sőt egyenesen a modern, 20. századi néptribunust látták.

1937. április 28-án Milan Stojadinović miniszterelnök a külpolitikában végbemenő változások, másrészt pedig Nagy Iván mozgalmának térnyerésével összefüggésben fogadta Váradyt, Strelitzkyt és Deákot. Bár a Magyar Párt működésének újbóli engedélyezését most sem sikerült kijárni, a tárgyalásokon több, a magyarság számára fontos kérdésben is kedvező ígéret hangzott el: a magyar tanulókat akkor már több mint másfél évtizede sújtó névelemzés eltörlése, a magyar kulturális egyesületek működésének újbóli engedélyezése, a magyar tanítók visszahelyezése a magyar nyelvterületre, s végül már az impériumváltás óta húzódó magyar tanítóképző ügyének rendezése egy, a kényszerű kompromisszum nyomán Belgrádban megnyitandó intézménnyel.[44]

Ekkor már elemi erővel zajlott a küzdelem a volt magyar párti politikusok és Nagy Iván mozgalma között a magyar tömegek feletti befolyásért. Ezek a konfliktusok a közvetlenül Várady ellenőrzése alatt álló Nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület[45] mellett a korban a legnagyobb magyar kulturális intézménynek számító, Várady hű szövetségesének, Strelitzky Dénesnek az elnökségével működtetett szabadkai Népkör / Magyar Olvasókör feletti befolyás megszerzése körül kulminálódtak. Az ekkor kibontakozó, évekig elhúzódó hatalmi harcok végül a délvidéki magyarság egészének ideológiai és politikai szétforgácsolódását eredményezték.[46]

Bár a Magyar Párt nem vehetett részt az 1938. decemberi választásokon, az ellenzéki listán induló Nagy pedig ismét nem jutott be a parlamentbe, Budapest és Belgrád háttéralkujának következtében 1939 januárjában Várady Imrét szenátorrá nevezték ki.[47] Ezzel párhuzamosan megtörtént a magyar tömegek egészét irritáló Szántó ejtése is, s helyette Fodor Gellért horgosi gazda nyert mandátumot.[48]

Fodor nem követte a Szántó által kikövezett utat. 1939. március 11-én a szkupstinában a földművelésügyi költségvetés vitája során hosszú beszédben sorolta fel a magyarság sérelmeit és kívánságait.[49] Pár nappal később, 1939. március 21-én Várady lényegében Fodoréhoz azonos szellemiségben a szenátus pénzügyi bizottságában tartott nagy beszédet, ahol az alkotmányra hivatkozva a törvényes rendelkezések alapján követelte a magyar sérelmek méltányos rendezését.[50]

A kül- és belpolitikai kényszer hatására 1939. augusztus 26-án megkötött szerb–horvát kiegyezéssel létrehozott Horvát Bánság törvényhozói, közigazgatási és igazságszolgáltatási autonómiát kapott, s ezzel Zágráb valós hatalmi centrummá vált. Zágráb saját hatalmi játszmáiban – elsősorban Belgrád gyengítése céljából – hamarosan fel is használta Nagy Ivánt és mozgalmát, amikor a bácskai horvát politikusok mellett Nagyot tolta előtérbe, hogy elérje a Bácska északi területeinek, Zombornak és Szabadka környékének a Horvát Bánsághoz való csatolását. A horvát elit azzal is számolt, hogy ezzel a Belgráddal együttműködő magyar párti politikusok ellen fordíthatja a jugoszláviai magyarságot, s részben destabilizálhatja a szerb hatalmi centrumot.[51] Mindez természetszerűleg újabb konfliktusokat gerjesztett Nagy Iván mozgalma és a magyar párti politikusok között. 1939. szeptember első napjaiban Deák Leó és Nagy Zomborban találkoztak, ahol a megbékélésről és a magyar egység kialakításáról tárgyaltak. Az álláspontok azonban nem közeledtek, mivel azon Nagy burkoltan bár, de lényegében Deák, Strelitzky és Várady közéletből történő távozását kérte.[52]

Nagy 1940 januárjában Vladimir Mačekkel, a jugoszláv kormány alelnökével és Ivan Šubašić horvát bánnal folytatott megbeszéléseket a horvátországi magyar kisebbség ügyében.[53] A tárgyalások eredményeként a Horvát Bánság területén 1940. március 3-án engedélyezték a Horvátországi Magyar Közművelődési Szövetség működését.[54]

Reagálva Nagy horvátországi sikereire, Várady és Deák Dragiša Cvetković jugoszláv miniszterelnököt keresték fel. Bár a Magyar Párt újbóli működését ezúttal sem sikerült elérni, a kormányfő a tárgyalásokon jelezte, hogy nem zárkózik el egy egységes magyar kultúrszövetség létrehozása elől, ahogyan az önálló magyar tanítóképző és gimnázium létrehozásától sem. Azt is nyomatékosította, hogy Belgrád a magyar párti képviselőket tekinti politikai partnerének, s nem támogatja Nagy Ivánt és mozgalmát.[55] 1940. április 1-jén a jugoszláv kormány végül engedélyezte a Magyar Közművelődési Egyesület megalakulását.[56]

Abból a célból, hogy egy platformra hozzák és egy ernyőszervezetbe tömörítsék a magyarság különböző, egymással rivalizáló csoportjait, 1940. november 24-én került sor a Magyar Közművelődési Szövetség átalakítására és a Magyar Kultúrszövetség alakuló ülésére.[57] Annak élére Krámer Gyula újvidéki gyáros, a helyi Polgári Kaszinó elnöke került. Váradyt és Deákot a volt magyar párti vezetőkkel együtt csak a választmányba szavazták be. A Kultúrszövetség vezetőségéből kihagyták a szabadkai Magyar Olvasókör vezetőit és annak ifjúsági kultúrosztályát is,[58] ami a belső konfliktusok újabb melegágyává vált.[59]

Az ellentétek áthidalása céljából 1941. március 24-én hozták létre Várady kezdeményezésére a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség ötös tanácsát.[60] Ennek tagjai Várady, Deák, Nagy, Pummer Sándor, valamint Bissingen Ernő temesvajkóci földbirtokos voltak. Elvileg a kéthetente ülésező ötös csoport feladata lett volna a jugoszláviai magyar népcsoport politikai, közművelődési, gazdasági és közösségi irányítása.[61] Érdemi munkára azonban már nem kerülhetett sor. 1941 áprilisában egy új világ jött el, s ezzel a délvidéki magyarok politikai történetének egy új korszaka vette kezdetét.

JEGYZETEK

1. Bővebben lásd *Dévavári Zoltán: Ez történt a Bácskában (1918. október – 1918. november).* In: Anka László (szerk.): *„Valami fáj, ami nincs" A trianoni békekötés előzményei és következményei.* VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Bp., 2020. 131–143.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 22.
2. Bojan Balkovec*: Izborno zakonodastvo prve jugoslavenske države.* Časopis za suvremenu povijest Vol. 48. 2016. 1. sz. 200.
3. Az optálás kérdéskörére bővebben lásd Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem.* Macenas Könyvkiadó, Bp., 1989. 94–98.; A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 25–27.; Uő: *Bűntudat és győztes fölény – Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok.* SZTE, Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2010. 54–55., illetve: Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiútkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923).* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2014. 45–50., 99.
4. Bővebben lásd Dévavári Zoltán: i. m. (2014) 91–99.
5. Bővebben lásd Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokauszt, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945).* VERITAS Történetkutató intézet és Levéltár–Magyar Napló, Bp., 2020. 25–28.
6. A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 35.
7. Bővebben lásd Dévavári Zoltán: i. m. (2014) 139–143.; *A Magyar Párt röplapja, 1922. Mit akar a Magyar-Párt (A pártprogram főbb elvei.)* A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 151–154.
8. Gráber László bizalmas levele, 1922. november 18. *Várady-hagyaték,* 14. doboz.
9. A Magyar Párt és a választási paktum. A Magyar Párt tárgyalásai a kormánnyal – Lesz-e kooperáció a radikálisokkal – Magyar lap támadása a Magyar Párt ellen. Bácsmegyei Napló, 1923. január 21. 1–2.
10. A *Hírlap* történetét lásd Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó. (1919–1945).* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1979. 95–108.
11. Bővebben lásd Dévavári Zoltán: i. m. (2014) 150–157.
12. Organizacija Jugoslavenskih Nacionalista (ORJUNA) a Svetozar Pribičević vezette, az integratív jugoszlavizmus ideológiai alapján álló Demokrata Párt 1922-ben a dalmáciai Splitben alakult félkatonai szervezete, párthadserege volt. A Srpska Nacionalna Omladina (SNAO) a Radikális Párt hasonló terrorszervezete volt. Az ORJUNA és a SRNAO számos támadást indított a magyar és a német etnikum tagjai ellen. 1929-ben feloszlatták őket.
13. A kormány feloszlatta a Magyar Pártot. Felfüggesztették a magyarság valamennyi egyesületének a működését – *Politikusok a feloszlatás okairól – A Magyar Párt elnökének nyilatkozata.* Bácsmegyei Napló 1924. május 4. 1.; *Az államtanácshoz fellebbez a Magyar Párt a becskereki gyűlésének betiltása miatt.* Hírlap 1924. május 6. 1.; *Betiltották a Magyar Párt nagygyűlését. A pártvezetőség nyilatkozata – Mit mond a bánsági párt elnöke – Az elmaradt a határozati javaslat.* Torontál 1924. május 6. 1.
14. Bővebben lásd Dévavári Zoltán: i. m. (2020) 32–47.; Uő: *A jog erejével, az igazság fegyverével. Jogászok a délvidéki magyar kisebbségi közösség megszervezésében (1918–1941).* In: Várady Tibor (szerk.): *Délvidé-*

ki (vajdasági) magyar jogászok. A Monarchiától a titói korszak végéig. Vajdasági Magyar Jogász Egylet, Újvidék, 2020. 80–87.
15. Mit akar a novisadi magyarság? Délbácska 1924. augusztus 20. 1.
16. *A Magyar Párt az antiszemitizmus ellen – Dr. Deák Leó nyilatkozata a Hirlapnak a zsidókérdésről.* Hírlap 1924. szeptember 19. 1.
17. A Magyar Párt 1923 és 1925 közötti időszakának a történetéről bővebben lásd Dévavári Zoltán: *Viharban. A Magyar Párt története a Délvidéken 1923–1925.* Aetas 2018. 2. sz. 40–54.
18. *A Magyar Párt elnöki tanácsa vasárnap tartott ülésén a magyarság további szervezkedése mellett döntött – Lemondott dr. Gráber László, a Magyar Párt országos alelnöke.* Délbácska 1925. február 24. 1.
19. *Lemond a Magyar Párt vezetősége Szuboticán. Kinek fogják átadni a párt vezetését? A „magyar" sajtó állásfoglalása kedvetlenítette el a párt vezetőit.* Délbácska 1925. március 29. 1.; *A suboticai magyar Párt több vezető tagja lemondásra készül – Áprilisban lesz a szuboticai Magyar Párt közgyűlése.* Hírlap 1925. március 29. 1.
20. *Hogyan történt dr. Dettre János kiutasitása? Öt perces megbeszélésre a rendőrségre kérték, letartóztatták, és még az éj folyamán átadták a magyar hatóságoknak.* Bácsmegyei Napló 1925. október 24. 3.; *Dr. Dettre Jánost, a „Bácsmegyei Napló" főszerkesztőjét a szuboticai rendőrség titokzatos körülmények között áttette a határon – Dr. Horvát Cvetkó szuboticai főkapitány személyesen elkísérte Horgosig – A magyar határrendőrség csak „felsőbb utasításra" vette át Dettrét – A kiutasított már Szegedre érkezett.* Délbácska 1925. október 24. 2.
21. A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 66–67.
22. Prokopy Imre levele Várady Imréhez, 1926. január 22. A. Sajti Enikő: i. m. (2016). 223.
23. Prokopy Imre Várady Imréhez, 1927. május 8. *Várady-hagyaték,* 23. doboz; A szerbek, Horvátok és Szlovének Királysága Magyar Pártjának Ügyrendje, *Várady-hagyaték,* 22. doboz.
24. A Népszövetségi Ligák Szövetsége 1921. október 15-én alakította meg a Kisebbségi Bizottságot. Ez a fórum teremtett lehetőséget a kisebbségek számára, hogy a többségi nemzeteket reprezentáló szervezetektől független kisebbségi ligákat hozzanak létre. Ez a testület volt hivatott a magyar kisebbség legitim képviseletére.
25. Az 1922-es rendelet értelmében az SZHSZ királyságban ekkor 33 tartományi közigazgatási egység volt. A mai Vajdaság területe két tartomány között oszlott meg. Bácska a Tisza mente kivételével a bácskai tartományhoz, Bánát a Tisza mentével a belgrádi tartományhoz tartozott.
26. A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 68.
27. Csuka János*: A délvidéki magyarság története 1918–1941.* Püski, Bp., 1995. 303–304.; A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 69–70.
28. Csuka János: i. m. (1995) 286.
29. *68 és 136.* Hírlap 1927. szeptember 14. 1.
30. *Nagy győzelmet aratott a kormánykoalíció. Két mandátumot szerzett a magyar párt. A demokrata listán megválasztották Kerepesy Vincét.* Bácsmegyei Napló 1927. szeptember 12. 1–2; *A magyarság szerepe a jugoszláviai választásokon.* Esti Kurir 1927. szeptember 20. 2.; *Magyar képviselők a Belgrádi szkupstinában.* Magyarság 1927. szeptember 13. 3.
31. *Dr. Nagy Ödön lesz a Magyar Párt harmadik képviselője. Szubotics Dusán lesz a semmítőszék elnöke, helyette dr. Nagy Ödön kerül be a parlamentbe.* Hírlap 1928. március 14. 3.; *Nagy Ödön a Magyar Párt harmadik országgyűlési képviselője. Szubotics Dusánt a legfőbb semmitőszék elnökévé nevezték ki.* Hírlap 1928. március 20.; *Dr. Szubotics Dusán bejelentette mandátumáról való lemondását. Dr. Nagy Ödön magyarpárti képviselőt behívják a parlamentbe.* Hírlap 1928. március 21. 1.; *Nem szűnnek a támadások a jugoszláviai magyarság ellen. A magyarság a bűnbak a kormány elleni akcióban. Suboticai egyetemi tanárok dolgoznak Nagy Ödön mandátuma ellen.* Hírlap 1928. április 3. 1.
32. Bővebben lásd Csuka János: i. m. (1995) 315–333.; A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 74–75.
33. A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 53.
34. *Odredbe narodnim manjinama do donošenja zakona, koji će jedinstveno regulisati celokupno školtstvo narodnih manjina.* Beograd, 18. XII. 1928. g. Várady-hagyaték, 14. doboz.
35. Miloš Vlahović levele Strelitzky Déneshez, 1931. szeptember 26. Várady-hagyaték, 14. doboz.
36. Szántó Gábor politikai tevékenységéről bővebben lásd Csuka János: i. m. (1995) 386–388., 391–398.; A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 82–85.; 88–90.; Hornyák Árpád: *Szántó Gábor és a Jugoszláviai Magyar Hűségmozgalom*. In: Hornyák Árpád: *Találkozások–Ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből.* Bonz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 74–86.
37. Hornyák Árpád: i. m. (2010) 81.

38. *Sántha György, Várady Imre, Strelitzky Dénes és Deák Leó memoranduma Radenko Stanković művelődési miniszterhez, 1933. december.* In: A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 324–326.
39. Hornyák Árpád: i. m. (2010) 84.
40. Nagy Iván teljes életútját lásd Dévavári Zoltán: *Klikkharcok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954).* Lymbus Kötetek 4. Bp., 2021. 13–61.
41. Nagy Iván mozgalmával kapcsolatban lásd még: Csuka János: i. m. (1995) 494–499.
42. A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 56.
43. A Vajdasági Mozgalom történetét lásd Dévavári Zoltán: i. m. (2021) 19–20.
44. A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 85–86.
45. Történetét lásd Németh Ferenc – Várady Tibor: *Országok változnak, kultúrák maradnak.* Petőfi Magyar Művelődési Egyesület, Nagybecskerek, 2021.
46. Történetét lásd Dévavári Zoltán: *Árkádia útján. Indulás és útkeresés. A Híd eszme- és politikatörténete (1934–1941).* In: Faragó Kornélia (szerk.): *Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás.* Forum, Újvidék–Zenta, 2014. 13–77.
47. A. Sajti Enikő: i. m. (2004) 88–89.
48. A. Sajti Enikő. i. m. (2004) 89.
49. Fodor Gellért teljes beszédét lásd A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 568–579.
50. *Várady Imre beszéde a Jugoszláv Királyság szenátusában, 1939. március 21.* In: A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 580–585.
51. Csuka János: i. m. (1995) 467–468., 472–473.
52. A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 596–603.
53. *A magyar kisebbség joga a horvát bánságban.* Újság 1940. január 6. 8.
54. Csuka János: i. m. (1995) 476.
55. A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 618.
56. Csuka János: i. m. (1995) 476.
57. A. Sajti Enikő: i. m. (2014) 62.
58. A. Sajti Enikő: i. m (2016) 61–63.
59. A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 692–694., 695–697., 708–709.
60. *Vezetőinek törvényes formák közt való megválasztása előtt áll a délszláviai magyarság.* Magyarság 1941. március 4. 4.; *Létrejött a jugoszláviai magyar egység.* Magyar Élet 1941. március 4. 2.
61. A. Sajti Enikő: i. m. (2016) 724–725., 726–727.

Romsics Ignác
TRIANON REVÍZIÓJA ÉS MEGISMÉTLÉSE, 1938–1947

Magyarország 1920 utáni revíziós törekvései 1938 és 1941 között részleges sikerrel jártak. A nemzetközi erőviszonyok átrendeződésének köszönhetően három és fél év alatt a magyar állam területe négy lépcsőben 93 ezer km²-ről 171 ezer km²-re, lakosságának száma pedig 9,3 millióról 14,6 millióra nőtt.

Elsőként a Csehszlovákiának ítélt egykori felső-magyarországi területek déli sávjának visszacsatolására került sor 1938 őszén. Ennek alapja az 1938. szeptember 29-én Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország által aláírt müncheni egyezmény volt, amelynek záradéka előírta, hogy a magyar és a csehszlovák kormánynak három hónapon belül meg kell egyeznie a magyar kisebbséggel kapcsolatos vitás kérdésekben. Miután nem sikerült megállapodni, Anglia és Franciaország pedig kinyilvánította érdektelenségét, német–olasz döntőbíráskodásra került sor. Az 1938. november 2-án Bécsben

meghozott határozat (I. bécsi döntés) értelmében 11 927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz 1 millió 60 ezer főnyi lakossággal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 84%-a, az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint viszont csak 57%-a volt magyar anyanyelvű, illetve nemzetiségű. E nagy különbség részben az időközben lezajlott népmozgásokkal, részben a bizonytalan vagy kettős identitású népcsoportok alkalmazkodásával, továbbá maguknak a népszámlálásoknak az eltérő technikájával magyarázható.

Dél-Szlovákia után Kárpátalja visszacsatolása következett. Ezt az tette lehetővé, hogy 1939 tavaszán, amikor Németország annektálta Cseh- és Morvaországot, ezt a területet Hitler Magyarországnak engedte át. Az 1939. március 15. és 18. között birtokba vett terület nagysága ugyancsak 12 ezer km²-t, lakóinak száma pedig közel 700 ezer főt tett ki. Eltérően azonban az 1938-as területgyarapodástól, az itt élők túlnyomó többsége, mintegy 70–75%-a nem magyar, hanem ruszin (ukrán) nemzetiségűnek vallotta magát. A magyarok számaránya nem tett ki többet 10 (1941-es magyar adat), illetve 5%-nál (1930-as csehszlovák adat).

A háború kitörését követően a magyar kormány külpolitikáját két alapelv vezérelte: a nagyhatalmak fegyveres konfliktusától való távolmaradás, azaz az ország semlegességének megőrzése és ütőerejének megóvása a háború végéig, valamint a revíziós politika kiteljesítése. Ez utóbbin belül a legfontosabbnak mindenki szemében Erdély tűnt. Erdély egy részének visszaszerzésére 1940 nyarán teremtődött meg a lehetőség. Ebben ismét a német diplomácia, személy szerint Hitler játszott döntő szerepet, aki szovjetellenes stratégiai céljaitól vezérelve 1940 nyarán a román vezetést kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel.

Mivel az 1940. augusztus 16-án kezdődött Turnu Severin-i román–magyar tárgyalások eredménytelenül végződtek, ismét német–olasz döntőbíráskodásra került sor. Az eredményt 1940. augusztus 30-án és ismét Bécsben hirdették ki. Ennek alapján Magyarország 43 ezer km²-nyi területet kapott vissza 2,5 millió lakossal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 52%-a magyar, 38%-a román és 10%-a német, míg az 1930-as román statisztika szerint 49%-a román, 38%-a magyar s 13%-a német volt. Ennek alapján valószínű, hogy a magyarok, ha nem is abszolút, de mindenképpen relatív többséget alkottak. A magyar állampolgárrá vált románok száma így is felülmúlta azonban az 1 milliót, míg a Dél-Erdélyben maradt magyarok száma 400 ezer fő körül mozgott.

1940 őszétől Magyarország számára Jugoszlávia maradt az egyetlen olyan szomszédos állam, amelyre az önállóságát egyre inkább elvesztő magyar külpolitika valamennyire esetleg még számíthatott. 1940. december 12-én ilyen reményeket táplálva írták alá Belgrádban az ún. jugoszláv–magyar „örökbarátsági" szerződést, amely a két ország közötti határvitával mint pillanatnyilag időszerűtlen üggyel nem foglalkozott. Rövidesen bebizonyosodott azonban, hogy az egyezmény egyik országot sem mentheti meg a végzetétől. Az 1941. március 27-i németellenes belgrádi politikai fordulat után Hitler elhatározta Jugoszlávia lerohanását, és ebben Bulgária és Olaszország mellett Magyarország részvételét is igényelte. A magyar honvédség április 11-én lépte át a magyar határt, miután előző nap Zágrábban kikiáltották az önálló Horvátországot, s ezzel Jugoszlávia megszűnt létezni.

A katonai részvételért cserébe Magyarország visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, összesen 11 és félezer km²-nyi területet. A visszakerült részek összesen 1 millió 30 ezer fős lakosságából a magyar adatok szerint a magyarok részaránya 37%-ot, a németeké 19%-ot és a szerbeké 16%-ot tett ki. A jugoszláv népszámlálás

szerint viszont a magyarok hányada csak 30%-ot ért el, míg a délszlávoké együttesen meghaladta a 43%-ot.

Az 1938 és 1941 között visszaszerzett, illetve visszakapott területek nagysága együttesen meghaladta az 1920-as területi veszteségek több mint felét, illetve – Horvátországot is beszámítva – több mint harmadát. A közel 5 millió régi-új állampolgár mintegy fele a magyar, 20%-a román, 10%-a a ruszin, 8-9%-a délszláv, a többi pedig a német és a szlovák nemzetiséghez tartozott. Homogén nemzetállamból Magyarország ezzel ismét jelentős, az összlakosság 21%-át kitevő nemzetiségi népességgel rendelkező országgá vált.[1]

A revíziós sikerek a magyar lakosságot érthetően örömmel töltötték el, és sokakban ébresztettek reményt további területek visszaszerzésére. Ez alól a politikai és a katonai elit sem tudta kivonni magát. Werth Henrik, a honvéd vezérkar főnöke 1941 nyarán ismételten azzal próbálta a kormányt és a kormányzót a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozásra rábírni, hogy annak jutalmaként „biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét".[2] A különböző szélsőjobboldali pártok még határozottabban követelték a „Magyar Birodalom", „Nagy-Magyarország", illetve a „Szent István-i Magyarország" „maradéktalan visszaállítását".[3]

A németbarát kormányzati körök és a szélsőjobboldal mellett az integrális vagy az ahhoz közelítő nagyrevíziós elképzelések a politikai elit németellenes és nyugatbarát csoportjainak a jövőképeit is meghatározták. Ez jellemezte többek között azokat a memorandumokat is, amelyeket 1943 nyarán a Kállay-kormány, illetve Bethlen István és köre juttatott el a brit külügyminisztériumba. Ezek egy olyan Kárpát-medencei gazdasági és politikai egység – „Kárpát-medencei Commonwealth" – megteremtését vizionálták, amelynek a külső határai alig vagy egyáltalán nem különböztek volna az 1918 előtti történelmi magyar határoktól. Az etnikai határok elvét lényegében csak a rendszer baloldali ellenzéke – liberális demokraták, szociáldemokraták, valamint a kisgazdák és a népi írók egy része, köztük Bibó István – képviselte.[4]

Az integrális vagy ahhoz közelítő nagyrevíziós elképzeléseket sem a náci Németország és Mussolini Olaszországa, sem a nyugati szövetségesek nem támogatták. A brit külügyminisztérium közép-európai osztályának egyik referense például az említett 1943-as memorandumok egyikének a margójára jegyezte: „Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még nagyon sokat kell tanulnia."[5] Az etnikai elvű határrevíziónak viszont mind Londonban, mind Washingtonban akadtak befolyásos támogatói.

Az amerikai szakértők heves viták és alapos tényfeltáró kutatások után 1943 nyarára úgy döntöttek, hogy a trianoni határokat északon, északkeleten, keleten és délen egyaránt módosítani kellene Magyarország javára. Mivel nem az 1910-es magyar, hanem az utódállamok 1930 körüli statisztikai adataiból indultak ki, javaslataik egyetlen esetben sem érték el az 1938 és 1941 közötti határváltozások mértékét. A szlovák–magyar határ esetében például a javasolt megoldás mintegy 7 ezer km^2 visszaadását jelentette volna közel 500 ezer fővel, akiknek a csehszlovák népszámlálás szerint 64%-a volt magyar. Erdély, illetve a román–magyar határ esetében 14 500 km^2 visszaadása, illetve megtartása vált ajánlott megoldássá. E határ menti sáv lakossága 1930-ban 1 millió 98 ezer főt tett ki, akik közül a román népszámlálás szerint 36% vallotta magát magyarnak. Ennek alternatívájaként merült fel Erdély függetlenítésének és önálló állammá szervezésének a lehetősége. Magyar–jugoszláv vonatkozásban egy olyan – nagyjából-egészében a Ferenc-

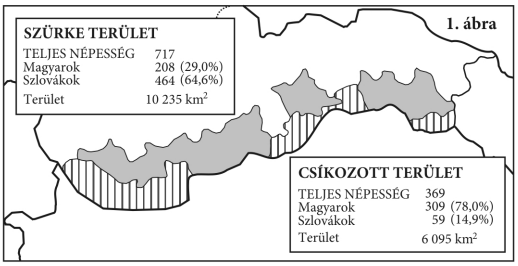

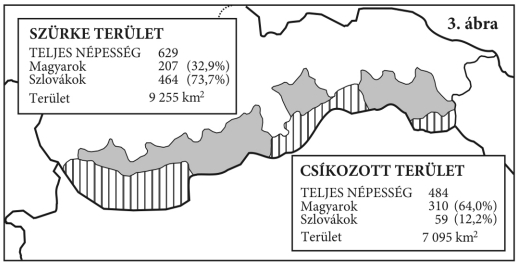

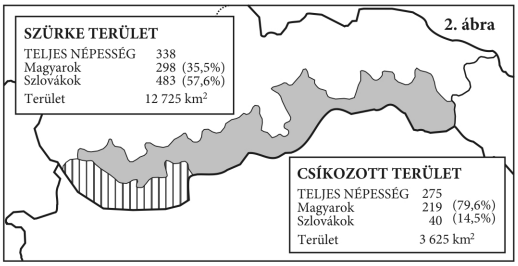

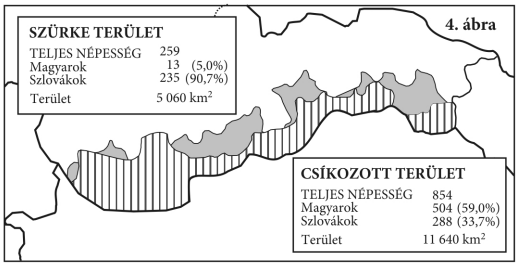

Csehszlovák népszámlálás, 1930
Nemzetiségi megoszlás
Adatok ezer főben

1. ábra **Az első bécsi döntés előtti határ**

	MAGYAR NÉPSZ. 1910	CSEHSZL. NÉPSZ. 1930
TELJES NÉPESSÉG	626	725
Ruszinok	339 (54,2%)	451 (62,2%)
Magyarok	177 (28,3%)	116 (16,0%)
Szlovákok	14 (2,2%)	35 (5,0%)
Terület	12 650 km²	12 650 km²

3. ábra

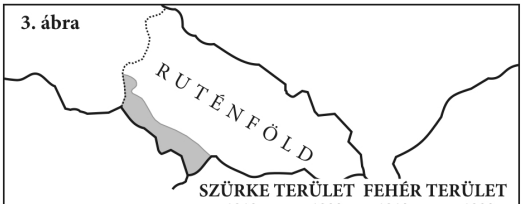

	SZÜRKE TERÜLET		FEHÉR TERÜLET	
	1910	1930	1910	1930
TELJES NÉPESSÉG	89	90	537	635
Ruszinok	9 (10%)	30 (33%)	330 (62%)	421 (65%)
Magyarok	78 (88%)	53 (59%)	99 (18%)	63 (10%)
Szlovákok	0	4 4%)	14 (3%)	31 (5%)
Terület	1 385 km²		11 265 km²	

2. ábra **Az első bécsi döntés szerinti határ**

	SZÜRKE TERÜLET		FEHÉR TERÜLET	
	1910	1930	1910	1930
TELJES NÉPESSÉG	207	172	419	553
Ruszinok	19 (19%)	38 (22%)	320 (76%)	413 (74%)
Magyarok	178 (86%)	87 (51%)	0 (0%)	29 (5%)
Szlovákok	2 (1%)	17 (10%)	33 (8%)	18 (3%)
Terület	1 892 km²	1 584 km²	10 758 km²	11 066 km²

4. ábra

	SZÜRKE TERÜLET		FEHÉR TERÜLET	
	1910	1930	1910	1930
TELJES NÉPESSÉG	19	21	607	704
Ruszinok	1 (5%)	4 (19%)	338 (56%)	447 (63%)
Magyarok	17 (90%)	15 (71%)	160 (26%)	111 (16%)
Szlovákok	0 (0%)	2 (10%)	14 (2%)	33 (5%)
Terület	324 km²		12 326 km²	

Magyar népszámlálás, 1910
Anyanyelvi megoszlás
Csehszlovák népszámlálás, 1930
Nemzetiségi megoszlás
Adatok ezer főben

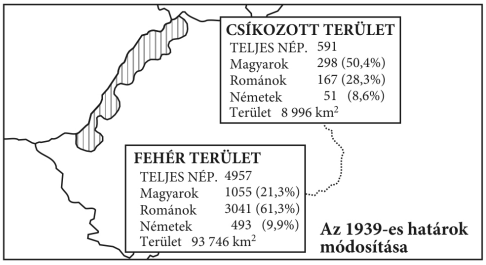

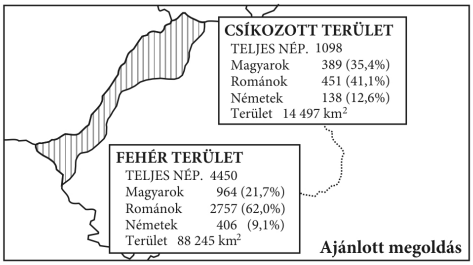

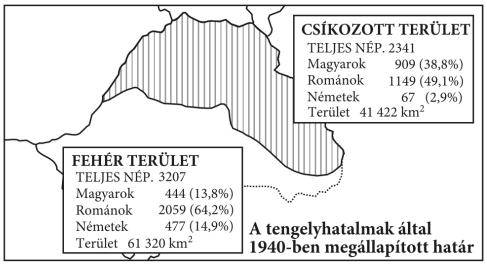

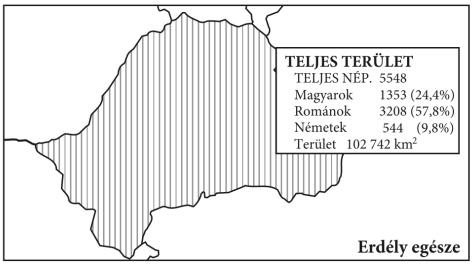

Román népszámlálás, 1930
Nemzetiségi megoszlás
Adatok ezer főben

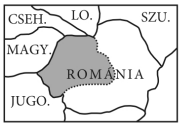

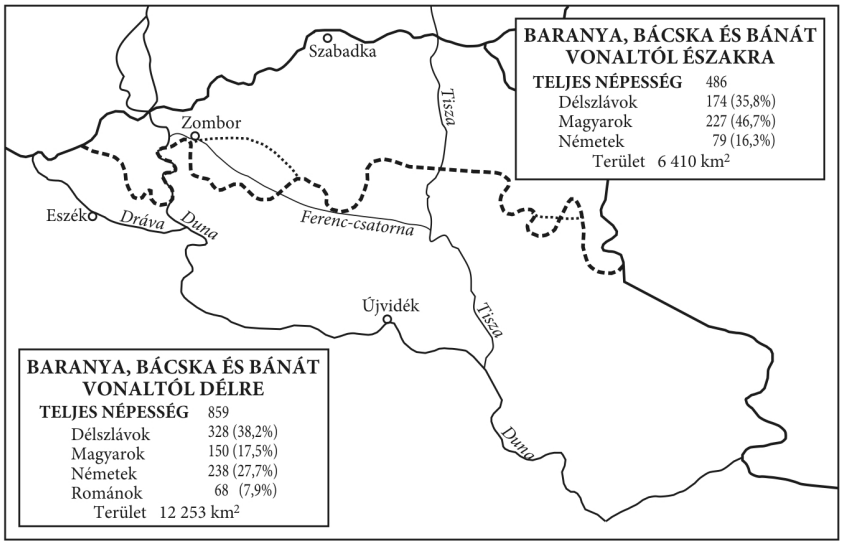

Jugoszláv népszámlálás, 1921
Anyanyelvi megoszlás
Adatok ezer főben

csatorna magasságában húzódó – osztóvonalban állapodtak meg, amelytől északra, tehát a Magyarországhoz tartozó területen közel 500 ezer fő élt. A terület nagysága 6 ezer km², a magyarok aránya pedig 47% volt.[6]

A brit béke-előkészítő bizottság az amerikaihoz nagyon hasonló határjavaslatokat dolgozott ki. A szlovák–magyar határszakaszra vonatkozó előterjesztésük még túl is ment az amerikai elképzeléseken, s lényegében az 1938-as első bécsi döntés nyomvonalának felelt meg. Délen viszont bizonytalankodtak, s nem jelöltek ki pontos határvonalat. Erdély jövőjének valamennyire is megnyugtató rendezését „az egész térség messzemenően legbonyolultabb problémájának" tartották. A mérlegelt lehetőségek közül „leginkább reményteljesnek" az tűnt számukra, ha Erdély önálló politikai egységként a tervezett dunai vagy keleteurópai államszövetségnek vált volna egyik tagállamává. A német és az orosz nyelvterület közötti konföderáció gondolata az amerikai elképzeléseknek is integráns részét képezte.[7]

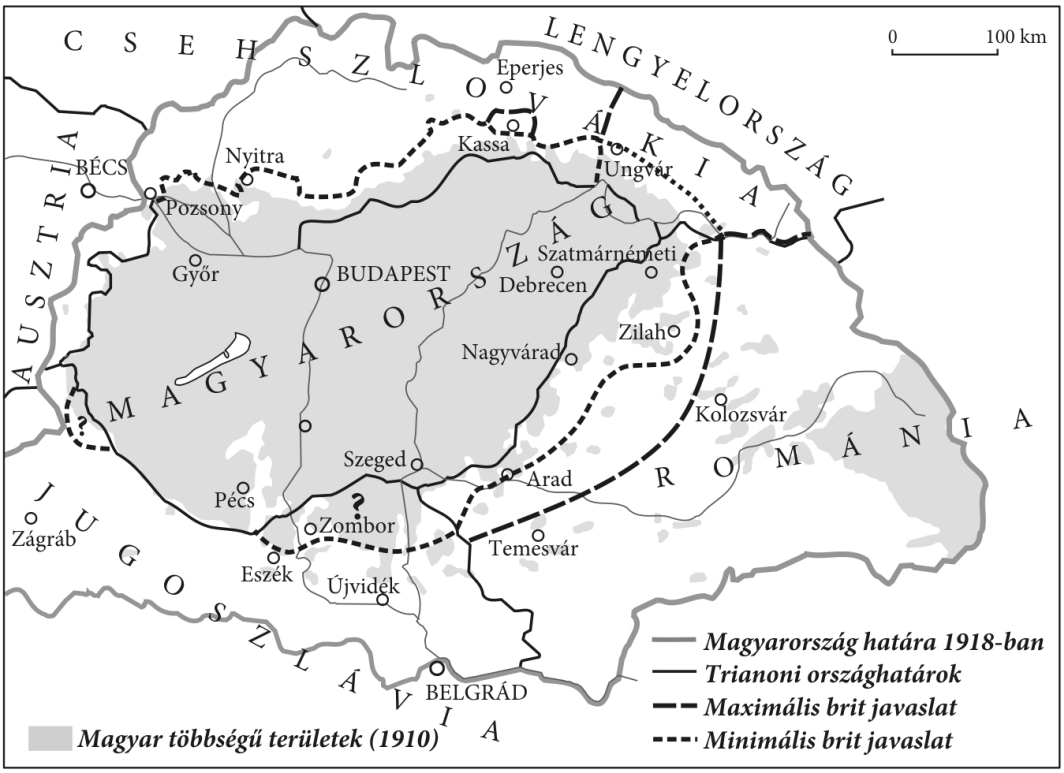

Eltérően az amerikai és a brit elképzelésektől, amelyek távoli és közvetlenül érdektelen megfigyelők jóindulatú vízióiként foghatók fel, a szovjet álláspont a térséggel közvetlen érintkezésben álló nagyhatalom évszázadok óta expanzív stratégiai érdekeit tükrözte. Ezekből a stratégiai érdekekből következett, hogy a Szovjetunió minden nyugati határai mellett létrejövő életerős és esetleg angolszász befolyás alá kerülő államszövetséget maga ellen irányulónak tekintett, és következetesen elvetett. Ez az elgondolás ezért

1944-re Washingtonban és Londonban is a szép és érdekükben álló, de megvalósíthatatlan tervek süllyesztőjébe került.

A területi kérdéseket illetően Nyugaton Sztálin minimálisan a német támadás előtti, tehát nagyjából a régi és az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumban is elismert orosz birodalmi határok elérésére törekedett. Ezt már 1941 decemberében szövetségesei tudomására hozta. A későbbiekben ez a sáv további területekkel – így például Kelet-Poroszország egy részével és az 1939-től Magyarországhoz tartozó Kárpátaljával – egészült ki. A magyar határokat illetően a szovjet vezetés általában véve a trianoni status quo helyreállítására törekedett. Ezt többnyire Magyarország háborús szerepével, vagyis azzal indokolták, hogy 1941. június 26-tól – a szovjet figyelmeztetés és a Romániával szembeni magyar területi igények jogosságának elismerése ellenére – magyar csapatok is harcoltak a keleti fronton. Nyilvánvaló azonban, hogy Erdély esetében emellett Románia kompenzálásának a szándéka is fontos szerepet játszott Moszkva véleményének alakulásában. Besszarábiát, amely a szovjet területi célok minimumához tartozott, s amelyet az 1941-es szovjet visszavonulás után Románia német jóváhagyással reintegrált, Sztálin feltétlenül vissza akarta kapni. A szovjet vezetés ezért úgy gondolta, hogy Besszarábia elvesztéséért Romániát Erdéllyel vagy annak nagyobb részével kárpótolja. Észak-Erdély Romániához történő visszacsatolásának alternatívájaként azonban a szovjet béke-előkészítő bizottság szakértői körében is felmerült egy független erdélyi állam létrehozásának a lehetősége. Cinikus módon azt feltételezték, hogy a független Erdély „a viszály gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között", s így nem maradhatna fenn „valamelyik szomszédja állandó pártfogása nélkül, ez jelen esetben a Szovjetunió lenne. […] Az új állam feletti ellenőrzés lehetőséget adna – folytatódik a memorandum –, hogy nyomást gyakoroljunk mind Magyarországra, mind pedig Romániára, és megakadályozná, hogy e két állam velünk szemben ellenséges nemzetközi kombinációkban vegyen részt."[8] Az Erdéllyel kapcsolatos „bizonytalankodásnak" 1944 nyarára vége szakadt. Az augusztus 23-ai sikeres román átállást követően, 1944. augusztus 31-én készült előterjesztésében Maxim Litvinov helyettes külügyi népbiztos már így fogalmazott: „A terv nagyjából az, hogy Magyarország határai maradjanak abban az állapotban, ahogyan azokat a trianoni békeszerződés megállapította. […] A magyar–román határ megállapításkor abból indulunk ki, hogy Erdélyt teljes egészében Románia kapja meg."[9]

Moszkva azt szerette volna, ha Erdély kérdésében már a háború alatt döntés születik, s a román fegyverszüneti egyezménybe bele is foglalják, hogy Besszarábia elvesztése fejében a háború után Románia visszakapja „Erdélyt vagy annak nagyobb részét". A brit és az amerikai ellenállás miatt ez azonban csak azzal a megszorítással került az 1944. szeptember 12-én aláírt egyezménybe, hogy a „békekonferencia döntésétől függően".[10] A csehszlovák–magyar és a jugoszláv–magyar határ kérdésében a brit és az amerikai kormány hasonló ellenállást nem fejtett ki, hanem szakértőik korábbi javaslatai ellenére elfogadták a trianoni határok visszaállításának az álláspontjára helyezkedő szovjet megközelítést. Ebben elsősorban Magyarország kitartása játszott szerepet a náci Németország oldalán, amely nemcsak a jugoszláv partizánok tevékenységével állt éles ellentétben, hanem a szlovákokéval is, akik 1944 augusztusában németellenes felkelést robbantottak ki, s a románokéval is, akik augusztus 23-án megnyitották a frontot a szovjet Vörös Hadsereg előtt. Mindezt betetőzte a sikertelen októberi magyar kiugrási kísérlet, amely után a Szálasi irányítása alá került magyar hadsereg Hitler akaratának engedelmeskedve 1945

áprilisáig folytatta a céltalan és immár teljesen értelmetlen ellenállást a szovjet Vörös Hadsereggel és szövetségeseivel szemben.

A győztes nagyhatalmak 1944 végére kikristályosodott álláspontjáról az új magyar kormány nem rendelkezett pontos információkkal. Gyöngyösi János, az új magyar külügyminiszter ezért párt- és munkatársaival együtt azt gondolta, hogy van értelme jól felkészülni a béketárgyalásokra. Ennek szervezése és operatív irányítása Kertész István feladata lett, aki már 1943–44-ben, a Kállay-kormány megbízásából is látott el hasonló feladatot. A békeelőkészítő osztály külügyminisztériumi státuson lévő munkatársainak a száma 1946-ban 20 fő körül mozgott, a külső szakértők száma pedig meghaladta a százat.[11]

Eközben a pártok is számos vitát rendeztek a kívánatos békecélokról, sőt a sajtó hasábjain is élénk diskurzus folyt. Ezeknek a vitáknak az lett az egyik legfontosabb eredménye, hogy Erdély kérdésében 1946 tavaszára konszenzusra jutottak. Az ekkor elfogadott kormányhatározat maximálisan 22 ezer, minimálisan 11 ezer 800 km²-es partiumi sáv visszakövetelését irányozta elő.[12] Egyetértés alakult ki a pártok között abban is, hogy Jugoszláviával szemben értelmetlen lenne területi követelésekkel fellépni. A határ menti szlovák területek jövőjével kapcsolatban azonban továbbra is ellentét feszült a pártok között. Az 1946. március 6-ai pártközi értekezleten a kisgazda Auer Pál és a parasztpárti Farkas Ferenc egyaránt a „kompakt magyar többségű vidékek" visszakövetelését javasolta, míg a kommunisták és a szociáldemokraták képviselői hallani sem akartak erről.[13]

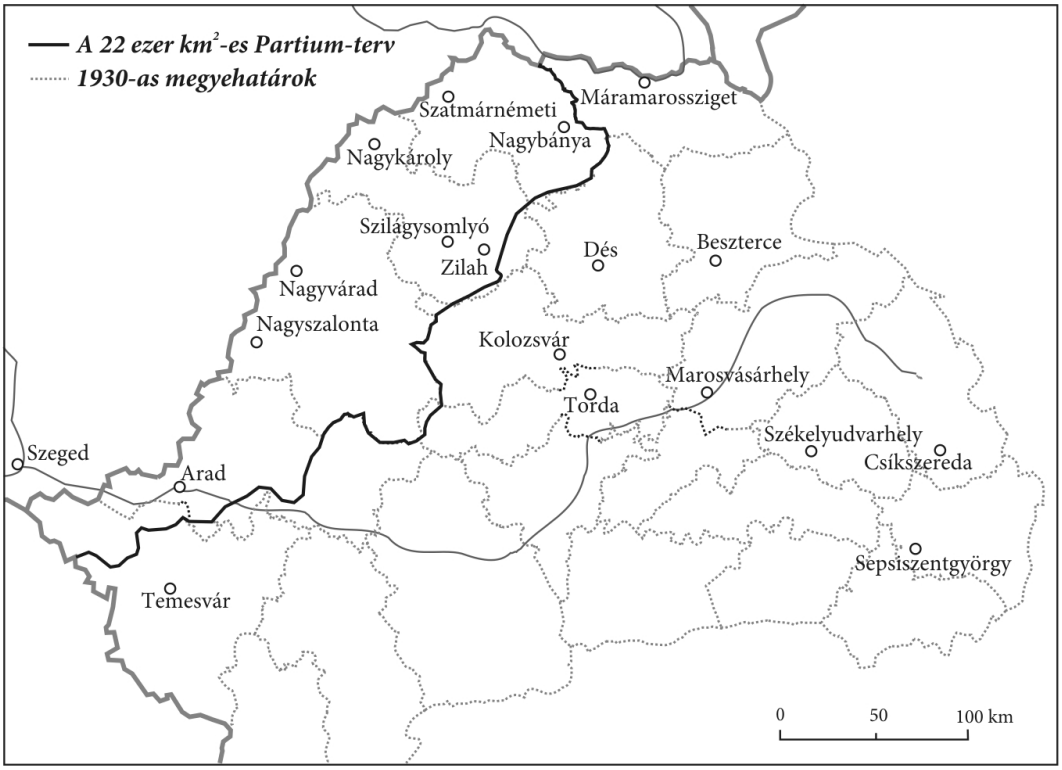

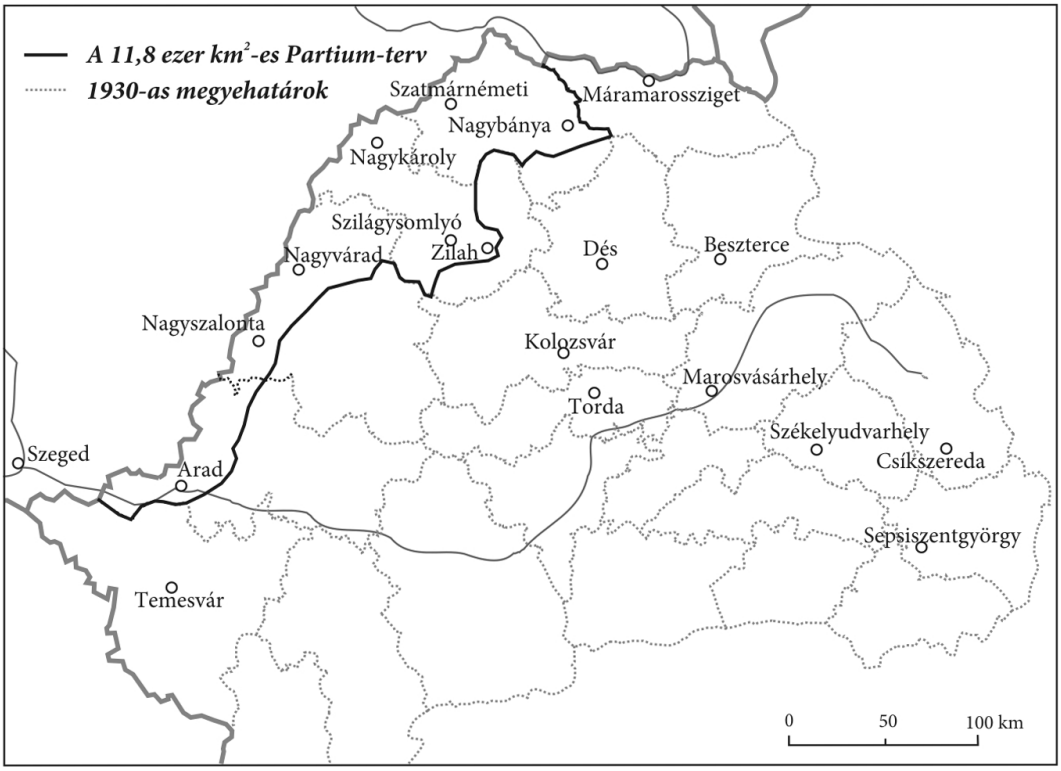

A szlovák–magyar határral kapcsolatos magyar álláspont kialakítását nehezítette, hogy az emigrációjából visszatért és ismét elnökké választott Edvard Beneš a homogén csehszlovák nemzetállam megteremtésének céljától vezérelve nemcsak a németektől, hanem a magyaroktól is meg akart szabadulni. A kisgazdák és a parasztpártiak válasza erre az volt, hogy Magyarország fogadja a szlovákiai magyarokat, de csak területtel együtt, s ha a csehszlovák politika erre nem hajlandó, akkor hagyjon fel a magyarüldözéssel, és adja fel homogenizációs tervét. A kommunisták és a szociáldemokraták azonban – lényegében a szovjet álláspontnak megfelelően – ezt is elfogadhatatlan „kardcsörtetésnek" tartották.[14]

A magyarországi béke-előkészületekkel párhuzamosan 1945 nyarán a nagyhatalmak is hozzáláttak a legyőzött államokkal kötendő békeszerződések előkészítéséhez. A potsdami konferencia határozata értelmében ez a munka a győztes nagyhatalmak és Franciaország külügyminisztereiből álló testületre (Külügyminiszterek Tanácsa) hárult. A Magyarországgal kötendő békeszerződés tervezetét először 1945. szeptember 20-i ülésükön tárgyalták meg. Ezen vita nélkül elfogadták, hogy osztrák–magyar, jugoszláv–magyar és csehszlovák–magyar viszonylatban az 1938 előtti határok állnak helyre. Ernest Bevin brit és James Byrnes amerikai külügyminiszter ugyanakkor azt javasolta, hogy a román–magyar határ ügyét, vagyis azt, hogy Erdély egésze vagy nagyobbik fele kerüljön-e

Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kellene eldönteni. Az amerikai–brit javaslatot – az 1919–1920-as magyarellenes francia álláspont önkritikájának jeleként – ezúttal a francia külügyminiszter (Georges Bidault) is támogatta. A szovjet képviselő, Vjacseszláv Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos viszont – minden elképzelhető érvre, így a nyugati szövetségesek 1919–1920-as döntéseire is hivatkozva – makacsul ellenállt a Trianonban megállapított román–magyar határ akárcsak jelképes módosításának is. A vita befejező szakaszában Bidault megváltoztatta véleményét, és Molotov érvelését elfogadva, a továbbiakban a szovjeteket támogatta. Bevin ugyanakkor hallgatott, s így az ülés végén már csak egyedül Byrnes ragaszkodott egy körülbelül 3 ezer négyzetmérföldnyi, azaz 7,5 ezer km^2-nyi határ menti sáv visszaadásához. Ezen a területen mintegy félmillió magyar élt.[15]

Döntés Londonban nem született, ezért a kérdést a külügyminiszter-helyettesek elé utalták. A helyettesek 1946. április 16-án ültek össze ugyancsak Londonban. A közbeeső időben a Szovjetunió legfelsőbb vezetése megerősítette, hogy „ragaszkodni kell a szovjet delegáció azon álláspontjához, hogy egész Erdélyt adják át Romániának". Mérlegelve a Szovjetunió eltökéltségét, erre az időre Nagy-Britannia is feladta szeptemberben képviselt álláspontját, és beletörődött abba, hogy egész Erdély visszakerül Romániához.[16]

A franciák és az angolok támogatását elveszítve, s ugyanakkor a szovjetekkel való „felesleges" konfrontációkat is kerülni akarván, 1946 tavaszára az amerikaiak eltökéltsége is mérséklődött. Annyit azonban még mindig szerettek volna elérni, hogy a román és a magyar kormány „közvetlenül tárgyaljanak egymással a határ olyan kiigazításáról, amely lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élők számát". A szovjet delegátus azonban ezt is elutasította. A végső döntés a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-ei ülésén született meg. Ez így hangzott: „Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés ezennel semmisnek és érvénytelennek nyilvánítjuk. Ezzel helyreállt a Románia és Magyarország között 1938. január 1-ével érvényes határ." Vagyis teljes mértékben a szovjet álláspont diadalmaskodott.[17]

A külügyminiszterek és helyetteseik vitái a nyilvánosság kizárásával zajlottak. A különböző álláspontokról így sem a magyar közvélemény, sem a magyar kormány nem értesült. Budapesten ezért – mint 1918–1919-ben – ismét azt hitték, hogy van értelme az alapos béke-előkészítésnek és ezzel összefüggésben a döntéseket hozó nagyhatalmaknál való „lobbizásnak". 1946 márciusa és júniusa között ezért Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével Moszkvába, Washingtonba, Londonba és Párizsba egyaránt magyar delegációk látogattak.

Moszkvában 1946. április 9–18-án tárgyalt a magyar küldöttség. Az addigra elfogadott kormányálláspontnak megfelelően a delegáció egy maximális és egy minimális határrevíziós javaslatot vitt magával. A maximális 22 ezer, a minimális 11 800 négyzetkilométer visszacsatolását tartalmazta Romániától. A kisebb területen a magyarok enyhe többséget képeztek 421 ezer románnal szemben, a nagyobb sávban élő több mint 1,5 millió emberből azonban csak mintegy félmillió tartozott a magyarsághoz. A szovjet vezetők szívélyesen fogadták a magyar küldöttséget. Sztálin – szemforgató módon – még azt sem ellenezte, hogy a béketárgyalásokon Magyarország felvesse a román–magyar határ módosításának kérdését. Ehhez kapcsolódva Molotov ugyanakkor a románokkal való kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel a magyarokat. Arról, hogy a békekonferencia előkészítő fórumain mi volt, és mi a szovjet álláspont, sem Sztálin, sem Molotov nem tett említést. A magyar delegáció tagjaiban így tévesen olyan elképzelés alakult ki, hogy

a Szovjetunió nem ellenzi, sőt talán még támogatja is a Romániával szembeni magyar területi igényeket.[18]

Nagy Ferenc és minisztereinek következő útja Washingtonba vezetett, ahová június 8-án érkeztek. A fogadtatás itt is rendkívül szívélyes volt, ám ugyanakkor őszintébb is. Nagy az amerikai politikusokkal folytatott eszmecseréi során bizonyosodott meg arról, hogy a szovjetek félrevezették, vagy legalábbis hagyták, hogy illúziók alakuljanak ki benne a határokat illetően. Byrnes amerikai külügyminiszter ekkor közölte vele, hogy „A Szovjetunió akaratából történt a május 7-ei párizsi döntés", s hogy „Magyarország és Románia kérdésének kulcsa a Szovjetunió kezében van". „Ha a Szovjet vállalkoznék arra – tette hozzá ehhez –, hogy felveti még egyszer az erdélyi kérdést, Amerika készséggel támogatná Magyarország kívánságait." Ismerve a szovjet kormány valódi álláspontját más szavakkal ez annyit jelentett, hogy az Erdély-dosszié Washingtonban le van zárva; Románia és Magyarország között a trianoni határok állnak helyre.[19]

Londonban – 1946. június 21–22-én – Clement R. Attlee munkáspárti miniszterelnökkel és a Foreign Office vezetőivel tárgyalt a magyar küldöttség. A fogadtatás hasonló volt a washingtonihoz. Vagyis a magyar delegáció minden olyan területi vagy kisebbségvédelmi felvetése, amelyhez a britek támogatását kérte, elutasításban részesült. Ehelyett mindegyik brit diplomata a szomszédokkal való békés megegyezés és gazdasági kooperáció fontosságára, illetve a határok „spiritualizálódásának" a perspektívájára hívta fel a figyelmet.[20]

A Külügyminiszterek Tanácsa által kidolgozott és elfogadott szerződéstervezetek véglegesítése a békekonferenciára várt. Ez 1946. július 29-én kezdte meg munkáját Párizsban.

Gyöngyösi János első meghallgatására az augusztus 14-ei plenáris ülésen került sor. Beszédének bevezetőjében a magyar külügyminiszter reményét fejezte ki, hogy a most készülő béke igazságosabb és ezért tartósabb lesz a 26 évvel korábbinál. Ezután felhívta a figyelmet arra, hogy egy új, demokratikus Magyarország képviselőjeként jelent meg a konferencia színe előtt. Egy olyan rendszer képviselőjeként, amely az 1848-as és 1918-as demokratikus törekvések, nem pedig a két világháború közötti és a II. világháború alatti németbarát, „agresszív" és „revizionista" politika örökösének tartja magát, s intézkedéseivel ennek szellemében is cselekszik. A román–magyar határról szólva ismertette a magyar kormány által igazságos megoldásnak tartott 22 ezer km²-es követelést. A csehszlovák–magyar viszonyról szólva felemlítette a szlovákiai magyarok elleni súlyos retorziókat. A 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésére vonatkozó prágai elképzelést erkölcsi, politikai és gazdasági okokból egyaránt elfogadhatatlannak nevezte. Ha a csehszlovák kormány – szögezte le – „mindenképpen meg akarna szabadulni a magyar kisebbségtől, akkor a magyar kormánynak ragaszkodnia kellene ahhoz az elvhez, hogy a népnek joga van a földhöz, amelyen él".[21]

A bizottsági tárgyalások augusztus végétől október elejéig tartottak. A Romániával szemben támasztott területi követelését a magyar delegáció ezek során 4 ezer négyzetkilométerre redukálta. Ezt sem támogatta azonban egyik nagyhatalom sem. Mindegyik kitartott a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-ei döntése mellett, és egyikük sem óhajtott ebben az ügyben új vitát nyitni.[22]

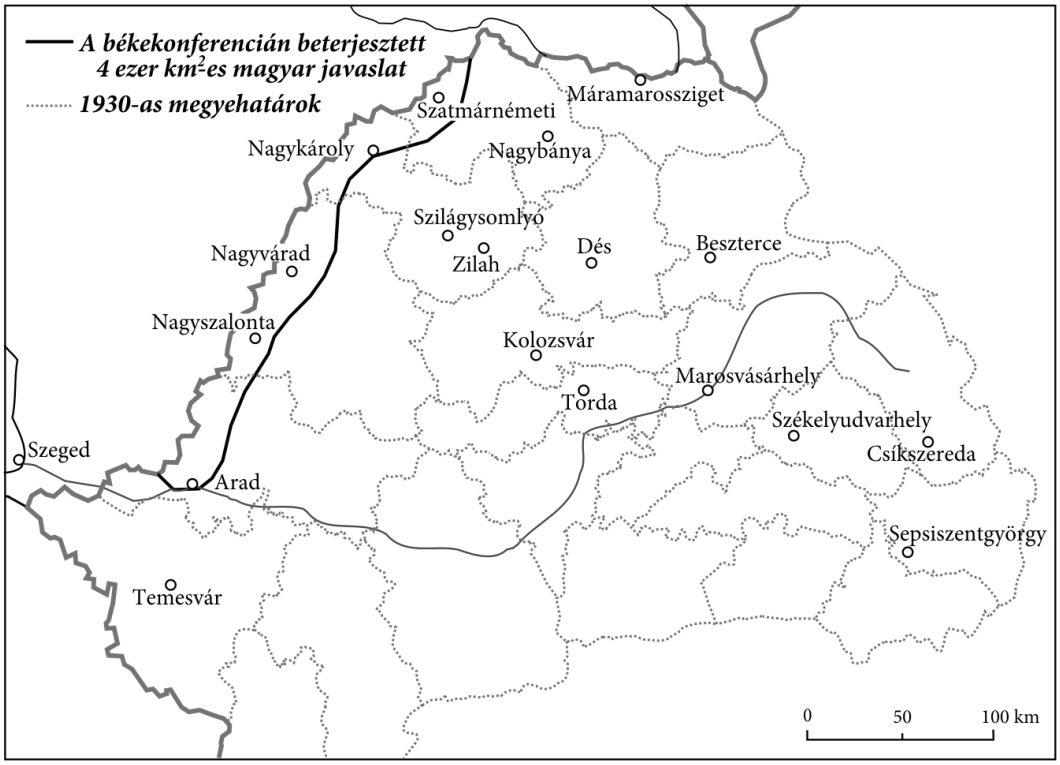

A román–magyar határ megállapítása mellett a békekonferencia a csehszlovák– magyar lakosságcsere, illetve a csehszlovák–magyar határ esetleges módosításával is foglalkozott. Ezt azonban nem a magyar, hanem a csehszlovák békedelegáció kezdeményezte. A Prága által kért 5 falu helyett 3-at ítélt meg Csehszlovákiának összesen 43 négyzetkilométernyi területtel. Ettől eltekintve a békeszerződés az 1920-as magyar határokat állította helyre. A csehszlovákhoz hasonló igényekkel a jugoszláv delegáció is előállt. Belgrád mintegy 40 ezer magyar és ugyanennyi délszláv „cseréjét" javasolta. Bár Magyarország ezt elvileg elfogadta, a későbbiekben mégis lekerült a napirendről.

A magyar kormány 1947. január elején kapta meg a békeszerződés végleges szövegét, és a Minisztertanács január 10-én, 17-én és 24-én vitatta meg elfogadását. Az aláírás megtagadása a kormány részéről nem merült fel. Mivel a szerződés a nagyhatalmak pecsétjével Magyarország beleegyezése nélkül is érvénybe lépett, ennek egyébként is csak jelképes jelentősége lett volna.

Sebestény Pál külügyi államtitkár és Pődör László kabinetfőnök kíséretében Gyöngyösi János február 6-án utazott el Párizsba. A győztesek mind az öt vesztes állammal február 10-én, hétfőn írták alá a békeszerződést.

Bár a békeszerződés kölcsönös ratifikálása és így törvényerőre emelkedése még hátravolt, az okmány párizsi aláírása a legtöbb magyar ember szemében véglegesítette a trianoni határok helyreállítását és a magyar kulturális közösség jelentős részének újólagos

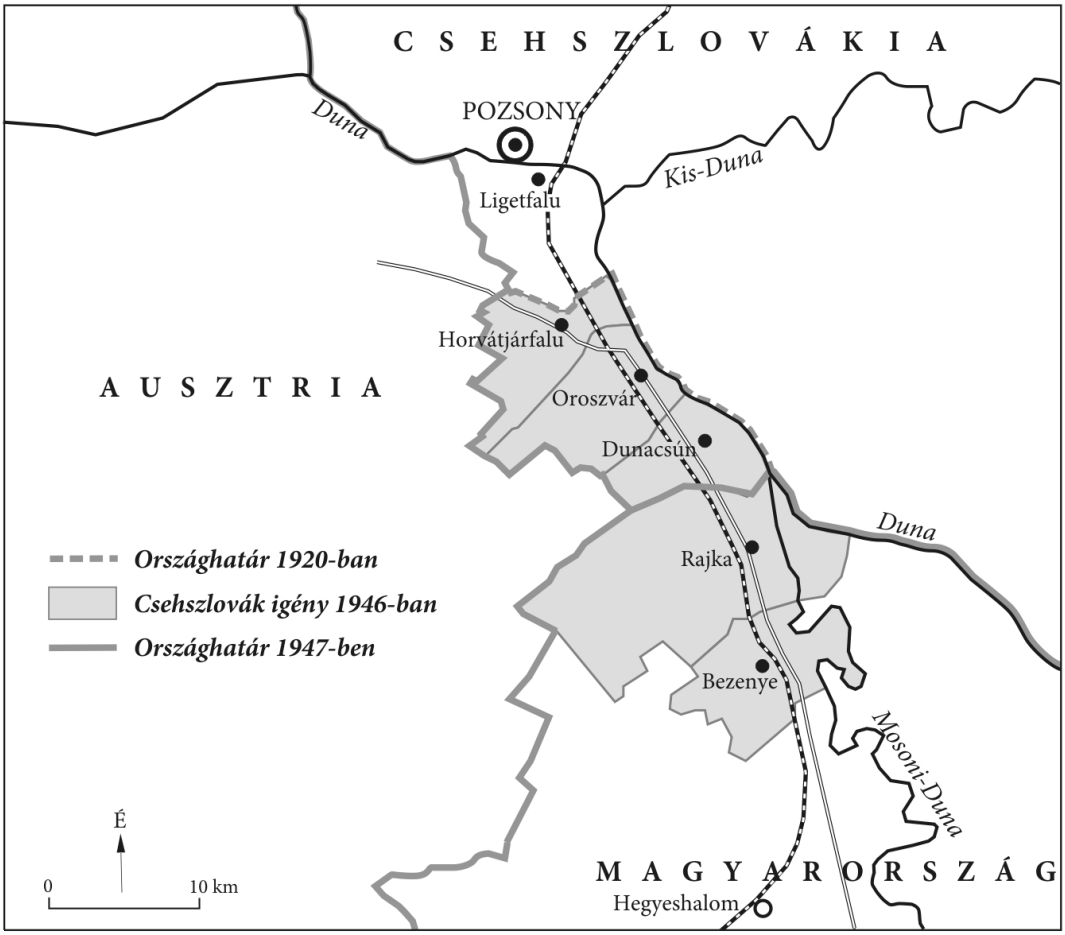

kisebbségi állampolgárrá válását. A politikailag tudatos magyarok túlnyomó többségének körében ez a határ mindkét oldalán szomorúságot és keserűséget váltott ki. Olyasfajta demonstratív tiltakozásokra és tömegmegmozdulásokra, mint 1920. június 4-én, a trianoni békeszerződés aláírásának a napján, mindazonáltal nem került sor. A nemzetgyűlés nem tartott rendkívüli ülést, a kormány nem rendelt el munkaszüneti vagy országos gyásznapot, nem lobogózták fel fekete zászlókkal a középületeket, nem tartottak gyászmiséket. A némaságot egyetlen esemény törte meg. A szerződés aláírásával nagyjából egy időben Mindszenty József ünnepi szertartás keretében könyörgést tartott a Bazilikában. A sajtótudósítás szerint amikor felcsendült az ének – *Hol vagy, István király, / Téged magyar kíván* – „hangos zokogás tört fel a templomban lévők és a térre kiszorultak soraiból”.[23] A magyar társadalom ezekben a napokban szembesült azzal a ténnyel, hogy nemcsak az integrális vagy optimális revízió irreális és elérhetetlen, hanem az etnikai revízió, illetve a méltányos kiegyezés is. Ez sokakat késztetett addigi revíziós álláspontjuk újragondolására. Ezek közül legnagyobb jelentősége Szekfű Gyula pálfordu-

lásának volt. A két világháború közötti történész-ideológus – 1945 októberétől Magyarország moszkvai követe – 1947-es könyvében így írt: „Ezek után pedig egyszer s mindenkorra el kell némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának", s a szomszédos államokkal szemben Magyarországnak a továbbiakban csak „egyetlen kívánsága" lehet: „a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük."[24]

A békeszerződés 1947. február 10-ei aláírásával, majd 1947. július 16-ai nemzetgyűlési elfogadásával (XVIII. tc.) és kölcsönös ratifikálásával Magyarország nemzetközi jogi szempontból visszanyerte szuverenitását, és elvileg a független államok sorába lépett. A valóságban azonban ennek éppen az ellenkezője történt. Az Ausztriával való összeköttetés biztosítására hivatkozva nemcsak jelentős szovjet csapatkontingensek maradtak Magyarországon, hanem a szovjetizálás folyamata is felgyorsult. Ez az átalakulási folyamat a szovjet mintájú alkotmány 1949-es elfogadásával zárult le. A következő 40 évben Magyarország szomszédjaival együtt a Szovjetunió szoros ellenőrzése alatt állt, amely a magyar kisebbségekkel és magával a párizsi békeszerződéssel kapcsolatos – elhallgatásokkal és torzításokkal teli – beszédmódot és cselekvési lehetőségeket is meghatározta. A téma történeti kutatása ezért csak az 1980-as években indulhatott meg, és csak a rendszerváltás után vett nagyobb lendületet.

JEGYZETEK

1. Fogarasi Zoltán*: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságok szerint 1941-ben.* Statisztikai Szemle 1944. 1–28. és Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 19129–1945*. Kossuth Kiadó, Bp., 1988.[3] 186–55; Az újabb irodalomból lásd még Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris, Bp., 2002.; L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002. és A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 153–179.
2. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2000. 332.
3. Az egyes pártok külpolitikai programjait közli *Trianon*. Szerk. Zeidler Miklós. Osiris, Bp., 2003. 334–336.
4. A memorandumokat közli *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Szerk. Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1978. 118–134. és 190–218.
5. Uo. 217.
6. *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944*. Szerk. Romsics Ignác. Typovent, Gödöllő, 1992.
7. Pax *Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943*. Szerk. Bán D. András. Osiris, Bp., 1996.
8. Zeidler Miklós – L. Balogh Béni: *Az „Erdély-kérdés" a magyar—szovjet külkapcsolatokban*. 2000. 2002. 3. sz. 41–68.
9. Vida István: *A Szovjetunió és a magyar békeszerződés előkészítése. Külpolitika* 1997. 3. sz. 82–84.
10. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic papers 1944. Vol. IV. Europe*. USGPO, Washington D. C., 1966. 170–180.
11. Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947*. Szerk. Gyarmati György. Európa, História, Bp., 1995. 144–148.
12. *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. A. köt. 1946. február 5. – 1946. július 19*. Szerk. Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2033. 466–472.
13. *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*. Szerk. Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin. Napvilág Kiadó, Bp., 2003. 113–115.
14. Karel Kaplan: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993. és Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig, 1945–1948*. Kalligram, Pozsony, 2007.
15. *Documents on British Policy Overseas*. Ed. by Butler, R., Pelly, M. E. First Series. Vol. II. 258-260. London, 1985. – A jegyzőkönyvet magyar fordításban közli *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* i. m. I. 424–425.

16. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1946*. II. Council of Foreign Ministers. USGPO, Washington, D.C., 1970. 259–261. Vö. Fülöp Mihály: *Befejezetlen béke*. Héttorony, Bp., é. n. 100–105. és 110.
17. *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* i. m. I. 467–468.
18. Gyöngyösi János: *A moszkvai út.* Új Magyarország 1946. Húsvét (II. évf. 16. sz.)
19. Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Szerk. Antal László. I. Európa, História, Bp., 1990. 295–308.
20. Public Record Office, London. Foreign Office 371/59024. R. 8085/1266/21. és 371/59025. sz. n.
21. A beszédet közli Kertész István: i. m. 555–569.
22. John C. Campbell: *The European Territorial Settlement.* Foreign Affairs October 1947. Vol. 26. No. 1. 212.
23. A tudósítást közli *Sorsdöntések*. Szerk. Gerő András. Göncöl Kiadó, Bp., é. n. 321.
24. Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Gondolat [Hasonmás kiadás], Bp., 1983. 69. és 203.

SZEGHY-GAYER VERONIKA

DÉL-SZLOVÁKIAI MAGYAR KÖZALKALMAZOTTAK A VÁLTOZÓ VILÁGBAN – KASSAI ESETTANULMÁNY A SZEMÉLYI KONTINUITÁS KÉRDÉSÉRŐL, 1938–1948

Dél-Szlovákia, máshol Dél-Felvidék,[1] a szlovák történetírásban „arbitrázs terület", míg a nemzetközi szakirodalomban főként szlovák–magyar határvidékként[2] jelölt régió első bécsi döntést követő évtizedének társadalomtörténete, s ezen belül is a közalkalmazottak kérdésének feldolgozása a mai napig egyik nagy adóssága a történetírásnak. Néhány évvel ezelőtt Simon Attila ún. magyar időket, vagyis az 1938 és 1945 között eltelt időszakot tárgyaló munkájában érintette az 1938-ban Magyarországhoz visszacsatolt terület magyar államigazgatásba történt reintegrációjának kérdését.[3] Ehhez képest az elmúlt mintegy két évtized historiográfiája mára viszonylag alaposan feltárta a csehszlovákiai magyar kisebbséget 1945 után ért jogfosztások és kényszerkitelepítések rövid és hosszú távú következményeit a nagypolitikától a helytörténetig. Kevésbé gyakoriak azonban az „egyszerű" közalkalmazott helyzetét és stratégiát feltáró mikrotörténeti megközelítések, amelyek nem a kényszermigrációt elszenvedő, vagyonától és/vagy állampolgárságától megfosztott magyarok megpróbáltatásait tárják fel, hanem a folytonosság, a helyben maradás, az alkalmazkodás példázatait kísérlik meg rekonstruálni.

Jelen tanulmány Kassa példáján, levéltári és magángyűjteményben található iratok révén vizsgálja a magát magyar nemzetiségűnek valló közalkalmazottak helyzetét az 1938 és 1948 közti rendszerváltások időszakában, különös tekintettel a személyi kontinuitás kérdésére. Két közalkalmazotti életpályát tárok fel, Valkay Lajos városi tanácsos és Lengyel Mátyás középiskolai tanár személyes történetét. Valkay mintegy fél évszázadon át, 1913 és 1959 között játszott kulcsszerepet Kassa város közigazgatásának működtetésében, azt a három évet leszámítva, amelyet szovjet kényszermunkatáborban volt kénytelen tölteni, míg a gépészmérnök végzettségű Lengyel Mátyás 1923 és 1953 között a kassai Felső Ipariskola[4] tanára, 1938–39-ben rövid ideig igazgatóhelyettese volt.

Történetük nemcsak önmagában érdekes, hanem a személyi folytonosság államfordulatokon átívelő módozataira, a magyar hivatalnok és értelmiségi túlélési stratégiáinak sokszínűségére is rámutat. Patrícia Fogelová legújabb kutatásaiban éppen a második vi-

A tanulmány a *Verejní zamestnanci v meniacich sa režimoch na území Slovenska, 1900–1950* elnevezésű, 2/0077/22 számú VEGA-projekt keretében készült el.

lágháború után is szolgálatban hagyott régi közalkalmazottak karrierpálya-típusait veszi górcső alá, megállapítva, hogy a háború utáni szakemberhiány fontos szerepet játszott az 1945 előtti hivatalnokgárda városi adminisztrációba történő integrálásában.[5] Mindez ugyanakkor a helyi politikai elitre nem érvényes. Miután a nyilas városvezetés Pozsonyon keresztül Nyugatra menekült, Kassa törvényhatósági bizottságának helyben maradt tagjaira szovjet kényszermunkatáborokba hurcolás, népbírósági per és/vagy kitelepítés várt. A város vezetését a Szlovák Nemzeti Tanács által kinevezett Városi Közigazgatási Bizottság vette át, amelynek egyetlen magyar nemzetiségű tagja sem volt. Mindezek következtében az 1945 előtti helyi politikai elit szinte teljesen kicserélődött.[6]

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy a pályájukat 1938 előtt kezdő két közalkalmazott miként élte meg az első bécsi döntést, majd a második világháborút követő igazolási eljárások időszakát? A tanulmány első felében az igazolási eljárások kérdését vizsgálom, hiszen az egyes államfordulatokat követően ezen kellett átesnie minden közalkalmazottnak, aki a helyén kívánt maradni, sőt ehhez volt kötve a nyugdíjjogosultság vagy bármilyen szociális alapú támogatás is. Ezt követően a két életpálya sajátosságaival és szélesebb társadalomtörténeti tanulságaival foglalkozom.

IGAZOLÁSI ELJÁRÁSOK AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A nagyrészt 1939-ben, majd 1945–46 folyamán lezajló, dél-szlovákiai közalkalmazottakat érintő igazolási eljárások két egymástól gyökeresen eltérő ideológia és korszellem, s az ezeknek megfelelő magyar, illetve (cseh)szlovák nacionalizmus keretében valósultak meg. Míg az első bécsi döntést követően az igazolási eljárások egyik célja a húsz évet kisebbségben átélt magyarok helyzetbe hozása, valamint kárpótlása volt,[7] a második világháborút követően ezek az eljárások a német és magyar kisebbség megbüntetésének egyik eszközévé váltak.

Az első bécsi döntés után a közalkalmazott magyar nemzethez való hűségét, valamint a politikai megbízhatóságot mérték fel. Döntőnek bizonyult, ha az illető tagja volt valamelyik csehszlovákiai ellenzéki magyar pártnak, míg ennek hiányában felértékelődött a kisebbségi egyesületekben való tagság, továbbá ha az illető gyermekét magyar iskolába íratta, illetve ha a magyarsága miatt valamilyen (vélt) sérelem érte Csehszlovákiában, például közalkalmazottként állásából elbocsátották. Nem magyar nemzetiségűek esetében a magyar nemzethez való lojalitás bizonyítása vált elsődleges kérdéssé. 1945-ben fordult a kocka. A Szlovák Nemzeti Tanács 1945/99. számú rendelete alapján 1945. július 31-i hatállyal a német és magyar nemzetiségű közalkalmazottakat azonnal elbocsátották, s ők csak bizonyos kivétellel maradhattak állásukban, vagyis a korábbi magyar eljáráshoz képest jóval diszkriminatívabb szempontok kerültek előtérbe. A Városi Közigazgatási Bizottság ülésein Kassa, illetve a közhivatalok „magyaroktól és kollaboránsoktól való megtisztítását" jelölték meg az igazolások elsődleges céljaként.[8]

Mindkét korszakban visszaélések sorozata és nagymértékű korrupció jellemezte a kassai igazolások lefolyását, melyek során gyakran nemcsak az igazolandó személy múltbeli magatartása, hanem kapcsolatrendszere, valamint rosszakaróinak, politikai ellenfeleinek a közbenjárása döntötte el az ügyet. Számos, Kassa Város Levéltárában fenn-

maradt kérvényt idézhetnék erre példaként, ezek összehasonlító elemzése azonban túlfeszítené jelen tanulmány kereteit. Kutatások hiányában azt is nehéz megállapítani, hogy Valkay Lajos és Lengyel Mátyás mellett hány közalkalmazottat érintett mindkét eljárás, kik voltak azok, akik mindvégig a helyükön tudtak maradni, hiszen a vizsgált időszakban jelentős (kényszer)migrációs folyamatok zajlottak le. A közvetlenül a háború után készült statisztikákból csak számadatok olvashatók ki, melyek alapján nem ismert a kontinuitást képviselők pontos aránya. Kassa városa 1938 elején 836 főt foglalkoztatott,[9] s noha ez a szám 1939 júliusára 213-ra csökkent, 1940 végére – részben a trianoni országterületről érkező hivatalnokok, az „anyások" révén – elérte a 353 főt,[10] s a második világháború végéig lényegében nem változott.

A csehszlovák városvezetés 1945. június 30-án 360 főben állapította meg hivatali személyzete számát, de addigra már több mint 50%-ukat (186 fő) elbocsátotta. Közülük mindössze 36-an voltak „anyások". Összehasonlításképpen rendelkezésre áll néhány adat az állami közigazgatás háború utáni személyzetéről. 1945 júniusáig a 387 kassai postai alkalmazottból mindössze 87-en mentek át az igazolási eljáráson, a 262 alap- vagy középiskolai tanár közül pedig 139-en.[11] Ugyanakkor Valkay Lajos esete is jelzi, hogy a háború előtti alkalmazottak igazolási eljárása az 1948-as kommunista hatalomátvétel utáni időszakra is átcsúszhatott, ezért a fenti adatok kiegészítése és pontosítása céljából további kutatások szükségesek.

„A VÁROSNAK SZÜKSÉGE VAN NEVEZETT SZOLGÁLATAIRA" – VALKAY LAJOS VÁROSI TANÁCSOS

Valkay Lajos 1894-ben kassai református család gyermekeként látta meg a napvilágot. Egy 1940-es beadványában „magyar, keresztyén, köznemesi" őseire hivatkozott, akik a 17. században szereztek nemesi címereslevelet.[12] Miután a rozsnyói evangélikus főgimnáziumban leérettségizett, a kassai jogakadémián kezdett tanulni, jog- és államtudományi doktorátusát azonban már 1920-ban, a Csehszlovákiához került Pozsonyban szerezte meg. 18 évesen lépett a város szolgálatába, de 1915 decemberében már az orosz, majd az olasz fronton teljesített szolgálatot. Leszerelését követőn még kinevezték a városi pénztárhoz, s ebben a minőségében érte a csehszlovák katonai megszállás is, az új hivatali esküt azonban csak 1919. augusztus 19-én, a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása és Kassa második csehszlovák katonai megszállása után tette le.

Valkay hivatalnoki karrierje a csehszlovák időszakban ívelt fel látványosan. 1922 májusában a városi árvaszékhez, rá egy évre a városi tanács szociális és kulturális, majd 1925-ben annak szabályozási osztályához nevezték ki. Mintegy 9 évvel az államfordulat után, 1927 decemberében tette le a csehszlovák közalkalmazottak számára kötelező szlovák nyelvvizsgát.[13] Két évre rá megnősült, s Ács Izabellával kötött házasságából egyetlen felnőttkort megélt gyermeke született. Valkay aztán 1934 márciusától közigazgatási biztos, 1937-től főbiztos lett. Egy 1933-as kinevezési kérelmében írta: „A város szolgálatában 1913. január 16-a óta, vagyis több mint 20 éve állok, és azóta feletteseim teljes megelégedésére végzem szolgálatomat."[14] Mindeközben a csehszlovák népszámlálások idején következetesen magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Akkoriban a kassai magyarok mintegy 15%-a dolgozott a csehszlovák állami, valamint a városi közigazga-

tásban.[15] Hivatali teendőin túl egyetlen közösségben, a helyi református gyülekezetben vállalt tisztséget: a presbitérium tagja volt.[16]

Szaktudásából, magyar nemzetiségi önbevallásából következtetve 1938 után feltehetőleg nem ütközött nagyobb akadályba a személyét érintő igazolási eljárás, sőt 1939 januárjában a magyar belügyminiszter őt is törvényhatósági bizottsági tagnak nevezte ki. Egy ekkor tanácsnoki állásra beadott pályázatában saját érdemeit a korban elvárt magyar hazafias szókészlet részleges felhasználásával vázolta fel: „A húszéves megszállás alatt magyarságomat soha meg nem tagadtam, és minden tehetségemmel a jövőben is éppen úgy, mint a múltban mindig szülővárosom érdekeit fogom szolgálni."[17] Ez a mondat kulcs lehet teljes pályafutása megértéséhez, amely számára a város szolgálatát jelentette.

Rövid életrajzát a *Magyar politikai és közigazgatási compass*ban is közölték, ahol semmitmondó félmondatban tettek említést első világháború utáni városi közigazgatási pályájáról: „miután leszerelt, újból elfoglalta a városnál viselt állását".[18] A több mint 700 oldalas életrajzi lexikon, amely az 1938–1945 közötti Magyarország politikai elitjét gyűjtötte egybe, a háború után döntő bizonyítékként szolgált a magyarellenes népbírósági perek során.

Valkay a Magyarország német megszállását követő szűk egy évben, így a nyilas hatalomátvételt követően is kulcsszerepet játszott a városi közigazgatásban. Czuczor István, a Nyilaskeresztes Párt politikai megyevezetője őt nevezte ki a város elnöki ügyosztályának élére,[19] miközben a városházán tömeges letartóztatások kezdődtek.[20] Valkay iktatta október és december között azokat az ügyiratokat is, amelyek a tornai járás főszolgabírájának, Fazekas Józsefnek a polgármesteri teendők ellátásával való megbízatását érintették.[21] A nyilas polgármester bízta meg aztán 1945. január 17-én a városi közigazgatás ügyeinek vezetésével,[22] vagyis ezután Valkay a város első embereként várta a szovjet hadsereg Kassára érkezését.

Miután január 19-én a 4. ukrán front katonái és közbiztonsági szervei a városházát is ellenőrzésük alá vették, a sokat megélt és helyén kitartó magyar hivatalnokot a polgármesteri irodába hívatták, másnap pedig a Szovjetunió területére hurcolták. Családja semmilyen szociális juttatásban nem részesült, időközben reszlovakizált felesége kérelmeit a városvezetés rendre elutasította.[23]

Miközben a volt törvényhatósági bizottság több tagja még 1945 folyamán életét vesztette valamelyik szovjet munkatáborban, az alig 157 centiméter magas, szemüveges Valkay több mint három év kényszermunkát túlélve, 1948. augusztus 24-én tért vissza akkor már a kommunisták által irányított Kassára, s azonnal kérvényt nyújtott be a városhoz. Ekkor lefolytatott igazolási eljárása során a következőket vallotta: „Kassa város vezető tisztviselői közül én voltam az egyetlen, aki a magyar közigazgatás evakuálása során, 1945. január 18-án nem távoztam, hanem a működési helyemen kitartottam, és vártam a felszabadító Vörös Hadsereget. A Vörös Hadsereg biztonsági szervei téves információk következtében tartóztattak le és szállítottak el a Szovjetunió területére." Ügyét október 14-én „programon kívül, elsőként" tárgyalta a Városi Közigazgatási Bizottság, amely megállapította, hogy Valkayt nem politikai okokból vitték el.[24] Az 1938. november 2-án érvényes tisztségében (közigazgatási főbiztos) erősítették meg, az 1939 és 1945 között eltöltött szolgálatot teljesen figyelmen kívül hagyva.

Valkay kulcspozícióban, a személyi ügyosztályon folytatta munkáját úgy, hogy továbbra is magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Az ezzel kapcsolatos kivétel iránti

kérvényét azzal a tömör megjegyzéssel hagytak jóvá, hogy „a városnak szüksége van nevezett szolgálataira".[25] 1954-ben elérte a nyugdíjkorhatárt, de saját kérelmére még 1959 végéig dolgozhatott. 1989 novemberében hunyt el szülővárosában.

Közigazgatásban játszott szerepét utólag megszépítette a helyi kommunista emlékezet. A kassai pártbizottság magyar nyelvű lapjának egy 1967-es számában „a Városháza legidősebb alkalmazottjaként" említették, aki 1945. január 19-én „átadta a várost a szovjet hadsereg parancsnokának", majd január 23-án Štefan Kaiferrel közösen megteremtette a város ideiglenes Közigazgatási Bizottságát.[26] Természetesen egyik állítás sem felel meg a valóságnak, Valkayt a szovjetek nem tekintették tárgyalópartnernek, hanem letartóztatták, ezért három nappal elhurcolása után nem alakíthatta meg a Városi Közigazgatási Bizottságot sem. Alakját pozitív kontextusban idézte meg Szabó Lajos református lelkész is, aki a „melegszívű" hivatalnokot, „az egyház áldott, remek férfiai" közt emlegette visszaemlékezéseiben: „dr. Valkay Lajos városi főtanácsos, presbiterünk és számvizsgáló bizottságunk elnöke. Kedves kis termetű polgármester-helyettes, tiszta szelídség, tiszta jóakarat, páratlan szorgalommal és hűséggel megáldva. Miközben közelről hallatszott már az ágyúdörgés, [...] ő mint valami Redivivus Archimedes, változatlan és háborítást nem tűrő nyugalommal végezte dolgát, és vizsgálta egyházunk számadásait is."[27]

„NÁLA KÜLÖNÖSEN ÉREZNI AZT A HATÁST, AMIT A KÖZVÉLEMÉNY A »NYANYÁSOKKAL« SZEMBEN ÉREZ" – LENGYEL MÁTYÁS, FELSŐ IPARISKOLAI TANÁR

Lengyel Mátyás 1895-ben Zsolnán született, édesapja kassai-oderbergi vasúti főfelügyelő volt. Miután Iglón leérettségizett, a budapesti Műszaki Egyetemen kezdett tanulni, de az első világháború kitörésekor besorozták. Csehszlovákiában szembetalálta magát azzal a problémával, hogy az új állam nem ismerte el 1920 után Magyarországon szerzett mérnöki diplomáját, ezért rövidebb ideig Zsolnán és Rózsahegyen dolgozott, majd Kassára visszatérve különféle kisegítő munkákból tartotta fenn magát.

Nagy változást hozott az életében, amikor felkereste Balassa János, a kassai Felső Ipariskola egykori magyar igazgatója, 1935-ig a magyar osztályok vezetője, s tanári állást ajánlott a fiatal Lengyelnek, aki 1923 szeptemberében kezdett tanítani az intézmény magyar tagozatán. Három évvel később a jómódú kassai textilkereskedő, Déry János lányát, Editet vette feleségül, mellyel egy, a kisebbségi magyar politika iránt elkötelezett és a helyi katolikus egyházzal is jó kapcsolatokat ápoló család tagja lett. A lőcsei születésű Déry az Országos Keresztényszocialista Párt színeiben, az 1930-as években a városi képviselő-testület póttagjaként is a részt vállalt Kassa közéletében.[28] Szintén szepesi származású anyósa, Déry Jánosné Klimkó Irma, a katolikus szervezetek bőkezű támogatója, többek között a Mária Kongregáció és a Katolikus Akció kassai magyar szervezetének a tagja volt.

Lengyel Mátyás ugyanakkor a helyi magyar egyesületi életben volt tevékeny. Anyanyelvi szinten beszélte a német és szlovák nyelvet, feleségével Európa számos országát bejárta. Tanári pályája során ugyanakkor a Felső Ipariskola szlovák–magyar közege vált számára meghatározó szocializációs térré. A család örömünnepként élte meg Kassa Magyarországhoz való visszacsatolásának pillanatát. A „visszatérés" azonban nem hozta el a várva várt katarzist az akkor már negyvenes évei közepén járó Lengyel számára. Fele-

sége 1999-ben hangszalagra játszott visszaemlékezésében alig fél mondatot szánt az 1938 és 1945 között eltelt közös életüknek: „Az uramnak nagyon-nagyon rossz korszaka volt ez a néhány év."[29]

Lengyel Mátyást a kassai Magyar Nemzeti Tanács 1938. november 5-én a Felső Ipariskolába delegált főmegbízott, Koch Vilmos helyettesítésével bízta meg, melyet november 14-én a város katonai parancsnoka is megerősített.[30] Addigra az intézmény szlovák osztályainak és tanárainak, valamint felszerelésének nagy része Iglóra, majd Rózsahegyre menekült. Tovább működött azonban egy 110 fős szlovák osztály, melynek fenntartásért Lengyel több ízben felemelte hangját. 1939 januárjában Alexander Mach szlovák propagandafőnök rádióbeszédére reagálva írt a „szlovák–magyar testvériség fontosságáról".[31] Néhány hónappal később a helyi lapban már Technikus álnév alatt közölte a magyar kormányzat iskolapolitikájáról szóló kritikáját: az intézmény gépészeti ipari középiskolává szervezését ellenezte, amely az 1939/1940-es tanévtől végülis megvalósult. A Felső Ipariskola oktatási programját a budapesti és szegedi ipariskolák tantervéhez igazították, amely Lengyel számára egyértelmű színvonalbeli visszaesést jelentett.[32]

De nemcsak ezt viselte rosszul, 1939. június 23-án Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett levelében fakadt ki „az igazgatói állásért folyó harc" miatt, amely pozícióra saját magát ajánlotta. „Mindig is felvidéki lévén, teljesen ismerem a szlovák lelkiséget. Úgy érzem, hogy itteni posztomon, ahol két nemzet fiai nevelődnek, csak hasznára válnék az ügynek. Tapasztalatból tudom, milyen ferde észjárással tekint a legtöbb anyaországbeli magyar erre a kérdésre és mennyit vét[k]eznek ezen a gondolat ellen, melynek úgy érzem, minden mostani nehézségen, gyűlölködésen túl, egyszer úgyis be kell következnie."[33]

1939. szeptember 15-én aztán nem ő, hanem a Magyarországról érkező Körtvélyessy Dezső került az iskola élére, aki két hónappal később készült jelentésében Lengyelt is megemlítette: „Nála különösen érezni azt a hatást, amit a közvélemény a »nyanyásokkal« szemben érez. – Ő ebben egyéni mellőzést is lát. – Arról, hogy esetleg Lengyel Kassáról áthelyeztetnék belátható időn belül, szó sem lehet. Ide való egész családja, különösen felesége révén jól szituált városi polgár, így egy esetleges áthelyezéssel nagy ellenszenvet válthatnánk ki az iskola iránt."[34] 1941 őszén a Szegedről érkező Schmidt József vette át az akkor már gépipari középiskolaként működő intézmény vezetését.

A csalódott Lengyel mindezzel párhuzamosan vethette papírra 120 oldalas esszéjét, melynek több címet is adott: *Valami kialszik; Amíg egy felszabadított magyar eljutott odáig…*; *Kisebbségbe – többségbe kerülés lelki élménye*; *Egy érző lélek reménytelen kisebbségi és felszabadulási története*. Fiktív levélformában és az asztalfióknak íródott művében az anyaországot megtestesítő Asszonynak panaszolta el a magyar területi revíziót követő minden csalódását, s az ennek következében benne kialakult „sehova sem tartozás" érzésének is hangot adott: „Igaz, a felszabadulással anyagiakban szegényebb lettem. De ezt nem is bántam, erre el voltam készülve. De hogy lelkiekben is szegényebb leszek, hogy a felszabadulás módja életem legszörnyűbb csalódása lesz, sose hittem volna. Hogy lesznek pillanataim, amikor úgy fogom érezni, ha lehetne nemzetet változtatni, mint valami politikai pártot, hogyha nem lennék magától értetődően magyar, mint kő a kő vagy fa a fa: akkor most meg tudnám tenni!"[35]

Mégsem tette. A Szlovák Nemzeti Tanács Oktatási és Népművelési Megbízotti Hivatala 1945. március 1-től saját kérelmére átmenetileg szolgálatba helyezte azzal a kitétel-

lel, hogy helyzetének további alakulásáról értesítést fog kapni.[36] Néhány héttel később, 1945 áprilisában megkezdődtek az első kiutasítások, melynek következtében júniusig 1833 „anyás" hagyta el Kassát.[37] A Felső Ipariskolában 1945. november 21-én ülésezett a tanárokat igazoló bizottság, melyet František Bajúz igazgató vezetett. Bajúz 1930 óta tanított az iskolában, majd 1938 és 1945 között annak szlovák osztályát vezette, s az 1955-ben ellene indított kommunista koncepciós per bekövetkeztéig állt az intézmény élén. Nem mellesleg a Város Közigazgatási Bizottságának a tagja is volt, így kulcsszerepet játszott a közalkalmazottak igazolási eljárása során. Több alkalommal segített Lengyelnek is, aki a magyar nemzetisége miatt kért kivételt végül megkapta.[38] Mellette szólt, hogy már 1923 óta tanított az iskolában, s mintegy 1500 szlovák diákok képzett ki, de döntőnek bizonyult, hogy sosem volt magyar párt tagja, s nem vállalt tisztséget magyar szervezetekben 1938 után sem. Nem volt azonban ilyen szerencséje az ipariskola nyugalmazott igazgatójának, az akkor már 70 éves Koch Vilmosnak, akinek a beadványát a 1945/99 sz. rendeletre és magyar nemzetiségére hivatkozva elbírálásra sem méltatták, pedig munkatársai Lengyelhez hasonlóan őt is igazolták.[39]

Mindeközben apósa az 1946 júliusában kezdődő, mintegy 715 személyt érintő magyarellenes népbírósági tömegperek egyik vádlottja lett,[40] anyósát pedig másik harminckilenc kassai nővel közösen a tömegperek első napján helyezték vád alá, amiért 1938. november 11-én díszmagyarba öltözve fogadta a bevonuló magyar hadsereget. Déry Jánosnét teljes vagyonelkobzásra és kétnapi kényszermunkára ítélték, melyet lánya kíséretében töltött le egy Árva megyei kényszermunkatáborban.[41]

Lengyel ezek után sem lehetett biztos abban, hogy magyar nemzetisége miatt nem éri további sérelem. Bajúz 1947 júniusában intézett ügyében kérelmet a Csehszlovák Áttelepítési Bizottsághoz, mivel Lengyel valamilyen oknál fogva felkerült a Magyarországra áttelepítendők listájára.[42] Az igazgató munkatársa érdemein túl nélkülözhetetlenségét és a „szakemberek abszolút hiányát" emelte ki. Lengyel még 1953 szeptemberéig tanított a Felső Ipariskolában, majd 1958-ban, hosszan tartó betegséget követően hunyt el.

ÖSSZEGZÉS

A két életpálya, noha szerény adalék a dél-szlovákiai közalkalmazottak 1938 és 1948 közötti helyzetének vizsgálatához, mégis több tanulsággal szolgál. Elsőként érdemes az államhatárváltozások, illetve háborúk után jelentkező szakemberhiány kérdését említeni, amellyel nemcsak az első Csehszlovák Köztársaságnak, de az 1938-ban visszatért magyar közigazgatásnak és főként a második világháború utáni csehszlovák városvezetésnek is szembesülnie kellett, s amely valamilyen mértékben rákényszerítette az aktuális hatalmi elitet a régi hivatalnokréteggel való együttműködésre. Másodsorban lényegesnek tartom, hogy az 1945 utáni igazolás során mind Valkay, mind Lengyel esetében nagy súllyal esett latba két világháború közötti csehszlovák időszakban végzett tevékenységük. Harmadsorban kulcsfontosságúnak tartom, hogy nem voltak magyar pártnak a tagjai, ezért három-négy politikai rendszeren át maradhattak közszolgálatban. A két eset emellett jól kiegészíti az igazolási eljárásokról eddig felhalmozott tudásunkat is, megerősítve azok gyakran kaotikus és főként kiszámíthatatlan menetét.

A második világháborút követően 1946 augusztusáig körülbelül 2000 kassait telepítettek át Magyarországra a szlovák–magyar lakosságcsere keretében, 1949 elejéig pedig 13 573 fő adott be reszlovakizációs kérvényt.[43] Az 1950-es csehszlovák népszámláláskor Kassa lakosságának 2,6%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek (a 62 821 lakosból 1642-en), s ez az arány – noha a lakosságszám azóta megnégyszereződött – többé-kevésbé a mai napig változatlan.

JEGYZETEK

1. Lásd Seres Attila*: A dél-felvidéki területek az első bécsi döntés után.* Limes 2007. 2. sz. 5–6.
2. Legújabban lásd Waters Leslie: *Borders on The Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in The Hungarian-Slovak Borderlands, 1938–1948.* University of Rochester Press, Rochester, 2020.
3. Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken (1938–1945). Az első bécsi döntés és következményei.* Jaffa Kiadó, Bp., 2014. 81–96. Ehhez lásd még Tilkovszky Lóránt*: Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átcsatolt területen.* Történelmi Szemle 1964. 1. sz. 103–110.
4. Az intézménynek több hivatalos neve létezett a vizsgált időszakban, itt az egyszerűség kedvéért végig Felső Ipariskolának nevezem.
5. Fogelová Patrícia: *Local Elites, Civil Servants and Ethnic cleansing in post-WWII Central European City.* Case study of Košice, Czechoslovakia (Megjelenés alatt).
6. Szeghy-Gayer Veronika: *Personálna kontinuita politickej elity v Košiciach po Viedenskej arbitráži.* Forum Historiae 2018. 1. sz. 129–140.; Šutaj Štefan: *Košice and Problems of Ethnicity after the Second World War.* In: Kacerová Barbara – Šutaj Štefan – Šutajová Jana (ed.): *Central European Connections in National Minorities´ Development at the Beginning of 21. Century*. Universum-EU, Prešov, 2019. 145–164.
7. Erről bővebben lásd Csilléry Edit*: A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolási eljárások során.* Magyar Kisebbség 2014. 1. sz. 7–39.; Szabó Helga: *A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése (1938–1941).* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2002. 2. sz. 35–58.
8. Archív mesta Košice (a továbbiakban AMK), fond Národný výbor mesta Košíc 1945–1948 (a továbbiakban NvMK), 55. doboz, leltári szám 233395/45 Povereníctvo pre veci vnútorne, oblasť Košice. 3.
9. Ebbe nem számoltam bele a 344 önkormányzati vállalkozásoknál dolgozó személyt. Lásd AMK, NvMK, 5. doboz, iratszám 276/48. Štatistika samosprávnych zamestnancov.
10. Ehhez még hozzá kell adni a 846 önkormányzati vállalkozásoknál alkalmazott személyt. Kirst Jozef – Potemra Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848-1945.* Tematická bibliografia. I. Štátna vedecká knižnica, Košice, 1984. 278–280.
11. AMK, NvMK, 55. doboz, leltári szám 233395/45 Povereníctvo pre veci vnútorne, oblasť Košice, 2–3.
12. AMK, fond Jednotný národný výbor v Košiciach 1949–1954 (a továbbiakban JNvMK), Osobný spis: Dr. Valkay ¼udovít, 288 (a továbbiakban OS Valkay). Valkay Lajos árvaszéki ülnök pályázati kérelme, Kassa, 1940. augusztus 13.
13. AMK, JNvMK, OS Valkay, Osobný služebný výkaz, 1.
14. AMK, JNvMK, OS Valkay, iratszám 29234/1931, Košice, dňa 7. novembra 1933.
15. Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszkó. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2016. 77.
16. Szabó Lajos: *Kassai kálvinista krónika*. Wiko, Kassa, 1944. 292.
17. AMK, JNvMK, OS Valkay, Valkay Lajos kérelme, Kassa, 1940. augusztus 13., 2.
18. Madarász Elemér: *Magyar politikai és közigazgatási compass* (1919–1939). Bp., 1939. 726.
19. Kirst Jozef – Potemra Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848–1945.* i. m. 302.
20. Szeghy-Gayer Veronika: *Tost László, Kassa polgármestere.* Kassai Magyarok Fóruma, Kassa, 2022. 168–169.
21. AMK, NvMK, 13. doboz, leltári szám 957/945 Dr. Fazekas József polgármester megbízatása tgyban. Jegyzőkönyv.
22. AMK, NvMK, 15. doboz, Iratszám 1263/1945, Kassa közigazgatásának átadása 1945. január 17-én, jegyzőkönyv. (Ennek bővített változatát Valkay Balassa Zoltánnak adta. Neki köszönöm az irat rendelkezésemre bocsátását.)
23. AMK, JNvMK, OS Valkay, iratszám 2756/1947 Vec: Valkayová Jolana r. Ačová, šetrenie. V Košiciach, 14. apríla 1947.

24. AMK, JNvMK, OS Valkay, Zápisnica napísaná dòa 14. októbra 1948 v úrade Správnej komisie mesta Košíc v miestnosti č. dvé 117. v preverovacej zaležitosti dr. Ľudevita Valkayho, mestského právneho hlavného komisára.
25. AMK, JNvMK, OS Valkay, iratszám 198-22/3-9-I. Dr. Ľudevít Valkay, mag. právn.hl.komisár, – udelenie výnimky. V Košiciach, dňa 8. januára 1949.
26. A cikket itt találtam: AMK, NvMK, 15. doboz, iratszám 1263/1945, Kassa közigazgatásának átadása 1945. január 17-én, jegyzőkönyv.
27. Szabó Lajos: *Utolsó szalmaszál.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 2000. 142.
28. AMK, NvMK, 50. doboz, iratszám 20632/1945, Náhradnici do m. zastupiteľstva 2813/935.
29. Lengyel Mátyás személyi hagyatéka, magántulajdon (a továbbiakban LM hagyatéka), Hangfelvétel Lengyel Mátyásné, született Déry Edittel (1999, Kassa).
30. LM hagyatéka, Kassai Magyar Nemzeti Tanács, Megbízás. Kassa, 1938. november 5.
31. Lengyel Mátyás: *A Hlinka-gárda zászlaja és a Hej Slováci a kassai állami felsőipariskolában.* Új Magyarság 1939. január 15, 8.
32. Technikus: *Hozzászólás a kassai ipariskola tervezett reformjához.* Felvidéki Újság. 1939. április 25. 4.
33. LM hagyatéka, Levél Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Kassa, 1939. június 23., 3.
34. Potemra Michal: *Kultúrny život v Košiciach v rokoch 1938–1945.* Tematická bibliografia. 1. Štátna vedecká knižnica, Košice,1985. 171–174.
35. LM hagyatéka, Lengyel Mátyás: *Valami kialszik* (Kézirat, d. n.)
36. LM hagyatéka, Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre školstvo a osvetu, číslo 500/1945-III., Košice, dňa 23. marca 1945.
37. Šutaj Štefan: *Zmeny v správe mesta Košice v rokoch 1945–1948.* In: Regináčová Nikola – Bojková Alžbeta (ed.): *Historické medzníky vo vývoji Košíc.* UPJŠ, Košice, 2013. 116.
38. LM hagyatéka, Ing. Matej Lengyel, prof. Št. priemyselnej školy v Košiciach. Žiadosť o výnimku podľa par. 3. odst. 5. čl. nar. SNR zo dňa 29. VIII. 1945.; LM hagyatéka, Dokumentum 120.918/46-IV/A. V. Bratislave, 1. februára 1946.
39. AMK, NvMK, 50. doboz, iratszám 20212/1945, Viliam Koch žiadosť o vydanie vysvedčenie spoľahlivosti.
40. Štátny archív v Košiciach (a továbbiakban ŠA KE), fond Okresný ľudový súd v Košiciach 1945–1947, 26. doboz, Déry Ján 338/46.
41. ŠA KE, fond Ľudové súdy 1945–1948, 22. doboz, 222/46 Déryova Irma; ŠA KE, fond Obžalobca pri Miestnom ľudovom súde v Košiciach, 1945–1947, 26. doboz, 338/46 Déryova Irma.
42. LM hagyatéka, Dokumentum 349/1947, Ing. Matej Lengyel št. profesor, škrtnutie zo zoznamu presídliť sa majúcic osôb do Maďarska – požiadanie. V Košiciach, 30 júna 1947.
43. Šutaj Štefan: *Zmeny v správe mesta Košice v rokoch 1945–1948.* i. m. 116–117.

BRENZOVICS LÁSZLÓ

KÁRPÁTALJA AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉSTŐL A PÁRIZSI BÉKÉIG

A magyar revíziós célok megvalósítására először 1938-ban nyílt lehetőség. Az első világháborút lezáró békeszerződések hatalmi vákuumot teremtettek Közép-Európában. Franciaország, megfelelő erőforrások híján alig, Nagy-Britannia pedig egyáltalán nem kívánt foglalkozni a térséggel. A Szovjetunió ebben az időszakban még nem tudott aktív nyugati irányú politikát folytatni, így a térség feletti befolyás újfent a megerősödő, Hitler hatalomra jutása után kül- és belpolitikáját határozottan megváltoztató Németország kezébe kerül.

Ilyen geopolitikai helyzetben próbálta a magyar külpolitika revíziós céljait békés úton elérni. Magyarország többször is elutasította a Csehszlovákia felosztásában való fegyveres részvételt, emiatt a magyar–német viszonyban jelentős feszültségek keletkeztek, komolyan csak Olaszország támogatására lehetett számítani.

Kárpátalján a helyi rutén politikusok számára a két legfontosabb kérdés a vidék autonómiája és határai voltak. A saint-germain-en-laye-i szerződésben a frissen létrejött Csehszlovák Állam kötelezte magát, hogy széles körű autonómiát, saját parlamentet biztosít Podkarpatszka Rusz számára, ami 1938-ig nem történt meg. A helyi rutén politikusok nem voltak elégedettek a terület határaival sem, hiszen az Eperjes vidékén élő közel 200 ezer ruszin nem Kárpátaljához, hanem Szlovákiához tartozott.

Az autonómia kérdése a müncheni egyezmény után a figyelem középpontjába kerül. A megrendült csehszlovák állam kénytelen engedni a nemzetiségek követeléseinek. Miután a Syrovy-kormány kinevezte Josef Tisót az autonóm Szlovákia miniszterelnökévé, a kárpátaljai politikusok nyomban félretették korábban kibékíthetetlennek tűnő ellentéteiket, és létrehozták az Orosz–Ukrán Központi Néptanácsot, amely a szlovákokéval analogikus követelésekkel állt elő. A csehszlovák kormány kinevezi Andrej Bródyt miniszterelnökké, a vezető orosz, illetve ukrán irányultságú politikusokat pedig Podkarpatszka Rusz minisztereivé és államtitkáraivá. Magyar és lengyel nyomásra Bródy népszavazást követelt a térség hovatartozása vonatkozásában, arra számítva, hogy a többség a Magyarországhoz történő visszacsatolás mellett szavaz majd. A térség destabilizálása érdekében Magyarország és Lengyelország diverzáns akciókat szervez Kárpátalján, azt bizonyítandó, hogy a cseh kormányzat nem ura a helyzetnek. Az akciók azonban nem igazán sikeresek, az óvatos helyi magyarság nem csatlakozik a Rongyos Gárdához. Amikor egy század gárdista fogságba esik, kiderül, hogy valamennyiük magyar állampolgár.

1938. október 26-án, amikor Syrovy kormányfő fogadja a kárpátaljai minisztereket, Bródy miniszterelnök szállodai szobájában házkutatást tartanak, és több ezer pengő készpénzt találnak. A politikust hazaárulással vádolják, és börtönbe zárják. Kormányfővé az ukrán irányultságú Avhusztin Volosint nevezik ki.

A komáromi tárgyalásokon a felvidéki magyarság, így a kárpátaljai magyarok sem képviseltethetik magukat. Podkarpatszka Rusz kormányának egyik képviselője Ivan Zsidovszkij volt. A kárpátaljai küldött megkérdőjelezte a területi rendezés jogosságát, illetve kifejtette, hogy „a magyaroknak nincs joguk ahhoz, hogy a zsidók nevében tárgyaljanak”[1].

A kárpátaljai rutén politikusok, még a Magyarország által támogatott Andrej Bródy sem támogatta a többségében magyarlakta területek Magyarországhoz történő visszacsatolását.

A bécsi döntést, a visszatérést az anyaországhoz, a helyi magyarság kitörő lelkesedéssel fogadta. A magyar kormányzat erőteljesen törekedett egész Kárpátalja visszacsatolására, elsősorban stratégiai okok miatt: létrejött volna a magyar–lengyel közös határ, ezáltal az egyre erősödő hitleri Németország árnyékában növekedhetett volna a két ország mozgástere. Németország azonban nem támogatta az akciót, neki más tervei voltak a maradék Kárpátaljával, emiatt a fegyveres akciót leintik.

Avhusztin Volosin Kárpát-ukrán kormánya németbarát, agresszívan nacionalista politikát folytatott. A nem ukrán irányultságú szervezeteket betiltják, sokakat internálnak, a választásokon csak egy listára lehet szavazni, stb. Az autonómia vezetői elégedetlenek a határvonallal is, 1939. január hatodikán fegyveres támadást intéznek Munkács ellen, melyet a magyar helyőrség visszaver.

A visszacsatolt részeken a kezdeti lelkesedés után jelentkeznek a problémák. Az első világháborút követően a győztesek oldalán létrejött Csehszlovákia gazdaságilag, társadalmilag és szociálisan fejlettebb ország volt, mint a vesztes, kirabolt, szankciókkal sújtott Magyarország. A kárpátaljai magyarság döntő többsége mezőgazdasággal foglalkozott, és termékeinek stabil piaca volt, a visszacsatolás után a gazdasági élet leállt. A mezőgazdasági termékek ára 20–30 százalékkal csökkent, míg az ipari termékek ára 100 százalékkal nőtt. „Minden drága, vissza Prága”, ezt a szlogent máig nem felejtette el a kárpátaljai magyarság. A csehszlovák földreform visszaéléseit a magyar kormányzat igyekezett rendezni, azonban az intézkedések felemásra sikerültek, és nem elégítették ki a helyi igényeket. Problémát jelentett a közalkalmazottak kérdése is. A helyi hivatalnokréteg, melyet a csehszlovák időkben félreállítottak, sérelmezte, hogy a csehszlovák időkben szolgált hivatalnokok jelentős részét meghagyták állásaikban, valamint sok állást töltöttek be magyarországiakkal, az ún. „anyásokkal”.

A Volosin vezette Kárpát-ukrán kormány biztonságban érezte magát. Csehszlovákia szétesése esetére meglátásuk szerint ott volt Németország támogatása, valamint a Vatikáné is, emiatt amikor a magyar kormány megküldi számára az autonómiatervezetét, azt nemcsak visszautasítja, hanem közzé is teszi.

1939 márciusára a helyzet azonban megváltozik. A Führer elhatározza Csehország bekebelezését, jegyzékben hozza a magyar kormány tudomására feltételeit Kárpátalja Magyarország által történő megszállása esetére. A kormány ezen jegyzéket figyelmen kívül hagyja. Március 14-én ülésezik a Kárpát-ukrán országgyűlés, a szojm, és kikiáltja Kárpát-Ukrajna függetlenségét.

Március 15-én, Hitler engedélyével, az egyébként felkészületlen, magyar csapatok bevonulnak Kárpátaljára, a Volosin-kormány Romániába menekül. Mivel a jól felszerelt és

kiképzett cseh csapatok nem állnak ellen, a magyar hadsereg viszonylag könnyen, három nap alatt birtokba veszi Kárpátalját. A jelenlegi ukrán történelmi narratíva igen nagy jelentőségét tulajdonít az egy napig fennálló Kárpát-ukrán államnak, és sokszor eltúlozza az ukrán áldozatok számát, illetve a magyar erők kegyetlenségeit. Meg kell jegyezzük, hogy a cseh adminisztráció az utolsó pillanatig ura volt a helyzetnek.

A visszacsatolás fogadtatása ambivalens volt: a kisebbségben lévő helyi magyarság nyilvánvalóan örült, az elkötelezett ukránok számára mindez tragédiát jelentett, a többség azonban közömbösen vagy várakozással tekintett a jövőbe.

A katonai közigazgatás idején, a központi kormányzat szándéka ellenére, a helyi lakosságot számos atrocitás érte. A megbízhatatlannak nyilvánított személyeket, főleg a fegyveres harcok résztvevőit és az ukrán irányzat képviselőit internálják. A kormányzat intézkedik a koncentrációs táborok felszámolásának ügyében, a magyar állampolgárságú személyeket elengedik, a Galíciából beszivárgott lengyel állampolgárságú ukrán nacionalistákat, a lengyelek kérése ellenére, a németeknek adják át.

Teleki Pál miniszterelnök célja a katonai közigazgatás minél előbbi felszámolása és az autonómia megadása volt. Ebben a törekvésében a magyar politikai erők többsége támogatta. A katonai vezetőség jelentős része és a kárpátaljai magyarok nem támogatták a kormány autonómiaterveit. A katonák biztonságpolitikai szempontokat hangoztattak, a helyi magyarság vezetői revansot kívántak venni, féltették saját pozícióikat, illetve nem bíztak a ruténok hűségében.

A kormányzat nem rendelkezett kiforrott elképzelésekkel az autonómia mértékét illetően. A munka a terület katonai birtokbavétele után azonnal elkezdődik. Kikérik a kárpátaljai politikusok, közéleti, egyházi személyek véleményét, azonban az autonómia nem tárgya a velük való egyezkedésnek. A területet fegyverrel visszafoglaló Magyarország saját jószántából adományoz területi autonómiát a ruténeknek. Elvetik Andrej Bródy pártja által a magyar kormány szakértőinek segítségével kidolgozott, és a csehszlovák kormánynak benyújtott autonómiatervezetet, mondván, a rutén autonómiának a magyar s nem a csehszlovák alkotmánynak kell megfelelnie.

A rutén autonómia kérdésében igen élénk, széles társadalmi vita bontakozott ki, és a megszólalók döntő többsége támogatta annak létrehozását.

Az autonómiát Kárpátalján a kormányzat Bródy személyére és pártjára kívánta építeni, akik a két világháború között igen jelentős anyagi támogatásban is részesültek Magyarország részéről. Meglepő módon Bródy és a kormányzat között szinte egyetlen lényeges kérdésben sem volt egyetértés. Bródy a csehszlovák kormányzattól követelt, szinte társországi státust biztosító önkormányzat talaján állt, a nyelvkérdésben a nagy orosz álláspontot képviselte, ami Teleki számára elfogadhatatlan volt.

Kárpátalja polgári közigazgatását átmeneti megoldásnak szánták az autonómia bevezetéséig, illetve a választások kiírásáig A polgári közigazgatás kialakításánál figyelembe veszik a kárpátaljai magyarok és rutének véleményét. A kialakítandó közigazgatási egységből kiveszik a jelentős számban magyarok által lakott területeket, a terület fővárosa Ungvár lesz, bár maga a város nem tartozik a közigazgatási egységhez.

Valamennyi kormányzói biztos jelentős, befolyásos és tapasztalt magyar politikai személyiség volt, Perényi Zsigmond és Kozma Miklós személyesen is kötődtek a vidékhez. Megfelelő képesítéssel és gyakorlattal rendelkeztek az apparátus munkatársai is. Azonban a csehszlovák demokráciához és bürokráciához szokott helyi lakosság számára az új

magyar közigazgatás avíttnak, antidemokratikusnak, durvának és kevésbé hatékonynak tűnt, amit a magyar vezetők érzékeltek, de változtatni a helyzeten nem voltak képesek. A rutén parlamenti képviselőket behívták a magyar országgyűlés alsó- és felsőházaiba. A képviselők próbáltak képviselni vidékük és népük érdekeit.

A második világháború kirobbanása, a szovjet szomszédság, a lengyel menekültek, Erdély visszavétele hátráltatta, Magyarország hadba lépése pedig végleg levette a napirendről a kárpátaljai autonómia kérdését.

Az idős Perényi Zsigmond kormányzói biztossága idején elsősorban a polgári közigazgatás felállításával és a lengyel menekültek problémáinak megoldásával volt elfoglalva. A magyar–szovjet határ létrejöttének eredményeképp a helyi lakosság tömegesen szökött át a Szovjetunióba, ahol többségük lágerekbe került.

Kozma Miklós volt az, aki határozott koncepcióval rendelkezett Kárpátalja problémáinak megoldására, és azok megvalósításához nagy lendülettel fogott hozzá.

A magyar kormánynak voltak elképzelései Kárpátalja gazdasági fejlesztésére. Komoly tervek készültek a víztározók, vízerőművek létesítésére a Tiszán és mellékfolyóin, fantáziát láttak a turizmus fejlesztésében is. Természetesen a tőkehiány és a világháború miatt a tervekből szinte semmi nem valósult meg.

Csehszlovákia gazdagabb, gazdaságilag fejlettebb ország volt Magyarországnál, így a lakosság jelentős részének, különösen az állami alkalmazottaknak az életszínvonala visszaesett. Az embereket sokkszerűen érte az árak emelkedése. A magyar kormány megpróbált intézkedéseket hozni a helyzet ellensúlyozására, a só ára Kárpátalján például mindvégig alacsonyabb volt, mint az ország más részein.

A csehszlovák földreformot a magyar kormány nem csinálta vissza, a rutén telepes falvak lakói, akiket a magyar tömb fellazítása okán telepítettek le a síkvidékre, megmaradtak új szerzeményeikben. A hegyvidék erdőségeinek döntő többsége megmaradt a Latorca Rt. és a kamara tulajdonában.

Az erdőgazdálkodás, amelyből a helyi lakosság nagy többsége a megélhetését szerezte, a visszacsatolás után fellendülést élt át. A férfilakosság körében szinte teljes volt a foglalkoztatottság, ugyanakkor az erdőmunkások kevesellték bérüket.

Kárpátalján kevés volt a mezőgazdaság számára alkalmas terület. A magyar kormányzat igyekezett javítani a mezőgazdaság helyzetén. A földművelési minisztérium külön kárpátaljai kirendeltséget szervezett, működött a mezőgazdasági kamara is. A kormányzat jelentős összegeket fordított a mezőgazdaság színvonalának emelését célzó akciókra.

A kormányzói biztosok a közellátást, a lakosság megélhetését politikai kérdésként kezelték, s sok mindent tettek annak érdekében, hogy az a háborús viszonyok ellenére kielégítő legyen. Bizonyos esetekben a kárpátaljai terület lakói kisebb előnyöket is élveztek, amit a közigazgatási egységhez nem tartozó magyarok képviselői szóvá is tettek.

A magyar hatóságok a ruténok lakta vidékeken nem kívánták erőteljesen szorgalmazni a magyar tannyelvű iskolák, osztályok megnyitását. Emelni kívánták az oktatás színvonalát, új iskolákat, tanítói lakások építését tervezték. Kárpátalján megmaradtak a csehek által bevezetett nyolcosztályos iskolák.

A középiskolák és az azokban tanuló diákok számát azonban jelentős mértékben csökkenteni akarták, és az ifjúságot a gyakorlatiasabb pályák felé kívánták terelni.

A két világháború között teljes nyelvi káoszban lévő iskolákban egyeségesen a rutén oktatási nyelvet vezették be, új rutén grammatikát, tankönyveket íratnak, azonban a nyelvi káosz alig enyhült.

A rutén nemzeti gondolat fejlődésének elősegítése kiemelt fontossággal bír a helyi tudományos és kulturális élet magyar kormány által történő támogatásában is.

Kozma létrehozza a Kárpátaljai Tudományos Társaságot, melynek célja Kárpátalja földrajzi, néprajzi, történeti, nyelvi irodalmi, művészeti kérdéseinek tudományos igényű tanulmányozása és az eredmények rutén és magyar nyelven történő terjesztése. A legfontosabb cél egy általánosan elfogadott, a nagyorosztól és a kisorosztól különböző, a helyi dialektusokra épülő rutén nyelv létrehozása volt. A kérdésben történt előrelépés (Ivan Harajda grammatikája), azonban a tervezett tudományos igényű nyelvtan nem készült el az idő rövidsége és a szakemberek húzódozása okán. Számos igényes munka készült el, de a KTT-vel együttműködő tudósokat azonban élesen bírálták orosz, illetve ukrán irányultságú kollégáik.

Eredményeket várt a magyar kormányzat a rutén öntudat kialakítása terén a Rutén Nemzeti Színháztól, a magyarokat és ruténeket egyesítő társadalmi szervezetektől is. A Kozma Miklós által létrehozott társadalmi szervezetek (Bercsényi Szövetség, Kurtyák Iván Kulturális Egyesület) azonban érdemi tevékenység kifejtésére alkalmatlanok voltak. Kudarcba fulladt a Kárpátaljai Párt létrehozása is. Az okokat a háborús viszonyokban és a rutén értelmiség jelentős részének idegenkedésében kell keresnünk.

A magyar kormányzat úgy tekintett Kárpátaljára mint a történelmi Magyarország részére, amely egy rövid intermezzo után visszakerült az anyaországhoz. Mivel ez a terület került vissza először a többségében nem magyarok által lakott elszakított országrészek közül, itt akartak vonzó példát mutatni, és bebizonyítani a többi visszacsatolandó terület nemzetiségi lakosainak, hogy Magyarország „Szent István-i" nemzetiségi politikája képes újszerűen kezelni a nemzetiségi kérdést, vonzó körülményeket teremteni a nem magyar ajkú lakosságnak. Mindezt megkönnyítette, hogy nem kellett figyelembe venni a reciprocitást sem, s a ruténekkel szemben a magyar társadalom többségének nem voltak averziói. A magyar propaganda a „gens fidelissima"-t jóravaló, Magyarország mellett elkötelezett népcsoportként állította be, s úgy vélték, hogy a disszonanciákat csupán a külföld által megszédített szűk csoportok okozzák.

A magyar vezetők számára teljesen világos volt, hogy a helybeli szláv lakosság közös gyökerekkel rendelkezik a hágón túl élő keleti szlávokkal, akik ebben az időben már többségükben ukránnak vallották magukat. Azonban az ukrán irányzat mindvégig a tiltott kategóriába tartozott. Ennek több oka is volt: a Kárpátaljára bevonuló magyar csapatok ukrán radikálisok fegyveres ellenállásába ütköztek, Volosin és hívei kikiáltották Kárpát-Ukrajna függetlenségét, és úgy állították be a dolgot, mintha Magyarország egy független ukrán államot tiport volna el.

Az ukrán irányzat tiltását támogatták a lengyelek, akiknek súlyos problémáik voltak a galíciai ukránokkal, a kárpátaljai rutén és nagyorosz irányzat hívei, akiket Volosin Kárpát-Ukrajnája idején elnyomtak, valamint a kárpátaljai magyarok is.

A magyar közvélemény, a magyar politikai-kulturális elit döntő többségének meggyőződése volt az a koncepció, mely szerint a rutének egy külön keleti szláv népet alkotnak, amely a magyarokkal történt több száz éves együttélés során alakult ki. Ennek az elgondolásnak volt jelentős helyi támogatottsága is, ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy a

helyi lakosság jelentős része ukránnak vagy oroszn ak, Kárpát-oroszn ak vallotta magát. A frontvonalak gyakran családokon belül húzódtak, és a kérdésnek volt egyfajta nemzedéki jellege is.

A magyar kormányzat a rutén népet kívánta támogatni, aki ettől az irányzattól eltért, azt vagy tűrték (nagyorosz irányzat), vagy tiltották (ukrán). Úgy vélték, hogy a nemzetiségi kérdésben Kárpátalján minden rossznak a cseh uralom idején Kárpátalján szabadjára engedett orosz és ukrán propaganda az oka, s annak kiküszöbölésével, megfelelő nemzetiségi politikával, türelemmel, az életszínvonal emelésével, jótékonysági akciókkal a helyi szlávság visszaintegrálható a magyar államba.

A helyi szláv elit azonban a cseh uralom húsz éve alatt igen jelentős változáson ment keresztül, többségük meggyőződéses hívévé vált az ukrán és a nagyorosz irányzatnak és/vagy a kommunizmus eszméinek. Mivel a csehszlovák uralom alatt a helyi politikai diskurzus fő kérdései az autonómia, Kárpátalja határai, valamint a nyelvi kérdés voltak, ezen problémák rendezését várták a magyar kormányzattól. Minél szélesebb körű autonómiát, amely egyesítette volna az egész ruténséget, s a nyelvi-kulturális kérdések saját meggyőződésük szerinti rendezését. Ezt a magyar kormány nem akarta és nem tudta nyújtani. Azt, hogy a kárpátaljai rutének viszonylag jobb helyzetben voltak, mint a hágón túl élő keleti szlávok, nem tudták megfelelően értékelni.

Kárpátalján a két világháború között közel annyi zsidó élt, mint magyar. A zsidóság nem volt egységes, volt közöttük neológ és ortodox, haszid és cionista, volt, akinek az anyanyelve a magyar volt, többségüknek a jiddis, de sokan beszéltek ruszinul is. A cseh érában, akárcsak a cigányok, annak érdekében, hogy leválaszthassák őket a magyarságról, külön nemzetiségként voltak kezelve.

A visszacsatolást megelőzően Magyarországon már több zsidótörvényt fogadtak el, a diszkrimináció elkeserítette az ahhoz nem szokott helyi zsidóságot, különösen annak magyar anyanyelvű, magyar érzelmű részét.

A magyarországi zsidóság deportálása Kárpátalján kezdődött. Miután Németország elfoglalta Galíciát a Honvéd Vezérkar kezdeményezésére, a magyar kormány elrendelte a magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidóság kitoloncolását „idegenrendészeti eljárás keretében". 1941 nyarán a magyar hatóságok mindenkit áttettek a határon, akiknek nem találták rendben az állampolgársági papírjait.

A tömeges deportálások felkészületlenül érik a németeket. Tiltakoznak a magyar kormánynál, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter utasítja Kozma Miklóst az akció leállítására. Az SS a deportált zsidókat 1941 augusztusában Kamenyec-Podolszkijnál meggyilkolja.

Magyarország német megszállása után 1944 áprilisában Endre László értekezletet tartott Munkácson, ahol jogi felhatalmazás nélkül utasította az illetékeseket a zsidók deportálásának megszervezésére és végrehajtására. Félrevezetés céljából azt kommunikálják a lakosság felé, hogy a zsidók kitelepítésére a front közelsége miatt van szükség, mivel a kitelepítendők többsége az ellenséggel szimpatizál. A kitelepítéseket a tanyákkal és a falvakkal kezdik, a helyi zsinagógákban gyűjtik össze őket, innen a városokban kialakított gettókba kerülnek embertelen körülmények közzé. Otthonaikat lepecsételik, ingóságaikról leltár készül, ez azonban nem akadályozza meg a minden rendű és rangú csőcseléket, hogy kirabolja a hátrahagyott otthonokat. Az elhurcoltak tragikus sorsa ismert.

1944 júniusára nem maradt zsidó Kárpátalján. Megkezdődött a marakodás a hátrahagyott igen jelentős vagyon fölött. A gazdasági élet teljesen megbénult.

A front közeledett, megkezdődnek a bombázások, a hegyeket ellepik a partizánok és diverzánsok. A kiugrási kísérlet kudarca után a nyilasok és a németek hamar úrrá lesznek a helyzeten. A románok kiugrása után az Árpád-vonal tarhatatlanná válik. A kormányhivatalokat áttelepítik Ózdra. A hivatalnokok, értelmiségiek tömegesen menekülnek Kárpátaljáról. A szovjet csapatok október 27-én bevonulnak Ungvárra. Kárpátalja területén, Csap térségét kivéve, jelentős összecsapásokra nem kerül sor.

A kárpátaljai magyarság döntő többsége szülőföldjén marad. A helyi lakosság azt valószínűsíti, hogy Kárpátalja visszakerül Csehszlovákiához. A Ludwig Svoboda által vezetett Csehszlovák Hadtest többségét kárpátaljai rutének teszik ki. Beneš többször felajánlja Kárpátalját Sztálinnak, minden egyes alkalommal kitérő választ kap. 1944. október 27-én Huszton megkezdte működését a csehszlovák kormány minisztere František Nemec, az általa vezetett küldöttség célja a helyi közigazgatás megszervezése és a csehszlovák hadseregbe történő toborzás voltak. Sztálinnak azonban mások voltak a céljai.

Kárpátalja jövőjét a Szovjetunió és az emigráns csehszlovák kormány alkuja dönti el, a párizsi békeszerződés csak szentesíti azt.[2]

A szovjet vezetés már korábban úgy dönt, hogy Kárpátalját Szovjet-Ukrajnához csatolja. Bejutni a Kárpátokon túlra rendkívüli stratégiai fontossággal bírt a sztálini Szovjetunió számára.

A csehszlovák kormányszervekkel együtt megérkezik Kárpátaljára a Szovjetunióból egy csoport helyi kommunista, Ivan Turjanyica vezetésével, akik hamarosan leválnak a csehekről. A forgatókönyvet Moszkvában előre megírják: a cél Kárpátalja Szovjetunióhoz történő csatolása, a vidék preventív szovjetizálása.

A szovjet parancsnokság a Ludwig Svoboda által vezetett Csehszlovák Hadtestet nem engedik be Kárpátaljára, hanem átvezénylik a Duklai-hágóhoz, melynek elfoglalásáért véres harcok folynak. Kárpátalján a szovjet hadsereg, az NKVD és a SZMERS rendelkezik korlátlan hatalommal.

1944. november 19-re Munkácsra összehívják a helyi kommunisták kongresszusát. A konferencián megalakítják a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártját, kikiáltják Kárpátontúli Ukrajna függetlenségét, határozatot fogadnak el Kárpátontúli Ukrajna „újraegyesítéséről" a Szovjet-Ukrajnával.

1944. november 26-án Munkácson ülésezett a Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusa. Az, hogy milyen módon lett valaki küldött, máig nem derült ki, hiszen választások nem voltak. A küldöttek kiáltványt fogadnak el a Kárpátontúli Ukrajnának a Szovjet Ukrajnával történő újraegyesítéséről, a Kárpátontúli Ukrajna kilép a Csehszlovák Köztársaság kötelékéből, és kéri a területnek az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz történő csatolását. Megválasztják az új hatalom végrehajtó szervét, a Kárpátontúli Ukrajna néptanácsát Ivan Turjanyica vezetésével. Érdekesség, hogy az új kormánynak hajózási minisztere is van. Az új államalakulat hivatalos nyelvei az ukrán és az orosz. A magyarokat és a németeket az ukrán nép örökös ellenségeivé nyilvánítják. Szovjet adatok szerint 1945. január elsejéig 250 ezer helyi lakos írja alá a „Manifesztumot". A szovjet propaganda ezt a Nyugat felé egyfajta népszavazásként tünteti fel.

1944. december 5-i rendeletében a Kárpátontúli Ukrajna néptanácsa kinyilatkoztatja a terület kiválását Csehszlovákiából, minden kapcsolatot megszakít a csehszlovák kor-

mánnyal, s távozásra szólítja fel a Nemec vezette kormányküldöttséget. Beneš interveniálására Sztálin levélben közli vele, hogy nincs módjában szembeszállni a helyi lakosság akaratával. Nemec és küldöttsége átteszi székhelyét Kelet-Szlovákiába.

Az új vezetés, a Moszkvában írt terveknek megfelelően, azonnal hozzákezd a vidék szovjetizálásához: elkobozzák a csehszlovák és a magyar állami vagyont, földet osztanak, felszólítják a lakosságot a helyi szintű népi bizottságokba történő választások megtartására, népi milíciákat hoznak létre. Bevezetik a moszkvai időt, megkezdik a toborzást a szovjet hadseregbe, a könyvtárakból és iskolákból eltávolítják az „idegen" irodalmat és térképeket.

Párhuzamosan tervszerűen folynak a retorziók.

1944. november 12-én az 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa elrendeli a területen élő hadköteles magyar és német férfiak összeírását majd hadifogolytáborokba történő irányításukat. Másnap falragaszokon megjelent a Városparancsnokság 2. számú parancsa, amely minden nagyobb településen hirdette a 18 és 50 év közötti férfiak jelentkezési kötelezettségét, ellenkező esetben haditörvényszékkel fenyegetett. A nemzetiség megállapítása önbevallás alapján történt, aki nem vallotta magát magyarnak vagy németnek, és el tudta mondani a Miatyánkot ruszinul vagy szlovákul, hazamehetett.

A málenkij robot a kárpátaljai magyarság történetének legnagyobb tragédiája. Az elhurcoltak pontos számát nem tudjuk, legújabb kutatások szerint körülbelül 30 ezer férfit hurcoltak el. Többségük soha nem tért vissza.[3]

Koholt, abszurd vádak alapján kivégzik vagy a lágerekbe hurcolják az egész rutén politikai elitet.

1945. június 29-én Moszkvában Sztálin generalisszimusz jelenlétében a szovjet és a csehszlovák kormányok képviselői aláírták a szerződést Kárpátaljai Ukrajna hovatartozásáról, Ukrajna és a Kárpátontúli Ukrajna képviselőinek jelenléte nélkül. Másnap az USZSZK legfelsőbb tanácsa törvényt fogadott el a Kárpátontúli Ukrajna „újraegyesüléséről" a Szovjet-Ukrajnával. Kárpátalja kétoldalú szerződés alapján a Szovjetunió része lesz. A párizsi békeszerződés tudomásul veszi a befejezett tényt.

Kárpátalja és Magyarország között leereszkedik a vasfüggöny.

JEGYZETEK

1. Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés.* Osiris Kiadó, Bp., 2002. 89.
2. Lásd Zseliczky Béla: *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekterében 1920–1945.* Napvilág Kiadó, Bp., 1998.
3. *Kárpátalja története.* II. RF KMF – „RIK-U" Kft., Beregszász–Ungvár, 2021. 511.

L. Balogh Béni
ÉSZAK-ERDÉLY–DÉL-ERDÉLY: MAGYAROK TÖBBSÉGBEN ÉS KISEBBSÉGBEN

1940–1944 között Erdély területét nyugatról kelet, majd délkelet felé húzódó országhatár szelte ketté, amely az ott lakó magyarságot is elválasztotta egymástól.[1] Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés nyomán ugyanis visszakerült Magyarországhoz az 1920-ban Romániának ítélt terület kétötöde, az ún. Észak-Erdély – a nagyobb és természeti kincsekben gazdagabb Dél-Erdély viszont továbbra is Románia része maradt. A tengelyhatalmak e döntése a „települési helyzet összevisszasága" miatt nem követhetett etnikai határt, de – amint Bibó István írja – megpróbálkozott az etnikai arányok bizonyos kiegyenlítésével.[2] Magyarországhoz az 1930-as román statisztika szerint is egymillió magyar anyanyelvű lakos került vissza, az 1941-es magyar népszámlálás során pedig Észak-Erdélyben több mint 1 380 000 személy vallotta anyanyelvének a magyart.

Dél-Erdélyben 1930-ban 440 ezer magyart írtak össze nemzetiség szerint, ami az összlakosság 14%-át tette ki. Anyanyelv alapján ennél többen voltak, 473 ezren (15%). A természetes népszaporulatot figyelembe véve 1940 őszén a dél-erdélyi magyarság száma nem sokkal maradhatott el a félmilliótól. Románia egész területén azonban, tehát a Kárpátokon túli „Ó-Romániát" vagy „Regátot" is ideszámítva, a bécsi döntést követően jóval több mint 500 ezer magyar maradt. Az 1941. áprilisi román népszámlálás idején viszont már csak 363 ezren vallották magukat magyar „etnikai eredetűnek", azaz Dél-Erdély mintegy 3 300 000 összlakosából mindössze 10,9%.[3]

Az 1940–1944 közötti négy év történelmi léptékkel mérve viszonylag rövid idő, azonban az egymástól gyökeresen eltérő észak-, illetve dél-erdélyi szocializáció, történelmi tapasztalat, „sorsélmény"[4] mégis mélyreható változásokat, egyfajta szétfejlődést idézett elő az erdélyi magyar társadalom kollektív mentalitásában. Írásomban elsőként arra térek ki vázlatosan, hogy a második bécsi döntést megelőző két évben, azaz a királyi diktatúra idején milyen főbb változások álltak be a romániai magyarság életében, ezt követően pedig az észak- és dél-erdélyi magyarok sorsát állítom párhuzamba.

A KIRÁLYI DIKTATÚRA IDŐSZAKA (1938–1940)

Az erdélyi magyarság helyzete ellentmondásos volt ebben az időszakban.[5] Egyrészt rohamosan romlott a jogbiztonsága, és szinte mindennapossá váltak a sérelmei. Az 1938. február 27-én életbe lépett új alkotmány kimondta, hogy faji vagy vallási alapon semmiféle politikai párt, egyesület nem alakítható, a közhivatalok elnyerésénél pedig tekintettel kell lenni a román nemzet többségi és államalkotó jellegére.[6] Az ostromállapotról szóló dekrétum feljogosította a hadtestparancsnokokat, hogy rendeleteket adjanak ki, s az ellenük vétő személyeket börtönbüntetéssel sújtsák. A kolozsvári VI. hadtest parancsnoka például elrendelte, hogy a közhivatalnokok hivatalukban csak románul beszélhetnek, a helységneveket a sajtóban csak románul lehet használni, a nem román címtáblákat ki kell cserélni.[7]

1939 tavaszán fokozódó magyarellenes hangulat alakult ki Romániában: elterjedt ugyanis az a valótlan hír, hogy a kárpátaljai bevonulással egyidejűleg a magyar hadsereg Erdélybe is betörni készül. A román vezérkar emiatt részleges mozgósítást rendelt el, amit tömeges behívások követtek. A határszéli településeken sok magyarnál razziákat és házkutatásokat tartottak, rádiókészülékeiket lepecsételték, és megbízhatatlannak minősítve őket lakhelyüktől távoli sáncásásra kényszerítették.[8] Először a határ mentéről, később már Erdély belsejéből is tömegesen helyezték át a magyar köztisztviselőket a Regátba, Besszarábiába és Dobrudzsába.[9] Mindez azt eredményezte, hogy a második bécsi döntést megelőző másfél év során mintegy 12–14 ezer, más adatok szerint 18 ezer erdélyi menekült érkezett Magyarországra, többségük katonaköteles fiatal férfi.[10]

Az érem másik oldala, hogy a hatalom megpróbálta valamilyen módon rendezni a kisebbségi kérdést, és számos előremutató intézkedést is hozott. Így például 1938. május 1-jei hatállyal a kisebbségi ügyosztály a kultuszminisztérium keretéből a miniszterelnökséghez került, és főkormánybiztosság rangjára emelték.[11] Még ezt megelőzően az uralkodó azzal bízta meg Alexandru Vaida-Voevod egykori miniszterelnököt, hogy vegye fel a kapcsolatot az erdélyi magyarság vezetőivel, hallgassa meg panaszaikat, majd tegyen javaslatokat neki. Demeter Béla újságíró közvetítésével Vaida-Voevod fel is vette a kapcsolatot Bánffy Miklóssal, Szász Pállal és a magyar egyházak három püspökével, majd terjedelmes memorandumban tette meg javaslatait a királynak. Véleménye szerint a benyújtott magyar követelések mérsékeltek, 80 százalékukat teljesíteni lehetne.[12] A követelések nagy része ennek ellenére papíron maradt, és az 1938 augusztusában megjelent ún. kisebbségi statútum is inkább csak erőtlen kísérlet volt a felhalmozódott nemzetiségi problémák kezelésére.[13]

Az erdélyi magyarság számára a legnagyobb pozitívumot az 1939. február 11-én megalakult, Bánffy Miklós által vezetett Romániai Magyar Népközösség kiemelkedő társadalomszervező munkája jelentette. A Népközösség az előző év decemberében korporatív alapon létrehozott Nemzeti Újjászületési Front (Frontul Renaşterii Naţionale) magyar tagozataként működött, Bánffyt pedig Bukarest jelölte ki vezetőnek. A Népközösség főleg gazdasági és szociális téren ért el eredményeket, tehát olyan területeken, amelyek korábban az Országos Magyar Párt figyelmén kívül estek. A gazdakörök útján, továbbá a szomszédságok, tehát az ún. tízes szervezetek kiépítésével, a munkásság csatlakoztatásával és az iparosok összefogásával olyan magyar szervezőmunka indult meg, amire azelőtt nem volt példa.[14]

1940 nyarán a romániai magyarság azonban már a revízió álmában élt. A Regátból ezért sokan a magyar–román határszéli városokba költöztek, és – Mikó Imre szavaival – „a magyar zászló és ruha a legtöbb szekrényben készen állott".[15] Bánffy Miklós 1940. július 7-én egy szűk körű, bizalmas megbeszélésen kijelentette: „a magyar irányú megoldás" előbb-utóbb be fog következni, de mindenképpen el kell kerülni a zavargásokat, a vérontást, és meg kell őrizni a magyarság egységét.[16]

MAGYAROK A HATÁR KÉT OLDALÁN (1940–1944)

A második bécsi döntés híre szögesen ellentétes hatást váltott ki az új határ két oldalán. Az észak-erdélyi magyarok túlnyomó többsége euforikusan, kitörő lelkesedéssel fogadta a döntést, és azt a 22 éves román uralom alóli felszabadulásként élte meg. A dél-erdélyi magyarság viszont a felfokozott várakozás hetei, hónapjai után „második Trianonként" könyvelte el. Krenner Miklós (írói álnevén Spectator), a két világháború közötti erdélyi magyar közélet és újságírás egyik legnevesebb, polgári demokrata képviselője, aki 1930-ban költözött Aradról Kolozsvárra, a döntés napján többek között ezt írta naplójába: „jelentette a rádió az új határokat. Őrült szívdobogás! Forróság lepett el. Határtalan boldogság. De mikor a bemondást megismételték, sírva fakadtam. Arad és Kis-Küküllő visszamarad. […] Ellenségeink »megajándékoztak« Csonka-Magyarországgal,[17] barátaink Csonka-Erdéllyel."[18]

Az észak-erdélyiek számára az „anyaországhoz" való csatlakozás elsősorban azt jelentette, hogy immár minden félelem nélkül, szabadon vállalhatták magyar identitásukat. Igaz, a honvédség bevonulását követő mintegy négyéves időszakban az eufóriát nem egy esetben keserű kiábrándulás követte a kezdeti ellátási nehézségek, később a háború miatt szaporodó megélhetési gondok, az „anyaországi" tisztviselők (az ún. „ejtőernyősök") sokszor lekezelő, pökhendi modora, cím- és rangkórsága vagy a katonáskodás során nemegyszer tapasztalt kíméletlen bánásmód miatt.

A Romániában maradt magyarokon – akiknek sorsát Kacsó Sándor a hajótöröttekéhez hasonlította, ahol a szerencsétlenül járt utasok kis csónakban hánykolódnak a viharos tengeren[19] – valóságos „szabadulási láz" lett úrrá. „Romániában nincsen mit keresnie, és nincs semmiféle jövője egy magyar embernek" – fogalmazta meg a közhangulatot egy menekült.[20] A menekülés hátterében számos alkalommal román hatósági kényszer állt. Kormányutasításra például már a bécsi döntés kihirdetésének másnapján elkezdődött a magyar nemzetiségű alkalmazottak elbocsátása és az országból való kiűzése, visszamenőleges keltezéssel pedig tömegesen kezdték áthelyezni a magyar származású vasutasokat, pénzügyi és igazságügyi tisztviselőket a kiürítés előtt álló, de még román közigazgatású észak-erdélyi területekre. A menekülthullám méreteire jellemző, hogy a KEOKH 1944. februári összeírása szerint 1940 szeptemberétől 1944 februárjáig 74 500 családfő és egyedülálló menekült érkezett Romániából, elsősorban Dél-Erdélyből. Családtagokkal együtt 1938. január elseje óta – az 1941-ben Bácskába áttelepített 13 200 bukovinai székely nélkül – 190 132 fő érkezett, így a bécsi döntés utáni romániai menekültek összlétszáma 176-178 ezer lehetett. Figyelembe véve azonban az utólagos adatgyűjtés pontatlanságait, kétszázezerre vagy még annál is többre becsülhetjük a menekültek és áttelepültek számát.[21]

Az észak-erdélyi magyarság helyzetében már a honvédség bevonulásával egyidejűleg felállított katonai közigazgatás idején radikális javulás állt be, és elkezdődött a „magyar nemzeti tér" kiépítése. A román nyelvű helységnévtáblák és cégtáblák helyébe magyar nyelvűek kerültek, engedélyezték a magyar társadalmi szervezetek működését, visszaadták elvett székhelyeiket, a román és a zsidó lakosok rovására magyarokat juttattak iparengedélyhez, magyar gondnokokat neveztek ki az ipari létesítmények élére.[22] Ugyanakkor jó néhány magyar nyelvű, elsősorban baloldali napilapot és folyóiratot beszüntettek, így például a marxista irányultságú *Korunk*at.[23] Az alsóbb katonai parancsnokságok tevékenységét számos túlkapás, önkényes intézkedés jellemezte, és nagyon sokszor kész helyzet elé állították az 1940. november 26-a után berendezkedő polgári közigazgatást.[24] Ez utóbbit az erdélyiek közül sokan bírálták „lelketlen" hivatalnokai és a túlburjánzó bürokrácia miatt. Azt azonban legtöbbször a kritikusai is elismerték, hogy a közigazgatás hatékonysága és a közbiztonság lényegesen javult a román időkhöz képest.[25] Az állami hivatalokba történő kinevezések egyik fő szempontja az volt, hogy elégtételt kell nyújtani azoknak, akik magyarságuk miatt korábban hátrányt szenvedtek. A hatóságok így elsősorban a megbízhatóság és a „nemzethűség" alapján döntöttek arról, ki tölthet be állami tisztséget. Anyaországiakat jelentős, de azért nem túlságosan nagy arányban neveztek ki Észak-Erdélybe. A kinevezések sokszor mégis felháborodást váltottak ki az erdélyiek körében, mert éppen a legjobban szem előtt levő állásokat foglalták el az „ejtőernyősök".[26]

Budapest Erdély-politikáját nagyrészt Teleki Pál miniszterelnök elképzelései határozták meg, még jóval halála után is, Teleki első számú belpolitikai célja pedig Észak-Erdély reintegrálása volt.[27] Mivel a visszacsatolt terület gazdaságilag jóval elmaradottabb volt az „anyaországnál", a magyar kormányzat nagyszabású modernizációs programot hirdetett meg. Ez az infrastruktúra több százmillió pengős fejlesztése mellett az ipar és a mezőgazdaság nagyarányú modernizációját is magában foglalta. Becslések szerint a földművelésügyi minisztérium által kieszközölt támogatások 53%-a jutott a Székelyföldre 1940 és 1944 között, az Észak-Erdélyre fordított összkiadások pedig ebben az időszakban megközelítették Magyarország egyéves költségvetési kiadásait.[28]

Észak-Erdély politikai képviseletét az 1941 májusában Kolozsváron megalakult Erdélyi Párt jelentette, elnöke Teleki Béla, főtitkára Mikó Imre volt. A parlamentbe behívott ötven erdélyi magyar képviselő többsége ehhez a párthoz tartozott, és a kormányt támogatta. Az észak-erdélyi magyar politikai elit a korábbi kisebbségvédelmi törekvések helyett többségi pozícióban az erdélyi magyar szupremácia megszerzését és megtartását tűzte ki célul.[29]

Az oktatás területén nagyszabású iskolamodernizációs program indult. Jellemző adat, hogy a tanügyi költségvetés népiskolákra vonatkozó előirányzatának 1941-ben egyharmadát, 1942–1943 között nagyjából a felét kapta Észak-Erdély. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemre négy év alatt több mint 25 millió aranypengőt költöttek, és szintén Kolozsváron létrehozták az Erdélyi Tudományos Intézetet. Maradandó alkotás volt a népegészségügyi hálózat kiépítésére, az igen rossz egészségügyi viszonyok (alkoholizmus, nemi betegségek, tüdőbaj) javítására tett kísérlet is. A kultúra esetében egyszerre volt jelen a más területekre is jellemző jelentős infrastrukturális beruházás, a fokozott kormányzati figyelem, ugyanakkor a nemzeti kizárólagosságra való törekvés. Erdélyt etnikailag homogén térségként ábrázolták, ahonnan hiányoztak a románok, a szászok és

a zsidók.[30] Az Erdélyben élő népek közös tragédiája volt, hogy 1944 májusában–júniusában a több mint 150 ezres észak-erdélyi zsidóság túlnyomó többségét, köztük több tízezer magyar identitású polgárt hurcoltak el koncentrációs táborokba, ahonnan már csak kevesen tértek vissza.

Az észak-erdélyiek reményei, ha csak részben is, de beváltak. Az addig elnyomott magyar kisebbség újra a többségi nemzet része lett, és ennek kétségtelen előnyei hamarosan megmutatkoztak. A leglátványosabb előrelépés az anyanyelvhasználat, az oktatás, a művelődés, a kultúra terén következett be. Leginkább ennek köszönhető, hogy a gazdasági nehézségek, a társadalmi konfliktusok és a nem csekély háborús véráldozat ellenére is egy nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság került ki a második világháború forgatagából, és nézett elébe 1944. augusztus 23-át követően az újabb impériumváltozásnak.

A Romániában rekedt magyarságra viszont a kisebbségi lét gyökeresen új szakasza várt a második bécsi döntés után.[31] Számaránya és területi elhelyezkedése megváltozott, demográfiai, szellemi potenciálja jelentősen összezsugorodott, és ezzel egyidejűleg módosult az ország politikai berendezkedése is. Cselekvési lehetőségeit behatárolta az 1940 szeptemberében hatalomra jutott Ion Antonescu tábornok kezdetben fasiszta, majd 1941. január végétől katonai jellegű diktatúrájának szigora. A magyarság politikai mozgástere a minimálisra csökkent. Nem volt képviselete a központi hatalomban, de még a helyi közigazgatásban sem, így ki volt rekesztve az őt legközvetlenebbül érintő ügyek intézéséből is. Azt a kevés számú magyar tisztviselőt, aki 1940 őszén még a helyén volt, fokozatosan elbocsátották, vagy Dél-Erdélyből a Regátba helyezték át román nyelvi környezetbe. 1941. január végéig, tehát addig, amíg Antonescu a fasiszta Vasgárdával együtt kormányzott, elsősorban a dél-erdélyi magyarok személyes biztonsága került gyakran veszélybe (verések, letartóztatások, állandó fenyegetettség), ezt követően főleg a vagyoni biztonságukban és a nyelvhasználat terén szenvedtek kárt. Az 1941 júniusától bevezetett háborús rendszabályokon kívül a magyarokat külön is sújtották a központi és helyi román hatóságok diszkriminatív intézkedései. Ezek közül az egyik legsúlyosabbat a román közellátási államtitkár 1942. június 7-i bizalmas körrendelete jelentette, amelynek alapján a magyar lakosság összes búza- és kukoricakészletét el kellett kobozni. A rekvirálást a hatóságok sok esetben igen brutálisan hajtották végre: házról házra járva az összes élelmiszerüktől megfosztották a magyar lakosságot anélkül, hogy bármilyen elismervényt adtak volna. Budapest közbenjárására a tengelyhatalmak Andor Hencke német és Delfino Roggeri olasz különmegbízottat küldték a panaszok kivizsgálására, s ennek eredményeként az elkobzott termények egy részét a román hatóságok végül visszaszolgáltatták.[32]

A mindennapi életet szinte elviselhetetlenné tette a lépten-nyomon megnyilvánuló magyarellenes közhangulat, amelyet leginkább az észak-erdélyi román menekültek szítottak. A „magyarkérdés” még a korábbiaknál is jobban állambiztonsági kérdés lett. A hatóságok és főként a román titkosrendőrség (az ún. Sziguranca) magyarok elleni fellépése sokszor a paranoia határát súrolta.[33] Különösen szembetűnő volt a dél-erdélyi magyarság jogfosztottsága és másodrangú státusa, ha a Berlin által nyíltan és erőteljesen támogatott, minden szempontból kivételezett helyzetet élvező közel félmilliós német kisebbség státusával hasonlítjuk össze.

A dél-erdélyi magyarság legfőbb érdekképviseleti szervének, a Gyárfás Elemér által vezetett Romániai Magyar Népközösségnek igen mostoha körülmények között kellett kifejtenie tevékenységét. Leginkább a jogvédelem terén volt aktív, de a helyi tagozatok egészségügyi, szociális és kulturális feladatokat is elláttak. A Népközösség keretein belül Szász Pál irányításával az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület minden gátló körülmény ellenére eredményes szervezőmunkát végzett. 1942-ben felszínre kerültek a Népközösség vezetésén belüli személyes ellentétek, amelyek az 1944. május 25-i gáldtői találkozón nyílt szakításhoz vezettek Gyárfás Elemér és Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök között. Szász Pál és Márton Áron – aki 1944. május 18-án a kolozsvári Szent Mihály-templomban elmondott szózatában nyíltan felemelte szavát a zsidók deportálása ellen – elsősorban Gyárfás egyszemélyes vezetési stílusát bírálták. Nem értettek egyet azzal sem, hogy Gyárfás az „árral úszott", és a feltétlen németbarát Sztójay-kormánnyal igyekezett jó viszonyt ápolni.[34]

Dél-Erdélyben a magyar nyelvű állami oktatás szinte teljesen ellehetetlenült, az iskolák magyar nyelvű tagozatainak többségét vagy bezárták, vagy románul folyt ott is az oktatás. A kulturális központjától, Kolozsvártól elszakított magyarság szellemi élete összezsugorodott, a cenzúra, az utazás korlátozása, a gyülekezési tilalom szinte teljesen lebénította. Felértékelődött viszont a csonkán maradt dél-erdélyi magyar egyházak szerepe annál is inkább, mivel a diktatúra a szigorúan vett, templomban zajló vallási életet viszonylag békén hagyta.

Négy év kisebbségi mérlegét megvonva egyedüli „pozitívumként" azt emelhetjük ki, hogy a dél-erdélyi magyarság, ha nagy áldozatok árán is, de túlélte e vészterhes korszakot. Az Antonescu-rezsim egyik legfőbb nemzetiségpolitikai célkitűzése, Dél-Erdély gyors, akadálytalan magyartalanítása nem teljesült.

Az észak- és a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti sorsának párhuzamba állítása fontos tanulságokkal jár. A nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság nagyobb önbizalommal és optimizmussal tekintett a jövőbe a román uralom visszatérte után is, mint az óvatosabb magatartást tanúsító dél-erdélyi magyar társadalom, amely a négyéves elnyomatást követően az általános reményvesztettség állapotában volt. Az idő a határ mindkét oldalán mintha „összesűrűsödött" volna – csak éppen ellenkező előjellel. Észak-Erdélyben a magyarok túlnyomó többsége felfelé ívelő korszakként élte meg a bécsi döntést követő négy évet, amelyhez képest – paradox módon – az ezt megelőző 22 évnyi, tehát valójában jóval hosszabb ideig tartó román uralom provizóriumnak tűnt számukra. Dél-Erdélyben viszont nemcsak a „felszabadulás" katartikus élménye maradt el. A különleges jogokat élvező német kisebbséggel szembeni leértékelődésük, a hatalomnak való egyre fokozottabb kiszolgáltatottságuk, a nemzetiségük miatt elszenvedett megaláztatásaik, az otthontalanság kínzó érzése traumatizálták a dél-erdélyi magyarok kollektív tudatát, és egyfajta identitásképző tényezővé léptek elő.

JEGYZETEK

1. Erdély alatt a trianoni békeszerződés következtében Romániához került mintegy 103 ezer négyzetkilométernyi területet értjük.
2. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről.* In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* Első kötet, 1935–1944. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986, 621.

3. A fenti adatokat lásd L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2013. 28–29. Vö. Uő: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 311–315.; Thirring Lajos: *A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség.* Magyar Statisztikai Szemle 1940. 8–9. sz. 662–679.; Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez*. Regio – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1992.
4. A „sorsélmény" kifejezést Bárdi Nándortól kölcsönöztem. Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 27., 30.
5. A magyar kisebbség királyi diktatúra alatti helyzetéről lásd Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Studium, Bp., 1941. [Reprint: Optimum Kiadó, é. n.] 201–258.; Újabban Egry Gábor: *Megoldás vagy halogatás? A román királyi diktatúra és a magyar kisebbség, 1938–1940.* Limes 2010. 1. sz. 65–78.; Már István: *A Romániai Magyar Népközösség, a romániai magyarság a királyi diktatúra időszakában (1938–1940).* Székelyföld 2003. 8. sz. 91–113.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007. 215–273.; Bárdi Nándor*: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940).* In: *Források és stratégiák. A II. összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai, Székelyudvarhely, 1997. augusztus 21–22*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 52–55.; Uő: *Otthon és haza*. i. m. 433–437.
6. Az alkotmány szövegét románul és magyar fordításban közli Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet R.-T – Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár, 1944. 4. melléklet. https://adatbank.ro/inchtm.php?akod=5523 (Utolsó letöltés ideje: 2022. augusztus 22.)
7. Mikó: *Huszonkét év*. i. m. 205.
8. L. Balogh Béni*: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között.* Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom. 1999. 3–4. sz. 244.
9. Mikó: *Huszonkét év.* i. m. 239.
10. L. Balogh: *Az erdélyi magyar menekültkérdés*… i. m. 244.
11. Tevékenységéről lásd Egry: *Megoldás vagy halogatás*… i. m. 70–76.
12. A memorandumot lásd Arhivele Naţionale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest), fond Vaida-Voevod, Alexandru, dos. 264, f. 2–17. Ismerteti L. Balogh Béni: *Alexandru Vaida-Voevod és a magyar–román együttélés.* In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2012. 76.
13. Bárdi: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye*. i. m. 54. A kisebbségi statútum egy rendelettörvényből, annak végrehajtási utasításából és egy minisztertanácsi naplóból állt. Nem képezett jogszabályt, és csak útmutatásul szolgált a hatóságoknak, a cenzúra pedig hosszú ideig megtiltotta annak közlését a román sajtóban. Részletes ismertetését lásd uo. 52. A minisztertanácsi naplót magyarul közli Mikó: *Huszonkét év*. i. m. 7. sz. melléklet.
14. Mikó: *Huszonkét év*. i. m. 249. Az Országos Magyar Párt és a Romániai Magyar Népközösség működését összeveti Uő: *Erdélyi politika*. In: Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944*. Tanulmányok. I. Bethlen Gábor Könyvkiadó, h. n., 1991148–149.
15. Mikó: *Huszonkét év*. i. m. 261.
16. Bárdossy László bukaresti magyar követ 1940. július 21-i jelentése Csáky István külügyminiszternek, Melléklet. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztériumi Levéltár, a Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai, K 64 1940 27, 509/Res.Pol. Közli L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok*. i. m. 6. sz. melléklet.
17. Utalás az 1920-as trianoni békeszerződésre.
18. *Krenner Miklós 1940. augusztus 30-i naplóbejegyzése.* Részlet. MNL OL, Magánlevéltárak, családi fondok, levéltárak, Krenner család, Krenner Miklós naplói, P 2043, 14. t.
19. Kacsó Sándor: *Lélekvesztőn*. Bev.: Filep Tamás Gusztáv és L. Balogh Béni. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2018.
20. Idézi L. Balogh Béni (szerk.): *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 67.
21. *A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint.* Magyar Statisztikai Szemle 1944. 9–12. sz. 410.
22. Sárándi Tamás (szerk.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016. 36–37.
23. Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. Jaffa Kiadó, h. n. [Budapest], 2011. 71–72.

24. Uő: *Teleki Pál.* Osiris Kiadó, Bp., 2005. 466.
25. Uő: *A visszatért Erdély…* i. m. 87–88.
26. Csilléry Edit: *Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően.* Limes 2006. 2. sz. 85.
27. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után.* In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban.* Teleki László Alapítvány, Bp., 2004. 162.; Uő: *A visszatért Erdély…* i. m. 79.
28. Uő: *A visszatért Erdély…* i. m. 93., 175. Észak-Erdély reintegrálásáról lásd még Tóth-Bartos András: *Észak-Erdély reintegrációjának kérdése a második bécsi döntés után.* Magyar Kisebbség 2005. 3–4. sz. 401–413.; Oláh Sándor: *Kedvezmények és konfliktusok kora.* In: Uő: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 10–216.
29. Lásd Bárdi Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944.* In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 237–292. Újraközli Uő: *Otthon és haza…* i. m. 169–206. Az Erdélyi Párt történetéről: Murádin János Kristóf: *„Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között.* Scientia Kiadó, Kvár, 2019; Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása". Kísérlet az Erdélyi Párt identitásának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944.* Napvilág Kiadó, Bp., 2008.
30. Minderről részletesen: Ablonczy: *A visszatért Erdély…* i. m. 137–201.
31. A témáról összefoglalóan: L. Balogh Béni – Bárdi Nándor*: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően.* In: Bárdi Nándor et al. (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 162–167.; Sárándi Tamás: *Vogelfreiok Dél-Erdélyben. A dél erdélyi magyarság 1940–1944 közötti története a magyar diplomáciai források tükrében.* Modern Magyarország. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának Folyóirata. Különszám – 2014. augusztus, 170–194. L. Balogh: *Kiszolgáltatva…* i. m. 18–92.
32. L. Balogh: *Kiszolgáltatva…* i. m. 46., 84–87. Vö. Sárándi Tamás: *Többség és kisebbség viszonya. A dél-erdélyi magyarság helyzete a rekvirálások tükrében 1942-ben.* In: Fedinec Csilla – Szoták Szilvia (szerk.): *Közösség és identitás a Kárpát-medencében.* Balassi Intézet Márton Áron Szakkolégium, Bp., 2014. 79–80.
33. Egry Gábor: *Az Antonescu-korszak nemzetiségpolitikája Romániában.* Limes 2011. 2. sz. 11–27.
34. L. Balogh Béni: *A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között.* Limes 2011. 2. sz. 29–43.

A. Sajti Enikő
„KIS-BÁCSKÁBÓL SÜVÍT A SZÉL…”
Magyarok és szerbek, 1941–1947

Balázs Attila vajdasági író önéletrajzi ihletésű *Kinek Észak, kinek Dél”* regényében olyan tájegységként írja le szülőföldjét, a Bácskát, ahol a történelem kisebb-nagyobb háborúk és békék durrogó sorozata című, ahol a béke gyakorta „a gyűlölet békéje”, és ahol lankadatlanul vágtat a „tajtékzó csataló, a nacionalizmus táltosa”. Majd Szilágyi István közlegény korabeli elbeszélése alapján így írja le a magyar honvédek 1941. áprilisi bácskai bevonulását: „Szépen megvárták, amíg mindenki egyenként felzárkózik a dombtetőre, ahonnan messzi kilátás nyílt a Bácskára, arra az áldott, lírával, könnyel átitatódott földdarabra, amely ismét Magyarország lett. […] A néma áhítat perceiben csöndesen álltak, ő az ünneprontó csobogással hugyozó Sárga levált patkójával a kezében, s bár senki nem mondta ki a vezényszót, mindenki imádkozott […]

Kis-Bácskából süvít a szél,
Hogy a magyaroknak keserű
A kenyér. Kalász, kalász,
Árva magyar kalász…[1]

Előadásomban erről a tágabb tájról, a Délvidékről (szerb terminológiával a Vajdaságról) szeretnék szólni, annak 1941 és 1947 közötti történelméről, amikor többször is átvágtatott itt „a tajtékzó csataló, a nacionalizmus táltosa”.

Romsics Ignác bevezető előadásában sorra vette az 1938–1941 közötti revízió eredményeit, amit az integrális revíziós elképzelésekhez képest joggal nevezett „részleges” sikereknek. A Délvidék esetében is a Jugoszláviához csatolt területek 55,2%-a került vissza. Utalt arra is, hogy az 1940. decemberi jugoszláv–magyar barátsági szerződés mint „pillanatnyilag időszerűtlen üggyel”, a határkérdéssel nem foglalkozott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a határok kérdése szóba sem került a két ország ezt megelőző tárgyalásain. Bakach-Bessenyey György belgrádi magyar követ korabeli jelentéseiből tudjuk, hogy 1940 nyarától felvetődött a két ország közötti határ kérdése, illetve a kisebbségi magyarok ügyének lakosságcserével (magyar részről területtel együtt) történő rendezésének gondolata. Sőt katonai szempontból a jugoszláv vezérkar sem emelt volna kifogást a baranyai háromszög, Szabadka és „körlete” Magyarországhoz történő visszacsatolása ellen. A területi kérdések kétoldalú tárgyalásos rendezésének ötlete azonban igen hamar lekerült a napirendről, mivel a jugoszlávok úgy látták, hogy ezzel „maguk indítanák el az ország dezintegrációjának folyamatát”.[2]

A jugoszláv állam azonban, ha nem is a fenti ok miatt, de nem kerülte el a sorsát. Mint ismeretes 1941. március 26-ról 27-re virradó éjjel az angol kormány biztatására katonatisztek egy angolbarát csoportja puccsot hajtott végre a háromhatalmi egyezményhez csatlakozó kormány ellen. A németellenes fordulatra olyan helyzetben került sor, amikor Angliának a politikai biztatáson, támogatáson kívül már nem volt ereje ahhoz, hogy flottával vagy csapatokkal támogassa a puccsista erőket. A szerb történetírás által korábban hősies tettnek, ma inkább „korai öngyilkosságnak" nevezett „dilettáns" puccs radikálisan megváltoztatta Jugoszlávia kilátásait. Április 6-án hajnalban a jugoszláv fővárost német gépek bombázták – megkezdődött Jugoszlávia katonai lerohanása, majd felosztása.

Ebben a háborús helyzetben került sor a Jugoszláviával szembeni magyar területi követelések érvényesítésére.

A visszacsatolt délvidéki területeken kezdettől fogva sajátos kettősség figyelhető meg a délszlávokkal kapcsolatban. Már a határt átlépő hadsereg különböző instrukciókat kapott a horvátokkal, illetve a szerbekkel tanúsítandó magatartást illetően. Mint Werth Henrik vezérkari főnök 1. sz. bizalmas katonai közigazgatási parancsában olvasható – tekintettel az usztasa Horvátországgal Muraköz kapcsán folytatott területi vitákra és külpolitikai megfontolásokra –: a horvátokat „megkülönböztetett, barátságos" bánásmódban kellett részesíteni, míg a szerbeket és a „szerb érzelmű lakosságot" (ide tartozott minden 1918 után a Délvidékre betelepült, betelepített lakos, a zsidók és a kommunisták), nemzethűségi szempontból kollektíve megbízhatatlannak, Magyarországgal szemben eleve ellenséges csoportnak minősítették, és elrendelték a „szerb szabadcsapatok által veszélyeztetett területek átfésülését". Megkezdődött a szerbek kiutasítása és a németek által megszállt Szerbiába történő tömeges átdobása, majd ennek kudarca után internálása.[3] A kitelepített dobrovoljácok helyére bukovinai székelyeket, moldvai csángókat, vitézeket, horvátországi és boszniai magyarokat telepítettek.[4]

A délvidéki magyarok nemzeti felszabadulásként, „a szerb elnyomás" megszűnéseként, a „huszonhárom éves rabság" alóli nemzeti felszabadulásként élték át a Magyar Királyi Honvédség alakulatainak bevonulását. Kisebbségből, másodrendű állampolgárokból ismét az államalkotó nemzet tagjává váltak, s az elszenvedett sérelmekért kompenzációt, társadalmi megbecsülést, sőt előnyöket vártak.

A Délvidék katonai visszafoglalását nem elsősorban a reguláris jugoszláv hadsereggel történő összecsapások, hanem elsősorban a szerb nacionalistákkal, zömmel a helyi csetnik szervezetek tagjaival történő fegyveres összecsapások, a korabeli kifejezést idézve „csetnik lövöldözések" terhelték.

A ma elfogadott adatok szerint a délvidéki harcokban a magyar honvédség 21 tisztje és 708 közkatonája halt meg, megsebesült 2 tiszt és 239 honvéd.[5] A „csetnik lövöldözéseknek" és azt követő megtorlásoknak ellenben magyar adatok szerint 1435 civil áldozata volt, a „bandaharcokban" pedig 1122 fő, döntően szerbek vesztették életüket. A magyar honvédség ellen elkövetett fegyveres támadás miatt statáriális úton 313 főt végeztek ki.[6] A terület visszafoglalásakor, majd a katonai közigazgatás időszakában a helyi, megbízható magyarokból ún. ötös és tízes bizottságok vizsgálták felül a lakosság (nemcsak a szerbek!) jugoszláv időkben tanúsított nemzethűségi magatartását, illetve a helyi magyarok gyakorta házról házra járva mutatták meg a honvédeknek, hol élnek megbízható, illetve „gyanús elemek". Ilyen és más információk, például környezettanulmány alapján állították ki az ún. nemzethűségi igazolásokat. A magyar szempontból megbízhatatlannak mi-

nősített személyek elvesztették állásukat, nem iratkozhattak be magyar egyetemekre, vagy éppen kocsmatartási engedélyüket veszítették el, és kezdetben internálták, kitelepítették vagy kiutasították őket az országból.

Ugyanakkor már a katonai közigazgatás első napjaiban világossá tették, hogy nemzethűségi szempontból határvonalat kell húzni „a szerb őslakosság”, azaz az 1918. október 31-e előtt is itt élő szerbek, illetve az ezután ide települt, ide telepített szerbek között. Novákovits Béla altábornagy, a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportjának vezetője úgy vélte, hogy „a szerb őslakosság egy részében megvan a hajlandóság arra, hogy a magyar hazának hűséges polgárává váljék”, ezért arra utasította a katonai közigazgatás helyi vezetőit, hogy ezt a folyamatot „megfelelő módon” segítsék elő. Megtiltotta, hogy az őslakos szerbeket „bűncselekmény alapos gyanúja nélkül” letartóztassák vagy internálják, amire a terület visszafoglalásának első heteiben számos példa akadt.[7]

Ezzel együtt is a Délvidék Magyarországhoz történő visszaillesztését kezdettől fogva komoly etnikai ellentétek kísérték, amit tovább súlyosbított, hogy a Délvidéken és a déli határok mentén az ország integritását veszélyeztető, egyre erősödő, fegyveres ellenállási mozgalmak bontakoztak ki, és már a nyár folyamán szabotázs cselekményekre is sor került. Egy olyan párt állt az egyre sűrűsödő szabotázsakciók mögött, amely szorosan kötődött ahhoz a Szovjetunióhoz, amelynek társadalmi berendezkedését Magyarország nemcsak élesen elutasította, de június 27-e óta hadban is állt vele. A Tito vezette fegyveres ellenállási mozgalom, akárcsak a royalista csetnikek, az 1941 előtti egységes Jugoszlávia visszaállítását tűzte ki célul, így permanens fenyegetést jelentettek Magyarország integritása és belső stabilitása szempontjából. (A Délvidéken Draža Mihailović csetnikjeinek nem voltak kiépített szervezetei. A Novica Vučinić és Kis Iván vezette zombori szervezkedési kísérletüket 1943-ban radikálisan felszámolták.[8])

Úgy tűnt, hogy az ellenállás helyi, kommunista erőit a katonai bíróságoknak, majd a vezérkar főnökének statáriális, ún. repülő bíróságai sikerrel felszámolták. Ezzel párhuzamosan a magyar kormány sikerrel építette le a jugoszláv állam 1918 óta kiépített, nacionalizáló, durván magyarellenes struktúráit, és nagy gyorsasággal építették ki a magyar állam 1918 előtti közigazgatási, jogi, politikai, kulturális és egyéb intézményeit.

1941 késő nyarán, őszén azonban újabb fegyveres összecsapásokra került sor, megalakult a sajkási partizánosztag, sőt hírek érkeztek arról is, hogy a Bánátból „gyanús elemek szivárogtak” át a Bácskába. Január első napjaiban egy Zsablyához közeli tanyán a csendőrök tűzharcba keveredtek az ott rejtőzködő fegyveresekkel. Mivel a csendőrség nem tudott megbirkózni a helyzettel, a katonai egységeket rendeltek ki melléjük. Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök parancsára január 6-án megkezdődött a terület „tervszerű átfésülése és megtisztítása”, a „kommunista–csetnik lázongások” felszámolását célzó razzia. A németek ezzel párhuzamosan a Bánátban tartottak nagyszabású partizánvadász razziát, s ma már tudjuk, a két akciót a magyar és a német hatóságok igyekeztek egyeztetni. A razziát január 12-én arra hivatkozva terjesztették ki Újvidékre, hogy a városba beszivárogtak a partizánerők.[9]

Az ezzel kapcsolatos legfrissebb kutatások is azt igazolják, hogy erről szó sem volt. Horváth Kázmér, Újvidék polgármester-helyettesének (ezt megelőzően Mohács polgármester-helyettese, majd Szamosújvár polgármestere) Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez 1941. október 1-jén írott levelében ezt olvashatjuk: „Nem igazak a hírek, hogy itt anarchia van, és az élet nincs biztonságban. Népét is össze lehet fogni, s a békét is

meg lehet teremteni egy kis jó akarattal és bölcsességgel meg szeretettel."[10] A razzia után pedig így számolt be a városban történtekről a belügyminiszternek: „Amit nehéz fáradsággal felépítettünk hat hónap alatt a város közéletének megbékélése, az ellentétek áthidalása és közös munkára való összefogása, a város jövője érdekében, az mind romokban hever. A szerbek felénk kinyújtott segélykérő kezét levágtuk, a németek felé részünkről nyújtott baráti kezet pedig azok utasítják vissza, s nevetve nézik: mit tettünk. […] Nem tudom megérteni, miért volt erre a vérfürdőre szükség."[11]

A razzia áldozatainak számát, sőt etnikai összetételét is meglehetősen pontosan ismerjük. A razzia során 3340 személy tűnt el. Közülük 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar, 13 orosz, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák és 13 ruszin esett áldozatul a megtorlásnak. Az áldozatok között 792 nő és 147 gyermek is volt. Újvidéken az 1246 áldozat többsége zsidó volt.[12]

A háború menetében beállt változások és azok várható következményei a razziával történő szembenézésre inspirálták a felelős magyar politikai köröket. 1943 őszén bíróság elé állították a főbűnös katonatiszteket, Feketehalmy-Czeidnert és társait, a csendőröket, amely példa nélküli volt a háborúban álló Európában. A per története, a katonatisztek szökése, a csendőrök elítélése a magyar történelem ismert fejezetei közé tartozik. Kevésbé ment át a köztudatba azonban, hogy már a per megindítása előtt a kormány megkezdte az újvidéki szerb családokat ért károk felmérését, a zsidók kártalanítása azonban fel sem merült. A minisztertanács 2 millió pengőt utalt ki a kártalanítást végző bizottság számára, a megállapított károk összege azonban ennél jóval több, több mint 9 millió pengő volt. A rendelkezésére álló 2 millió pengőből a bizottság Magyarország német megszállásáig 717 410 pengőt fizetett ki, amikor is a Sztójay-kormány letiltotta a további kifizetéseket.[13] A Kállay-kormány sikeres lépéseket tett a szerbekkel szembeni ún. kemény kéz politikájának felülvizsgálatára is, a magyarok és a szerbek közötti viszony normalizálására s általában a délvidéki helyzet konszolidálására.

A helyzet konszolidálására tett lépések pozitív hatását azonban nemcsak leértékelték, de szinte teljesen lenullázták a későbbi események – a sikertelen kiugrás, Magyarország német megszállása, a nyilas uralom, illetve a háború elvesztése s nem utolsósorban a nemzetközi erőtér radikális megváltozása. Hosszú távra megmérgezte a magyarok és szerbek kapcsolatát, és 1948-ig a „bűntudat és győztes fölény" dichotóm keretei közé szorította Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatait.

A politikai tér nemzeti választóvonalai 1944 őszén, immár harmadjára, ismét megváltoztak. A délszláv, de különösen a szerb a nacionalizmus, a kommunista ideológia mellett a társadalmi világ látásmódjának döntő fontosságú szempontjává vált.

A kivonuló magyar honvédség és Jugoszlávia Népfelszabadító Hadserege, valamint a Vörös Hadsereg egységei között a visszacsatolt déli területeken nem voltak katonai összecsapások. A bevonuló partizánokkal szemben a magyar lakosság semmiféle ellenállást nem tanúsított, diverzáns akciókat sehol nem hajtottak végre ellenük.

Ennek ellenére a partizán csapatok bevonulása után azonnal megkezdődött a „gonosz ördög" jól bevált toposzával történő manipuláció, az ellenség démonizálása, az itt élő nem szláv népek, a németek és a magyarok közösségi tudatának, etnikai értékrendjének, politikai hadállásainak, jogi rendjének, tárgyi és szellemei kultúrájának lerombolása. A „gonosz ördög", azaz a „nép ellensége", a „fasiszta németek" és a „fasiszta magyarok" toposzának szervezett megtorló akciókkal adtak nyomatékot.

Ivan Rukavina vezérőrnagy, a katonai közigazgatás parancsnoka a katonai közigazgatás nacionalista funkciójáról ezt nyilatkozta: a katonai közigazgatás bevezetésére a „nemzeti jövő és a területek délszláv jellegének megőrzése” miatt volt szükség. A Vajdaság Népfelszabadító Egységfrontjának lapja, a Slobodna Vojvodina (Szabad Vajdaság) pedig egyenesen így fogalmazott: „A német és magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugat felé vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökeresen. […] az idegen elemek tíz- és százezrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizálódását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét hátunkba döfjék a kést.”[14]

A represszió nem kerülték el sem a magyarok, sem a szerbek, sem a horvátok, sem a többi, Jugoszláviában élő népek, társadalmi csoportok, akiket az új hatalom „a nép ellensége”, illetve a „háborús bűnös” kategóriájába sorolt. A németeket kollektíven bűnösnek kiáltották ki, és bár a magyarokra hivatalosan nem terjesztették ki a kollektív bűnösség elvét, 1944 őszén mégis ennek szellemében kezelték őket. Kezdetben kitiltották őket a helyi népfelszabadító bizottságokból is, számos helyen megtiltották a magyar nyelv használatát, s a magyar fegyverszünet által teremtett jogi lehetőséget kihasználva, sőt azt átlépve, tömegesen űzték át a határon az 1941 után a Délvidéken letelepedett, letelepített magyar és német lakosságot. Három falu, Csurog, Zsablya, Mozsor szerb lakossága, a helyi magyarok razziában játszott szerepére hivatkozva külön kérte e falvak teljes magyar lakosságának kitelepítését, s ennek alapján internálták és végleg kitiltották őket lakhelyükről.[15] Magyar adatok szerint legalább 65 ezer főt űztek el a Délvidékről, illetve kényszerítettek lakóhelye elhagyására. Ez csaknem kétszer annyi, mint 1918-ban Magyarországra menekült és kiutasított délvidékiek száma.

Nemcsak a jugoszláviai, a szerbiai, de a rendszerváltás előtti magyar történetírásban is az 1944/1945-ös magyarok elleni partizán megtorlásokat, a „még hidegebb napokat” évtizedekig mély hallgatás vette körül.

A hallgatás és a tagadás Jugoszláviában kezdettől fogva azt a célt szolgálta, hogy tisztára mossák, heroizálják az új partizán elit hatalomra kerülését, mondván, a megtorlás, a kivégzések igazságosak voltak, azok kizárólag a háborús bűnösök és a „nép ellenségei” ellen irányultak, és „Jugoszlávia népeit szolgálták”.

A második jugoszláv állam széthullásával párhuzamosan, a jugoszláv államból kiváló új nemzetállamokban nem kevésbé egyoldalú nézőpont jelent meg: a Tito-korszak Jugoszláviája „bűnben fogant”, a kommunista rendszer története az ország népein elkövetett permanens „hatalmi erőszak”, a „társadalom szőnyegbombázásának” története. A saját identitásukat kereső új délszláv államok történészei valóságos viktimológiai párbajt vívtak és részben vívnak még ma is annak a kérdésnek a kapcsán, hogy „a ki szenvedett többet”. Megkezdődött a források kiadása, amelyek révén egyre alaposabban megismerjük a megtorlások rendszerspecifikus jellegét, karakterét, politikai és egyéb céljait, lassan feltárulnak a represszió időben változó méretei és módszerei is. Ma már senki nem vitatja, hogy a tisztogató akciókat országszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg és irányították. A szerbiai szakirodalom egyenesen ún. erdei pszichózisról ír: mindenki ellenség lett, aki „nem ment az erdőbe”. Az OZNA

(Odeljenje za narodnu zaštitu – Népvédelmi Osztály) egységei Jugoszlávia egész területén, Tito tudtával, személyesen Aleksandar Ranković belügyminisztertől, az OZNA vezetőjétől kaptak parancsot a megtorlásra, a politikai ellenfelek, a hadifoglyok és civilek, a kollaboránsok, az usztasák, a csetnikek, a németek, a magyarok és más nemzetiségek, a „kizsákmányoló" és politikailag ellenséges társadalmi csoportok elleni drasztikus leszámolásra, a bírói ítélet nélküli tömeges kivégzésekre. 1944 augusztusában kifejezetten a „nép ellenségeinek" likvidálására hozták létre a híres-hírhedt OZNA hadtestet, amelynek 7 hadosztálya és több brigádja működött Jugoszlávia-szerte. E kivégzőbrigádok tevékenységét a vegyes nemzetiségű vidékeken, így a Vajdaságban is a helyi szláv lakosság támogatta, illetve számos esetben ők is részt vettek a leszámolásban. A kivégzéseket kezdetben formális tárgyalás nélkül, többnyire „bemondás" alapján hajtották végre, sok helyen például a magyar hatóságok által hátrahagyott nyilas párti listák alapján.

Háborús bűntettnek számított a megszállókkal történő bármiféle együttműködés, a háború idején létrehozott állami-politikai formációkban, az elcsatolt területeken működő szervezetekben, intézményekben, fegyveres testületekben végzett munka. De háborús bűnösnek számítottak például a Magyar Megújulás Pártjának tagjai is, illetve a magyar éra alatt közhivatalt viselők, a leventeoktatók, gyakran a papok és a tanítók is, sőt azok is, akik csak lelkesen fogadták a magyar impérium visszaállítását 1941-ben. És még hosszasan sorolhatnám: háborús bűnösnek vagy a nép ellenségének számítottak a Londonban székelő jugoszláv emigráns kormány tagjai, a Független Horvát Állam funkcionáriusai, a katolikus egyház vezetőiről, a királypárti szerb fegyveres ellenállás, a csetnikek vezetőiről és tagjairól nem is szólva.

A háborús bűnösök, illetve a nép ellensége fogalom korlátlan, politikai szempontú kiterjesztése következtében háborús bűnösök lettek a délvidéki magyar közigazgatás, a politikai és kulturális élet 1941–1944 közötti szereplői. Halálra ítélték például Deák Leó főispánt, Krámer Gyulát, a Magyar Közművelődési Szövetség elnökét vagy Nagy Miklóst, Újvidék polgármesterét. Korántsem extrém példaként említjük a verseci nyilvános ház magyar származású tulajdonosának esetét, akit a pancsovai katonai bíróság azért nyilvánított kollaboránsnak és ítélt halálra, mivel a német katonák és tisztek „gyakran vették igénybe" házának szolgáltatásait, „kizsákmányolta dolgozóit", valamint „erkölcstelen életre biztatta őket".[16]

A tömeges, válogatás nélküli, kezdetben legtöbbször bírósági ítélet nélküli kivégzések, a gyakran középkori módszereket idéző kínzások rögtön a partizánok 1944. október eleji délvidéki bevonulásakor megkezdődtek, és több hullámban 1944 végéig tartottak. A megtorlásoknak ekkor csak az ún. vad korszaka ért véget, a számonkérés „forradalmi törvényesség" eszközével tovább folyt.

A magyar áldozatok pontos számát még ma sem tudjuk megmondani. A különféle hazai és külföldi publikációkban háromfajta számmal találkozhatunk: a név szerint azonosított áldozatok számával, ez napjainkban mintegy 7 ezer fő körül mozog. A halálos áldozatok korabeli jelentéseken, becsléseken alapuló létszámával, ezek 20 ezertől 60 ezerig terjednek. Idézem a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság elnökének, Kocsis Károlynak 2016 februárjában tett nyilatkozatát, amely „Teljesnek tekinthető a délvidéki áldozatok száma" címmel jelent meg. Ő a bizottság munkája és más tényezők alapján 13-14 ezer főre teszi az áldozatok számát.[17]

Ha megpróbálunk válaszolni arra a korántsem egyszerű kérdésre, hogy mi volt az oka az ún. „vad megtorlásoknak" (a szerb és horvát historiográfia kifejezése), több tényezőt

kell figyelembe vennünk. A szlovén, a horvát és a szerb szakirodalom gyakran említi a szovjet mintájú ideológia (szovjet marxizmus) szerepét, a történelmi hagyományokat, a hatalom elvesztésének rémét, az „igazságos bosszú” erőteljes társadalmi követelését. E belső okok mellett szerintem közrejátszott az is, hogy 1944 őszén az anyaország, Magyarország inkább földrajzi fogalom volt, semmint szuverén állam – a békeszerződésig az ország a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alatt állt – így nem rendelkezett a hagyományos kisebbségvédelemi eszközökkel sem. A két ország között nem volt diplomáciai kapcsolat, a hagyományos diplomácia kommunikációs csatornái nem működtek. Arról nem is szólva, hogy Magyarország és Jugoszlávia viszonyát súlyosan megterhelték a közelmúlt eseményei, a visszacsatolás, de legfőképp az 1942-es razzia. S végül, de nem utolsósorban utalnék arra is, hogy nem volt ekkor olyan külső erő, amely lefogta volna Titóék kezét, vagy legalább a bűnösök felelősségre vonására ösztökélte volna őket, mint annak idején Magyarországot.

JEGYZETEK

1. Balázs Attila: *Kinek Észak, kinek Dél.* Palatinus, Bp., 2008. 383–384.
2. A. Sajti Enikő*: Magyarország és Jugoszlávia a területvisszacsatolások időszakában 1938–1941.* Bácsország 2021/3. 96. sz. 5–6.
3. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 164–165., 173–176.
4. A magyarok telepítésének újabb irodalmára lásd Papp Árpád*: A zenélő kút. A bukovinai székelyek Bácskában (1941–1944*). Magyar Történelmi Társulat – Néprajzi Múzeum – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Bp.–Zenta, 2017.
5. Babucs Zoltán: *„Előre az 1000 éves déli határokra.”* https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfortulok-hu/elore-az-1000-eves-deli-hatarokra. (Letöltés ideje: 2022. 05. 25.)
6. Buzási János: *Az újvidéki” razzia*”. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1963. 15–16.
7. Pihurik Judit: *Magyarok és szerbek 1941–1944.* Limes 2009. 2. sz. 86.
8. Enikő A. Sajti: *Plan „srpske odbrane” za Baèku 1944. godine. Zbornik Matice srpske za istoriju,* broj 31. Novi Sad, 1985. 119–125.
9. Buzási János: *Az újvidéki „razzia”.* 35–76.; A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája,* Kossuth Könyvkiadó, 1987. 150–168.; Pihurik Judit: *„Vagy ők, vagy mink” Harminc évvel a csurogi razzia után.* In: Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 109–126.
10. Kiss Zoltán: *„Rettenetes Kázmér”, avagy „a nemzet vízhordó szamara”. Horváth Kázmér (1893–1973) életrajza.* In: Gyánti István – Kiss Zoltán (szerk.): *Történetek Baranyából.* Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár helyismereti gyűjteményének műhelyéből. 2. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2016. 152.
11. Kiss Zoltán: *„Rettenetes Kázmér”.* 153.
12. Buzási János: *Az újvidéki „razzia”.* 80.
13. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség.* 305.; Fiziker Róbert: *Katyń, Lidice, Oradour… és Újvidék.*2. rész. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/katyn_lidice_oradour_es_ujvidek. (Letöltés ideje: 2022. 06. 12.
14. Slobodna Vojvodina 1944. október 28.
15. Ezúttal két szerbiai történész magyarul is olvasható munkájára utalok. Srđan Cvetković: *A leszámolás, „likvidálás” korszaka, 1944–1953. Politikai elnyomás Szerbiában a II. világháború után.* In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012*. Magyar Tudományos Akadémia – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2013. 235–247.; Zoran Janjetović: *Kisebbségi sors a II. világháború végén. Magyarok és németek Jugoszláviában.* In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok és szerbek.* 249–261.
16. Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića. Represije u Srbiji 1944–1953*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006. 119–120.
17. file:///C:/Users/asajt/Documents/Cikkek,%20tanulmányok/Kocsis%20interjú,%20Teljesnek%20tekinthető 20a%20délvidéki%20magyar. (Letöltés ideje: 2022. 06. 03.)

FÖLDES GYÖRGY

MAGYARORSZÁG ÉS A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG 1948–1989

AZ ALAPHELYZET

Magyarország a külpolitikában, „kifelé" egy, ahogy ezt Illyés Gyula a nemzetről mondta. Ez az egy – ha van – jó esetben az államban testesül meg.

A tárgyalt időszakban a kommunista párt volt az államhatalom kizárólagos birtokosa. Ez nem jelenti azt, hogy hatalma korlátlan volt, és főleg nem, hogy „szabad akarata" szerint formálhatta a társadalmat, képviselhette az általa képviselni kívánt osztályt, nemzetet. Különösen igaz ez a külpolitikájára és azon belül is a határon túl élő magyarság irányában tanúsított magatartására. A magyar állam 1948 és 1989 közötti külpolitikájának elemzésekor és értékelése során nem lehet elfeledkezni azokról az adottságokról, keretekről, amelyek jellemezték, behatárolták mozgásterét. Így nem lehet eltekinteni attól a ténytől, hogy Magyarország a fasiszta hatalmak segítségével valósította meg a nemzetegyesítést, a revíziót; Németország szövetségeseként lépett be a világháborúba, az oldalán szenvedett vereséget. Politikai elitjének alkalmatlansága és megosztottsága következtében nem sikerült a kiugrási kísérlete. Mindez árnyékot vetett az új kormányzatra is, amelynek viselnie kellett a vereség következményeit, ezért nagymértékben akadályozva volt a nemzeti érdekek, így a határon túli magyarság jogainak védelmében.

A párizsi béke olyan diktátum, amellyel szemben nem lehetett fellépni, és amely nem biztosított garanciát a kisebbségi, nemzetiségi sorsban élő magyarok számára. Meg kell jegyezni, hogy a következő két évtizedben a nemzetközi jog nem foglalkozott érdemben a kollektív kisebbségi jogokkal. Csak 1966-ban változott ez a helyzet, amikor az ENSZ közgyűlése elfogadta a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányát. Ennek 27. cikke szerint nem lehet megtagadni a nemzeti, vallási, nyelvi kisebbséghez tartozó személyektől, hogy „csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használhassák."[1]

Az európai szocialista országok többsége 1968-ban írta alá ezt az okmányt, de csak 1974-ben helyezte azt letétbe az ENSZ-nél – vélhetően az európai biztonsági értekezlet sikeres lezárása érdekében. Magyarország 1976 márciusában léptette hatályba. A gyakorlatban csak ezután, vagyis az európai biztonsági értekezlet után lehetett elmozdulást ta-

A konferencián elhangzott előadás javított, kibővített és szerkesztett szövege.

pasztalni a nemzetiségi probléma jogi kezelésében. Ekkor az egyéni és általános emberi jogok előtérbe kerülése teremtett bizonyos lehetőségeket a kisebbségi problémák felvetésére. A Helsinkiben elfogadott alapelvek a vallás tekintetében megismételték az ENSZ-egyezmény szövegét, e szerint az egyéneknek egyedül vagy másokkal közösen joguk van a vallásuk szabad gyakorlásához. Másképp szólt az alapelv a nemzeti kisebbségekről. A vonatkozó passzus a nemzeti kisebbségek érdekeinek védelmét az egyetemesen gyakorolható emberi és szabadságjogokhoz kapcsolta.[2] Ez nem lényegtelen különbség, hiszen a vallási kisebbség és a nemzeti kisebbség nem azonos megítélésben részesült. A záróokmányban rögzített emberi jogi követelményeknek érvényt szerezni általában sem volt könnyű feladat. Főleg nem a szocialista tömb országainak esetében. A szocialista országokkal szemben felhozott vádakra, miszerint gátat emelnek az emberi jogok szabad gyakorlása elé, azok elzárkózással reagáltak. Az pedig a hidegháború idején elképzelhetetlen volt, hogy egy szocialista ország egy másikkal szemben az emberi-nemzetiségi jogok ügyében az ENSZ égisze alatt működő szervhez, jelesül az Emberi Jogi Bizottsághoz forduljon panasszal. Jellemző, hogy az ebből a szempontból talán legkedvezőbb megítélés alá eső Magyarország is csak 1988-ban járult hozzá az emberi jogi sérelmek kivizsgálásához. Erre az ENSZ-határozat szerint a belső jogorvoslati lehetőségek kimerülése után kerülhetett sor.

Az 1948 és 1989 közötti időszakra vonatkozóan még két olyan tényezőt kell kiemelni, amely komoly súllyal nehezedett a magyar külpolitikára. Az első: a határon túli magyarok ügyében a kormányzatnak nem voltak a szövetségesei. Hiszen az elvileg szövetséges szomszéd országok, ha nem is ellenségek, de ellenérdekeltek voltak, nem engedtek külső beleszólást nemzetépítési törekvéseikbe, és szigorúan belügyként kezelték a nemzetiségi kérdést. Elvileg a nyugati országok ugyan támogathatták volna a magyar kormányzatot, de gyakorlatilag nem jelentkeztek közvetítőként. Ez 1970-ig szóba sem kerülhetett. Utána sem találunk rá példát. Annak ellenére sem, hogy fellazítási politikájukban a nemzeti érzelmek, szempontok fontos szerepet kaptak. Ez a politika azonban nem a nemzetiségi-kisebbségi kérdés körüli ellentétekre összpontosított. A Nyugat nem a kisebb szocialista országokat akarta összeveszíteni egymással, inkább az eltérő nemzeti érdekeket akarta a maga javára kihasználni. Fontosabb volt a nyugati külpolitika számára, hogy csökkentse a Szovjetunió befolyását a térségben.[3] Ebből a szempontból a nemzetiségi problematika feszegetésétől várható haszon kisebb volt a biztosra vehető bonyodalmaknál, károknál. Magyarország vezetése pedig nem fogadhatott el nyugati politikai támogatást, nem kérhette fel a Nyugatot döntőbírónak – mint ezt Kádár János többször is kifejtette. A szovjet vezetőknek pedig eszük ágában sem volt ezt a szerepet vállalni.

A jogi eszközök hiányosságát és a szövetségesek hiányát ez az utóbbi helyzet tette kényszerűvé: az, hogy a korszakban a magyar külpolitika nem tekinthetett el a szovjet szempontoktól és érdekektől.

Ám az eddigiekből nem következik, hogy a budapesti kormányzat – a kisebbségi sorsban élő magyarsággal kapcsolatos politikájának visszafogottságára, változásaira egyetlenegy tényező: a korlátozott szuverenitás, illetve annak előbb fokozatos, majd hirtelen leépülése elégséges magyarázatot adna. Ugyanis azt a tényt, hogy a kisebbségi problematika 1960 után helyet kapott a magyar külpolitikában, és egyre nagyobb energiát emésztett fel, csak a belpolitikai vonatkozásokkal együtt lehet értelmezni. Nem lehet tehát figyelmen kívül hagyni az antinacionalista nemzetépítést, és a szocialista nemzet meg-

teremtését célzó erőfeszítéseket. E két fogalmat használom az 1960-as évek első kétharmadának, illetve az 1967 és 1979 közötti időszak jellemzésére.[4] Az antinacionalista nemzetépítés paradoxon, amely abból következett, hogy a kommunista párt vezetése 1956 után tisztában volt azzal, hogy a nemzet nélkül nem tud valóságos hegemóniát teremteni. Ugyanakkor az is világos volt számára, hogy a fent jelzett körülményekre tekintettel és a második világháborúval és 1956-tal a háta mögött a magyar politika nem követhet nacionalista irányvonalat. Lépnie viszont kellett. Az antinacionalista nemzetépítés a szövetségi politika kelléke volt, amely a konszolidációt segítette. Ez volt a célja a párt politikájának, amelyet a hatvanas évek közepére sikerült elérni. A kormányzat és a rendszer megszilárdult, növekvő tekintélyre tett szert az országon belül és kívül egyaránt.

A hetvenes évekre kiformálódott a szocialista nemzet. Ez nem attól volt szocialista, hogy a társadalom nagy része kommunistává vált, hanem attól, hogy a többség elfogadta vagy a saját javára, érdekeinek megfelelően hasznosította a fennálló viszonyokat, az ideológiát és „belakta" a szocialista rendszert. Ehhez az is kellett, hogy a politikai és kulturális elit is engedjen az ideológiai dogmákból, teret adjon a társadalomnak igényei kielégítéséhez. A szocialista nemzetfelfogás azonban nem volt teljes, mert a hetvenes évek közepéig nem fogalmazódott meg, hol a helye abban a határon túli magyarságnak.

A SZEREPLŐK

Azon a színpadon, amelyen a határon túli magyar kisebbség sorsa, drámája zajlott, öt (kollektív) szereplő állt. Legelőször is maguk az érintettek. Ők különböző országokban, de azonos politikai, gazdasági rendszerben éltek – a szocialista pártdiktatúrákban. Ilyen körülmények között politikai érdekképviseletük ügye a hatalmat gyakorló pártban pozíciókat betöltő vezetőikre és baloldali értelmiségükre hárult. Más kérdés, hogy mennyiben tudtak megfelelni a maguk és közösségük elvárásainak.[5] A második szereplő az anyaországot irányító pártvezetés volt. A harmadik a hazai közvélemény, amelyet ebben az időszakban leginkább a népi értelmiség jelenített meg. Ez a csoport a nyolcvanas években kiegészült a demokratikus ellenzékkel. A társadalom jelentős része – nem kis részben annak köszönhetően, hogy a hivatalos nyilvánosság keveset vagy alig foglalkozott a határon túli magyarság életével – nem volt aktív ebben a témában. (Más kérdés, hogy Trianon miatt sértve érezte magát.) A magyar oldal tehát erősen tagolt volt.

A „másik oldal", a negyedik szereplő: a szomszéd országok arculata is tagolódott, csak másképpen. Jelentős számú magyar kisebbség Romániában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban élt. Jelenlétük komoly problémát az egyes országok nemzetpolitikájában, Romániában és Csehszlovákiában jelentett. A másik két ország soknemzetiségű volt és föderatív, a Szovjetunióban inkább elvileg, Jugoszláviában gyakorlatilag is (1968-tól hivatalosan Csehszlovákia is, de ez az ott élő magyarok szempontjából nem bírt igazi jelentőséggel, vagy ha igen, akkor inkább negatívval.) A Szovjetunió inkább a felügyelő szerepét töltötte be a színpadon. Talán pontosabb, ha így fogalmazunk: a színházban. Fontosabb a másik, a belső tagoltság, mert Romániában és Csehszlovákiában nem állt fent ellentét a nemzeti kérdésben a hatalmat birtokló párt és a közvélemény, a szellemi és értelmiségi elit között. Ez komoly különbség a magyar képlethez képest. Ezért ezek az országok egyként negyedik szereplők.

Ötödik szereplő a nemzetközi politika, amely ebben az időszakban valójában a Szovjetunióban testesült meg, mert a Nyugatnak nem volt módja érdemileg befolyásolni a szocialista államok nemzeti-nemzetiségi politikáját. Ez nem jelenti azt, hogy ne próbálta volna kihasználni a közöttük fennálló ellentéteket. Ez a politika Magyarország esetében épp ellenkező hatást ért el a hetvenes években – még nagyobb óvatosságra intette a párt vezetését. A meghatározó helyet elfoglaló szovjet külpolitika az egység majd legalább annak látszatának fenntartására törekedett, vagyis a status quo megőrzésére. Ez az alapállása nem kedvezett Magyarországnak. Gorbacsovval a helyzet változott, de a szovjet érdek ugyanaz maradt.

A HATÁRON TÚLI MAGYAROKKAL KAPCSOLATOS KÜLPOLITIKA IDEOLÓGIAI ALAPJAI

E történeti környezet szem előtt tartásával jellemezhető, miként alakult a párt és a kormányzat politikája a határon túli magyarság ügyében. Kezdjük a kérdés ideológiai hátterének felrajzolásával. A hivatalos megközelítés az volt, hogy a szocializmus megoldja a nemzetiségi problémákat. Ez a tétel az egész korszakban érvényben maradt. Az 1960-as évektől – tehát akkor, amikor már letagadhatatlanná vált, hogy nem előre, hanem inkább hátrafelé mozdulnak a szomszédos országok nemzet- és nemzetiségi politikái, az ideológia a történelmi maradványokat, a még létező nacionalizmust tette felelőssé. Azt az örökséget, amelyet csak állhatatos és időigényes küzdelemben lehet felszámolni. Annak, hogy a párt a történelmi eredetű nacionalizmusban „lelte meg" a még létező problémák gyökerét két oka is volt. Az egyik, hogy ezzel elkerülhette a szomszédos szocialista országok vezetésének bírálatát. A másik: ezzel a módszerrel folytatni lehetett a hazai nacionalizmus elleni küzdelmet is. Ez a felállás a kétfrontos harcra emlékeztetett. A nacionalizmus elleni harc, az antinacionalizmus a „tagadás" azonban kevés volt a nemzetépítéshez, a társadalomátalakítás pozitív program volt, de kevés a lelkek megnyeréséhez, a hegemóniához.[6] A hatvanas évek második felétől elért sikerek, az életkörülmények látványos javulása, a rendszer, a szocialista viszonyok megszilárdulása, a társadalmi közhangulat javulása lehetőséget kínált a szocializmus és a nemzet közötti viszony meghatározására.

Nem csoda tehát, hogy a hivatalos magyar nemzetfelfogás, majd nyomában a nemzetiségi kérdésről vallott álláspont a hetvenes évekre jelentősen átalakult. A szocialista nemzet új, a társadalom és a nemzet kapcsolatát a tartalom és forma viszonyaként megragadó koncepcióját az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközösségének 1974 őszén közzé tett állásfoglalása foglalta össze.[7] Ebben az új felfogásban az is új volt, hogy benne komoly szerepet kapott a nemzetiségi kérdés, a határon túli magyarság ügye. A magyar álláspont ettől kezdve a kettős identitás, a politikai és kulturális nemzet megkülönböztetésének alapjára helyezkedett, és a kollektív jogok elismertetésére törekedett. A dokumentum szerint a nemzetiségek akkor tudnak politikailag azonosulni a többségi néppel, ha biztosítva érzik kultúrájukat és „a velük egy nyelvet beszélő nemzethez fűződő" kapcsolataik szabad érvényesítését. Ez a koncepció a politikai és kulturális nemzet elkülönítésére, a kettős identitás összeegyeztetésére épült. A nyelv és a kultúra összeköti a határon innen és onnan élőket, ez nem mond ellent annak, hogy más államok polgárai.

Az állásfoglalás, majd az 1975-ös programnyilatkozat kísérletet tett arra, hogy a nemzetiségi jogok a marxizmus-leninizmus általános törvényszerűségeinek rangjára emelkedjenek.[8] E szerint a „lenini" nemzetiségi politika nélkülözhetetlen feltétele a szocialista országok sikeres együttműködésének. A törekvés nem kapott jóváhagyást az érintett országok kormányzataitól, visszhang nélkül maradt. Kádár pedig soha nem kérte számon nemzetközi fórumon ezt az elvet, soha nem tette szóvá a határon túli magyarság ügyét a szocialista országok vezetőinek közös tanácskozásain. Joggal félt attól, hogy egyedül marad. A próbálkozás kudarca is hozzájárult, hogy a megváltozott, megromlott helyzetben, amikor lépéskényszerbe került a kormányzat, akkor, vagyis a nyolcvanas évek közepétől maga is az általános emberi jogi megközelítés felé fordult.

A POLITIKAI GYAKORLAT

Röviden a következőképpen szakaszolható a határon túli magyarsággal kapcsolatos politika 1948 és 1989 között.

– 1948 és 1960 között az ország vezetése abban bízott, hogy a *szocializmus „megoldja"* a nemzetiségi kérdést. Az internacionalizmus kötelezi a szomszédos országok „testvérpártjait" a „lenini" nemzetiségi politika alkalmazására. Ebből következőleg nem szükséges, és az adott helyzetben nem is lehetséges külpolitikai prioritássá tenni a magyar kisebbségek ügyét. Ez passzivitáshoz vezetett. Hozzátartozik az igazsághoz, hogy 1948 után némi enyhülés jött a szlovákiai magyarok életében – visszanyerték állampolgári státusukat.[9] A román politikával kapcsolatban talán még hatott a Petru Groza jóindulatúnak ítélt magatartásának hatása.[10] Majd 1952-ben létrejött a Magyar Autonóm Tartomány, amelyet a lenini nemzetiségi politika megnyilvánulásának lehetett tekinteni.[11] 1956 és 1960 között, amikor a magyar külpolitika prioritása a szocialista közösség bizalmának elnyerése volt, a kádári vezetés szótlanul tűrte az autonómia felszámolására irányuló román intézkedéseket.

– 1960-tól, tehát a problémák érzékelhetővé válásától a pártvezetés megfelelő stratégiának a *jószomszédi viszony*, a kétoldalú kapcsolatok mindenoldalú javítását tekintette. Az antinacionalista nemzetépítés a reális, önkritikus nemzettudat kialakítására összpontosított. Ennek megfelelően orientálta a történettudományt és a művészeteket. Ezt a példát azonban a szomszéd országok nem követték. Így a magyar nacionalizmus önkritikus bírálata érvet adott nemzetállami politikájuk folytatásához, a nemzetiségi jogok negligálásához. A népi írók erre hivatkozva bírálták a párt kulturális politikáját és az ilyen szellemű műalkotásokat. Ők hívták fel a figyelmet a szomszédos országok történészeinek ottani nemzetépítést szolgáló munkáira is. Ebben az ügyben a pártvezetés sem hallgathatott az idők végezetéig. Az 1966-os pártkongresszuson Szirmai István, a propagandáért felelős KB-titkár arról beszélt, hogy a történelem újraírására irányuló törekvések zavarják a testvéri együttélést. A torzítás sérti más népek önérzetét. „A nacionalizmus elleni közös harcunk sikerének feltétele, hogy legyünk figyelemmel egymás nemzeti érzelmeire, számoljunk egymás érzékenységével. Ha nem ezt tesszük, akkor az itt és ott élő emberek gondolkodásában még meglévő nacionalista maradványokat konzerváljuk, esetleg megerősítjük."[12]

– A romániai magyarság helyzetéről a pártvezetésben is vita folyt 1964 és 1968 között. Megoldásként a *példamutatás* merült fel. Ebben bízni olyankor, amikor Magyaror-

ság lakosságában az összes itt élő kisebbség (és ezen belül a németek alkották a legnagyobb csoportot) csak öt százalékot tett ki, illúzió volt. Egyedüli haszna ennek a megközelítésnek, hogy a partnerek nem hivatkozhattak arra, hogy a budapesti kormányzat nem foglalkozik érdemben a nemzetiségekkel. A pártvezetés ettől a szemponttól is vezetve hozott határozatot a hazai nemzetiségek helyzetének javításáról. Ezután jelent meg a Népszabadságban 1968. október 6-ra időzítve egy, a hazai és nemzetközi közvéleménynek szóló, a nemzetiségi kérdésnek szentelt szerkesztőségi cikk. E szerint érthető, ha a magyar kommunistákat foglalkoztatja a határon túli magyarság sorsa, mert egy „nép sem vághatja el azokat a sajátos kötelékeket, amelyek a vele egy nyelven beszélő, egyazon történelmi múltú, egy kultúrájú részével összekötik. Nincs nép, amely ezt megtenné vagy megtehetné önmaga megtagadása nélkül." Az írás ugyanakkor emlékeztetett annak a nemzetnek a felelősségére, amelyben a nemzetiségek élnek. A megváltozott helyzetet jelezte Kádár János 1972 februárjában Bukarestben elmondott beszéde, amelyben a magyar párt nemzetiségi politikáját jellemezve tételesen megnevezte a helyes, a lenini nemzetiségpolitika követelményeit. E szerint a cél az, hogy a nemzetiségiek „egyenjogú állampolgárokként, kultúrájuk, nyelvük megőrzésével megtalálják a maguk helyét szocialista rendszerünkben".[13]

– A hetvenes években a *hídelmélet* alapján igyekezett a párt hatni a szomszéd országok kisebbségi politikájára. Ez a teória jugoszláv eredetű volt, amely a nemzetiségeket összekötő kapocsnak tekintette a népek és államok között. Érvényesülni akkor tudott volna ez a törekvés, ha a „testvérpártok" elfogadták volna a tételt.

– A hetvenes évek közepén – mint azt az ideológia kapcsán már láthattuk – a magyar politika határozottabb pozíciót alakított ki, amely összefüggésben volt a romániai és szlovákiai helyzet romlásával és a hazai értelmiségi közvélemény egy részének emiatt fokozódó nyomásával. Helsinki az emberi jogokkal kapcsolatos kötelezettségek kiterjesztésével új alkalmat teremtett, amelyet azonban a magyar kormányzat nem használt ki.[14] A záróértekezleten Kádár szóba hozta a magyarságot ért csapásokat – s már ezzel is jelentős figyelmet keltett –, de nem említette meg az aláírók kötelezettségeként a nemzetiségi jogok tiszteletben tartását.[15] Mi a magyarázat erre az óvatosságra? Az, hogy a magyar pártvezetés jobban félt a magyar nacionalizmustól, mint a szomszéd népekétől. Attól tartott, ha keményebben lép fel, ha nyílt konfliktust vállal a nemzeti-nemzetiségi kérdésben, akkor hiába nő meg a belső támogatottsága, mert a szomszédos országok gyanakvása, ellenállása következtében nem ér célt. Ebből következőleg nem tud megfelelni a hazai és határon túli kisebbségi elvárásoknak. Így két szék között könnyen a pad alá eshet, ráadásul nem javít, sőt ronthat a határon túliak helyzetén.[16]

– Ennek megfelelően a hetvenes évek végétől a nyolcvanas évek első harmadáig tartó időszakot az jellemzi, hogy *volt egy hivatalos stratégia, a hídelmélet és a kétoldalú kapcsolatok javítása, de valódi, elérhető cél és eredményt ígérő taktika nélkül.* A hivatalos Magyarország ekkor puszta létével, növekvő nemzetközi elismertségével jelentett támaszt, kapaszkodót. Az ország vezetése úgy gondolta, hogy eszközök, erő és szövetségesek hiányában élhető viszonyaival, másságával gyakorolhat hatást a szomszéd országokban élőkre, magyarokra és nem magyarokra egyaránt. Ezt a szempontot a hazai közvélemény egyik része igen, a másik része nem méltányolta. A népiek, élükön Illyés Gyulával a hetvenes évek végétől egyre inkább hangot adtak aggodalmaiknak. Elég itt az ő, Kádár

és Ceauşescu nagyváradi–debreceni csúcstalálkozója után fél évvel megjelentetett *Válasz Herdernek és Adynak* című cikkére utalni.[17]

– A *kivárási politika* a nyolcvanas évek elejére tarthatatlanná vált a tovább romló viszonyok és a fokozódó belső elégedetlenség következtében.[18] Ebben része volt azoknak az értelmiségieknek, diákoknak, akik saját maguk igyekeztek segíteni az egyre nagyobb elnyomást elszenvedő honfitársaikon. Ők beszámoltak az Erdélyben, Szlovákiában szerzett tapasztalataikról. Kádár igyekezett kordában tartani a növekvő elégedetlenséget. 1983-ban ismét harcot hirdetett a nacionalizmus ellen. Az 1983. áprilisi központi bizottsági ülésen élesen bírálta a nacionalista tendenciákat, mert azok súlyos károkat okozhatnak a magyar népnek. Ezt a szellemet tükrözte az elfogadott határozat is, amely nem szólt a környező országokban tapasztalható nacionalizmusról.[19] Ezt joggal nehezményezte a határon túli magyar közvélemény és a hazai ellenzék. Ráadásul a magyar párt önbírálatát kihasználhatták az érintett országok vezetői: akkor nekik nem a saját nacionalizmusuk ellen kell harcolniuk, hanem a magyar ellen. E közben a határon túli magyarság ügye a gazdasági és politikai nehézségek fokozódásától is fűtve állandó belpolitikai témává vált.[20] Ebben nem kis része volt az ekkor megszerveződő ellenzéknek, és nemcsak a népieknek, hanem a demokratikus ellenzéknek is.[21]

– A nemzetiségi elnyomás és a növekvő belpolitikai feszültség lépéskényszerbe hozta a magyar pártvezetést. Ceauşescu tovább keményített. Válaszként magyar részről 1985-től teret nyert az *emberi jogi megközelítés* a nemzetközi tanácskozásokon. Megjelent az Erdély története, amely olajat öntött a tűzre. Akkor vált határozottabbá a magyar külpolitika, amikor a nyolcvanas évek közepére Mihail Gorbacsov hatalomra kerülése után már nemcsak külpolitikája, hanem a neosztálinista belpolitikája okán is tehertétellé vált Románia.

1986–1987-től már nyílt volt a konfliktus Budapest és Bukarest között. Ez új elvi alap kidolgozására ösztönözte a kommunista pártot. A kérdésben illetékes pártvezetők és a pártapparátus illetékes munkatársai egyértelművé tették: *a határon túli magyarság része a magyar nemzetnek*. Előbb Szűrös Mátyás KB-titkár rádiónyilatkozata fogalmazta meg ezt a tételt.[22] Majd a párt külügyi osztályának két vezető munkatársa, Szokai Imre és Tabajdi Csaba nagyszabású írása fejtette ki ezt az álláspontot. Egészen odáig, hogy síkra szálltak a határok spiritualizálásáért. A szerzők leszögezték: a magyar állam feladata a határon túli magyarok sorsával foglalkozni, megvizsgálni, mit tesznek a szomszédos országok esélyegyenlőségükért, nemzetiségként való megmaradásukért.[23] Ez a jelentős fordulat – megkésettsége okán – nem hozott jelentős belpolitikai hasznot az MSZMP számára, de segítette a határon túli magyarokat az erőszakos asszimilációval szembeni ellenállásban. A nemzeti-nemzetiségi kérdésben kialakított új platformot a formálódó ellenzék is tudomásul vette. Így joggal mondható, hogy az MSZMP 1988-ban elhatározott politikai reformjai, a jogállamiság követelmények, a politikai pluralizmus tudomásul vétele mellett az új nemzetpolitika és a határon túli magyarságért viselt felelősség vállalása is olyan előzmény, amely hozzájárult a békés átmenet sikeréhez. 1989 decemberében a magyar politikai és szellemi elit egységesen támogatta a romániai magyarságot.

MÉRLEG

Az 1948 és 1989 között a határon túli magyar közösségek, hol a magárahagyottság érzésével, hol megértéssel, hol csalódással figyelték az anyaország velük kapcsolatos politikáját. Többségük ragaszkodott nemzeti identitásához a velük szembeni diszkriminációk ellenére vagy éppen azok miatt. A közösségek helyzete nem javult, inkább romlott a tárgyalt négy évtizedben. Ez mennyiben az anyaország vezetésének felelőssége? Megtett-e az mindent, hogy ne így legyen? Nem mondható, hogy mindent megtett, de az sem, hogy nem próbálkozott. Az idő haladtával az ország vezetése sok eszközt, módszert kipróbált, egyre több konfliktust vállalt – eredmény nélkül. Így azután megállapítható, hogy a határon túli magyarságnak a kádári kormányzat többet segített a bel-, mint a külpolitikájával.

JEGYZETEK

1. net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=97600008.tvr. 1976. évi törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Szövetségének 1966. december 16-án elfogadott Polgári és politikai jogok egyezségokmánya kihirdetéséről. Konferenciánkon az előadásom vitájában Romsics Ignác – mint a fentiekből kiderült – joggal vitatta az ott elhangzott, az egész korszakra kiterjesztett állításomat, miszerint a nemzetközi jog nem foglalkozott érdemben a nemzetiségek kollektív jogaival. A tézist a kutatásaim alapján fogalmaztam meg. Ezek során nem találkoztam olyan esettel, hogy a magyar diplomácia 1985 előtt a határon túli magyarsággal kapcsolatban olyan nemzetközi jogi dokumentumra hivatkozott volna, amely az emberi jogokat kollektív nemzetiségi jogokkal kötötte volna össze. Lásd erről a *Magyarország, Románia és nemzetiségi kérdés* című könyvemet (Napvilág, Bp., 2007). Vastagh Pál az előadás után felhívta a figyelmem a fent jelzett nemzetközi egyezményre. Az idézett passzus a csoportra tett utalással az emberi jogot kollektív jogként ismerte el. (Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): Emberi jogok. Osiris, Bp., 2003. 144–146.) Tény tehát, hogy a nemzetközi jog kínált valamilyen kapaszkodót. Sokatmondó tény az is, hogy a magyar külpolitika sokáig nem használta ezt az eszközt. Remélem, az itt olvasható rövid összefoglaló megadja erre a magyarázatot.
2. Halmay Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1985. 546.
3. Zbigniew Brezinski: *Soviet Bloc: Unity and Conflict.* Harvard University Press, Cambridge, 1967.
4. Földes György: *Nemzet és hegemónia 1945–1989.* Napvilág, Bp., 2021.
5. Erről a témáról sokatmondóak az érintettek önéletrajzai. Például Sütő András: *Szemet szóért.* Dokumentumok-naplójegyzetek. Csokonai, Debrecen, 2003; Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1995.
6. Ez a felismerés jellemezte a szocialista korszak két jelentős ideológusának Mód Aladárnak és Király Istvánnak a munkásságát, akik a hatvanas években vitatták Molnár Eriknek a nemzeti kérdésben kialakított nézeteit. Lásd erről: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1965; Mód Aladár: *Sors és felelősség.* Magvető, Bp., 1967.; Király István: *Hazafiság és forradalmiság.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1974.
7. Az állásfoglalás szövege: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1977.
8. *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1975. 506.
9. Erre a szakaszra kitér Popély Árpád e kötetben közölt tanulmánya.
10. Bár érkeztek a hiteles információk is. Így Széll Jenő jelentése a Magyar Népi Szövetség kongresszusáról. Ő is bízott abban, hogy vannak olyan erők, amelyek helyes irányba terelik a román vezetőket. 1948. dec. 18. In: Vincze Gábor (összeáll. és s. a. r.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001. 113–115.
11. A témáról: Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány 1952–1960.* Pro-Print, Csíkszereda, 2008.
12. *A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1967. 283.
13. Kádár János*: A szocialista Magyarországért.* Beszédek és cikkek. Kossuth Könyvkiadó, 515.
14. Jellemző ebből a szempontból az az 1978-ban közreadott propagandakiadvány, amely azt igyekezett bemutatni, mit tesz a kormányzat az emberi jogok érvényesülése érdekében. A nemzetiség ügye lényegében

csak hazai összefüggésben kerül megemlítésre. A szöveg szerint Magyarországon az alkotmány előírásainak megfelelően biztosított egyenjogúságuk, anyanyelvük, kultúrájuk megőrzése. A határon túliakra csak közvetve utaltak a szerzők, akik javasolták a nemzetiségek közművelődési szakembereinek kölcsönös cseréjét, a művészek látogatásait. *A Magyar Népköztársaság és a Helsinki Záróokmány.* Az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága és az Országos Béketanács, Bp., 1978. 39–40.
15. A beszéd: Népszabadság 1975. aug. 1.
16. A párt vezetője vezető értelmiségieket fogadott az 1980-as pártkongresszus szünetében. Közöttük jelentős művészek, írók, tudósok is voltak. Ebben a körben kifejtette: könnyen összeveszhetne Nicoale Ceauşescuval, de nem mond ki nyilvánosan olyat, aminek a levét nem ő fogja meginni. Ezt a mondatát a jelenlévők megtapsolták. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 47/825. ő. e. Kádár János találkozója szövetségeseinkkel.
17. Magyar Nemzet 1977. dec. 25. és 1978. jan.1.
18. A romániai helyzetről: Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája, 1974–1989.* Pro-Print, Csíkszereda, 2015.
19. A beszéd: MNL OL M-KS 288. f. 4/190. ő. e. A határozat: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985.* Vass Henrik (szerk.). Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1988. 479–492.
20. Hajdú János éles támadást intézett Csoóri Sándor radikális ellenállásra buzdító nézetei ellen, amelyeket Duray Miklós csehszlovákiai magyar ellenzéki *Kutyaszorító* című New Yorkban, a Püski Kidónál megjelentett kötetének bevezetőjében fejtett ki. *Utószó egy előszóhoz.* Élet és Irodalom 1983. szept. 16.
21. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988).* T-Twins, Bp., 1995; *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Rainer M. János (szerk.). 1956-os Intézet, Bp., 2005.
22. Szűrös Mátyás: *Cselekvő politikával a magyarságért. Politikusi portré 1988–1996.* Heraldika, Bp., 1997. 68.
23. *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés.* Magyar Nemzet 1988. febr.13.

POPÉLY ÁRPÁD

A MAGYAR KISEBBSÉG A PÁRTÁLLAMI ÉVEK CSEHSZLOVÁKIÁJÁBAN 1948–1989

A csehszlovákiai magyarság 1948-ban paradox módon azzal párhuzamosan kapta vissza csehszlovák állampolgárságát és állampolgári jogait, hogy a berendezkedő kommunista diktatúra felszámolta az ország demokratikus intézményrendszerét. Az 1948. februári kommunista hatalomátvételt követő első hónapok ugyanakkor a magyar kisebbség helyzetében és jogállásában jó ideig nem eredményeztek pozitív változást, már csak azért sem, mivel a magyarellenes politika első számú szószólói korábban éppen a kommunisták voltak.

1948 februárja után nemcsak a lakosságcsere és a reszlovakizáció zajlott változatlanul, nemcsak a Csehországba deportált magyarok nem térhettek vissza otthonaikba, hanem érvényben maradt valamennyi korábbi magyarellenes jogszabály, ráadásul a központi és a szlovák állami szervek pedig sorra fogadták el és foganatosították az újabb és újabb jogfosztó intézkedéseket. 1948 tavaszán például a reszlovakizációra hivatkozva Dél-Szlovákia számos járásában és településén hoztak rendeletet a magyar istentiszteleti nyelv tilalmáról, a kereskedőknek és iparosoknak pedig iparengedélyük elvesztésének terhe mellett megtiltották, hogy a vevőiket magyar nyelven szolgálják ki.[1]

Az 1948. április 21-én kelt új iskolatörvény magyar vagy német iskolák létesítésének lehetőségével nem számolt. A tanítás nyelveként a cseh országrészekben a cseh, Szlovákiában a szlovák nyelvet határozta meg, s kimondta többek között azt is, miszerint az iskolák küldetése az, hogy a nevelés szlávságközpontú legyen.[2] Az ország 1948. május 9-én elfogadott új alkotmánya nemzetiségi jogokat nem tartalmazott, a kisebbségek létezéséről még csak említést sem tett, ezzel szemben leszögezte, hogy „államunk nemzeti állam lesz, mely minden ellenséges elemet leráz magáról”.[3] A németek és a magyarok – a reszlovakizáltak kivételével – nem vehettek részt a kommunista hatalomátvétel utáni első, 1948. május végén megtartott nemzetgyűlési választásokon sem, s képviselővé sem voltak megválaszthatóak.

A kommunista hatalomátvételt követően született végül az az átfogó helységnévreform is, amely Szlovákia helységnévanyagából kiiktatta a magyar és német eredetű, illetve hangzású településneveket. Daniel Okáli szlovák belügyi megbízott 1948. június 11-i hirdetménye egyszerre 710 – zömmel magyarlakta – szlovákiai település nevét cse-

A tanulmány A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.

rélte fel mesterséges szlovák névvel. Ekkor keletkeztek a szlovák történelmi személyiségek nevéből alkotott településnevek is, s lett például Bősből Gabčíkovo, Párkányból Štúrovo, Diószegből Sládkovičovo, Ógyallából Hurbanovo vagy Tornaljából Šafárikovo.[4]

VÁLTOZÁS A MAGYAR KISEBBSÉGGEL SZEMBENI POLITIKÁBAN (1948–1950)

A csehszlovák kommunista párt- és állami vezetés 1948 nyarán mégis rákényszerült, hogy a magyar kisebbséggel szembeni politikáját átértékelje. Lépését több tényező befolyásolta. Egyrészt világossá vált, hogy a lakosságcsere nem hajtható végre a remélt terjedelemben, s mindenképpen számolnia kell a magyar lakosság egy részének Csehszlovákiában maradásával, akik helyzetét előbb-utóbb rendeznie kell. Másrészt az a Szovjetunió, amely korábban a csehszlovák nemzetállami törekvések első számú támogatója volt, ekkor már az érdekszférájába tartozó Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony rendezésében volt érdekelt. A harmadik tényező a magyar kommunista párt- és állami vezetés volt, amely 1948 folyamán többször tudtára adta a csehszlovák félnek, hogy a két ország közötti baráti viszony megteremtésének első számú feltétele a magyar kisebbség helyzetének pozitív értelmű rendezése.

A magyar pártvezetéssel történt egyeztetésekkel párhuzamosan előbb 1948 nyarán a prágai, majd szeptember végén a pozsonyi pártvezetés és a csehszlovák kormány is határozatot hozott a magyar kisebbség helyzetének rendezéséről. Ezek kimondták a magyarok állampolgárságának visszaadását, mezőgazdasági vagyonuk elkobzásának felfüggesztését, a deportáltak hazatérésének engedélyezését, egy magyar sajtótermék megjelentetését, a magyar nyelvű oktatás újraindítását, s egy magyar kulturális szervezet létrehozását. A pártvezetés ugyanakkor az addigi magyarellenes politika eredményeit is igyekezett megőrizni, s kimondta többek között azt is, hogy megengedhetetlen bármiféle magyar politikai párt vagy érdekvédelmi szervezet létrehozása, a vagyonuktól megfosztottak kártalanítása, valamint a reszlovakizáltak „visszamagyarosodása”.[5]

A határozatok végrehajtását, a magyar lakosságnak az ország politikai, társadalmi és gazdasági életébe történő újbóli integrációját jó ideig számos visszás jelenség kísérte. Az 1948. október 25-én kelt 245/1948. számú törvény a csehszlovák állampolgárságuktól megfosztott magyarok számára lehetővé tette ugyan állampolgárságuk visszaszerzését, de nem vonatkozott azokra, akik az első Csehszlovák Köztársaság idején sem rendelkeztek csehszlovák állampolgársággal, azokra, akiket a lakosságcsere keretében magyarországi áttelepítésre jelöltek ki, valamint azokra sem, akik „súlyosan vétettek a Csehszlovák Köztársaság vagy népi demokratikus rendszere ellen”.[6]

Számos korlátozást tartalmazott a Megbízottak Testületének a magyarok mezőgazdasági vagyonának az elkobzás alóli mentesítéséről 1948. november 4-én elfogadott rendelete is. Csak azokra vonatkozott, akik megszerezték a csehszlovák állampolgárságot, és mezőgazdasági vagyonukat nem juttatták másnak, az elkobzás alól mentesülő földterület nem haladhatta meg az 50 hektárt, s kizárta a rendelet a kártérítés lehetőségét is.[7]

A Lőrincz Gyula főszerkesztésében 1948. december 15-én útjára indított *Új Szó* az ígéretekkel ellentétben, miszerint napilap lesz, hetilapként indult. Tiltották a reszlovakizáltak közötti terjesztését, s példányszámát is igyekeztek minél inkább csökkenteni.

Az 1949. március 5-én ugyancsak Lőrincz vezetésével megalakult Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (Csemadok) megalakulásával és tevékenységével kapcsolatos legvitatottabb kérdések közé a reszlovakizáltak Csemadok-tagságának, valamint az egyesület érdekképviseleti szerepvállalásának a lehetősége tartozott.[8]

Számos ellentmondás kísérte a magyar nyelvű oktatás újraindítását is. 1948 őszén néhány településen megindult ugyan a magyar nyelvű tanítás, de nem önálló magyar iskolák, hanem csupán szlovák elemi iskolák melletti magyar tagozatok formájában, amelyekben az oktatást ráadásul magyar tanítók helyett magyarul tudó szlovák tanítókkal kívánták biztosítani. A reszlovakizált szülők számára tiltották, hogy gyermekeik magyar osztályokat látogassanak, a magyar osztályok kezdeményezőit pedig sok helyütt megfélemlítéssel igyekeztek eltántorítani a szándékuktól. A magyar középfokú oktatás lehetősége fel sem merült, s általános jelenség volt az is, hogy városokban és a járási székhelyeken még a magyar elemi osztályok indítását sem engedélyezték.[9]

Amint azt a fenti példák is jelzik, a szlovákiai magyarság helyzetének 1948 nyarán meghirdetett rendezését jó másfél éven keresztül meglehetősen vontatottan hajtották végre. E téren az ötvenes évek elején történt újabb fordulat, azt követően, hogy Szlovákia Kommunista Pártja KB-elnöksége 1950. január 6-án egy terjedelmes, 26 pontból álló határozatban rögzítette a magyar lakosság tényleges egyenjogúsítása érdekében elvégzendő feladatokat. A határozatcsomag előírta többek között az állampolgárság gyorsított megadását a csehszlovák állampolgársággal még nem rendelkezők számára, a még mindig folytatódó vagyonelkobzás megszüntetését, a hazatért deportáltak megfelelő elhelyezését, a reszlovakizáltak Csemadok-tagságának lehetővé tételét, a magyar tanítók utánpótlásának biztosítását, a nemzeti bizottságok magyarokkal való kiegészítését és az *Új Szó* példányszámának emelését.[10]

Az 1950. januári párthatározatot olyan mérföldkőnek lehet tekinteni, amely felgyorsította a magyarsággal szembeni politikában korábban csupán felemásan végrehajtott fordulatot. A későbbiekben újabb intézkedések születtek a magyar lakosság további integrációja érdekében. Mindezek eredményeként kiépült egy meglehetősen széles magyar iskolahálózat és a legalapvetőbb, igaz központilag irányított és ellenőrzött kisebbségi magyar intézményi struktúra is. A jogfosztottság évei után ez kétségtelenül előrelépést jelentett, a pártállami korlátok azonban a kisebbségi jogok teljes körű érvényesítését soha nem tették lehetővé.

A Csehszlovákia és Magyarország közötti baráti viszony létrejöttét a – szovjet blokkon belüli hasonló szerződések közül utolsóként, 1949. április 16-án megkötött – csehszlovák–magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés kívánta szimbolizálni. A két ország közötti vitás pénzügyi és gazdasági kérdéseket az 1949. július 25-i csorbatói egyezmény rendezte, amelyben Magyarország lemondott többek között a Csehszlovákiából áttelepített magyarok hátrahagyott ingatlan vagyonáért járó kártérítésről.[11] Jelentős mozzanata volt a kétoldalú kapcsolatoknak, ezen belül pedig a magyar kormány határon túli magyarságpolitikájában bekövetkezett fordulatnak az 1951. november 13-án megkötött csehszlovák–magyar kulturális együttműködési egyezmény. Az egyezmény első, még 1949 nyarán kidolgozott magyar tervezete nemcsak a kisebbségek kölcsönös támogatását, hanem a kisebbségellenes jogszabályok és intézkedések hatályon kívül helyezését és jóváhagyását is tartalmazta. Az egyezményt azonban a csehszlovák ellenállás miatt végül a kisebbségekre történő bármiféle utalás nélkül írták

alá, ami egyben azt is jelezte, hogy a magyar párt- és állami vezetés a nemzetiségi kérdést ekkorra alárendelte az általános kapcsolatoknak.[12]

AZ ÖTVENES ÉVEK

Az ötvenes években általában nem törvények, hanem alacsonyabb szintű jogszabályok formájában történtek kísérletek a magyar lakosság helyzetének további rendezésére és egyenjogúságának legalább formális biztosítására. A legjelentősebbek ezek közül az 1952. június 17-i kormányhatározat, valamint a Megbízottak Testületének a kormányhatározattal azonos tartalmú, de részletesebb utasításokat tartalmazó július 1-jei határozatai voltak. Ezek elrendelték többek között a dél-szlovákiai nemzeti bizottságok magyarokkal történő kiegészítését, a magyarlakta települések, az állami és közintézmények magyar nyelvű megjelölését, a nemzeti bizottságok, hivatalok és bíróságok magyar nyelvű ügyintézésének biztosítását.[13]

A fenti rendelkezéseket a Megbízottak Testülete 1959. február 5-i 37. számú határozata egészítette ki. Ez lehetővé tette a nemzeti bizottságok számára a magyar írásbeli vagy szóbeli beadványok magyar nyelvű elintézését, biztosította, hogy a nemzeti bizottságok magyar tagjai azok ülésein magyarul is felszólalhassanak, elrendelte a törvények és egyéb jogszabályok magyar fordításban való megjelentetését, az 1948-ban elszlovákosított történelmi magyar községnevek visszaállításának lehetővé tétele céljából pedig a magyarlakta települések nevének felülvizsgálását.[14]

Az említett határozatok következetes végrehajtása esetén lehetőség nyílt volna magyar nemzetiségű káderek kinevezésére, a magyarlakta járásokban pedig a magyar nyelv széles körű használata a közigazgatásban és a hivatalos érintkezésben. A határozatokat azonban titkosnak minősítették, soha nem tették közzé, a nyilvánosság tudomást sem szerzett róluk, így azok csupán korlátozottan, általában csak papíron valósultak meg, ráadásul a pártállam korlátai között az ellenőrzésükre sem nyílt lehetőség.

A második világháború utáni telepítések, majd a kommunista hatalomátvételt követő társadalmi átalakulás a korábban teljes rétegzettségű kisebbségi magyar társadalom homogenizálásához, egyben értelmiségi és politikusi elitjének teljes lecserélődéséhez vezetett. Mindezek a körülmények hosszú időre lehetetlenné tettek bármiféle önálló érdekérvényesítési kezdeményezést és a pártállam kisebbségpolitikájával szembeni érdemi reflexiót.

Már a negyvenes évek végén lehetővé tették a magyarok felvételét a kommunista pártba, s néhányan, köztük Lőrincz Gyula, Fábry István és Dénes Ferenc az ötvenes években Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP), illetve az SZLKP Központi Bizottságában is helyet kaptak. Az 1954. évi parlamenti választások alkalmával első ízben járulhattak magyarok is az urnákhoz, s első alkalommal juttattak be magyar képviselőket a prágai Nemzetgyűlésbe és a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanácsba (SZNT). A pozsonyi parlament Dénes Ferenc személyében magyar alelnököt is kapott.

A magyar lakosság jogállását, igaz, meglehetősen szűkszavúan, de idővel az egyes csehszlovák alkotmányok is szabályozták. Elsőként a szlovák nemzeti szervek hatáskörét rögzítő 1956. július 31-i 33/1956. számú alkotmánytörvény emlékezett meg a magyarokról, amely az SZNT-t bízta meg azzal, hogy az egyenjogúság szellemében biztosítsa a magyar és ukrán nemzetiségűek gazdasági és kulturális életének kedvező feltételeit.[15]

Csehszlovákia 1960. július 11-én elfogadott új, ún. szocialista alkotmánya nemzetiségre és fajra való tekintet nélkül szavatolta az ország állampolgárainak egyenjogúságát, s rögzítette a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgárok anyanyelvi oktatáshoz és kulturális fejlődéshez való jogát.[16]

A hatalom magyarságpolitikáját mindazonáltal továbbra is a felemás döntések jellemezték. A nacionalista gyakorlat továbbélése leginkább az 1960. évi közigazgatási reformban érhető tetten, amely során a korábbi kis területű járások összevonásakor a magyarlakta járásokat általában a tőlük északra fekvő szlovák etnikumú járásokkal egyesítették. Mindez azt eredményezte, hogy a korábbi nyolcról kettőre csökkent a magyar többségű járások száma, s a megnövekedett területű, immár szlovák túlsúlyú járásokban tovább csökkent a magyar nyelv hivatalos érintkezésben történő használatának lehetősége.

A PRÁGAI TAVASZ IDŐSZAKA

A Csemadok eredendően kulturális egyesület volt, a magyar lakosság ennek ellenére megalakulásától kezdve hajlamos volt nemcsak kulturális, hanem érdekvédelmi szervezetnek is tekinteni. A szervezet részéről időnként már korábban is megnyilvánuló érdekképviseleti törekvéseket az állampárt általában igyekezett elfojtani, a hatvanas évek, különösen pedig a prágai tavasz szabadabb politikai légkörében azonban a kommunista párt a Csemadokot gyakorlatilag partnerként kezelte, így az tevékenyen bekapcsolódhatott a rendszer demokratizálásáért és a nemzetiségek jogállásának rendezéséért folytatott küzdelembe.

A prágai tavasz csehszlovákiai magyar alapdokumentumának a Csemadok Központi Bizottságának a pártvezetés kérésére 1968. március 12-én megfogalmazott, a nemzetiségek jogállásának rendezését az önigazgatás és a kollektív kisebbségi jogok alapján szorgalmazó javaslata tekinthető. Ez amellett, hogy síkra szállt a kisebbségi jogok alkotmányos garantálásáért, megfogalmazta többek között a képviseleti testületek és végrehajtó szervek melletti nemzetiségi szervek létrehozásának, az 1960. évi közigazgatási reform kiigazításának, vagyis a magyar többségű járások visszaállításának, valamint az 1945 után hozott magyarellenes jogszabályok felülvizsgálásának az igényét.[17]

A demokratizálási folyamat a magyar kisebbség érdekvédelmének felvállalása mellett lehetőséget teremtett a Csemadok belső megújhodására is. A szervezeten belüli tisztújításra Központi Bizottságának 1968. június 8–9-i ülésén került sor, amikor Lőrincz Gyulát a reformkommunista Dobos László váltotta fel az elnöki tisztségben.[18] Ezzel párhuzamosan a Prága melletti Kolodějében a Csemadok két vezetőjének, Dobos László új elnöknek és Szabó Rezső régi-új főtitkárnak a bevonásával megkezdődtek a nemzetiségi alkotmánytörvény kidolgozását célzó tárgyalások is. A tárgyalások nemzetiségi résztvevői számos kérdésben nem tudtak közös nevezőre jutni szlovák és cseh partnereikkel, akik elutasították, hogy a nemzetiségek jogot formálhatnának saját – kizárólag a nemzetiségek képviselőiből álló – képviseleti és végrehajtó szervekre.[19] A tárgyalások így hamarosan holtpontra jutottak, és 1968 júliusában meg is szakadtak.

A végül 1968. október 27-én elfogadott 144/1968. számú nemzetiségi alkotmánytörvény messze elmaradt a várakozásoktól, s kerettörvény jellege miatt jórészt csupán kiegészítette és rendszerbe foglalta a már korábban is létező kisebbségi jogokat. Az elfoga-

dása előtt a nemzetiségek kárára több pontban módosított jogszabályból kimaradtak egyebek között a nemzetiségek önigazgatását, gazdasági és kulturális egyenjogúságát, valamint az államhatalom gyakorlásában való egyenjogú részvételét szavatoló részek.[20]

Szabó Rezsőt 1968. december 29-én megválasztották az SZNT egyik alelnökévé, Dobos Lászlót pedig 1969. január 2-án kinevezték a szlovák kormány tárca nélküli miniszterévé. A szlovák parlamentben még 1968 őszén nemzetiségi bizottságot, a parlament elnöksége mellett pedig nemzetiségi titkárságot hoztak létre, amely a szlovák kormány megalakulása után a kormányhivatal nemzetiségi főosztályává alakult át. A szlovák kormány mellett 1969 áprilisában Nemzetiségi Tanács alakult. Az említett nemzetiségi szervek azonban nem a nemzetiségek Csemadok által szorgalmazott képviseleti és végrehajtó szerveiként jöttek létre, mivel azokban magyarok és ukránok (ruszinok) mellett szlovákok is helyet kaptak, s lényegében csupán a szlovák parlament nemzetiségi ügyekben illetékes kezdeményező és ellenőrző, illetve a kormány tanácsadó szerveként működtek.

A nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási törvényeket is feltételezett, amelyek azonban soha nem születtek meg. Az Alexander Dubček 1969. áprilisi lemondatásával és Gustáv Husák első titkárrá választásával hatalomra jutó ún. normalizációs rezsim ráadásul nemcsak a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási törvényeinek elfogadását akadályozta meg, hanem a nemzetiségi szerveket is leépítette, s kivétel nélkül eltávolította tisztségeikből a reformfolyamatban tevékeny szerepet vállaló kisebbségi vezetőket is.

Dobos Lászlót 1970-ben leváltották miniszteri tisztségéből, majd 1971-ben a Csemadok éléről is eltávolították. Szabó Rezsőt ugyancsak 1970-ben felmentették parlamenti alelnöki tisztségéből. Dobos és Szabó ellen pártvizsgálatot is indítottak, aminek eredményeként 1971-ben mindkettőjüket kizárták a kommunista pártból, s megfosztották prágai és pozsonyi parlamenti mandátumuktól. A Csemadokot ugyanekkor kizárták a politikai pártokat és társadalmi szervezeteket tömörítő Nemzeti Frontból, ami egyet jelentett a politikai lefokozásával. Élére 1972-ben visszahelyezték Lőrincz Gyulát, nevéből pedig törölték az 1969-ben felvett „társadalmi" jelzőt, ami hosszú időre a prágai tavasz idején megtűrt érdekképviseleti lehetőségeinek a megszűnését is jelentette.[21]

A HUSÁKI NORMALIZÁCIÓ KÉT ÉVTIZEDE (1969–1989)

A Husák-féle normalizációs rendszer propagandája előszeretettel hangoztatta a cseh és a szlovák nemzet, valamint a nemzetiségek közötti jogegyenlőség megvalósulását, az egyre erőteljesebb pártállami nacionalizmus azonban az 1968-ban elfogadott nemzetiségi alkotmánytörvényben biztosított kisebbségi jogok életbe léptetését két évtizeden keresztül halogatta. Különösen a magyar kisebbség nyelvhasználati jogait és iskolahálózatát érték gyakori támadások. Miután a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási törvényei nem születtek meg, a nyelvhasználati jogok érvényesítése igencsak nehézkes és esetleges volt. Magyar nyelvű írásos hivatali ügyintézésre alig akadt példa, de nem valósult meg a magyarlakta települések magyar nyelvű megjelölése és a magyar utcanévtáblák elhelyezése sem, sőt előfordult, hogy betiltották a szlovákiai települések magyar nevének használatát még a magyar nyelvű sajtóban is.[22]

A hatalom a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek első felében több kísérletet tett az iskolai magyar nyelvhasználat visszaszorítására is. A szlovák oktatásügyi minisz-

tériumnak a kétnyelvű oktatás bevezetésére, illetve egyes tantárgyak szlovák nyelvű oktatására irányuló törekvése adta a közvetlen ösztönzést egy kisebbségi jogvédő mozgalom, a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága létrehozásához is. A Duray Miklós által 1978-ban megszervezett és irányított, s mintegy 10-15 szlovákiai magyar értelmiségi segítségével működtetett jogvédő bizottság a pártállam bukásáig folyamatosan igyekezett felhívni a hazai és a nemzetközi közvélemény figyelmét a hatalom kisebbségi jogokat korlátozó politikájára.

Amikor 1983-ban ismertté vált az új iskolaügyi törvény tervezete, amelybe a szlovák kormány – a nemzetiségi titkárság és a nemzetiségi tanács elutasító állásfoglalása ellenére – ismét beépítette a nemzetiségi iskolák kétnyelvűsítésének lehetőségét, a jogvédő bizottság munkatársai megszervezték a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportját. Az 1981 óta Sidó Zoltán által vezetett Csemadokkal, valamint a magyar szülőkkel és pedagógusokkal összefogva sikerült egy meglehetősen széles körű tiltakozási hullámot kiváltaniuk. Szót emelt a tervezet ellen a magyarországi vezetés is, mindez pedig azt eredményezte, hogy a szlovák kormány – Prága utasítására – végül 1984 márciusában törölte a törvényjavaslatból a nemzetiségi iskolák oktatási nyelvének megváltoztatását lehetővé tévő kitételeket.

A jogvédő bizottság tevékenységére nagy hatással volt a Charta 77 és a magyarországi demokratikus ellenzék is. Munkatársai a hatalom részéről folytonos zaklatásnak és üldöztetésnek voltak kitéve. Magát Durayt két ízben, 1982-ben és 1984-ben is letartóztatták, és a köztársaság felforgatásának vádjával eljárást indítottak ellene. Letartóztatása ellen a magyarországi ellenzék, a Charta 77, szlovák ellenzékiek, amerikai politikai körök és nemzetközi szervezetek is tiltakoztak, ami hozzájárult ahhoz, hogy a hatalom végül mindkét alkalommal lemondott az elítéltetéséről, és szabadlábra helyezte.[23]

Duray mellett a csehszlovákiai magyar ellenzék másik kiemelkedő és a hatalom által ugyancsak meghurcolt képviselője Janics Kálmán volt. Miután a normalizációs rezsim 1968 után publikálási tilalommal sújtotta, a nyugati magyar sajtóban megjelent tényfeltáró írásaiban hívta fel a figyelmet a csehszlovák pártállam jogsértő kisebbségpolitikájára. Ő a szerzője az 1979-ben Münchenben – Illyés Gyula előszavával – megjelent korszakalkotó, egyben az egész korszaknak nevet adó *A hontalanság évei* című monográfiának, amely elsőként dolgozta fel a magyar kisebbség második világháború utáni jogfosztásának történetét.

A magyar kisebbség helyzetét a nyolcvanas évek második felében tovább súlyosbította a Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony megromlása. Ebben szerepet játszott a határon túli magyar kisebbségek iránti érdeklődés megnövekedése, de az is, hogy a két ország, noha azonos politikai tömbhöz tartozott, ideológiailag egyre távolabb került egymástól. Amíg a kádári politika – bizonyos korlátok között – hajlandó volt megtűrni a demokratikus ellenzéket, s nem zárkózott el a társadalmi és gazdasági reformok elől sem, addig az egyre inkább magába zárkózó csehszlovák normalizációs rezsim elutasította az ellenzékkel való párbeszédet, a politikai és gazdasági nyitást, s inkább csak szavakban, mint tettekben követte a gorbacsovi reformokat.

A csehszlovákiainál jóval szabadabb magyarországi politikai légkör nagy hatással volt a jogvédő bizottsággal együttműködő fiatal szlovákiai magyar értelmiségiekre is, akik részben a magyarországi demokratikus ellenzék által szervezett tanfolyamokon, az ún. repülő egyetemeken szocializálódva készültek fel a rendszer leváltására. A magyar-

országi politikai változásokat nemtetszéssel szemlélő csehszlovák politikai vezetés többek között a magyar kisebbség magyarországi kapcsolattartásának megnehezítésével igyekezett útját állni a nemkívánatos magyarországi ideológiai áramlatok csehszlovákiai beszivárgásának. Ennek érdekében, a forintellátás nehézségeire hivatkozva, korlátozta a magyarországi utazási lehetőségeket, s gyakran megakadályozta a magyarországi meghívott vendégek részvételét és fellépését különböző szlovákiai magyar rendezvényeken.

1989-re a csehszlovák–magyar kapcsolatok meghatározó feszültségforrásává a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer építésének magyar részről bejelentett felfüggesztése, majd végleges leállítása, Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállásának magyar részről történő elítélése, valamint a Magyar Televízió *Panoráma* című műsorának a magyar kisebbségről szóló adásai és Alexander Dubčekkel készült interjúi váltak.[24] Ez utóbbi miatt a csehszlovák vezetés nemcsak diplomáciai úton tiltakozott, hanem sajtókampányt is indított a *Panoráma* ellen, amely keretében az *Új Szó* „A Magyar Televíziónak nincs joga beavatkozni belügyeinkbe. Dolgozóink elítélik a Panoráma műsorát" címmel kezdte közölni a műsort elítélő, felülről megrendelt olvasói leveleket és állásfoglalásokat.[25]

Noha a normalizációs rendszer mindvégig következetesen elutasította a politikai és a gazdasági reformokat, a nyolcvanas évek végére némileg azért már Csehszlovákiában is enyhült a diktatúra szorítása. Ez tette lehetővé, hogy a kisebbségi magyar társadalom különböző csoportjai 1988–1989 fordulóján egyre nyíltabban meg merjék fogalmazni az utóbbi években felgyülemlett nemzetiségi problémákat, s javaslatot tegyenek azok megoldására. A legnagyobb fajsúlyú az a négy beadvány volt, amelyet a jogvédő bizottság, a Csemadok vezetése, az 1968 után félreállított reformkommunisták és a köréjük tömörülő értelmiségiek (az ún. harminchármak), valamint a Szlovák Írók Szövetségének magyar tagozata fogalmazott meg és juttatott el a legfelsőbb állami és pártvezetéshez. Az egyes beadványok, jóllehet nem azonos hangsúllyal és részletességgel, de megközelítőleg azonos kisebbségpolitikai törekvéseket fogalmaztak meg. Sürgették többek között a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási törvényeinek a megalkotását, a nemzetiségek nyelvhasználatának jogi biztosítását, a magyar iskola- és intézményhálózat bővítését, valamint a kollektív kisebbségi jogoknak az ország készülő új alkotmányába való belefoglalását.[26]

Amikor a megdönthetetlennek hitt Husák-rezsim 1989 novemberében végül napok alatt összeomlott, a rendszerváltó politikai elit természetesen elsősorban a többségi nemzetek sorából, azaz a Charta 77 és a szlovák ellenzékiek közül került ki. A nyolcvanas évek végére azonban, részben a magyarországi demokratikus ellenzék hatására és annak példáját követve, a jogvédő bizottság mellett kiformálódott az a fiatal szlovákiai magyar értelmiségi nemzedék is, amely a pártállam összeomlásakor partnere tudott lenni a cseh és szlovák rendszerváltó politikai elitnek, s tevékeny részesévé vált a rendszerváltás folyamatának.

JEGYZETEK

1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium TÜK-iratai 1945–1964, Csehszlovákia, 50. d., 2273/1948. A magyar nyelvhasználat korlátozása
2. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník 1948, částka 38., 829–838.
3. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník 1948. částka 52., 1081–1108.; magyar fordításban megjelent: *A Csehszlovák Köztársaság alkotmánya*. Tatran, Bratislava, 1949.

4. *Úradný vestník*. Ročník 1948, čiastka 55., 1276–1285.; magyar fordításban közzétette Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007. 275–298.
5. Národní archiv České republiky, Praha, Ústřední výbor Komunistické strany Československa, 02/1, sv. 2, a. j. 128., Zápis ze schůze užšího předsednictva ÚV KSČ, konané dne 19. července 1948.
6. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník 1948, částka 63., 1295.; magyar fordításban közzétette Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés…* i. m. 299.
7. *Sbierka zákonov Slovenskej národnej rady*. Ročník 1948, čiastka 12., 49.; magyar fordításban közzétette Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés…* i. m. 301.
8. A reszlovakizáltak Csemadok-tagságára bővebben l. Popély Árpád: *A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése 1949-ben*. In: Feitl István – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013. 209–214.
9. Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2014. 171.
10. Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: SNA), Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (a továbbiakban: ÚV KSS), 794. d., Zápis zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS dňa 6. januára 1950.
11. A csorbatói egyezmény szövegét közli: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van… Válogatott dokumentumok 1945–1949*. Válog., a bev. és a jegyz. írta Balogh Sándor, Földes Margit. Napvilág Kiadó, Bp., 1998. 142–156.
12. A kulturális egyezmény előkészítésnek és aláírásának körülményeire lásd Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben…* i. m. 179–183.
13. SNA, Úrad predsedníctva Zboru povereníkov (a továbbiakban: ÚP ZP), 89. d., Zasadnutie Zboru povereníkov dňa 1. júla 1952.
14. SNA, ÚP ZP, 385. d., Zasadnutie Zboru povereníkov dňa 5. februára 1959.
15. *Sbírka zákonů republiky Československé*. Ročník 1956, částka 18., 65–69.
16. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. Ročník 1960, částka 40., 289–309.
17. *A CSEMADOK Központi Bizottságának állásfoglalása*. Új Szó 1968. március 15. 1., 5.
18. *A magyar dolgozók egységesen támogatják a CSKP akcióprogramját*. Új Szó 1968. június 10. 1.
19. SNA, ÚV KSS, 1209. d., Zápis zo 14. schôdze predsedníctva ÚV KSS.
20. *A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségeinek helyzetét szabályozó 1968. október 27-i alkotmánytörvény*. Új Szó 1968. november 7. 1.
21. A prágai tavasz kisebbségpolitikai vonatkozásaira bővebben l. Szabó Rezső: *A Csemadok és a Prágai Tavasz. Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok*. Kalligram, Pozsony, 2004; Popély Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja, 2008.
22. Vö. Szabómihály Gizella: *A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői (Cseh)Szlovákiában 1918–1998 között*. In: Tóth László (szerk.) – Filep Tamás Gusztáv (társszerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. Ister, Bp., 1998. 144–145.
23. A jogvédő bizottság tevékenységére l. Duray Miklós (összeáll.): *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1989*. Madách-Posonium, Pozsony, 1993. Második, bővített (Szlovákiában első) kiadás.
24. Vö. Bencsik Péter – Mitrovits Miklós: *A magyar–csehszlovák kapcsolatok, 1945–1990*. In: Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 265–269.
25. *A Magyar Televíziónak nincs joga beavatkozni belügyeinkbe. Dolgozóink elítélik a Panoráma műsorát*. Új Szó 1989. április 20. 2.
26. Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben…* i. m. 257–262.

Molnár D. Erzsébet
KÁRPÁTALJA AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN
Megszállás és bekebelezés

Kárpátalja, hivatalos néven Kárpátontúli terület, 1946 januárjától tartozik a Szovjetunióhoz, ekkor jön létre az új közigazgatási egység Kárpátontúli terület néven. Ennek előtte, 1944 novembere és 1946 januárja között a régió Kárpátontúli Ukrajna néven ismert pszeudoállamként létezett. Mivel azonban az államszocializmus kialakulásához vezető út már az 1944. októberi szovjet megszálláskor megkezdődik, számos, a korszakot meghatározó, az etnikai és társadalmi térszerkezetet átalakító intézkedés születik, vagy veszi kezdetét ebben az időben, illetve a párt- és államhatalmi intézményhálózat duális szervezése is megfigyelhető, jelen tanulmányban is érintjük az 1944 őszétől kezdődő folyamatokat, a kárpátaljai magyarságot pozícionálva a középpontba.

Kárpátalja a Szovjetunió kötelékében
Szerkesztette: Molnár D. István

A szovjet bekebelezés azért is jelentett korábban nem tapasztalt mértékű fordulatot Kárpátalja történetében, mivel a terület 1944-ig társadalmi, gazdasági és kulturális értelemben is Közép-Európához, azon belül a Kárpát-medencéhez tartozott, azonban az 1944-es államfordulattal egy diktatórikus, osztályalapon szerveződő és társadalmi jogfosztáson alapuló birodalom részévé vált, egy olyan totalitárius birodalom részévé, amelyeknek fő jellemzői Hannah Arendt,[1] Zbigniew Brezinski vagy Carl Friedrich[2] szerint a diktátor vezette egyetlen tömegpárt, az állami terror, a központosított tervgazdálkodás.

GEOPOLTIKAI/GEOSTRATÉGIAI SZEREP, KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSOK

A mintegy tizenkétezer négyzetkilométernyi Kárpátalja területének a megszerzése geostratégiai jelentőséggel bírt a szovjetek számára, mivel földrajzi fekvése okán több, a szovjet blokkba besorolandó országgal is határos volt, a rajta keresztülhúzódó vasútvonalak nagyban megkönnyítették a szovjetek számára az összeköttetést ezen országokkal. Mindezen geopolitikai szempontok az államszocializmus évtizedeiben megmaradtak, illetve különböző intenzitással jelentek meg: elég, ha 1956-os vagy az 1968-as eseményekre gondolunk, vagy arra, hogy a területen olyan fontos energiahordozók húzódtak, mint a Barátság kőolajvezeték, a Testvériség gázvezeték vagy a Béke elektromos távvezeték.

A Szovjetunió közigazgatásába integrált Kárpátontúli területen 13 járást alakítottak ki és két megyei alárendeltségű várost (Ungvárt és Munkácsot). A legjelentősebb közigazgatási átszervezéseket 1944–1969 között végezték el: felszámolták a tanyarendszert, azokat önálló településsé fejlesztették, a közeli településekbe olvasztották, vagy adott kolhoz alapját képező állat- és géppark bázisául jelölték ki. Településeket daraboltak fel, vagy éppen vontak össze.[3] Az 1944 őszén létrehozott népbizottságokat községi/városi tanácsoknak nevezték el.

ETNIKAI ÖSSZETÉTEL, NEMZETISÉGPOLITIKA

Az 1944-es államfordulathoz legközelebbi, Kárpátalja lakosságát is érintő népszámlálást 1941-ben tartották, mely népszámlálási adatokból tudunk következtetni a régió etnikai-nemzetiségi összetételére ezen időszakban. Eszerint a régió lakosságának száma 853 949 főre volt tehető, amelynek több mint a fele, 502 329 fő (58,8%) ukránnak (ruszinnak) vallotta magát. A második legnagyobb lélekszámú nemzetiség a magyar volt, amely az összlakosság 27,3%-át tette ki, ami 233 840 főt jelentett. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy mivel ekkor nem a nemzetiségre, hanem az anyanyelvre kérdeztek, jelentős számú magyar anyanyelvű kárpátaljai zsidó lakost magyarként írtak össze,[4] akiknek jelentős része az 1941-es, illetve 1944-es elhurcolások áldozatai lett, így a szovjet bevonulás őket már nem találta a területen. Kárpátalja 1944. őszi etnikai arculatát tovább árnyalja, hogy a szovjetek bevonulása előtt megindult a magyarok tömeges elmenekülése (5 104 fő),[5] illetve a háborút követően további 25 000 fő menekült a jelenlegi magyar államterületre.[6]

Kárpátalja népességének, illetve a két fő nemzetiség számának és arányának alakulása 1941 és 1989 között

Év	Összlakosság	Ukránok (ruszinok)		Magyarok		Egyebek	
		Száma	%	Száma	%	Száma	%
1941	853 949	502 329	58,8	233 840	27,4	118 603	13,9
1946	758 700	624 400	82,3	66 000	8,7	68 300	9,0
1959	920 173	686 464	74,6	146 247	15,9	87 462	9,5
1970	1 056 799	808 131	76,5	151 949	14,4	96 719	9,2
1979	1 155 779	898 606	77,8	158 446	13,7	98 707	8,5
1989	1 245 618	976 749	78,4	155 711	12,1	113 158	9,1

(Forrás: Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász, 2005. 9.)

A régió etnikai térszerkezetének alakulásához nagyban járult hozzá a szovjet vezetés nemzetiségpolitikája. Ami a kárpátaljai magyarságot illeti, 1944 őszén körülbelül 30 000 főt hurcoltak el a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság irányítása alá tartozó lágerekbe.[7] Hasonló sorsot éltek meg a német nemzetiség tagjai, akiket több hullámban deportáltak, 1946 januárjától pedig megkezdődött a német családok kitelepítése Szibériába. Ennek okán a német nemzetiségű lakosság majdhogynem eltűnt a területről.

A szovjet vezetés különböző stratégiát alkalmazott a területén élő nemzetiségekkel szemben: míg a magyar és német közösséget etnikai alapon tizedelték meg, és hurcolták el, addig a régió legnagyobb lélekszámú etnikumának számító ruszinságot asszimilálni kívánták: egyszerűen nem ismerték el őket külön nemzetiségnek. Ezek szerint az újonnan megszerzett területeken élő helyi szláv lakosság – tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetiségűnek vallotta magát – ukránnak volt tekintendő.[8] Amikor 1946-ban megtörtént a Kárpátalján élő lakosság nemzetiség szerinti összeírása, mindazokat, akik ruszinnak vagy a ruszin bármilyen megfelelőjének – ruténnek, kárpátorosznak – vallották magukat, ukránként regisztrálták. Az eseményeket átélő visszaemlékezők szerint az összeírások többségét diákok végezték a Vörös Hadsereg egy-egy politikai tisztjének a kíséretében. Amikor pedig a válaszadó a nemzetiségre vonatkozó kérdésre ruszinnak vallotta magát, a diáknak, a tiszt felszólítására, az ukrán nemzetiséget kellett beírnia.[9] Ennek következtében a ruszin nemzetiség hivatalosan eltűnt a Kárpátalján élő nemzetiségek palettájáról, a „ruszin kérdés megszűnt létezni".[10] 1959-ben, Kárpátalja szovjet korszakának első népszámlálásakor a nemzetiségek színes palettáján a ruszin már nem volt fellelhető.[11]

Ugyanakkor a statisztikákban egy új, ez idáig jelentéktelen létszámú nemzetiség került a negyedik helyre, az orosz, amelynek magas, 19 000 fős száma főként az itt állomásozó hadsereg és a városokba nagy számban beköltöző hivatalnokok, köztisztviselők, káderek, pedagógusok számának volt köszönhető, illetve a félelemből magát orosznak valló ruszin és szlovák lakosságnak köszönhető.

TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGPOLITIKA

Ahogy azt Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics is megállapítja a szovjetizált társadalmakat illetően: „az uralkodó párt és a rezsim totális befolyása az élet minden területére eltorzította a modern társadalmakra jellemző folyamatok normális menetét, s a történelemben példa nélküli állam- és társadalomtípust hozott létre”.[12] Az államszocialista rendszerekre jellemző módon a szovjetizált Kárpátalja esetében is a társadalom egésze a párt ellenőrzése alatt állt. Valuch Tibor egy a társadalmi kontinuitást és megszakítottságot is érintő munkájában hívja fel a figyelmet arra az általánosan elfogadott értelmezésre, miszerint a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a társadalmi kontinuitás megszakadt, „hiszen a megváltozott feltételek között nem lehetett szó a korábbi életmód, életszemlélet, viselkedési formák folytatásáról, módosultak a társadalmi érvényesülés feltételei…”[13] Ezt az állítást a kárpátaljai szovjetizált társadalomra is érvényesnek tekinthetjük.

A kárpátaljai magyarságot ért megtizedelés és „lefejezés”, a kolhozosítás, kuláktalanítás, a történelmi egyházakkal szemben elkövetett intézkedések folyományaként a közösség is jó ideig az atomizáltság állapotában létezett, amely állapot Majtényi György megállapítása szerint az államszocialista társadalom egyik fő jellemzője, aminek fenntartása a hatalom elemi érdeke volt.[14]

A Majtényi megállapítása szerinti másik általánosan jelen lévő vonása az államszocializmusban létező vagy működő társadalmaknak a depolitizáltság, amely szintén jellemzője volt a kárpátaljai társadalomnak, amely onnan eredeztethető, hogy azáltal, hogy az állampárt demokratikus kontrollok nélkül gyakorolta az állami funkciókat, a társadalom politikai jogfosztásban létezett, a lakosságnak nem adatott meg a több párt vagy jelölt közötti választás lehetősége. A választások – amelyeket 1946–47-től kezdődően volt lehetőség gyakorolni „szovjet Kárpátalján” – látszatválasztások voltak, az egész procedúra formalitás volt, az igazi döntéseket pedig az illetékes pártbizottságok hozták meg.[15] Ettől kezdve rendszeres időközönként, négy-ötévente voltak választások a Moszkvában ülésező SZSZKSZ, a kijevi székhelyű Ukrán SZSZK parlamentjébe (hivatalos nevén a Legfelsőbb Tanácsba), illetve a helyi szintű tanácsokba, mely választások a Kommunista Párt szigorú ellenőrzésével zajlottak, és ahol közel 100 százalékos részvétel mellett szavazták meg a kommunisták alternatíva nélküli jelöltjeit, aminek következtében Kárpátalján is a Szovjetunióra jellemző monolitikus politikai-hatalmi szerkezet honosodott meg. A választások szovjet értelmezés szerint „normális” kerékvágásban folytak, gyakorlatilag automatikussá vált a szavazási cselekvésfolyamat,[16] a társadalom pedig „szavazógépezetté” alakult.

Gyarmati György legújabban megjelent tanulmányában is megtalálható megállapítás a társadalom egészét érintő, származás szerinti kétirányú kontraszelekcióra vonatkozóan[17] Kárpátalja esetében is helyénvaló. Előnyt jelentett a munkás vagy a szegényparaszti származás, a párthűség vagy a kommunista ideológia iránti elköteleződés, míg az „osztályidegennek” megbélyegzett elemek különböző szintjeit élték meg a negatív diszkriminációnak. A kuláknak minősített személyek vagy a történelmi egyházak lépviselői nem ritkán váltak koncepciós perek áldozatává, a „kulák” vagy elhurcolt felmenőkkel rendelkező fiatalok hátrányt élveztek az egyetemi felvételi vizsgákon az 1970-es években is.

Kárpátalja szovjetizálásának elengedhetetlen velejárója volt a tulajdonviszonyok átalakítása, a magántulajdon felszámolása. Mivel Kárpátalja főleg agrárjellegű térség volt,

a lakosság többsége falun élt és mezőgazdasággal foglalkozott, az átalakítás földbirtokviszonyok szovjet típusú megreformálásában nyilvánult meg a leginkább. A folyamat több lépcsőfokban ment végbe. Első lépésként az 1944. novemberi, népbizottságok első kongresszusa határozatot hozott a földreform végrehajtásáról. 1944. november 29-én megjelent a földosztásról szóló rendelet, melyben hangsúlyozták, hogy a magyar és német földbirtokosok tulajdonában lévő birtokok elkobzandók, és azonnali hatállyal szétosztandók a földnélküliek, a kis földterülettel rendelkező parasztok és a munkások között.[18] Ennek fényében 1945 folyamán átalakították a földbirtokviszonyokat, felszámolták a nagybirtokokat. Minden községben földosztó bizottságok alakultak, akik összeírták a felosztás alá tartozó földeket, majd felosztották azokat, jelentéseket írtak a falusi gazdák helyzetéről, utasításokat adtak ki, és felügyelték a földosztás menetét.[19] A szétosztandó földekből elsőbbséget éveztek a szovjet hadsereg önkéntesei és a partizánok, illetve a hegyvidékről az alföldre telepedtek.[20]

1946–1950 között – ekkor már, mint a Szovjetunió egyik közigazgatási egységén – könyörtelenül véghez vitték a mezőgazdaság szovjet mintára történő átalakítását. Kezdetét vette a kollektivizálás következő szintje – a kolhozosítás. Annak érdekében, hogy a helyi gazdákat teljesen megtörjék, beszolgáltatási kötelezettséget vezettek be,[21] amelynek keretében nemcsak a terményt, de a jószágot, fát, ekét, boronát, vetőgépet és egyéb munkaeszközöket is összeszedték a portákról, így teremtették meg a létrehozandó kolhoz infrastrukturális alapjait. A mindenféle ellenszolgáltatás nélküli beszolgáltatás sokak ellenérzését váltotta ki, azonban ha valaki nem teljesítette, bűnvádi eljárást indítottak ellene. Az agitátorok otthonaikban zaklatták, fenyegették az embereket.

Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy a kárpátaljai társadalom magas fokú alkalmazkodóképességét bizonyította a minden szempontból megváltozott életkörülmények között. Mivel a kolhozokban rendkívül alacsony volt a bérezés, a fő megélhetési forrás a háztáji gazdaság volt, ami ellen a kommunista vezetés hadjáratszerű támadássorozatot indított. A háztájit teljes mértékben soha nem sikerült felszámolni, a gazdák termékeiket a helyi, illetve a szomszédos lembergi területen próbálták meg értékesíteni.[22] Lopni a kolhozból bocsánatos bűn volt, Kárpátalja egyes településein el is terjedt a mondás, miszerint: „A kolhozvagyon drága kincs, de aki nem lop, annak nincs."

A kolhozok aranykora a Brezsnyev-érára esett, 1964-től a kolhoztagok öregségi nyugdíjban részesültek (az iparban dolgozók 1957-től), illetve a nők gyermekgondozási segélyre váltak jogosulttá.[23] A háztáji gazdaságok elleni támadások megszűntek, és a falvak többségében fellendülés következett be, ami kedvezően érintette a kárpátaljai magyarságot is.[24]

A szovjet gazdaságpolitikának Kárpátaljára történő kivetítése egyéb következményekkel is járt a régió lakosságára nézve. Amikor a sztálini vezetés kihirdette az 1946–1950 között teljesítendő negyedik ötéves tervet a gazdaság újjáépítésére és fejlesztésére vonatkozóan – ideológiai indíttatásból is – a fő hangsúlyt a nehézipar fejlesztésére helyezték, amelyben kulcsfontosságú szerepet játszott a Donyec-medencei szénipar. A sikeres teljesítés érdekében rengeteg munkást, szakembert kívántak mozgósítani, így 1947-ben a Szovjetunió Minisztertanácsa rendeletet fogadott el a munkások donyeci szénmedencébe irányítására és kiképzésére vonatkozóan. A munkaerőt a katonaköteles korba lépett fiatalok köréből szándékozták előállítani mozgósítás révén. A Donbászra küldött személyek kiválasztásánál községi szinten több tényező is közrejátszott. Például nagy eséllyel

kerültek az úgynevezett „donbászi menetbe” a kolhozosítás ellenzői,[25] kolhozjegyzőkönyvek bizonyítják, hogy egyes településeken összefüggés volt a kollektivizálás nem támogatása és a szénbányákba kerülés között. Máshol elég volt egy túlbuzgó helyi pártaktivista, aki összeállította a névsort, és olyan személyeket választott ki, akikkel neki valamilyen személyes konfliktusa volt, illetve szintén fontos szempont volt, hogy 1947–1952 között a kárpátaljai katonaköteles magyar fiatalokat megbízhatatlanság okán nem sorozták be katonának, helyette három év bányaüzemi munkára kötelezték őket.

Az iparosítás jegyében Kárpátalján az államszocializmus idején jelentős ipari beruházásokat indítványoztak a területen, sokkal jelentősebbeket, mint amennyit a terület mérete és természeti erőforrásai indokoltak volna. A gazdasági átalakulások, az ipar megjelenése jelentősen megváltoztatta a vidék korábbi arculatát, ami leginkább a városok esetében volt szembeötlő, a lakosság száma a többszörösére nőtt, és megváltozott az etnikai összetétele is. Fő iparág továbbra is a fakitermelés és a fafeldolgozás maradt, de fejlődésen ment keresztül az élelmiszeripar is: minden jelentős városban kenyérgyárakat, húsfeldolgozó, tejfeldolgozó üzemet hoztak létre, mivel a megnövekedett városi lakosságot élelmiszerrel kellett ellátni.[26] A megnövekedett számú lakosság lakhatása érdekében olcsó tömeglakásokat építettek, amely el volt látva vezetékes vízzel, csatornahálózattal, központi fűtéssel. Az életszínvonalbeli javulás azonban nem a szovjet gazdaság teljesítőképessége, hanem javarészt a hatalmas nyersanyagexportból származó jövedelemre alapozták, ami belátható időn belül – az 1980-as évekre – hiánygazdaságot eredményezett.

A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG POLGÁRJOGI MOZGALMA

Az elhurcolások és a terror által megtizedelt kárpátaljai magyarság az 1970-es évek legelején hallat magáról, amikor a közösséget ért jogfosztások orvoslása érdekében kezdődött meg egyfajta szervezkedés. Mindennek előzménye volt, hogy az 1946-ban megnyílt Ungvári Állami Egyetemen 1963-ban létrejött a Magyar Filológia Tanszék. Fodó Sándor egyetemi tanár vezetésével az értelmiség egy csoportja kísérletet tesz a kisebbségi jogok érvényesítésére az oktatás és a kultúra területén: 1967-ben levélben kérték a szovjet vezetést, hogy az egyetemen engedélyezzék a kötelező orosz vagy ukrán írásbeli felvételi vizsga helyett a magyart. A kezdeményezés sikerrel járt, 1968-tól lehetőség nyílt a magyar nyelven történő felvételire.

A kárpátaljai magyarság polgárjogi mozgalmának több szála is kibontakozóban volt ebben az időben, de tetőpontját az 1972-ben keletkezett beadvány jelentette, amelyben a lenini nemzetiségi elvekre hivatkozva kérték a szovjet vezetést, amelyben a kárpátaljai magyarság jogainak további szélesítését kérték: az Ungvári Állami Egyetem és a térség szakiskoláinak kétnyelvűvé nyilvánítását, a felvételi vizsgák biztosítását magyar nyelven minden szakon. A beadvány megfogalmazói titokban aláírásgyűjtést szerveztek, és rövid időn belül mintegy kétezer támogató aláírást gyűjtöttek a dokumentumhoz, majd Fodó személyesen vitte Moszkvába, hogy biztosan elérjen rendeltetési helyére.[27] A következmény kemény retorzió lett a hatalom részéről: az akcióban részt vevő tanárokat elbocsátották az egyetemről, a diákokat is kizárták vagy megbuktatták. Többen a Magyarországra történő áttelepedést választották. Azonban az akció pozitív következményeket is eredményezett leginkább az oktatást érintő kérdésekben: engedélyezték az anyanyelven tör-

ténő felvételi vizsgákat az ungvári egyetemen, kivéve az orosz és az ukrán filológián, illetve pozitív eredményeket hozott a magyar nyelvű óvodahálózat kiépítésében.[28]

MAGYAR–MAGYAR KAPCSOLATOK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN (A KÁRPÁTALJAI MAGYAROK ÉS AZ ANYAORSZÁG VISZONYLATÁBAN)

Kárpátalja Szovjetunió általi bekebelezését követően a szovjet vezetés ellehetetlenítette az anyaországgal való kapcsolatfenntartás lehetőségét. A magyar kormány a Csehszlovákiához vagy a Romániához került magyar kisebbséggel szemben a kárpátaljai kisebbség helyzetében nem talált semmi kivetnivalót: „A magyarság helyzete ugyanis csak a Szovjetunióhoz csatolt Kárpát-Ukrajna, valamint Jugoszlávia területén tekinthető kielégítőnek, az említett államok alkotmányának megfelelő rendelkezései folytán."[29]

A nulla felé konvergáló magyar–magyar kapcsolatok terén az 1950-es évek közepéig nem történt érdemleges változás. 1957-ben például engedélyezték az anyaországbeli könyvek és lapok bevitelét Kárpátaljára, a Magyar Televízió megindított adása is kedvezően hatott a kárpátaljai szellemi életre."[30] Szintén ekkor kezdődött a különböző, főleg határ menti településekről delegált kulturális-, sport-, mezőgazdasági küldöttségek kölcsönös látogatása kapcsolatfelvétel és tapasztalatcsere céljából.[31] Majd az Asztélyi Állami Gazdaságban 1961 márciusában létrehozták a Lenin Barátság-kertet. A Barátság-kert rövidesen a határ két oldalán élő és dolgozó emberek találkozóinak emblematikus színhelyévé vált.[32]

A magyar–magyar kapcsolat terén nagyobb változást hangsúlyozottan a szovjet korszakban csak a gorbacsovi éra hozott. A határ sokkal átjárhatóbbá vált, egyre tágabb lehetőségek nyíltak a kapcsolattartásra.

ÖSSZEGZÉS

Az államszocializmus Kárpátalja szovjet korszakában különböző módon különböző intenzitással nyilvánult meg. Az adaptáció időszakában ment végbe a kommunista párt teljhatalomra juttatása, a teljes körű kollektivizálás, illetve az oszályalapú szelekció keretében a nemkívánatos elemek megsemmisítése, a történelmi egyházak megtörése. A kárpátaljai magyarság számára az államfordulat polgári jogfosztáson túl fizikai megsemmisítést is jelentett, illetve hogy a magyar közösség a Szovjetunió azon nyugati köztársaságaiban élő kisebbségek csoportjába tatoztak, akiknek kettős diszkriminációban volt részük: az oroszosítás mellett a köztársaságok nacionalista szemléletű aktivisták törekvéseinek következményeit is el kellett szenvedniük.[33] A kérdéshez nyilván az is hozzátartozik – és a téma még nem kellőképpen kutatott – hogy a rendeletek megvalósításához mennyiben járultak hozzá községi szinten a pártaktivisták. A késő sztálinizmus után következő időszak ellentmondásos gazdasági, társadalmi változásokat és „lecsapódásokat" eredményezett Kárpátalján is, illetve az életkörülmények vonatkozásában viszonylagos stabilitás volt jelen a brezsnyevi érában. Az államszocializmus szempontjából 1985 ugyan még nem a véget, de a vég kezdetét jelentette, amely az évtized végére felgyorsuló átalakulásokat eredményezett az élet minden területén.

JEGYZETEK

1. Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarism*. Penguin Books, London, 2017.
2. Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1965.
3. Molnár D. István: *A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Kárpátalja területén.* In: Csatáry György (szerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* II. RF KMF – „RIK-U" Kft., Beregszász–Ungvár, 2021. 24–26.
4. Molnár D. István: *Kárpátalja népessége. In Kárpátalja története…* i. m. 38–39.
5. Kocsis Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Magyar Tudományos Akadémia Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutató Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbség Kutató Intézet, Bp., 2001.
6. Kocsis Károly – Tátrai Patrik – Agárdi Norbert – Balázs Dániel – Kovács Anikó: *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig.* Magyar Tudományos Akadémia, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Bp., 2015. 8.
7. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban KTÁL), F.P–14., op.1., od. zb.215-232.
8. Paul Robert Magocsi: *The Shaping of a National Identity. Subcarpahian Rus' 1848 -1948*. Camdridge – Massachusets – London – England, 1978. 255.
9. P. R. Magocsi: *The Shaping of a National Identity.* i. m. 456.
10. Oficinszkij Roman: *Oroszosítás.* In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra.* Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Bp.–Ungvár, 2010. 254.
11. KTÁL, F.1. op.1. od.zb.3457. 10–11 lap.
12. Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 10.
13. Valuch Tibor: *Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó?* In: Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 23.
14. Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma*. Libri, Bp., 2018.
15. Brenzovics László: *Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli területe, 1945. június – 1991. augusztus.* In: Baranyi B. (szerk). *Kárpátalja*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Bp., 2009. 95.
16. Oficinszkij Roman: *Látszatválasztások.* i. m. 218.
17. Gyarmati György: *Csengőfrász – kádárkolbász – Kádár-kocka.* In: Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer...* i. m. 160.
18. KTÁL, F.P–14., op.1., od.zb. 1. „a"., 5. lap
19. KTÁL, F.P– 14. op. 1., od.zb. 439. 1–48. lap
20. Oficinszkij Roman: *Kárpátontúli Ukrajna agrárpolitikája.* i. m. 275.
21. Csanádi György: *Sorsfordító évek sodrásában*. Poliprint, Ungvár, 2004. 192–194.
22. Fedinec Csilla: *Kárpátalja: örökség és társadalom*. Typotex, Bp., 2022, 109.
23. Váradi Natália: *Mindennapok és határ menti kapcsolatok Kárpátalján a Hruscsov-érában.* In: Molnár D. Erzsébet – Molnár Ferenc (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok*II. RF KMF – „RIK-U" Kft, Beregszász – Ungvár, 2021. 218.
24. Brenzovics László: *Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli területe…* i. m. 97.
25. Oficinszkij Roman: *Munkaerő-toborzás a Donbászra.* i. m. 278.
26. Uo. 96.
27. A beadvány egy eredeti példánya az aláírásokkal együtt megtalálható a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának gyűjteményében.
28. Császár István: A helyi magyar szellemi mozgástér újraértelmezése és annak következményei. In: Csatáry György (szerk.): *Kárpátalja története…* i. m. 610–612.
29. *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. február 5. – 1946. november 15.* Szerk., bev., jegyzetek Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2003. 1134.
30. Botlik József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez.* Hatodik Síp Alapítvány, Bp., 2000, 289.
31. Váradi Natália: *Mindennapok és határ menti kapcsolatok…* i. m. 225.
32. Lukács Attila: *A magyar–magyar kapcsolatok alakulása (1944–1991). A magyar–magyar kapcsolatok és a szovjet korszak.* Acta Beregsasiensis VIII. évf. 1. sz. (2009) 24.
33. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 293.

NOVÁK CSABA ZOLTÁN

A SZOCIALISTA NEMZETÉPÍTÉS ÉS INTEGRÁCIÓ KÖZÖTT

AZ RKP MAGYARSÁGPOLITIKÁJA 1948–1989

A második világháború utáni rövid átmeneti időszak, majd a kommunista párt diktatúrájának kiépítése új fejezetet nyitott a romániai magyarság történetében. Az államszocializmus alapjaiban változtatta meg a kisebbségi közösségek életfeltételeit. Megszűntek azok a politikai, gazdasági és kulturális keretek, hálózatok, amelyek addig nagymértékben meghatározták a kisebbségbe került magyarság létét. Megszűnt a jogállamiság, a magántulajdon, megszűntek vagy átszerveződtek a sajátos kulturális intézmények. Az állam által kezdeményezett, esetenként erőszakkal beindított és véghez vitt politikai-gazdasági folyamatok eredményeként jelentős társadalmi átalakulás zajlott le a romániai magyarság körében, a teljes tagoltságú kisebbségi társadalomból csonka társadalom alakult ki, amely folyamatosan ki volt szolgáltatva az állami homogenizációs törekvéseknek. A kisebbségi intézményességben hangsúlyos társadalomszervező szerepet betöltő egyházak befolyása az ellenük indított támadások és megszorítások következtében jelentősen meggyengült. A politikai tagoltság megszüntetése és az egypártrendszer bevezetése átalakította a nemzetiségi politizálás addigi kereteit, az önálló kisebbségi politizálást felváltotta az ország és a kommunista párt magyarságpolitikáján belüli érdekképviselet mint lehetőség. A Román Kommunista Párt (a továbbiakban RKP) diktatúrájának kiépülésével párhuzamosan radikális elitváltás zajlott le gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt. A szocialista típusú társadalomátalakítás mellet a kisebbségi elitek számára időnként új integrációs és szocializációs intézményi lehetőségek adódtak, új elméleti-ideológiai keretek jelentek meg, amelyek jelentős mértékben befolyásolták a nemzetiségi kérdésről kialakított gondolkodást, illetve a magyar–magyar viszonyt is. A nemzeti kisebbségek helyzetét az adott állam, jelen esetben Románia nemzetépítési törekvései, annak gyakorlati megnyilvánulásai, az RKP nemzetiség-, magyarságpolitikája határozta meg. Magyarságpolitika alatt a magyar közösséggel szembeni politikát, annak közvetett vagy közvetlen tényezőit, kihatásait értjük.

Magyarságpolitikai szempontból a jelenlegi kutatások alapján az erdélyi magyarság 1944–1989 közötti történetét illetően a következő korszakokat és alkorszakokat különböztethetjük meg:

1. Az átmeneti időszak: 1944–1947
2. A klasszikus sztálinizmustól a nemzeti kommunizmusig: 1948–1965
   a) A proletárdiktatúra kiépítésének kezdete: 1948 –1952/53
   b) A sztálini integráció, a Magyar Autonóm Tartomány időszaka: 1952–1956/60
   c) A magyar forradalom éve: 1956
   d)A megtorlás időszaka: 1957–1964
3. A Ceauşescu-korszak: 1965–1989
   a) A viszonylagos nyitás és a „desztalinizáció" időszaka: 1965–1974
   b) A nacionalista tendenciák felerősödése és a kis „kulturális forradalom" kihatása: 1975–1984
   c) A végkifejlet: 1985–1989

1. AZ ÁTMENETI IDŐSZAK: 1944–1947

Az ún. átmeneti időszakban került sor a román közigazgatás visszatérésére Észak-Erdélybe. A nemzeti kisebbségek önálló képviseleti szervezeteket hoztak létre, amelyek a szovjet jelenlétnek és később a Groza-kormány kinevezésének köszönhetően a baloldali pártokkal léptek szövetségre. A politikai életet meghatározó, baloldali pártokat tömörítő Országos Demokrata Arcvonalat (ODA) vezető RKP ebben az időszakban a saját elit és önálló szervezetek révén képzelte el a nemzeti kisebbségek politikai integrációját. A magyar jellegű szerveződések közül a két világháború közötti baloldali Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) jogutódjaként elismert Magyar Népi Szövetség (MNSZ) kapott zöld utat. A szervezet 1944. október 16-án alakult meg Brassóban, nemzetiségi alapon szerveződő baloldali pártként. A szervezet élére a csíkszentdomokosi származású, egykori MADOSZ-os vezetőt, Kurkó Gyárfást választották meg. Az MNSZ csatlakozott az ODA-hoz, átvéve annak osztályharcos retorikáját, és magát az erdélyi magyarság egyetlen legitim képviselőjének tekintette. Az MNSZ működését valójában három belső irányvonal határozta meg: a szervezet szélsőbaloldali szárnya, amely a nemzetiségi kérdést a kommunista párt politikájának szemszögén keresztül látta, a népi-demokratikus szárny, amely bizonyos feltételek teljesítése esetében képzelte el a baloldali pártokkal való együttműködést, és az ún. polgári, nemzeti irányvonal, amelyet az egyházak és egyes értelmiségi csoportok képviseltek. Az 1946-os választásokon az MNSZ az országos mandátumok 9%-át szerezte meg. A román parlamentben képviselői megpróbálták hangsúlyosabban megjeleníteni az erdélyi magyarok problémáit. Ebben az időszakban Erdélyben kiépült egy viszonylag önálló magyar kulturális és oktatási intézményhálózat: magyar tannyelvű iskolahálózat, Bolyai Tudományegyetem, színházak, MOGYE).[1]

2. A KLASSZIKUS SZTÁLINIZMUSTÓL A NEMZETI KOMMUNIZMUSIG: 1948–1965/60

2. a) A PROLETÁRDIKTATÚRA KIÉPÍTÉSÉNEK KEZDETE: 1948–1952/53

A rövid, átmeneti időszaknak az országos szinten végbement, radikális politikai változások vetettek véget. A nemzetközi politikai helyzet alakulásával egyértelművé vált

a kelet-európai térség szovjet befolyási övezetbe kerülése, ennek hatására pedig Romániában is felgyorsultak az események. Az RKP az ún. szalámitaktika révén felmorzsolta a történelmi pártokat, a király 1947. novemberi lemondatásával pedig megszerezte a teljes hatalmat. A Román Munkáspárttá átkeresztelt kommunista párt vezetése úgy vélte, hogy a nemzetiségek politikai, gazdasági integrációjához már nem szükségesek az önálló nemzetiségi szervezetek, a kollektív integráció helyett az egyéni integráció modelljét helyezték előtérbe. A hatalom- és a kisebbségpolitikai szemléletváltás megpecsételte az MNSZ és a többi kisebbségi szervezet sorsát. A kommunisták támogatásával a szélsőbaloldali irányvonal került előtérbe. Luka László, a kommunista párt egyik vezetője kezdeményezésére a szervezet kénytelen volt feladni a magyar közösség képviseletére fókuszáló, ún. „elvtelen egység" politikáját.

Az 1948–1950 közötti időszakban az MNSZ az érdekvédelmi szervezetből átalakult a kommunista párt és a párton kívüli magyar tömegek közötti közvetítő „transzmissziós szíjjá". Az épülő proletárdiktatúra számára kényelmetlenné vált egykori MNSZ-vezetőket 1949-ben félreállították, sokukat (Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Csőgör Lajos, Demeter János) kirakatperekben többéves börtönbüntetésre ítéltek. A szervezet ettől kezdve egyszerű végrehajtói szerepet, tömegszervezeti funkciót töltött be, közvetítette a párt ideológiáját és propagandáját a magyar közösség felé. Az MNSZ 1953-ban szűnt meg, „oszlatta fel önmagát" más kisebbségi és tömegszervezetekkel együtt.[2]

1948-ban elkezdődött a társadalom szovjet típusú átalakítása: új tanügyi reform, kollektivizálás, államosítás, elitcsere, az egyházak elleni támadások. A tanügyi reform során felszámolták, átszervezték a két világháború között meghatározó szerepet játszó felekezeti oktatási hálózatot. Az államosítás és a kollektivizálás kiszolgáltatott helyzete hozta a magyar arisztokrácia még megmaradt képviselőit, a magyar vállalkozókat, a gyár- és üzemtulajdonosokat, illetve a parasztság tehetősebb rétegeit. Ugyanazon szereplők, társadalmi csoportok ellen politikai hadjárat kezdődött, többeket internáltak, deportáltak vagy zártak börtönbe. 1945-től kezdődően folyamatos elitcsere zajlott le, amelynek eredményeként a kommunista párthoz tartozó vagy az azzal szimpatizáló személyek kerültek a fontosabb helyi állami-közigazgatási pozíciókba. Ezzel párhuzamosan kiépültek a kommunista párt helyi struktúrái. A kezdeti időszakban az erdélyi magyarság számarányán felül képviseltette magát mind a tagságban, mind pedig a pártvezetés középkáderi szintjein.[3]

2. b) A sztálini integráció időszaka: 1952–1956:

A sztálini nemzetiségpolitika alapján 1952-ben, szovjet „sugallatra" létrehozták a történelmi Székelyföldet magában foglaló Magyar Autonóm Tartományt (MAT) Marosvásárhely központtal. A tartomány politikai és gazdasági vezetése masszívan magyar többségű volt (Tartományi Bizottság 76%, Politikai Büró 91%, Pártkollégium 100%). A magyar nyelvet hivatalosan is lehetett használni az élet minden területén. Ebben az időszakban a tartomány területén egy gazdag, magyar nyelvű oktatási és kulturális intézményhálózat épült ki és működött, amely egyfajta „kulturális üvegházként" konzerválta és éltette a térségben a magyar nyelvű kultúrát és hagyományainak egy jelentős részét.[4]

A MAT létezése alatt többszintű funkciót töltött be. Létrejöttével a hivatalos diskurzus szintjére emelkedett az 1952-ben már tabutémának számító nemzetiségi kérdés,

kollektív jogokat biztosított a magyarság egy részének, amelyet ezáltal legális, külön entitásként ismertek el. Erre a MAT megszűnése után többé nem volt példa a romániai magyarság történetében. A tartomány a térség politikai, gazdasági integrációját szolgálta saját elitjén keresztül, és a pártintézmények ki is termelték az ehhez szükséges végrehajtó helyi apparátust. A MAT fennállása alatt a magyar nyelv használata a párt- és állami szervekben elfogadott és megszokott volt. Tényleges politikai és gazdasági autonómiáról azonban nem beszélhetünk. A tartomány politikai elitje kiszolgálója és végrehajtója volt a legfelsőbb pártvezetés döntéseinek, és nem lehetett bázisa egy, a térség számára fontos, koherens gazdasági, társadalmi projektnek.

A többség-kisebbség viszonyrendszerében fontos volt a szocialista nemzet kérdésének hangsúlyozása, illetve a fogalom ideológiai, tartalmi értelmezése. A szocialista nemzet fogalmát Romániában az ötvenes évek első felében használták először nyilvánosan. A korábban használt nemzetterminológiát törölték a közbeszédből, helyette jelent meg a „szocialista nemzet" kifejezés használata, amelynek elsődleges célja az volt, hogy segítse a kommunista pártot hatalma megszilárdításában, a diktatúra közepette egy újfajta szolidaritást hozzon létre az országban. Az ötvenes évek szocialista típusú nemzetszemlélete egyértelműen egy új politikai közösség kialakítását célozta meg, mellőzte a nemzetfogalom etnikai jellegű hangsúlyozását, integratív jelleggel bírt. Nemzetiségpolitikai szempontból kiemelendő, hogy az 1952-ben létrehozott MAT-ot a szocialista nemzet kialakítása szempontjából olyan fontos tényezőként mutatták be, amely segíti a nemzeti kisebbségeket abban, hogy a román szocialista nemzet tagjává válhassanak. Az ideológusok szerint a szocialista érzelem és hazafiság, az együttélő nemzetiségekkel való testvériség alakítja a szocialista nemzetet.[5]

2. c) AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM ROMÁNIAI ÉS ERDÉLYI KIHATÁSA.

A magyarországi desztalinizáció, majd a szabadságharcról és forradalomról szóló hírek gyorsan eljutottak Romániába és az erdélyi magyarsághoz is. A hatalom hatékonyan kezelte a kialakult helyzetet. A reformokat követelő egyetemista megmozdulásokat (Temesvár, Kolozsvár, Bukarest) már csírájában elfojtották, a magyarok által lakott régiókban pedig a helyi viszonyokat jó ismerő központi küldöttek érkeztek, és a helyi politikai és kulturális elittel közösen óvintézkedéseket tettek annak érdekében, hogy megelőzzék az esetleges „rendbontó" eseményeket. A hatalom helyenként engedményekkel (Bolyai Farkas-líceum névadó ünnepsége Marosvásárhelyen), propagandával, tájékoztató és meggyőző munkával igyekezett tompítani az erdélyi magyarság körében tapasztalható feszültséget. A magyar politikai és kulturális elit többsége a nemzetiségi vívmányok megőrzése végett és esetenként ideológiai megfontolásból lojális maradt a bukaresti pártvezetéshez. A magyarországi események ugyanakkor aktiválták az 1948 után eltűnt „ellenzéket" (Dobai-memorandum, Szoboszlay Aladár „forradalmi tervezete"), a diákok egy részét, az egyház egyes képviselőit. Ezen személyek, csoportok erőtlen, sokszor túlzott idealizmustól fűtött szervezkedéseit, szervezkedési kísérleteit a román titkosszolgálat csírájában elfojtotta, kezdeményezőit pedig aránytalanul súlyos büntetésben részesítette. Ezen szervezkedési kísérletek és néhány szimbolikus megnyilvánuláson túl (nemzeti szimbólumok használata, diákok szökési tervei és kísérlete) komolyabb forradalmi megmozdulásra nem került sor Erdélyben.[6]

2. d) A MEGTORLÁS IDŐSZAKA: 1957–1964

Az 1956-os eseményekből a román pártvezetés megerősödve került ki, ugyanakkor a magyar forradalom értelmezése és az abból következő reakciók egy új politikai, ideológiai folyamatot indítottak el az országban, amely változásokat eredményezett a nemzetiség- így a magyarságpolitikában is. A román állam új alaptételei a nemzeti érdek, a függetlenség és a területi szuverenitás lettek. A magyar forradalmat nacionalista és revizionista jellegű eseményként értelmezték, az önálló romániai magyar kulturális intézményrendszerre pedig a nacionalizmus, a nemzeti elszigetelődés potenciális melegágyaként tekintettek. A román pártvezetés úgy vélte, az erdélyi magyarok politikai, kulturális integrációja nem érte el a román állam szempontjából elvárt szintet, sőt a közösség egyes tagjai, csoportjai állambiztonsági kockázatot is jelentenek. 1956 hatására Romániában megváltozott a többség és kisebbség viszonyrendszere. Elkezdődött egy többlépcsős megtorló intézkedéssorozat. A forradalom alatt aktiválódott vagy az azzal szimpatizáló személyek, csoportok vagy a potenciális ellenfelek ellen perek indultak (Sántha-, Betánia-, Csiha-, Szoboszlai-, Faliboga-, EMISZ-per stb.). Megerősödött az ideológiai szigor, a pártstruktúrákban újabb kádercsere zajlott le, amely során csökkent a *nem román* nemzetiségűek száma, aránya és politikai súlya.

A magyar forradalmat követő időszakban a nemzetek egymáshoz való közeledése és a nemzetiségi elszigetelődés felszámolása nevében a kommunista párt egyre határozottabban törekedett a magyar „szeparatizmus" fokozatos felszámolására, a szuverén „magyar" intézmények megszüntetésére vagy a megfelelő román struktúrákba való beolvasztására (iskolaegyesítések, a Bolyai Egyetem egyesítése, a MAT területi átszervezése 1960-ban a román oktatási vonal beindítása a marosvásárhelyi színművészeti és orvosi egyetemeken).[7] 1956 után a Gheorghiu-Dej nevével fémjelzett román pártvezetés elkerülte a desztalinizációval járó politikai instabilitást, elérte a szovjet csapatok távozását majd a hatvanas évek külpolitikai lehetőségeit kihasználva, fokozatosan csökkentette a szovjet pártvezetés befolyását, elhatárolódott a párt két világháború közötti szovjet befolyású múltjától, és gazdasági kapcsolatba lépett a Nyugattal. 1964-re a román pártvezetés jelszavai már a szuverenitás, a nemzeti érdek, a különutas politika voltak. A Dej-korszak végére egy sajátos szocialista modell alakult ki Romániában, amely mind a hatalomgyakorlás, mind a gazdaságpolitika szempontjából a sztálini modellt követte, de egyre inkább mellőzte az internacionalista diskurzust, egyre nagyobb terepet adva a nemzeti érzelmekre alapozó ideológiának. A román nemzetépítés új szakaszba lépett.

3. A CEAUŞESCU-KORSZAK: 1965–1989

3. a) A VISZONYLAGOS NYITÁS ÉS A „DESZTALINIZÁCIÓ" IDŐSZAKA: 1965–1974

1965-ben sor került az RKP 9. kongresszusára, amely egy, az eddigiektől eltérő politikai és ideológiai korszak kezdetét is jelentette. Nicolae Ceauşescu a korai időszakban, hatalma megszilárdítását, a nemzeti érzelmű mozgósításon túl a társadalommal, különösen a fontosabb elit csoportokkal való részleges kiegyezéssel próbálta elérni. Újragondolták a párt nemzetiségpolitikáját is. A hatvanas évek második felében reaktiválták az előző években elsorvasztott nemzetiségpolitikai szakértői bizottságokat és az addig háttérbe

szorított nemzetiségi káderek egy részét. 1967–68-ban zajlott le a grandiózus gazdaság- és társadalomátalakítási projekt jegyében a közigazgatási reform, amelynek előkészítése és lebonyolítása a párt nemzetiségpolitikájában is fontos szerepet játszott. Az általános, nemzetiségi jogokat illető nyilatkozatokon túlmutató, sajátos megoldást igénylő területként ugyanakkor csupán a Székelyföld merült fel kettős vonatkozásban közigazgatási és gazdasági kérdésként. Kiemelet kérdés volt, hogy a közigazgatási módosítások lehetővé teszik-e a jövőben, hogy a döntő többségében magyarok lakta Székelyföld nagyobb része egy közigazgatási egységet képezzen, illetve, milyen megoldásokat találnak a térség gazdasági elmaradottságának felszámolására. A pártvezetést is megosztó viták után kompromisszumos megoldást született. Nem alakult meg a „nagy székely megye", helyette két, magyar és egy román többségű megye jött létre a Székelyföldön. A romániai magyarság bizalmának visszaszerzéséért tett lépések közé tartozik az a találkozó is, ami a legfelsőbb pártvezetés és a romániai magyar értelmiségiek között zajlott le 1968. június 28-án. A találkozón a pártvezetés újra szembesült a romániai magyarság legégetőbb, főleg kulturális jellegű problémáival: a romániai magyarság jogi státusának kollektív szintű rendezése, az állami és pártszervekben való részarányos képviselet kérdése, az oktatás és kulturális élet területén tapasztalt problémák megoldása stb.[8] 1968 végén a pártvezetés új lehetőségeket keresett a társadalmi mozgósításhoz, létrehozva a Szocialista Egység Frontját (SZEF – Frontul Unităţii Socialiste) és a nemzetiségek számára pedig az ún. nemzetiségi dolgozók tanácsait. Így alakult meg a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa (a továbbiakban MNDT), amelynek az volt az elsődleges feladata, hogy közvetítse a párt politikáját ugyanakkor, fennállása első időszakában, képviselői révén közvetítő szerephez is jutott.

Az új megyékben, valamint a fővárosban új kisebbségi kulturális intézmények (folyóiratok, lapok, rádió-, tévéadások, szerkesztőségek, Kriterion Könyvkiadó) alakultak ezzel a pártvezetés egy új, intézményes integrációs lehetőséget kínált fel a nemzetiségi eliteknek. Sor került az ötvenes-hatvanas évek megtorlása során börtönbe zárt vagy elszigetelt értelmiségiek részleges politikai rehabilitációjára is. A magyar többségű megyékben a helyi magyarság olyan állami intézményekben is jelentős pozíciókhoz juthatott, mint a megyei törvényszékek, ügyészség, tanfelügyelőség, művelődési bizottságok, kereskedelmi igazgatóságok. A magyarok által lakott megyékben ebben az időszakban minőségben és mennyiségben is jelentősnek mondható kulturális élet bontakozott ki. A közigazgatási reform utáni elkezdett decentralizált iparfejlesztésnek jelentős pozitív hozadékai voltak a magyarlakta területeken is. Ez látványosabban az addigi gazdasági beruházásoktól elkerült Székelyföldön mutatkozott meg.[9]

A magyar kisebbség irányába (is) történő nyitás a hetvenes évek elejéig éreztette hatását. Amint az a korszak elemzéséből kitűnik, a kisebbségi jogok továbbra is számos területen szenvedtek csorbát, viszont pozitív előjelű változások is végbementek, amelyek jelentősen hozzájárultak a magyar kisebbség és nem utolsósorban a romániai magyar kulturális elit egy jelentős része otthonosságérzetének megerősödéséhez.

A hatvanas évek második felében a párt ideológiai műhelyeiben újraértelmezték a szocialista nemzet fogalmát. Az új értelmezés fontosabb jellemzői közé tartozott: a szocialista nemzet egyénekből áll, eddigi és egyéni identitásuk másodlagos lesz, beolvad egy közös identitásba; az etnikai elem ugyan még nem szűnik meg teljesen, de perifé-rikus marad, helyét átveszi a nagy identitás; erős területiség, amely szinte kizárólagosan

román. A szocialista nemzet fogalmának újraértelmezésével a pártvezetés átértékelte az ország területén élő nemzetiségek és a többségi románság viszonyát is. A fogalmi keret azonos lelkületet, mentalitást, kultúrát feltételezett csupán – ezt is csak néhány nemzetiség, mint például a magyarok esetében – egy bizonyos mértékű nyelvi különállást ismerve csak el. Ezek után már nemcsak, hogy külön kisebbségi kérdésről nem lehetett szó, hanem ezen etnikai csoportok nemzeti sajátosságait is teljesen háttérbe szorították. A román pártvezetés az etnikai elem szerepének mellőzésével átértékelte a kommunista táborban „klasszikusnak" számító sztálini nemzetmeghatározást. Az RKP meghatározásában a szocialista nemzetet a közös társadalmi és gazdasági struktúrák, valamint a homogén szocialista kultúra fogják össze. Azt ugyan elismerték (de azt is csak belső szakmai fórumokon), hogy ezek a csoportok nem tagjai a klasszikusan vett román nemzetnek, de már hosszú távon előírták a homogén román szocialista nemzetbe való betagozódásukat.[10] Az új értelmezés szerint az országban élő nemzeti kisebbségek nem alkothatnak önmagukban saját nyelvi és kulturális hagyományokra épülő szocialista nemzetközösségeket, tehát nem kollektív entitásként lesznek részei az új román szocialista nemzetnek. A hatvanas évek végén a pártvezetés még disztingvált a Romániában élő nemzetiségek között, hisz a magyar vagy a német lakosság esetében „hosszú távú" integrációt emlegettek. Az új fogalom azonban lehetőséget, ideológiai keretet biztosított a pártvezetésnek arra, hogy idővel felgyorsíthassa az asszimilációs politikáját. Erre a hetvenes évek második felétől került sor, amikor az RKP legfelső vezetése sorra szakított a hatvanas évekre jellemző nemzetiségpolitikai gyakorlattal.[11]

3. b) A NACIONALISTA TENDENCIÁK FELERŐSÖDÉSE, A KIS „KULTURÁLIS FORRADALOM" KIHATÁSA: 1975–1984

A hetvenes évek első felében adottá váltak a feltételek a korábbi időszakban elméletben kidolgozott grandiózus társadalmi és gazdasági átalakítási projektek (iparosítás, városok és falvak szisztematizálása, a homogén szocialista nemzet kialakítása) megvalósításának felgyorsítására. 1971-ben megjelent az RKP legújabb tézise az ideológiai nevelésről, kezdetét vette az ún. kis kulturális forradalom és az év végén a KB pontosította és felgyorsította a szisztematizálási projekt gyakorlati kivitelezését, elkezdődött az ország arculatának megváltoztatását célzó területrendezési projekt.

A Dej-korszak végén és a Ceauşescu-korszak elején tapasztalható nyitást egy újabb ideológiai szigor váltotta fel, amelynek gyakorlatba ültetése és alkalmazása a későbbiekben (főleg a hetvenes évek végétől) egyre súlyosabban érintette a romániai társadalmat és az eddig alkalmazott magyarságpolitikát. A tézisekből fakadó gazdasági (erőltetett iparisítás), területrendezési (falurombolás), ideológiai-kulturális (a kisebbségi oktatási rendszer és általában a kulturális élet beszűkítése, a cenzúra fokozása) mechanizmusok fokozatosan egyre kilátástalanabb helyzetbe sodorták az országban élő nemzetiségeket. Az új doktrína gyakorlati alkalmazása következtében viszont a sajtóból fokozatosan tűntek el témák, a könyvkiadásból bizonyos szerzők, a rádió- és tévéprogramokból bizonyos műsorok, a történettudomány területéről szakágak és tematikák. A hatvanas évek végén újra lendületbe kerülő vagy újonnan létrejövő kisebbségi intézmények többségének fennmaradása ekkor még nem került közvetlen veszélybe. A társadalmi életre és a kul-

túrára, annak minden műhelyére, termékére viszont általános ideológiai szigor nehezedett. Az eddig viszonylagos sajátos karaktereket magukban hordozó kisebbségi kulturális intézményeknek és orgánumoknak is kötelező módon tükrözniük kellett a párt új irányvonalát. Ezen intézmények a hetvenes évek elejétől (főleg a nyolcvanas években) folyamatosan, önálló működésüket, szolgáltatásaikat tekintve visszafejlődtek, leredukálódtak a párt irányvonalának közvetítőivé, szócsöveivé.

Az RKP XI. kongresszusa már ezeket a hatalmi állapotokat és az ország „első embere" által képviselt gazdaságpolitikai, ideológiai irányvonalat erősítette meg. A kongresszus nemzetiségpolitikai szempontból fontos alaptétele volt az etnikai homogenizációt is előrevetítő tézis hangsúlyozása a szocialista nemzet fejlődésének újabb szakaszáról. A hetvenes évek második felében átszervezték az MNDT működését is. A szervezetben bekövetkezett kádercsere folytán a korábbi időszakot meghatározó, markáns hangot adó értelmiségiek fokozatosan háttérbe kerültek, vagy akár le is váltották őket a vezető fórumokból. Az MNDT vezetőségében egyre nagyobb szerephez jutottak a pártvonalról kinevezett káderek (Vincze János és Koppándi Sándor). Működése a tartalmi kérdésektől egyre inkább a formalitás, a propaganda irányába tolódott el. A magyar értelmiséget foglalkoztató problémák visszaszorultak az ún. belső szakmai tanácskozások szintjére.[12]

3. c): A VÉGKIFEJLET, A „MAGYAR KÉRDÉS ELTŰNÉSE": 1985–1989

A júliusi tézisek után beindult politikai folyamatok a nyolcvanas években újabb fordulóponthoz érkeztek. A Romániába is begyűrűző gazdasági válság, az ország neosztálinista tervgazdálkodási politikájának számos területen megmutatkozó kudarcaira a pártvezetés nem talált megoldást, a reformokat pedig minden területen mereven elutasította. Ideológiai kampányokkal, a kormányzás még erőteljesebb központosításával és a nemzeti érzésre alapozó mozgósítással reagált.

A román politikai élet radikalizálódása, az új társadalomalakító projekt felgyorsulása, valamint külpolitikai tényezők hatására (is) teljes fordulat következett be a nemzetiségpolitikában. A román pártvezetés, mint említettük, már a hatvanas évek végétől az etnikailag is homogén társadalomban gondolkodott, de számos esetben kötött kompromisszumot a nagyobb nemzeti közösségek elitjével, elsősorban taktikai okokból. A hetvenes évektől kezdődően azonban a kivándoroltatással (erdélyi németek), illetve az asszimiláció felgyorsításával kívánták leküzdeni az etnikailag is homogén román társadalom kialakítása előtt még fennálló néhány akadályt. A pártvezetés sorra rúgta fel azokat a technikákat, amelyeket kisebb nagyobb kilengésekkel, megszorításokkal, majd újabb engedményekkel működtettet 1948 óta a nemzetiségpolitkában.

Az ideológiai szigor kiteljesedésével a nemzetiségi intézmények egyre jobban kiürültek, elveszítették sajátos tartalmukat, szerepüket. A hatvanas évektől használt „együtt élő nemzetiségek" fogalmát lecserélték a teljesen más jelentéstartalommal bíró „magyar és német nemzetiségű román" dolgozók terminusra. A nyolcvanas évek második felétől tilos volt a helységnevek magyar és német megfelelőjének használata. Az MNDT vezetőségét 1984-ben szinte teljesen a központi utasításokat végrehajtó, a nemzeti sajátosságokat kevésbé hangoztató és képviselő aktivistákkal és a politikában tapasztalatlan munkáskáderekkel cserélték le.

A romániai magyar elit egy jelentős része többé már nem találta meg helyét a nacionalizmustól egyre jobban átfűtött állampártban és annak kulturális intézményrendszerében. Folyamatosan következtek be a nyílt és a kevésbé nyilvános szakítások az egykori magyar káderek, értelmiségiek és a pártvezetés között, amelyek közül Sütő András és Király Károly esete volt a legismertebb. A pártvezetéshez lojális kádereket is többnyire román többségű vidékekre helyezték a káderrotáció révén. A fiatalabb nemzedék, akik már be se kerülhettek a pártstruktúrákba, a kiürült vagy a nem létező nemzetiségi intézményrendszerek okozta állapotokkal szembesülve az önszerveződésben látták az egyedüli kiutat. Tanszékeken, szerkesztőségekben, színházi tagozatokban alakítottak ki találkozási pontokat, kezdetben hivatalosan, majd a Szekuritáté zaklatásai közepette akár titkosan is.

A diktatúra által táplált nacionalizmus a nyolcvanas években sovinizmusba torkollott. A hetvenes években a kulturális életben, médiában (történelmi munkák, cikkek, filmek) olyan témák jelentek meg, amelyek a többségi nemzet nagyságát hivatottak erősíteni és a kisebb (etnikai) csoportok semlegességét hangsúlyozni. A nyolcvanas években, elsősorban a magyarok esetében, ez megváltozott. A magyarságot egyre többször ábrázoltak történelmi ellenségként. (Ioan Lăncrănjan munkái) A Magyarországgal diplomáciai hidegháborúba keveredő román pártvezetés egyre kevésbé bízott a magyar nemzetiségű káderekben, a magyar kérdést egyre inkább állambiztonsági kockázatként értelmezték. Előfordult, hogy a magyar többségű megyék közösségeit kollektív mulasztással, a pártideológiával való nacionalista szembefordulással vádolták. A nyolcvanas évek végére az erdélyi magyarság helyzete egyre kilátástalanabbá vált. A súlyos gazdasági és politikai válsággal küzdő pártvezetés mereven elutasított minden reformkísérletet és a nemzetiségiekkel szembeni bármilyen engedményt, gesztust.

1989-ben, amikor Kelet-Európában már sorra buktak meg a kommunista pártok, Romániában még megtartották az RKP XIV. kongresszusát. Erdély az ország többi vidékéhez hasonlóan gazdasági válságban volt, súlyos energia- és élelmiszerellátási problémákkal küszködve, teljes ideológiai szigorban lépett be az év utolsó hónapjába. Az országos szintű problémákat csak tetőzték a nemzetiségpolitikában bekövetkezett változások: a kisebbségi intézmények általános tartalmi kiürülése, tudatos elsorvasztása, a helyi magyar nemzetiségű káderek jelentős visszaszorulása, a homogenizáció kihatásai, az iskolai oktatásban észlelhető asszimilációs törekvések, az esetenként kollektív szintű nacionalista megbélyegzés stb. A nemzetiségi sajátosságokat képviselő intézmények szempontjából szinte az elemeire visszabontott és lecsupaszított kisebbségi társadalmat csupán az egyház és a nagyobb településeken spontánul megszerveződő értelmiségi csoportok, informális hálózatok fogták össze. Az erdélyi magyarság már csak abban reménykedhetett, hogy a Kelet-Európában beindult változások szele eléri Romániát is.

J. F. Brown nyolc olyan diszkriminációs technikát nevez meg, amelyeket a keleti tömb országaiban 1945–1989 között használtak a nemzetiségpolitikában.[13] A Ceauşescu-korszak nemzetiségpolitikájának összegzésekor elmondhatjuk, hogy a pártvezetés 25 év alatt (még ha esetenként mérsékelt módon is) különböző formában szinte mindegyiket használta: kiutasítás, elvándorlásra késztetés (első lépésként a zsidók és németek esetében, de később a nyolcvanas évek második felében a magyarokéban is); a népszámlálások manipulálása (pl. az 1977-es népszámlálás); elnemzetietlenítés (nevek megváltoztatása, románosítása, a román nyelv használatának kikényszerítése, a szülőföldtől és anyanyelvi közegtől távolra történő munkahelyi kihelyezés); közigazgatási területi újjászervezés,

etnikai tömbök felhígítása (1968-as közigazgatási reform, a betelepítések, az urbanizáció kérdése az erdélyi megyékben); a jogok és a kiváltságok leépítése (a nyolcvanas évektől fokozatosan építették le a meglevő jogokat minden területen: oktatás, anyanyelvhasználat, intézményrendszer, képviselet); szelektív iparosítás (egyes régiók elhanyagolása majd később masszív betelepítéssel járó iparosítás); direkt elnyomás (a nyolcvanas évek második felétől felerősödő rendőri és titkosszolgálati ténykedések, a magyarellenesség tudatos szítása).

JEGYZETEK

1. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között*. Pro Print, Kvár–Csíkszereda, 2004. 38–52.
2. Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston: *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez, 1944–1953*. Pro-Print, Csíkszereda, 2009. 45–49., 369–381.
3. Novák Csaba Zoltán: *Az RKP hatalmi szerkezetének kiépítése Maros megyében, 1944–1948.* In: *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években.* Szerk. Bárdi Nándor. Pro-Print, Csíkszereda, 2005. 64–84.
4. Gagyi József: *Határ, amely összeköt.* Regio 14. évf. 2003. 3. sz. 58–69. Oláh Sándor: *A Magyar Autonóm Tartomány a Román Népköztársaságban*. In: *Autonóm magyarok?* i. m. 617–628. Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008.
5. A nemzeti kérdés és a leninizmus című munkájában Sztálin, a szocialista nemzet kialakulása szempontjából a következő tényezőket emelte ki: közös nyelv, terület, gazdasági élet és lelkiség. Elmélete szerint a szocialista nemzet a régi, burzsoá nemzet romjain fog felépülni. Meglátása szerint egy kezdeti időszakban a különböző nemzetek még létezni fognak, aztán következik egy újabb szakasz, amikor egy szovjet közösség részévé válnak. A nagyobb nemzetek alakulnak át majd szocialista nemzetté. A szovjetek használták még a szovjet nép kifejezést is, amely fölötte állt a szocialista nemzetnek, ez jelezte, hogy mivé fog alakulni a szocialista nemzetek közössége. Călin Morar-Vulcu: *Between Old and New: The Discursive Construction of the Socialist Nation.* In: *Re-Searching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected Bibliography on Romanian Nationalism.* Edited by Sorin Mitu. International Book Acces, 2008. 249–267.
6. *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Főszerk. Stefano Bottoni. Ford., szerk. és jegyz. Stefano Bottoni, László Márton, László Réka, Lázok Klára, Novák Csaba Zoltán. Pro-Print, Csíkszereda, 2006. 31–35.
7. Bottoni: *Sztálin a székelyeknél...* i. m. 299–335.
8. Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitkája 1965–1974.* Pro-Print, Csíkszereda, 2011. 18–103.
9. Novák Csaba Zoltán: *Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989.* In: *Székelyföld története.* III. Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.). MTA BTK– EME–HRM, Székelyudvarhely, 2016. 715–792.
10. Novák: *Aranykorszak?...* i. m. 25–33.
11. Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája II. (1974-1989)*. Pro-Print Csíkszereda, 2017. 17–25.
12. Novák: *Holtvágányon.* i. m. 31–116.
13. Kiutasítás, elvándorlásra késztetés; a népszámlálások manipulálása; új nemzetek, identitások létrehozása; elnemzetietlenítés; adminisztratív területi rendezés; a jogok és kiváltságok leépítése; szelektív iparosítás; direkt elnyomás. J. F. Brown: *Eastern Europe an Communist Rule*. Duke University Press, Durham and London, 1980. 421–432.

VUKMAN PÉTER

A MAGYAR–JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK ÉS A DÉLVIDÉKI MAGYAROK A BÉKEKÖTÉS UTÁN

Tanulmányomban az 1947–1953 közti időszakban vizsgálom a délvidéki magyarok helyzetét, különös tekintettel a hullámzó magyar–jugoszláv kapcsolatok kisebbségekre gyakorolt hatására. Tanulmányom első részében az 1947 februárjától az 1948 tavaszáig terjedő időszakot tekintem át, majd a második fejezetben a szovjet–jugoszláv konfliktus időszakát és az elmérgesedő magyar–jugoszláv viszony kisebbségekre gyakorolt hatását elemzem. Tanulmányom terjedelmi kereteit meghaladja, hogy minden egyes részletkérdésre kellő részletességgel kitérjek, így egyes témákra csak érintőleges utalást teszek. Hangsúlyt helyezek ugyanakkor a délvidéki magyarság oktatási helyzetére, mivel úgy vélem, a kisebbségi oktatás megszervezése és működtetése nemcsak a két világháború közti időszakban, hanem az általam vizsgált korszakban is az egyik legfajsúlyosabb kérdéskört jelentette. Tanulmányomban amellett érvelek, hogy a magyarországi vezetés az általam vizsgált időszakban a kisebbségpolitika terén nem rendelkezett számottevő érdekérvényesítő képességgel, a délvidéki magyarok sorsának alakulása a titói vezetés kegyétől és gesztusaitól függött. A délvidéki magyarság földrajzi elhelyezkedéséből adódón példáim elsősorban a Vajdaság területéről származnak. Következtetéseimet elsősorban levéltári források és a korabeli sajtó (*Magyar Szó*, *Szabad Nép*) alapján vonom le.

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR KISEBBSÉG HELYZETE A PÁRIZSI BÉKEKÖTÉS UTÁN

A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés (1947. február 10.) aláírásával és ratifikálásával Magyarország visszanyerte szuverenitását. Mindez azonban továbbra sem jelentette azt, hogy magyar–jugoszláv viszonylatban két teljesen egyenrangú fél állt volna egymással szemben. Josip Broz Tito személyes presztízse és a jugoszláv vezetés balkáni (és talán bizton mondhatjuk, kelet-európai) regionális hatalmi ambíciói és törekvései túlmutattak az új magyar demokratikus vezetés lehetőségein. Jugoszláviáéhoz hasonló mozgástérrel és érdekérvényesítő lehetőséggel Magyarország nem rendelkezett. Való igaz ugyanakkor, hogy 1947 februárjától a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok terén gyors, látványos és érdemi eredményeket figyelhetünk meg. Pár nappal a békeszerződés aláírása előtt (1947. január 29-én) megérkezett Belgrádba Szántó Zoltán, a Magyar

Köztársaság első belgrádi követe, és február 4-én átadta megbízólevelét.[1] Másfél hónappal később (március 27-én) Karlo Mrazović, Jugoszlávia budapesti követe is átadta megbízólevelét Tildy Zoltán köztársasági elnöknek.[2] Május 11-én Belgrádban jugoszláv–magyar kereskedelmi egyezményt írtak alá,[3] július 24-én pedig öt évre szóló jugoszláv–magyar kölcsönös áruszállítási egyezményt kötöttek Budapesten.[4] Október 13-án Dinnyés Lajos miniszterelnök (1947–1948) vezetésével kormánydelegáció érkezett Belgrádba, és két nappal később aláírta a magyar–jugoszláv kulturális egyezményt. A két ország közti látványosan javuló kapcsolatok december 6-án, Tito kultikus elemeket sem nélkülöző hivatalos budapesti látogatásával és a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával érték el csúcspontjukat. A baráti kétoldalú kapcsolatok azonban továbbra sem jelentették azt, hogy a magyar vezetés bármiféle érdemi beleszólási lehetőséggel rendelkezett volna a jugoszláviai magyar kisebbség életkörülményeinek javítása, kulturális és politikai lehetőségeinek előmozdítása terén. Miközben a jugoszláv vezetés a magyarországi délszláv kisebbség sorsát illetően a legapróbb részletekbe menően, akár az egyén szintjéig lenyúlóan beleszólást követelt, és a délszláv kisebbség körülményeinek javítását a két ország közti normalizálódás egyik fontos előfeltételeként tekintette,[5] a multietnikus Jugoszláviában a nemzeti kérdést teljesen belügynek, a „testvériség és egység" jegyében pedig megoldottnak tekintették. Mindezt Milovan Djilas, a legszűkebb titói vezetés prominense, a titói Jugoszlávia egyik főideológusa egyértelműen jelezte is Szántó Zoltánnak. A belgrádi magyar követ bemutatkozó látogatásán (1947. február 27.) kijelentette: „Ma már […] nincs speciálisan magyar kérdésünk, a nemzetiségi kérdést lényegében megoldottuk. Osztályproblémáink vannak, például a kukorica beszolgáltatására ugyanúgy reagál a szerb paraszt, mint a magyar paraszt."[6]

Azzal, hogy a délvidéki magyar kisebbség helyzete teljes mértékben Belgrádtól és a jugoszláv vezetés gesztusaitól függött, meglátásom szerint valamennyi érintett fél tisztában volt, ahogyan az a korabeli nyilatkozatokban is tetten érhető. Szántó Zoltán belgrádi magyar követ 1947. július 13-án, a Magyar–Jugoszláv Társaság budapesti székházában többek között kijelentette: „A háború után a vajdasági magyarok páni rettegésben éltek, és véres bosszútól féltek a Horthy-uralom bűnei miatt. Jugoszlávia azonban bosszú helyett baráti kezet nyújtott nekik. Kezdetben a magyar lakosság ezt tartózkodóan fogadta, sőt egyesek, főleg értelmiségiek, kezdtek elszökni Jugoszláviából. […] Hallatszanak természetesen kifogások is, de nem lehet magyar sérelemnek tekinteni, ha például egy magyar földbirtokostól elveszik a földjét annak a földreformtörvénynek az alapján, aminek az alapján elveszik más nemzetiségű nagyobb birtokosok földjét is."[7]

A magyar fél érdekérvényesítési képességének hiányát jelzi az is, hogy habár Dinnyés Lajos miniszterelnök 1947 októberében a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírásának előkészítése érdekében tett belgrádi látogatásán bízott abban, hogy lehetősége nyílhat néhány, a magyar kisebbséggel kapcsolatos kérdés rendezésére (nemzetiségi politika, kettős birtokosok problémái, határátlépési ügyek megoldása), erre a jugoszlávok határozott ellenállása miatt nem kerülhetett sor.[8] Érdekérvényesítő képesség híján a magyar politikai vezetésnek nem volt más lehetősége, mint az adott helyzet, a titói kommunista rendszer elfogadására biztatni a délvidéki magyarságot. Magyarország feladata kimerült annyiban, hogy közvetítette és felerősítette a kisebbségnek szánt politikát.[9]

Való igaz ugyanakkor, hogy az 1944–1945-ös időszakkal összehasonlítva, 1947-re számos téren javult a délvidéki magyarság helyzete. A Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság még 1945-ben rendeletileg mondta ki a magyar nyelv hivatalokban és közéletben való egyenrangúságát, az 1946. januári, szovjet mintára megírt szövetségi alkotmány pedig deklarálta, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődésük és nyelvük szabad gyakorlása terén védelemben részesülnek. Az 1945. november 11-i, csalásoktól és visszaélésektől sem mentes alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon öt politikailag megbízható magyar került be a jugoszláv parlamentbe,[10] a szintén 1945-ben megválasztott vajdasági parlament 150 képviselője közül 37, a szerb parlament 110 tagja közül 26 képviselő volt magyar (zömmel munkások és parasztok). 1945. július 22-én engedélyezték a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség működését.[11] A szövetség Szabadkán 1947. augusztus 31-én megtartott harmadik, rendkívüli közgyűlésén nevét Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetségre változtatta, és működésének hatásköre országosra bővült.[12] Az 1947 novemberében újraválasztott vajdasági parlament 235 képviselője közül 50 volt magyar,[13] de a különböző helyhatósági, tartományi vagy éppen Népfront-választásokon még 1947-ben is számos visszaélésről tudunk. Az 1947. márciusi Népfront-választásokon problémaként merült fel, hogy a jelölteket csak cirill betűkkel írták ki, így azt sokan nem tudták elolvasni,[14] Magyarkanizsán és Hertelendyfalván százával törölték a választói névjegyzékből azokat, akik nem tettek eleget a beszolgáltatási kötelezettségnek.[15] Továbbra is magas volt a magyarlakta területeken a helyhatósági választásokon a Népfront listája ellen szavazók aránya: Kanizsán a lakosság negyede, Adán és Moholon a lakosság ötöde (79 és 80 százalék) a Népfront ellenében voksolt, de Horgoson is csak 88 százalék szavazott a Népfront jelöltjeire.[16] A titói kisebbségpolitika azonban a valóságban kirakatpolitika volt, amely ugyan szakított a két világháború közti időszak erőszakos asszimilációs gyakorlatával, de helyette a hangsúlyt a burkolt asszimilációra helyezte.[17]

1947 júniusában a frissen kinevezett belgrádi magyar követ, Szántó Zoltán nyolcnapos látogatást tett a bácskai magyarlakta településeken. Optimista kicsengésű, propagandisztikus szólamoktól sem mentes beszámolójában Szántó pozitív képet rajzolt a jugoszláviai magyarok helyzetéről, kiemelve a magyar zászló szabad használatát és azt, hogy a nemzetiségek között megszűnt mindenféle gyűlölködés. Azt azonban Szántó is kénytelen volt beismerni, hogy látogatása elején a magyarok körében „bizonyos szorongással telt feszült érdeklődést" tapasztalt. A kisebbség reprezentánsai tudatában voltak ugyanis annak, hogy sorsukra a két ország közti kapcsolat alapvető hatással lesz, miközben a titói rendszerrel kapcsolatos magatartásuk visszahat a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokra. Szántónak azt is el kellett ismernie, hogy a jugoszláviai magyarok tömeges elmenekülése miatt hiány van magasan képzett értelmiségiekből, és komoly nehézségnek látta a pedagógushiányt is: legkevesebb 400-500 tanítóra és tanárra lett volna sürgősen szükség.[18]

Másfél hónappal később, 1947. augusztus 7-én Szántó követ külön jelentést is készített a jugoszláviai magyar iskolák helyzetéről. Kimutatása szerint az 1946–1947-es tanévben több mint 40 ezer gyerek tanult magyar tannyelvű iskolában, közülük 31 168 tanuló elemi iskolába, 9296 diák gimnáziumba járt. Az elemi iskolákban összesen 637 magyar tannyelvű osztályban, a 25 algimnáziumban 166 osztályban tanulhattak, és ezt az iskolahálózatot három főgimnázium (Szabadkán, Zentán és Nagybecskereken), egy kereskedelmi akadémia (Nagybecskereken) és a szabadkai magyar tanítóképző egészítet-

te ki. A jugoszláv kormány engedélyezte további magyar tannyelvű iskolák nyitását, ennek legnagyobb gátját tehát Szántó a tanárhiányban látta: az elemi iskolákban mindössze 515 magyar tanító dolgozott, számuk kevesebb volt a tagozatok számánál. Szántó szerint legalább további 168 magyar tanítóra lett volna szükség, miközben a tanítóképzőn az előző tanévben ennél jóval kevesebben, szám szerint 70-en végeztek. A tanárhiány egyébként a tanítóképzést is megnehezítette, hiszen a szabadkai tanárképzőben mindösszesen négy magyar tanár tanított, és különösen a magyar szakos tanárokból mutatkozott hiány az iskolában. A tanár- és tanítóhiányt a tisztviselők, egyetemisták és felsős gimnazisták segédtanítókká történő ki- és átképzésében vélték megoldhatónak, és Újvidéken kívántak tanárképzőt indítani 1947 szeptemberétől.[19]

A SZOVJET–JUGOSZLÁV KONFLIKTUS ÉS AZ ELMÉRGESEDŐ MAGYAR–JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK HATÁSA A DÉLVIDÉKI MAGYAROKRA

A tanítóhiány és az oktatási nehézségeken túl 1948 tavaszán a jugoszláviai magyar kisebbségnek egy újabb, súlyos problémával kellett szembenéznie: a drámai módon eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus következményeként Magyarország és Jugoszlávia újból ellenséggé vált, és szinte teljesen lenullázódtak a két ország közti kapcsolatok.[20] Az elmérgesedő konfliktusban Rákosi Mátyás és a magyar politikai vezetés azonnal az élre állt, talán feledtetni akarván korábbi túlzottan jugoszlávbarát politikáját. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy azzal, hogy a két ország ismét ellenséggé vált, Magyarország amúgy is csekély kisebbségtámogató lehetőségei teljesen semmissé váltak.[21] A magyar kisebbség sorsa teljes egészében a jugoszláv vezetés pillanatnyi hatalmi és politikai érdekeitől függött; a jugoszláviai magyarok ismét kényszerhelyzetbe kerültek.

Az eszkalálódó konfliktus egyik első állomásaként fokozódott a magyar kisebbségre helyezett nyomás. A Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség III. közgyűlése 1948. június 20-án – feltételezésem szerint felsőbb, központi nyomásra – határozatot hozott megszűnéséről és beolvadásáról a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetségébe.[22] Fél évvel később (december 5-én) a vajdasági magyar kultúrmunkások újvidéki találkozóján a Szövetség Magyar Osztálya is megalakult.[23] Mindez a kisebbségi szervezetek ellenőrzését, pórázon tartását is megkönnyíthette a hatalom számára.

Mind a jugoszláviai magyar, mind a magyarországi délszláv kisebbségnek rendre hitet is kellett tennie hűségéről az adott ország vezetősége iránt. Ha felütjük az MDP propragandaszócsövének számító *Szabad Nép* és a vajdasági magyarság szintén ideológiai igazodást szolgáló napilapjának, a *Magyar Szó*nak a korabeli számait, se szeri, se száma ezeknek a hűségnyilatkozatoknak. A *Magyar Szó* hasábjain Tito és a JKP politikája melletti hűségnyilatkozatokról, a Tájékoztató Iroda határozatának megbélyegzéséről, Rákosi Mátyás soviniszta, „Szent István-i gondolat és magyar nacionalista gőg" jegyében folytatott politikájának elítéléséről és a délszláv kisebbség magyarországi helyzetével kapcsolatos aggodalmakról olvashatunk a különböző vajdasági magyarlakta települések nyilatkozataiban – ellenpontként állítva be a „testvériség és egység" jegyében a magyar kisebbség korábban soha nem tapasztalt kedvező helyzetét a szocialista Jugoszláviában. A temerini népfront 1948. július 5-én a JKP Központi Bizottságának küldött levelében többek között hangot adott annak, hogy „mi, temerini magyarok és szerbek, munkások,

parasztok és értelmiségiek, Front-gyűlésünkről hős Pártunk Központi Bizottságának, élén Tito marsallal, lelkes üdvözletünket küldjük azzal a kívánsággal, hogy népeinket, mint eddig is, győzelemről győzelemre vezessék a szocializmus felépítésében. […] Tovább harcolunk a szerbek és a magyarok testvériségének és egységének megszilárdulásáért, és bizonyosak vagyunk, hogy Központi Bizottságunk és Tito marsall köré tömörülten, új győzelmek felé haladunk a szocializmus felépítésében."[24]

Kérdés persze, hogy a fenti hűségnyilatkozatok mennyire fejezték ki a magyarság valós érzelmeit. A magyarországi délszláv kisebbség vonatkozásában az állambiztonsági források több helyütt arra utalnak, a délszlávok inkább passzív rezisztenciával vettek részt ezeken a gyűléseken, vajmi kevés érdeklődést mutatva az ott elhangzottak iránt.[25] Úgy vélem, hasonlót a délvidéki magyarság kapcsán is feltételezhetünk. Ezt támasztják alá a különböző csatornákon keresztül Budapestre küldött értesülések is.

Egy 1948. október 14-én kelt bizalmas forrásból az MDP titkárságán arról értesülhettek, hogy a magyar–jugoszláv határtól 6–8 kilométernyire lakókat, nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül, 8 napos határidővel kiköltöztetik a határsávból.[26] *A jugoszláv helyzetkép* címmel október 22-én készült jelentésben pedig már arról is olvashattak, hogy a magyar kisebbséget Magyarország elleni állásfoglalásra kényszerítik, és a kor propagandisztikus nyelvezete szerint „terrorintézkedésekkel" sanyargatják. Több helyen magyarellenes tüntetéseket szerveztek, köztük olyan szinte teljesen magyarlakta településeken is, mint Bácstopolya. A híresztelések szerint a Titeli és Zsablyai járásokban megkezdődött a magyarok kilakoltatása és Ó-Szerbiába költöztetése, Nemesmilitics községben a magyarok ingó és ingatlan vagyonát leltározták.[27] Többen a határ megléte ellen is panaszkodtak. A muraszombatfai őrs területén szolgálatot teljesítő határőr járőrhöz egy Kisszerdahely felől közeledő lovas kocsis 1951. május 15-én így szólt: „Miért nem dobják el innen a határt? Miért nem jönnek felszabadítani minket az elnyomás alól, hogy ne csüggedjünk tovább?"[28]

A délvidéki magyarság félelme tehát korántsem volt légből kapott. Az UDB kegyetlenül fellépett a hazaárulással vádolt, úgynevezett kominformisták ellen – akár valósak, akár légből kapottak voltak a vádak. 1949 júliusában megérkeztek az első elítéltek a „jugoszláv Gulagra", a szó szerint kopár adriai-tengeri szigetre, a Goli otokra. Kominformizmus vádjával a magyar kisebbség 244 tagját is elítélték, köztük számos befolyásos értelmiségit is, mint Keck Zsigmond kiugrott református lelkészt, a Magyar Szó főszerkesztőjét, Dévavári (Dér) Zoltán írót és Dobos István képviselőt, aki a börtönben halt meg.[29]

A nehézségekre és a vélt vagy valós megtorlástól való félelemre az is utal, hogy többen (főként a szovjet–jugoszláv konfliktus első éveiben) a határt illegálisan átlépve Magyarországra emigráltak – köztük Dudás Lajos vajdasági tartományi képviselő és Kővágó László. Az átszökő magyarok azonban csapdahelyzetbe kerültek. Az ÁVH joggal tartott a titóista kémek és ügynökök átdobásától, így bizalmatlanul tekintett az átszökő magyarokra (és délszlávokra egyaránt, ahogyan az UDB is a Jugoszláviába átszökőkre). Tito-ellenességük alátámasztására feladattal bízták meg őket, és kénytelenek voltak visszatérni Jugoszláviába. A határon átérve azonban gyakran a jugoszláv határőrök vagy a karhatalmi erők tagjai tartóztatták le őket, vissza tehát már nem térhettek Magyarországra – vagy ha igen, akkor már tényleg mint az UDB feladattal megbízott emberei. Az egyén kiszolgáltatottságát, két malom közt őrlődését a zentai születésű K. István kálváriája kiválóan érzékelteti.

K. István 1930-ban született nincstelen szülők gyermekeként. Szülei 1942-ben Szigetszentmiklósra költöztek, fiukat anyai nagyapja nevelte fel Zentán. A házasság megromlását követően 1944-ben édesapja is visszatért Zentára. 1947-ben megnősült, hamarosan első gyermeke is megszületett. Azért, hogy régóta nem látott édesanyjával találkozhasson, 1948 augusztusában Magyarországra szökött, ideiglenes letelepedési engedélyt kapott, és 1949 nyarán a tököli traktorállomáson helyezkedett el. Átszökésével Zentán maradt feleségét sorozatos rendőri zaklatásoknak tette ki, így bár maga is félt a jugoszláv hatóságoktól, a visszatérés mellett döntött, hogy immáron családtagjaival együtt szökjön át Magyarországra. 1949. október 7-én Szeged alatt azonban a magyar határőrök elfogták, majd öt nappal később tiltott határátlépés kísérletében 10 hónap fogházra ítélték.[30]

Büntetését letöltve 1950. augusztus 5-én szabadult. Mivel azonban az ÁVH többszöri kihallgatás után sem tudta egyértelműen kizárni, vajon az UDB beszervezte-e, az azonnali kiutasítás mellett döntöttek, és augusztus 7-én Kelebiánál feltették a Budapest–Belgrád éjszakai járatra. Szabadkára érve az UDB őrizetébe került; november végéig fogságban tartották, majd a szabadon bocsátás feltételeként beszervezték. Az immáron háromgyerekes családapát 1951 áprilisában magyarországi feladattal bízták meg. A határon április 27-én jött át Szeged alatt, majd azonnal édesanyjához sietett, aki már másnap bejelentette illegális átszökését a városi pártszervezetnél, majd fia május 2-án a Külföldeket Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál is bejelentkezett. Bejelentkezését azonnal újabb őrizetbevétel és előzetes letartóztatás követte,[31] majd a Budapest Megyei Bíróság 1951. november 8-án zárt tárgyaláson kémkedésért és tiltott határátlépésért főbüntetésül 6 év börtönre, mellékbüntetésül teljes vagyonelkobzásra és a közügyektől történő 10 évnyi eltiltásra ítélte. Védekezését, miszerint kényszer hatására vállalta a feladatot, a bíróság az alábbi indoklással utasította el: „Különben is a bíróság gyakorlatában előforduló esetekből tudja, hogy a Jugoszláviából áttett kémeknek az UDB-n történő kioktatása arra is kiterjed, hogy ezek a kémek, amennyiben letartóztatják őket, azzal védekezzenek, hogy az UDB-n a kémfeladatok elvégzésére kényszerítették őket, s ezzel próbálják meg bűnösségük fokát, s egyben a büntetés súlyát enyhíteni."[32]

A nehézségek, főként a délvidéki magyarság oktatási helyzete kapcsán, több esetben önkritika formájában még az olyan, a hivatalos ideológiát és sikereket harsogó lapba is beszivárogtak, mint a *Magyar Szó*. A napilap 1948. szeptember 17-i számában például arról olvashatunk, hogy miközben az újvidéki tanárképző főiskolán 255 új hallgató felvételét várták, de mindössze 23-án kérték felvételüket, és a jelentkezők közül is csak nyolcan voltak magyarok.[33] A hiányosságok a későbbiekben is fennmaradtak. Még 1953 májusában is 14 horvátországi faluban betöltetlen volt a magyar tanítói állás,[34] a Vajdaság 80 településén pedig összesen 297 óvónő, tanítói és középiskolai tanári állás várt betöltésre, a legtöbb (80 állás) a Zentai járás területén.[35]

Joggal adódik a kérdés, kellett-e a délvidéki magyarságnak tartania 1944–1945 fordulója magyarellenes atrocitásainak, a „még hidegebb napok" megismétlődésétől? A Magyarországra átszököttek közül többen az államvédelmi szervek előtt arról beszéltek, félnek 1944 őszének magyarellenes megtorlásainak megismétlődésétől. Habár szavait Rákosi Mátyásnak intézte, talán a délvidéki magyarsághoz is intőleg szólt Olajos Mihály, a *Híd* folyóirat szerkesztője, amikor 1949 októberében a vajdasági magyarok tiltakozó gyűlésén az alábbiakat mondta: „Mi, tárgyilagosan és igazságosan gondolkodó jugoszlá-

viai magyarok jól tudjuk, hogy a vajdasági magyarok soraiból regrutálódott soviniszták és fasiszta gyilkosok sokkal nagyobb gaztetteket követtek el Vajdaság és Jugoszlávia többi népe ellen, amiknek tetőfoka a Noviszádon és Délbácska több községében megrendezett vérfürdőkben csúcsosodott ki. Jugoszlávia Kommunista Pártja és Jugoszlávia népei azonban e szörnyű bűnök ellenére sem tették mindezért felelőssé az egész magyar népet, sem a jugoszláviai magyarok nagy tömegeit, hanem csak a bűnösöket büntették meg."[36]

Egyes források arra is utalni látszanak, hogy Rákosiékat foglalkoztatta a „még hidegebb napoknak" esetleges Tito-ellenes propagandacélokra történő felhasználása. Ezt a Rákosiék által eddig titkolt témát röviden végül a *Szabad Nép* 1951. április 26-i számában szellőztették meg. Žarko Ljubovljev kominformista politikai emigránsnak a moszkvai *A szocialista Jugoszláviért!* lapban megjelent írásából merítve az olvasó többek között arról is értesülhetett, hogy „ha egy soviniszta szerb vagy horvát feljelentett egy magyart vagy románt, az OZNA azonnal letartóztatta, majd minden kihallgatás vagy bírósági ítélet nélkül agyonlőtte vagy kiutasította az országból. Az OZNA rövid idő alatt a magyar és a román nemzetiségű dolgozók tízezreit semmisítette meg vadállati módon."[37]

Mindenképp a titói kisebbségpolitika javára írhatjuk, hogy a félelmek ellenére végül nem ismétlődtek meg a második világháború végének tömeges megtorló intézkedései. 1948-at követően, a szovjet tábortól is teljesen elszigetelődő Jugoszlávia védekező pozícióba kényszerült és a belpolitikai stabilitás biztosítása is a kisebbségek felé tett gesztuslépésekre kényszerítette Titóékat, demonstrálandó a JKP toleráns politikáját. 1949. szeptember 9-én megkezdte rendszeres, heti két alkalommal, pénteken és vasárnap sugárzott magyar nyelvű adását az Eszéki Rádió,[38] majd november 29-én, Jugoszlávia nemzeti ünnepén az Újvidéki Rádió is megkezdte rendszeres, kezdetben napi egyórás magyar nyelvű adását.[39] 1952. június 26–29. között pedig négynapos, nagyszabású ünnepség keretében, 120 magyar kulturális egyesület részvételével rendezték meg a palicsi Magyar Ünnepi Játékokat. A rendezvényen megjelent Petar Stambolić, a Szerb Népköztársaság miniszterelnöke, és táviratban Tito is üdvözletét küldte.[40]

Az 1950-es évek közepétől, a jugoszláv önigazgató szocializmus elvének és gyakorlatának a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai élet egyre szélesebb részére történő kiterjesztésével összhangban a magyar kisebbség is egyre szélesebb jogokkal rendelkezett, és a titói vezetés egyre inkább egyfajta hídszerepet szánt nekik. A délvidéki magyar kisebbség 1953 utáni történetének bemutatása, a magyar–jugoszláv kapcsolatok hullámzásainak hatásainak és a magyar vezetés érdekérvényesítő képességének feltárása azonban meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

JEGYZETEK

1. Szántó Zoltán kinevezésére és a belgrádi magyar követség működésének kezdeti nehézségeire lásd A. Sajti Enikő: *A déli szomszéd világa.* In: Molnár Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából.* Zentai Történelmi Levéltár, Zenta, 2016. 25–29.
2. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954. Kronológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2011. 131.
3. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954*. i. m. 137.
4. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954*. i. m. 145.
5. A magyarországi délszlávok 1945–1948 közti helyzetére és a jugoszláv nyomásgyakorlásra lásd Tóth Ágnes*: A „nagypolitika" erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948.* In: Bíró László – Hornyák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek. A változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 337–372. és Vukman

Péter: *Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov.* Századok 2014. 4. sz. különösen 968–971.
6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban MNL OL) XIX-j-1-k-Jugoszlávia-5/b-20/pol./1947. (10. d.). Látogatás Dzsilasz jugoszláv tárca nélküli miniszternél, 1947. február 27. 2.
7. *Szántó Zoltán előadása Budapesten a jugoszláviai magyarságról.* Magyar Szó 1947. július 15. 2.
8. A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok.* SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged, 2010. 124–125. és A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Napvilág, Budapest, 2004. 379–380.
9. A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény*. i. m. 154.
10. Név szerint: Keck Zsigmond korábbi szabadkai református lelkész, a *Szabad Vajdaság,* majd a *Magyar Szó* főszerkesztője, a régi kommunista Sóti Pál, Varga István, a jugoszláv hadsereg századosa, Szabó György becskereki tanár és Oláh Sándor verseci vasúti tisztviselő. A. Sajti: *Impériumváltások…* i. m. 365.
11. A. Sajti Enikő: *A jugoszláviai helyzet: bosszúakciók, lakosságcsere. Az engedékeny jugoszláv kisebbségpolitikai gyakorlat kezdetei.* In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 217–218.
12. *Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség.* Magyar Szó 1947. szeptember 2. 2.
13. *Az első népfölszabadító bizottságoktól a vajdasági szkupstináig.* Magyar Szó 1947. november 13. 2.
14. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954.* i. m. 125.
15. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954.* i. m. 128.
16. *A vasárnapi választások eredményei. A zentai járás szavazói 97 százalékban szavaztak az újjáépítésre és hazánk továbbfejlesztésére.* Magyar Szó 1947. november 18. 1.
17. Hornyák Árpád: *A jugoszláviai különút kisebbségpolitikai következményei. Magyarok a horvát, szerb és szlovén tagköztársaságokban. A vajdasági autonómia és a magyarok 1945–1989.* In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. i. m. 251.
18. MNL OL XIX-J-4-a. 1. d. p. 238–245. Jelentés a bácskai utamról. Belgrád, 1947. június 28. Szántó követi jelentését elemzi: A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény*. i. m. 126–129.
19. MNL OL XIX-J-4-a. 1.d. p. 257–259. A jugoszláviai magyar iskolák helyzete. Belgrád, 1947. augusztus 7.
20. A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok 1948 utáni alakulására lásd Vukman Péter: *Barátból ellenség – ellenségből barát (?): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956).* In: Molnár Tibor (szerk.): *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. i. m. 45–79. és Vukman Péter*: „A fordulat évei". Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949).* Acta Historica Szegediensis Tomus 141. 2017. 179–194.
21. A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény*. i. m. 131.
22. *A Magyar Kultúrszövetség harmadik évi közgyűlése. A Magyar Kultúrszövetség ezentúl a kultúregyesületek Vajdasági Szövetségének keretében működik.* Magyar Szó június 21. 3.
23. *A vajdasági kultúrmunkások találkozója Noviszádon. Új lendületet kultúrmunkánknak.* Magyar Szó 1948. december 7. 1.
24. *Új feladatok vállalásával mutatja ragaszkodását Központi Bizottságunk iránt Temerin népe.* Magyar Szó 1948. július 6. 1.
25. Itt történt például Hercegszántón 1949. február 13-án, amikor a helyi délszlávok passzívan hallgatták végig a szónoklatokat, és elmaradt Sztálin és Rákosi rituálészerű éljenzése. A délszlávok inkább a szomszédos zenés mulattságon vettek részt. Hasonló passzivitásról 1951-ből és 1952-ből is tudomással bírunk. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (A továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O-9553. 80. Jelentés, 1949. február 16. MDDSZ nagygyűlés Hercegszántón, p. 1.; ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. p. 159. Hangulatjelentés (Hercegszántó község), 1952. április 4. p. 1. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. p. 167. Délszláv hangulatjelentés, 1952. április 30. p. 1.
26. MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. p. 20. Feljegyzés. Budapest, 1948. október 14.
27. MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. p. 33–55. Jugoszláv helyzetkép. Budapest, 1948. október 22., p. 11–12.
28. MNL OL HOP XIX-B-10 1951. 14. d. 047. fsz. Jugoszláv polgári egyén részéről átbeszélés a Magyarszombatfai őrs területén V. 15-én, 1951. május 23. A határ ellentétes irányú megváltoztatásában és a bajai háromszög Jugoszláviához csatolásában az ott élő délszlávok is reménykedtek: Vukman Péter: *A magyar–jugoszláv államhatár és a bajai háromszögben élők mindennapjai (1945–1956). Csempészet, határképzet és a Jugoszláviáról alkotott kép.* In: Kiss Zsuzsanna – Szilágyi Zsolt (szerk.*): Határ, határhelyzet, határátlépés: A határok fizikai és mentális működése, változása és emlékezete.* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Líceum Kiadó, Szeged–Eger, 2022. 341–342.
29. A. Sajti Enikő: *Tito.* In: Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao–Tito. Párhuzamos életrajzok*. Pannonica, Bp., 2000. 289. Keck Zsigmondra: Máthé Áron: *Magyar református lelkész a Goli otokon. Keck Zsigmond a ju-*

goszláv büntetőlágerben. Rubicon 2017. 9. sz. 79–81. Galambos László 14 részes folytatásos tárcát közölt a Goli otokon raboskodó magyarokról a Magyar Szó 2018. június 26. és július 20. között megjelent számaiban. A szerző név szerint 228 magyar fogoly nevét közölte.
30. ÁBTL 3.1.9. V–260. p. 8–10. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. október 10. p. 1–3.; ÁBTL 3.1.9. V–260. p. 14. Ítélet, 1949. október 12. p. 1.
31. ÁBTL 3.1.9. V–260. p. 19. Távmondat, 1950. augusztus 5. p. 1.; ÁBTL 3.1.9. V–260. p. 26–27. és p. 30. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1951. május 3. p. 3–4. és p. 10.
32. ÁBTL 3.1.9. V–260. p. 21–22. Ítélet, 1951. november 8. p. 1–2.
33. *Tanáraink utánpótlása. Kevés a jelentkező a noviszádi tanárképző főiskolában.* Magyar Szó 1948. szeptember 17. 4.
34. *Betöltésre váró tanítói és előadói állások a horvátországi magyar tannyelvű iskolákban.* Magyar Szó 1953. május 20. 2.
35. *Betöltésre váró tanítói, előadói és tanári állások a magyar tannyelvű iskolákban.* Magyar Szó 1953. május 8. 2.
36. *Néhány szó a magyar kisebbség helyzetéről.* Magyar Szó 1949. október 25. 2.
37. *A Tito-banda bűncselekményei Jugoszlávia magyar és román nemzetiségű lakossága ellen.* Szabad Nép, 1951. április 26. 3.
38. *Az oszijeki rádió magyar adása.* Magyar Szó 1949. szeptember 6. 4.
39. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954.* i. m. 224.
40. *A testvériség-egység és a szocialista hazaszeretet jegyében megkezdődtek a Magyar Ünnepi Játékok Palicson.* Magyar Szó 1952. június 27. 1. és *Tito marsall üdvözli a magyar nemzeti kisebbséget az Ünnepi Játékok alkalmából.* Magyar Szó 1952. június 28. 1.

BÁRDI NÁNDOR

A BUDAPESTI KORMÁNYZATOK MAGYARSÁGPOLITIKÁJA, 1988–2022

1. KORMÁNYZATI STRATÉGIÁK, 1988–2020

A határon túli magyarok ügye a rendszerváltás szerves része volt. Az átalakulást előkészítő találkozókon és tervezetekben is konszenzus volt a határon túli magyarok emberi és intézményi jogainak biztosításában.[1] A folyamat során a romániai falurombolás elleni 1988. június 27-i budapesti tüntetés volt az 1956 óta elsőként engedélyezett, alulról szervezett politikai nagygyűlés. A pártvezetés részéről ennek előzménye volt az 1984-től nyíltan vállalt konfliktus a román politikai vezetéssel. Majd az egyre nagyobb számban Magyarországra érkező menekültek befogadása. A közvélemény számára Szűrös Mátyásnak, az MSZMP KB külügyi titkárának 1988. január 25-i rádiónyilatkozata jelentette az áttörést, amikor kijelentette, hogy „a határainkon kívül élő nemzetiség, főleg a Kárpátmedencében élő magyarság, a magyar nemzet részét képezi".[2] Ezt követte az MSZMP KB külügyi osztálya két vezető munkatársának a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikke, Szokai Imre – Tabajdi Csaba: *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés* címmel.[3] Ebben megfogalmazták a nemzetfogalom tudományos tisztázásának, a korszerű és távlatos magyarságtudat ápolásának igényét; a magyar nemzetiségpolitikával való számvetést, a holokauszttal és a cigánykérdéssel együtt; a határon túli magyarok helyzetének, segítésének felvállalását; a Trianon következményeivel való szembenézést; a külpolitika társadalmasításának szükségességét; az aktív nemzetközi kisebbségvédelemi fellépést; a demokratikus az emberi jogokat figyelembe vevő, egyéni és kollektív jogokra épülő kisebbségpolitika kidolgozását és alkalmazását. Ezt követően felgyorsultak az események: a falurombolás elleni budapesti tüntetés utáni napon (1998. június 28.) a román hatóságok bezárták a kolozsvári magyar főkonzulátust. Ősszel minisztertanácsi határozat nyomán elkezdődött egy nemzetiségi tanácsadó testület szervezése, amely a Németh Miklós vezette kormány alatt, 1989 februárjában már Nemzetiségi Kollégiumként jelent meg a májustól két albizottsággal (hazai nemzetiségek és határon túli magyarok) működő közel kilencventagú kollégium. Ősszel a kollégium titkársága is megalakult, és októberben ennek élére kinevezték Tabajdi Csabát, az intézmény felügyeletét pedig a kormány részéről Pozsgay Imre látta el.[4] Közben márciusban Magyarország csatlakozott a genfi menekültügyi konvencióhoz, és így egyértelművé vált a romániai menekültek befogadása. Ez a hivatal kezdte el

a későbbi nemzetiségi törvény kidolgozását, és erre épült a későbbi Határon Túli Magyarok Titkársága.

Az 1990 nyarán hivatalba lépett *Antall-kormány* magyarságpolitikáját alapvetően két dolog határozta meg. El kellett helyeznie a problémát a kormányzati munkában, és ki kellett építenie a megfelelő intézményes kereteket, valamint ennek a kormánynak kellett a legélesebben szembenéznie a hármas külpolitikai prioritásrendszerrel: az európai integrációs, a szomszédsági és a magyarságpolitika kényes egyensúlyával.

Az Antall-kormányzat magyarságpolitikáját három célkitűzésben összegezhetjük.

Először is, vállalták a magyar kisebbségek diplomáciai védelmét a nemzetközi emberjogi és kisebbségjogi normákra alapozva. Részt vettek a *nemzetközi kisebbségvédelem*nek a 90-es évek elején tapasztalható megerősödésében.[5]

Másodszor, a nyugat-európai gyakorlatokra támaszkodva *közép-európai mintaadó modell*t kívántak létrehozni a kisebbségi kérdés kezelésére. Ez döntötte el a magyar kisebbségi törvény koncepcióját: az egyéni nyelvi, kulturális jogok biztosítása helyett egy kisebbségi önkormányzati rendszert hoztak létre.[6] Ezzel párhuzamosan dolgozták ki a határon túli magyar pártok az autonómia- és társnemzet-koncepcióikat.[7]

A harmadik meghatározó tényező az Antall-doktrínaként is elhíresült tétel: *a határon túli magyarok véleményének meghallgatása* nélkül nem lehet magyarságpolitikai kérdésekben róluk döntést hozni. Ez persze nem jelentett vétójogot és már a Balladur-terv (Európai Stabilitási Egyezmény: tervezet, 1993) esetében majd a magyar–ukrán alapszerződés magyarországi ratifikálásakor kialakult vitában (1993. május) kiderült, hogy ezt nem lehet betartani. Ugyanis a kisebbségi magyar pártoknak a szomszédos országokban elutasított autonómiaigénye nem írta felül a budapesti politikai elit euroatlanti csatlakozási törekvéseit.

Az Antall- és Boros-kormányok időszakából a legmaradandóbb intézkedések a Határon Túli Magyarok Hivatalának mint országos hatáskörű szervnek az elindítása volt, amely országonkénti referatúrarendszert működtetett, és a más minisztériumok (oktatási, kulturális, külügy) külhoni magyarokkal kapcsolatos tevékenységét próbálta koordinálni.[8] A támogatások közvetítése érdekében alapították meg 1990-ben az Illyés Alapítványt (amely 1993-tól közalapítványként működött 2006-os megszüntetéséig). Első körben kialakult egy tanácsadói, politikusokból és szakemberekből álló elit, amely megpróbálta a maga igényei szerint befolyásolni a támogatások rendszerét. Majd 1994-től létrehozták régiónként az alkuratóriumokat, s azokon belül a szaktestületeket, így háromszintű döntési rendszer alakult ki, mivel volt még egy budapesti paritásos alapon működő többpárti főkuratórium is. Létrejött egy határon túli irodahálózat, amely a pályázatok meghirdetését, begyűjtését, feldolgozását, előzetes ellenőrzését, a támogatások eljuttatását segítette, valamint az elszámolásokat, a hiányok behajtását. Ezek az irodák helyismerettel rendelkeztek, és szervesen kapcsolódtak a határon túli civil hálózatok rendszerébe.[9] A harmadik alapvető változást hozó intézmény a műholdas Duna Tv csatorna elindítása volt 1992 karácsonyától, és ezzel a magyarországi médiatérhez tudtak kapcsolódni a külhoni magyar médiafogyasztók, és évtizedes határok tűntek el ezzel, elsősorban a Királyhágón túli területeken és a nyugati diaszpórában.[10]

Elődjétől eltérően a *Horn-kormány* nem történelmi és nemzeti küldetésnek tekintette a határon túli magyarság ügyeinek kezelését, hanem az alkotmányos és a személyes felelősségre építette retorikáját. (Döntően hátrányos helyzetű csoportnak, és csak másodsorban tartotta „nemzetrésznek" a határon túli magyarságot.)

Az euroatlanti integrációs verseny és a feszült szomszédsági kapcsolatok miatt alapelvnek tekintették, hogy *a határon túli magyarsággal kapcsolatos döntések nem* veszélyeztethetik – még látszólag sem – a *térség stabilitását*.[11] Így a kérdés a külpolitika érdekkörébe került, az azon belüli (integrációs) prioritásoknak rendelődött alá. Ilyen körülmények között születtek meg a Szlovákiával és Romániával kötött *alapszerződések*.[12] Olyan kényszerű lépésekről volt szó, amelyek lényegesen nem befolyásolták a határon túli magyarok politikai helyzetét (talán csak Románia esetében hárított el bizonyos előítéleteket az alapszerződés az RMDSZ–Demokratikus Konvenció közti koalíció előtt), de fölszabadították a magyar külpolitikát a „stabilitást veszélyezteti!" címkék szomszédországi ismételgetésének veszélye alól. Ugyanakkor a baloldali kormányzat és a magyarországi ellenzék, és a határon túli pártok között nyilvános lett a magyarságpolitikai konszenzus megszűnte.

A legfontosabb változás a Tabajdi Csaba, Lábody László és Törzsök Erika által képviselt új retorika és a stratégiai programok voltak.[13] A határon túli magyarság boldogulása érdekében az addigi döntően segélyező támogatáspolitikával szemben a *gazdasági háttér megteremtésének szükségességére* hívták föl a figyelmet, és ennek érdekében különböző programokat indítottak el. A társadalmi modernizációt a meglévő helyi kezdeményezésekre épített „modernizációs szigetek" fejlesztésével és ezen keresztül a kisebbségi intézményrendszer teljesítményelvűvé alakításával képzelték el. Ezeknek a programoknak a megvalósítására azonban nem álltak rendelkezésre megfelelő források.

A határon túli magyarok magyarországi *jogi helyzetének változását* 1989 után három korszakra lehet osztani. A szakaszhatárt 1989, 2001 és 2010 jelentették. Az 1989-es alkotmányreform kimondta, hogy „Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását".[14] De ezen túl nem tisztázták, hogy jogilag mit is jelent a „határon túli" fogalma, és milyen területeken kell a felelősséget és a kapcsolatok ápolását megvalósítani. Ezzel létrejött egy belmagyar és szomszéd országi magyar kategória. Tóth Judit 50 nemzetközi és több mint 100 belső jogszabályt gyűjtött össze, amelyek jórészt közvetetten érintik a határon túli magyarokat.[15] Ezek döntő többségében meg sem említik a szomszéd országi magyarokat, mintegy rejtett szándékként volt jelen a magyarországi állami pozitív diszkrimináció.

Az 1998 és 2002 közötti *Orbán-kormány* magyarságpolitikájának megértéséhez két, az előző kormányokétól eltérő adottságot kell figyelembe vennünk. Egyrészt a Fidesz mint generációs csoport szocializációja következtében két paradigma tekintetében másképpen gondolkodott, mint a rendszerváltás előtti nyugati felzárkózásra vonatkozó konszenzussal bíró elit csoportok. Magyarországot kulturálisan eleve Európa részének tekintették, és céljuk a szuverén nemzetállamként való politikai csatlakozás volt, miközben intenzíven figyelték az EU-n belüli változásokat. A másik kiindulási pont, hogy a határon túli magyarság számukra a magyar nemzet része, léte a magyar történeti-politikai gondolkodás sorskérdése, amelyet közép-európai összefüggésekben kereteztek.[16] Másrészt, a Fidesz politikusai nem válságkezelésben szocializálódtak, és a magyar–román alapszerződés vitája óta – amikor Orbán Viktor a közbeszédnek a jövőre és a történelem-

re irányításával integrálni tudta a jobboldalt, és válaszképtelenné tette a praktikus technikák és teendők szintjén gondolkodó baloldalt – a párt élt is a jövőképtávlatot teremtő készségével.[17] Ezt erősítette a taszári katonai bázis amerikai használata és az, hogy ennek következtében, a NATO-tagság révén (1998–1999) a térségben jelentősen megváltozott Magyarország geopolitikai súlya. A gazdaságban is megindult a növekedés, tehát a Horn-kormányhoz képest a források tekintetében is előnyösebb helyzetben volt a Fidesz–MDF–FKgP-kormányzat. Ezekből kiindulva kormányzati időszakuk magyarságpolitikájának legfontosabb jellemzőit a következőkben látom:

1. A hagyományos magyar külpolitikai fölfogással szemben a közvetítő szerep helyett az előnyös integrációs és gazdasági pozíciót kihasználva inkább *szövetségteremtő* szerepet akartak kialakítani. (Bizonyos értelemben átvéve ezzel a hidegháború időszakából Bécs vagy Belgrád szerepkörét.) Ennek egyik lehetséges oldala volt a Visegrádi Négyek együttműködésének felújítása. A másik cél a közös gazdasági érdekekre építő stratégiai partnerségi kapcsolatok kiépítése Horvátországgal, majd Szlovákiával. Az Orbán-kormány az integrációt nemzeti vállalkozásként fogta föl. Hogyan lehet a nemzet minél nagyobb részét beemelni ebbe a fejlettebb szerkezetbe – erre az alapkérdésre is magyarságpolitikai választ kellett adniuk.

2. A Fidesz a határon túli magyarság „problémakörét" *nem mint tehertétel*t, hanem mint természetes adottságot fogta föl. Ebből két dolog következett. Egyrészt, a szakértők ezen a párton belül néztek szembe a legkövetkezetesebben a magyar kisebbségek autonómiatörekvéseinek kudarcával és a magyar–magyar viszony intézményesítésének szükségességével. Másrészt, a schengeni egyezmény életbelépése azzal fenyegetett, hogy a kárpátaljai, erdélyi, vajdasági és horvátországi magyarság kapcsolattartása Magyarországgal megnehezül. Ezeknek a problémáknak a megbeszélése és egy pártpolitikán felüli nemzetpolitikai konszenzus kialakítása érdekében még a Horn-kormány időszakában, 1996 júliusában összehívták az első hivatalos magyar–magyar csúcstalálkozót. De az autonómiacélok körül ott kialakított konszenzust felülírta a magyar–román alapszerződés aláírása az RMDSZ és az ellenzéki pártok tiltakozása ellenére. Az 1996-os kezdeményezést felújítva, a kormány 1999 februárjában Budapesten, a határon túli és a magyarországi parlamenti pártok részvételével létrehozta a kapcsolattartás folyamatossága érdekében a *Magyar Állandó Értekezletet* (Máért). Ez legitimálta a magyar nemzet (kulturális) intézményi reintegrációjának koncepcióját, amelynek része a státus/kedvezménytörvény is. A Fidesz-politikusok és az apparátusuk nem élte meg határátlépésként a kisebbségi elitekkel „szemben" programjaik (a státustörvény bejelentése, egyetemépítési programok, az Illyés Közalapítvány megemelt költségvetésének budapesti elosztása, az Agora-irodák megszervezése stb.) bevitelét, hiszen tényleg úgy gondolták, hogy barátaik, hálózataik, származásuk révén szerves részét képezik annak a másik világnak is. Azonban mindez odaátról nézve az előző kormányok „jótevő", „magyarságmentő" lépéseihez képest sokkal radikálisabb beavatkozásnak tűnt. Ráadásul, a Fidesznek minden régióban megvoltak a generációs szövetségesei a kisebbségi pártokon belül.

3. A Fidesz a válságmenedzselő, osztogató támogatáspolitika mellett, kihasználva a megnövekedett politikai és anyagi lehetőségeket, megerősítette *a programfinanszírozást*. A másik nagyon fontos eleme ennek a kormányzati munkának, hogy a Máért-szakbizottságok, a határon túli felsőoktatás-fejlesztés, a státuskedvezmény-törvény megvalósítása révén a magyarországi közigazgatásba számonkérhetően bevitte a magyarságpolitikát mint

hivatali szakkérdést. S ebben különösen sokat számított, hogy a miniszterelnök mellett a párton belül is erősnek számító politikus (Kövér László), valamint a külügyminisztérium meghatározó személyisége (Németh Zsolt) is sajátjának tartotta a magyarságpolitikai ügyeket.

4. A státustörvényt – *Törvény a szomszédos államokban élő magyarokról* (2001/LXII. törvény) – másfél éves előkészítés után, 2001 júniusában fogadta el az Országgyűlés. A magyarországi pártok közül egyedül az SZDSZ nem szavazta meg a törvényt. Ausztria az uniós jogokra hivatkozva elutasította a jogszabály alkalmazását. Románia és Szlovákia szintén nem fogadta el. Az előbbi az állami szuverenitás megsértésére és az etnikai diszkriminációra hivatkozva az Európa Tanács Velencei Bizottságához fordult. A bizottság 2001 októberében kimondta, hogy az anyaországnak joga van a más állampolgárságú nemzettársait kulturális támogatásban részesíteni, ennek során törekedni kell a többségi állam beleegyezésére és a diszkrimináció elkerülésére. A román fél 2001 végén külön egyetértési nyilatkozatot is kötött a magyar kormánnyal, amelynek legfőbb pontja az volt, hogy a három hónapos kedvezményes munkavállalói engedélyt minden román állampolgárra kiterjesztették. Ez az úgynevezett Orbán–Năstase-paktum, amelyet Markó Béla közvetítésével hoztak létre. Az RMDSZ elnöke ezzel tudta biztosítani nemcsak a román állami jóváhagyást, hanem azt is, hogy a *magyarigazolvány*t kiadó romániai intézményrendszer és infrastruktúra a szervezet vezetésének ellenőrzése alatt maradjon. Ne pedig a velük kritikus, a Fideszhez közelebb álló Reform Tömörülést, az egyik RMDSZ-en belüli, a vezetéssel szemben ellenzékinek tartott platformot segítse. A megegyezés következménye volt az MSZP idegenellenes kampánya, amely ekkor 22 millió romániai munkavállalóval riogatta a közvéleményt. Ez minden valószínűség szerint a 2002-es választási eredményeket is érdemben befolyásolta.

5. Az addigi felemás megoldásokkal szemben a határon túli magyar felsőoktatás helyzetén az önálló, rendszeres magyarországi állami támogatással bíró intézmények létrehozásával segítettek.[18] A magyarigazolványok mellett ez volt a leginkább megfogható új kapcsolat a magyarországi kormányzat és a kisebbségi magyar közösségek között.

A *Medgyessy-kormány* (2002–2004) a nemzeti közmegegyezést hirdető politikájának részeként jelenítette meg a határon túli magyarok kérdését. Ezzel próbálta csökkenteni a két nagy politikai közösség közti egyre meghatározóbb szakadékot. A határon túli támogatások ügyében a döntési kompetenciák jó részét és a kezdeményezést átadták a kisebbségi pártok vezetőinek. Legfontosabb célkitűzése a kedvezménytörvény alkalmazásának elfogadtatása volt a Velencei Bizottság nyomására a szomszédos országokkal. Ennek érdekében a törvényt – a Fidesz és az MDF ellenszavazataival – 2003 júniusában módosították.[19] A törvény preambulumából kikerült az egységes magyar nemzetre való utalás, helyette inkább a magyar kulturális örökséghez való kötődést hangsúlyozták mint a magyar nemzethez való tartozás ismérvét. A módosítás megszüntette a munkavállalási kedvezményt.[20] 2002. január 1. és 2007. január 31. között összesen 879 805 kérelmet nyújtottak be. A kérelmek 58%-a Romániából érkezett, és ez az ott élő magyarok 36%-át tette ki. Ugyanezek a mutatók: Ukrajna 15% / 81,4%; Szerbia 12,8% / 32,8 %; Szlovákia 12,6% / 21,3% / Horvátország 0,8% / 42,8%; Szlovénia 0,26% / 36,2%.[21] Tehát a magyar igazolvánnyal megszerezhető státus után messze a legnagyobb érdeklődés Kárpátalján volt, majd Baranya, Muravidék és Erdély következik. Ennél valamivel kisebb volt a szerbiai részarány, míg a szlovákiai magyaroknak csak egyötöde élt a státustörvény adta le-

hetőséggel. Ezek az adatok összhangban vannak a szociológiai vizsgálatok által a Magyarországhoz való kötődés preferenciáival is.

Az *első Gyurcsány-kormány* (2004–2006) időszakának magyarságpolitikáját alapvetően a kettős állampolgárságról szóló vita határozta meg. 2003 nyarától került a közbeszéd előterébe a határon túli magyarok áttelepülés nélküli magyar állampolgársága, az ukrajnai és a szerbiai magyarok vízumkötelezettsége miatt. A vajdasági magyar szervezetek ennek érdekében indított aláírásgyűjtési akciójára épült rá a Magyarok Világszövetségének népszavazást kezdeményező kampánya. Így 2004. december 5-én referendumot tartottak arról, hogy az Országgyűlés alkosson-e törvényt annak érdekében, hogy kedvezményes honosítással – egyéni kérelemre – magyar állampolgárságot kaphassanak a magukat magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó nem magyar állampolgárok.

A kettős állampolgárság azonban a pártpolitikai vetélkedés kulcstémája lett. Valójában nem a határon túli magyarokról szólt, hanem arról, hogy a 2004 őszén az MSZP, illetve a kormány élére került új vezető, Gyurcsány Ferenc képes-e legyőzni Orbán Viktort, az ellenzék képviselőjét, s ezzel saját politikai legitimitását biztosítani a baloldali választók körében. Orbánnak pedig szintén mozgósítási céllal volt fontos ez a népszavazás, amely a hiszterizált politikai kommunikációtól letisztítva lényegében pusztán arra vonatkozott, hogy a parlament tárgyalja-e a határon túli magyarok állampolgárságának ügyét. Ha a Fidesz győz, akkor a közvélemény előtt a nemzetietlenség vádját folyamatosan tematizálhatja a kormányzattal szemben. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök egyértelműen elutasító álláspontot képviselt, amit a várható szociális következményekkel; a potenciális áttelepülők problémájával; a nemzetközi elutasítással; a magyarországi politikai egyensúly felborulásával indokolt. A balliberális oldal a kettős állampolgárság kérdését a határon túli magyarok magyarországi jogi emancipációja helyett szociális és munkaügyi problémaként mutatta be a magyarországi közvélemény előtt. A Fidesz, korábbi fenntartásai ellenére, a kampányban a határon túli magyar legitim szervezetek álláspontját fogadta el meghatározónak, amelyek egyértelműen támogatták a kettős állampolgárság megadását.[22] Mivel a népszavazáson 2004. december 5-én a választásra jogosultak fele helyett csak 37,49% jelent meg, bár a leadott voksolók 51,57%-a igennel szavazott, a referendum eredménytelen lett.[23]

A második Gyurcsány-kormány alatt (2006–2009) a népszavazás pártpolitikai következménye Gyurcsány Ferenc – az őszödi beszéd nyilvánosságra kerüléséig tartó – megerősödése, a jobboldalon pedig a nemzetiesítő retorika időleges visszavonása lett. A határon túli magyar pártok és a közvélemény elidegenedett az MSZP–SZDSZ-kormánykoalíciótól; nemcsak az elutasító álláspont, hanem a riogató, populista stílus miatt is, ahogy a határon túli magyarok tömeges áttelepülését és így a szociális rendszer szétesését vizionálták.[24] A terület a kormányzati munkán belül leértékelődött és elszigetelődött. Szimbolikusnak tekinthető a Határon Túli Magyarok Hivatala és a Teleki László Alapítvány megszüntetése. A támogatási rendszeren belül az Illyés Alapítványt, az Új Kézfogás Alapítványt, később az Apáczai Csere Alapítványt, a Segítő Jobb Alapítványt és más forráselosztó központokat a Szülőföld Alapba vonták össze a szaktestületi, regionális alkuratóriumi és a többpárti főkuratóriumok megszüntetésével. Ettől kezdve a külhoni magyarok ügyeivel a Miniszterelnökségen belül a Nemzetpolitikai Államtitkárság foglalkozott.

A kisebbségi magyar politikusok felé az Országgyűlés elnöke, Szili Katalin – a Kárpátmedencei Magyar Képviselők Fórumán keresztül –, a magyar kisebbségi civil társadalom

és a helyi közösségek felé pedig a köztársasági elnök tett gesztusokat. Sólyom László mint a nemzet egységének képviselője alapvetően három elemet jelenített meg vonatkozó megnyilatkozásaiban. Egyrészt, folyamatosan a kulturális nemzet egységét és többközpontúságát hangsúlyozta. Másrészt, a Kárpát-medencét, az egykori történelmi Magyarországot mint közös hazát ajánlotta a térség párhuzamos emlékezetpolitikai építkezései számára. Harmadrészt, egyszerre próbálta meg szimbolikus gesztusokkal enyhíteni a kettős állampolgárságról szóló népszavazással megromlott magyar–magyar viszonyt, ugyanakkor határozottan lépett fel nemzetközi jogi és emberi jogi argumentációval a kisebbségi esélyegyenlőségért.[25]

A második Orbán-kormány (2010–2014) időszakában a kettős állampolgárságról szóló népszavazás után a Fidesz vezetői számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti és az antikommunista retorikával nem lehet a protest szavazókat megnyerni. Ráadásul, a párt törzsszavazóinak egyötöde nemmel szavazott a határon túli magyarok állampolgárságának ügyében. Ezért a magyarságpolitikában a legfontosabb feladat egyfajta magyarországi érzékenyítés lett, amely *nemzetiesítésként* működik. Ennek egyik célja az, hogy ne ismétlődhessen meg a 2004-es nemzeti megosztottság, másrészt a gyorsított honosítással (a magyarországi lakóhely nélküli állampolgárság megadásával) a határon túli magyaroknak egyfajta elégtételt próbálnak biztosítani. Harmadrészt, az új, nem Magyarországon élő állampolgárok választójogának megadásával jelentős támogatói bázisra tehetnek szert.

A kormány 2010-ben a nemzetpolitika keretében először olyan programokat indított el, amelyek elsősorban magyarországi nemzetiesítő-érzékenyítő érdekeket képviseltek, és nem a határon túli magyar közösségek önépítkezéséről szóltak. Az egyik program a már említett gyorsított honosítással megszerezhető *állampolgárság*, amivel öt év alatt egymillióval bővült a magyar állampolgárok köre. Egy másik a *Határtalanul* névvel illetett *iskolai utaztatási program*, amelynek az a célja, hogy minden magyarországi középiskolás tanulmányai során legalább egyszer eljusson a szomszédos országok valamelyik magyar kisebbségi közösségébe, megismerje az ottani magyar kulturális örökséget, személyes tapasztalatokra tegyen szert. Szimbolikus kezdeményezésként a trianoni békeszerződés aláírásának napját (június 4.) a *nemzeti összetartozás* emléknapjának nevezték el. Az eddigi kisebbségi magyar támogatásokat kezelő *Szülőföld Alap* helyett a *Bethlen Gábor Alapkezelőt* (BGA*)* hozták létre, és a *Magyarság Házát* a budai vár egyik legreprezentatívabb épületében. Ennek az intézménynek a feladata lett volna a kisebbségi magyar közösségek történetének, kultúrájának budapesti reprezentációja. Ugyanitt jött létre a *Nemzetpolitikai Kutatóintézet* is.[26]

A második Orbán-kormány egyik legfontosabb politikai narratívája, hogy a könnyített honosítással, a kettős állampolgársággal megtörtént a *magyar nemzet határok fölötti virtuális egyesítése*, mintegy az 1989 utáni nemzetpolitika beteljesedéseként. S jelenleg a Nemzeti Együttműködés Rendszerében a virtuális nemzet intézményesülése zajlik. A nemzetileg szervezett, a nemzeti érdekeknek, a megmaradásról szóló jövőképnek alárendelt kisebbségi intézményesség minta lehet egy központosító állam számára. Ezért a magyarországi nemzetiesítés- és szuverenitásigény új megfogalmazásának része lett a kettős állampolgárság és az arról való beszéd. A Nemzeti Együttműködés Rendszere már belső és külső nemzetegyesítésről szól. *Így a külhoni magyarok integrációja a magyarországi politikai közösség kompenzálását, a baloldal nemzetietlenítését is szolgálja. Mintegy utalva arra, hogy a külhoni magyarokkal (már) megvalósult a nemzeti egység.* Ugyanak-

kor mindez a nemzetközösségi kommunikáció a kemény neoliberális gazdaság- és társadalompolitikát is elfedheti. A Fidesz nemzeti elkötelezettségét pedig a politikai kommunikációban megkérdőjelezhetetlené teszi. De itt nem pusztán egy politikai termékről van szó, hanem a 80-as években fixálódott népnemzeti sorskérdésekhez való szocializációjáról. S ebből következik a vezető Fidesz-politikusok és a „politikai család" hiteles azonosulásélménye a külhoni magyar környezettel (a marginalizációval szembeni tenni akarással, az örökségesítéssel, az erős identitásreprezentációval).

Mindez a kerek egésznek látszó vízió egy sor kényszerhelyzet nyomán alakult ki. 2004 után a Fidesz nem mondhatott nemet a kettős állampolgárságra. Annál is inkább, mert a szomszédországi magyar pártok etnikai megszólító és mozgósító képessége jelentősen csökkent, hiszen azok kormányzati részvétele ellenére sem sikerült az egységesítő nemzetállami etnopolitikai rezsimeket megváltoztatni a konszociális demokrácia irányába.[27] A kettős állampolgárság ügye miatt egyértelművé vált, hogy az akkor még ellenzéki Fideszhez egyre erősebben kötődnek a kisebbségi magyar elitek. (2004 után a magyarországi balliberális koalíció a magyar kisebbségi tömegek előtt vállalhatatlanná ált.) A 2008-as válság után Romániában az antikorrupciós harc és populizmus közegében, a politikai átrétegzés közepette az addigi kormányzati interetnikus alkukkal a forrásszerzést egyre nehezebb volt biztosítani. Kárpátalján pedig egyre nagyobb problémát jelentett az állam diszfunkcionális működése, az egzisztenciális bizonytalanság. Ebből a régióból és a Vajdaságból ekkor indult meg a mai napig tartó folyamatos exodus Magyarországra és Nyugat-Európába. A 2010 utáni nemzetpolitikai programok nagy kérdése, hogy ezeket az elvándorlási folyamatokat tudják-e befolyásolni, és ha igen, akkor milyen módon, illetve legalább az anyaországi demográfiai és munkaerőhiány pótlására felhasználni.

A könnyített honosítással megszerezhető kettős állampolgársággal egymillióval, illetve a nyugati diaszpórában visszakapott állampolgárságokkal még nagyjából 100 ezer fővel nőtt a magyar állampolgárok száma. Az *Alaptörvény* 2011. április 25-i módosításával pedig a magyar állam felelősséget is vállalt (előzőleg az alkotmány csak a „felelősséget érez" formulával élt) a határon túli magyarságért. Majd ezt egészítette ki a *listás levélbeli választójog* megadása, amelyre 2022-ig (a kb. 750 ezer külhoni választásra jogosultból) 456 ezren regisztráltak, ebből 319 ezren szavaztak. Ezek az új választók minden választáson elsöprő arányban a Fideszre adták a szavazatukat. A jelenlegi rendszerben ez maximum három képviselői helyet jelent, de adott esetben, mint például 2014-ben, „ez döntötte el" a parlamenti kétharmad sorsát.[28]

A *harmadik Orbán-kormány* (2014–2018) magyarságpolitikáját már nemcsak érzékenyítő, hanem a kisebbségi közeget átrétegezni akaró programok megvalósítása jellemzi.

Ezek jórészt a hatékony gyakorlatokból, a kisebbségi helyi vezetők vízióiból épített folyamatosan kommunikált programok. Lényegében a Fidesz magyarországi vidékpolitikájának exportjáról, transznacionális folytatásáról van szó. Ennek az a lényege, hogy a lokális elitek lesznek a forráselosztók, és identitásépítésbe, emlékezetkultúrába fektetnek be, így ők lesznek egy-egy kisebb régiónak a véleményvezérei, vezetői a gazdasági és önkormányzati pozíciókon keresztül. A fesztiválok, falunapok, kortárstalálkozók, egyházi találkozók, emléknapok stb. támogatása a közösségi érzést és a lokalitást hatékonyan erősítik. Mindez az intézmények iránti bizalomhiánnyal, bizonyosságdeficitekkel küzdő ki-

sebbségi társadalmakon belül nagyon fontos etnikai-közösségi megszólíttatást jelent. Közben a nagyságrenddel nagyobb gazdasági támogatásokkal a különböző milliárdos projekteket finanszírozzák, amelyek már nagyvállalkozói érdekeket érintenek. Ez egy folyamatosan változó viszony, és 2010-től kezdve a többközpontúság működik, de ebben egyre csökken a kisebbségi elitek szerepe. Ráadásul a kisebbségi elitektől a honországi kormánykoalíciós viszonyok folyamatosan megkövetelték a koordinációt a hatékony interetnikus pártközi alkukhoz (kinevezések, projektek, egymást kisegítő szavazások stb.). Ehhez képest a Budapest felé fordulás azzal járt, hogy elindult a külön-külön lobbizás a Fideszen belüli személyeken, érdekcsoportokon keresztül, így aztán kvázi versenyhelyzetek alakulnak ki a magyarországi forrásokért. S ebben megint a magyarországi pozíciók erősödnek.

Ugyanakkor, a vezérdemokrácia patronázsviszonyai között nem a szakpolitikai logikák, hanem az egymással versengő csoportok központi befolyása határozzák meg a programokat. A miniszterelnök alatt még 6–7 vezető politikus és 15–20 külön nemzetpolitikai intézmény viszonyrendszere alakítja ezt a politikát, amelyhez kapcsolódnak a külhoni magyar politikai klientúrák.[29]

Mindezeken túl a legfontosabb elem a határon túli magyarok költségvetési támogatásának rendkívüli dinamikája. Míg 2010-ben az állami költségvetésből 13,8 milliárdot fordítottak erre a célra, addig 2018-ban 138,6 milliárd forintot, tehát közel a tízszeresét, amely az összköltségvetésen belül is jelentős aránynövekedést jelent (2010: 0,098%, 2018: 0,648%). Az igazi váltás 2015–2016-ban történt, amikor is a költségvetésen belül az arány 2,5-szeresére nőtt. A célokat tekintve pedig, az oktatási támogatások fenntartása mellett a harmadik Orbán-kormánynál a gazdaságfejlesztési támogatások lettek a meghatározók az egész támogatáspolitikán belül.[30]

A 2010 utáni magyarságpolitika legfontosabb következménye az új kettős állampolgársági státus, amellyel majdnem egymillió ember élt, s ennek a hosszabb távú következményei a következő évtizedben válnak láthatóvá. Amit ebből most érzékelni lehet, a következőkben foglalható össze.

Az egzisztenciális gondokkal küzdő, elsősorban szerbiai és ukrajnai magyarság számára a nemzetközi munkaerőpiacra való kilépést jelentette a magyar útlevél. Ez együtt járt a közösségek és különösen a fiatalok tömeges távozásával. Ennek egyik mutatója a magyar népesség természetes fogyás melletti elvándorlása. Kárpátalján 10 év alatt 150 ezerről 100–120 ezerre, majd 2022 közepére különböző becslések szerint 70 ezerre csökkent a magyar közösség, így létszámuk akár megfeleződhetett. A Vajdaságban a tíz évvel ezelőtti 250 ezer főről mára nagyjából 150–180 ezer fős magyarság maradt, ez 40%-os csökkenést jelent. A másik exodusjelző a középiskolás fiatalok 75–80% fölötti magyarországi továbbtanulási irány.[31]

A kisebbségi közösségeken belül az egyéni társadalmi mobilitási pályák sokkal könnyebben kerülnek át Magyarországra, elsősorban a továbbtanulási stratégiákkal. A többségi nyelv minél magasabb szintű elsajátítására tett erőfeszítések helyett más, jobban konvertálható ismeretek megszerzésére kerül át a hangsúly, de ez egyben valószínűsíti az adott kisebbségi közösségből való kilépést is.

1. ábra

A határon túli magyarok támogatása Magyarország költségvetésében 1990–2009 között*

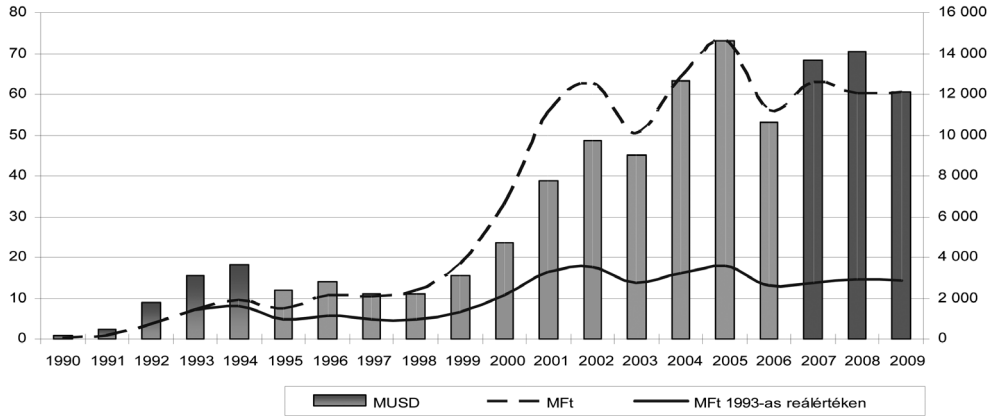

Bárdi–Misovicz: i. m. 2010. 213.

*2008. 2009. becsült adat

2. ábra

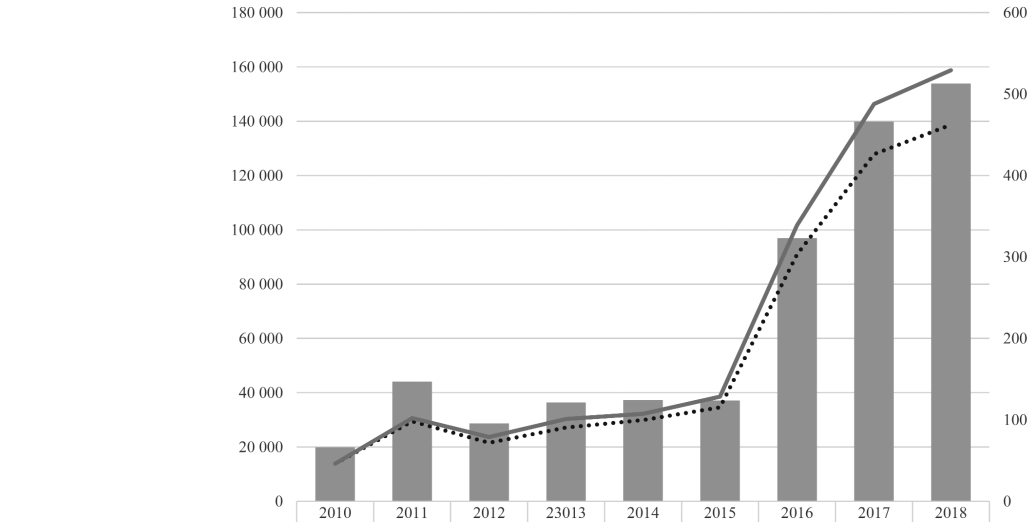

	2010	2011	2012	23013	2014	2015	2016	2017	2018
Kiadás USD-men (millió dollárban)	66,6	146,8	95,8	121,5	124,4	124	323,1	466,1	513,1
Nominális érték (millió forintban)	13858,3	29497	21596,6	27176,8	29919,5	34651,1	90925	127834,7	138655,6
Reálérték 2010 (millió forintban)	13858,3	30647,4	23717,9	30353,6	32235,4	38585,5	101654	146349,1	158737,2

A külhoni magyarok számára a magyar állampolgárság könnyített megszerzése az egyéni magyarországi emancipáció lehetőségét teremtette meg. De ezzel egyben utat nyitott egy új magyar állampolgári azonosság és azonosulás előtt, amely felülírhatja a kisebbségi

identitást.[32] Itt természetesen nem állandó, kőbe vésett kánonokról van szó; egyénenként változó a magyar állampolgárság és a kisebbségi magyar önazonosság viszonya.

Tovább mélyül a magyar kisebbségi elitek legitimációs válsága (kit és milyen alapon képviselnek, ki határozza meg a közösségi érdekeket), valamint az „anya"-országnak és a többségi nemzetnek való kiszolgáltatottsága. Egyre nehezebb lesz ebben a viszonyrendszerben önálló politikai szereplőként tevékenykedni, a regionális szempontokat érvényesíteni, a kisebbségi közösségen belül belső, demokratikus fórumokat működtetni.[33]

A párhuzamos kisebbségi társadalom építésének programja mint összefoglaló közpolitikai program megrekedt.[34] Közben a Székelyföldön (a tömbmagyar területek közül egyedüliként) egy új otthonteremtési identitásépítő folyamat zajlik, amelyre már nagy hatással van a transznacionalizáció. Egyrészt, a kettős állampolgárság révén, másrészt, a nagyszámú vendégmunkás tapasztalatainak, a külföldi mintáknak a hatására, ami már ma is a régió modernizációjának motorja.[35]

A magyar kisebbségpolitikák Szent Gráljának tekintett autonómiatörekvések a posztjugoszláv térség kivételével, ahol már léteznek a magyar nemzeti tanácsok, illuzórikussá váltak. Az észak-oszétiai eset nyomán, amikor Oroszország a kettős állampolgárok védelmére hivatkozva avatkozott be Grúziában, százezres kettős állampolgárságú népesség autonómiaigényének intézményesítése nem reális elvárás a szomszéd országi politikai elitektől. A Minority SafePack kezdeményezés kudarca pedig világossá tette, hogy az EU-n belüli lehetőségek kimerültek.

2. VITAKÉRDÉSEK ÉS KONSZENZUSPONTOK

Az utóbbi három évtized kulcsproblémáit keresve három kérdésre kell válaszolni: milyen érvelések alapján foglalkoztak egyáltalán 1989 után Magyarországon a határon túli magyarokkal? Milyen magyarországi elképzeléstípusok léteznek a határon túli magyarságra vonatkozóan? Melyek a magyarországi magyarságpolitikában 1989 óta kialakult, általánosan elfogadott alapelvek?[36]

Arra, hogy miért is kell Magyarországon a határon túli magyarság problémáival foglalkozni, különféle válaszok vannak közforgalomban. Általánosan elfogadott alapelv, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai a magyarság (a kulturális nemzet) részei. Hogy mi is köt bennünket össze, és miért kell támogatást adni számukra, a közvélemény egy része számára magától értetődő, de körükben is és azoknál, akik ezt nem gondolják ennyire nyilvánvalónak, az ezzel kapcsolatos érvelésében különböző álláspontok jelennek meg.

1. Nem a határok helyét, hanem azok minőségét kell megváltoztatni. Ebben egyedül a MIÉP foglalt el kétértelmű álláspontot. Ha azonban mélyebbre nézünk, akkor kiderül, hogy a munkavállalási, letelepedési és a vízumügyekben is eltérőek az álláspontok a szerint, hogy a külhoni magyarokat a politikai vagy a kulturális nemzet részének tekintik. De az előbbi esetben sem jön létre az emancipáció, ha csak nem történik meg a magyarországi lakcím megszerzése (lásd társadalombiztosítás, adózás).

2. *A szomszédos országok magyarsága önálló kulturális intézményrendszerre jogosult saját országában.* Alapvetően abban is egyetértenek a pártok, hogy ennek a kulturális autonómia lehetne a kerete. De az ehhez vezető út kérdésében – éppúgy, mint a határon túli

elitek körében – megoszlanak a magyarországi vélemények. Vannak, akik ezt szinte természetjogi alapon elvárják, az euroatlanti demokratizálódás részének tartják, mások a folyamatos, lépésről lépésre történő intézményépítésben látják ennek megvalósíthatóságát. A nemzeti etnopolitikai doktrinák áttörésére azonban nem készültek cselekvési tervek.

3. *A határon túli magyar politikai élet képviselői egyenrangú partnerként való kezelésének elve.* Ez az elv nagyon nehezen valósítható meg. Egyrészt azért, mert nem egyenlő súlyú felekről van szó, hisz a határon túli politikus legtöbbször segítséget kér Magyarországtól. Mindezt csak közvetítéssel, bizonyos döntések elfogadásával vagy elfogadtatásával, konfliktusok megelőzésével viszonozhatja. Másrészt, a közép-európai politikai élet is átalakulóban van, és a hálózatépítés elérte a határon túli politikusokat is. Tehát, óhatatlanul kiépülnek a magyarországi pártok határon túli hálózatai is. Ez kétirányú folyamat, hiszen a határon túli politikai elitek is kialakítják kapcsolatrendszerüket. Ez utóbbiak szövik át a kérdéssel foglalkozó budapesti minisztériumi apparátusokat.[37]

4. *A határon túli magyarság érdekeinek képviselete a nemzetközi jogi normák alapján a mindenkori magyar kormányzatok feladata a nemzetközi fórumokon.* Ebben a kérdésben a magyar politikusok úgy viselkednek, mintha az alapszerződések már biztosították volna Magyarország számára a *védőhatalmi státust.* (Itt Dél-Tirol ügyében az Olaszország és a nemzetközi szervezetek által elismert osztrák szerepvállalás a példa.) Ezt azonban más, nem kétoldalú szerződések eddig nem ismerték el. A Velencei Bizottság jelentése a kedvezménytörvény ügyében, amely nyugtázza az anyaország támogatását, nem bír ilyen joghatállyal.

5. *A mindenkori magyarországi állami költségvetésnek és a közalapítványi struktúráknak folyamatosan része a határon túli magyarság támogatása.* Ebben azonban nincs konszenzus, és még csak komoly vita sem indult a forráselosztás döntési mechanizmusairól, a stratégiai célprogramokról, a mindenkori összeg és a felhasználás ellenőrzéséről. Ez a kérdés a politikai nyilvánosságban tabunak számít, a pártpolitikai harc a különböző ügyek megszellőztetésével, klientúralejáratásokkal folyik.[38]

3. HATÁRTALANÍTÁS ÉS NEMZETÉPÍTÉS

A rendszerváltás utáni Közép-Európában egyszerre van jelen a renacionalizáció, a nemzetállami szuverenitás intézményesítése és a transznacionalizáció az európai uniós integráció, az internet és a globalizációs folyamatok nyomán. Ebben a helyzetben a magyarországi és a szomszéd országi nemzetépítések közé szorult magyar kisebbségi közösségek, elitjei maguk is kisebbségi (párhuzamos társadalom és-) nemzetépítők. Ebben a viszonyrendszerben kulcsfogalom a *határtalanítás.* Maga a határtalanítás fogalma a magyar élőnyelvi kutatásokban egy program elnevezése. Ennek az a „célja, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban (például értelmező szótár, helyesírási szótár) megjelenjenek a magyar nyelv határon túli változatai is. A kiadványok ne a magyarországi magyar nyelvvel foglalkozzanak, hanem az egyetemes magyar nyelvvel, amely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magában foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is. […] A határtalanítás jelentősége abban áll, hogy eredményei hasznosíthatók az oktatásban, nyelvi ismeretterjesztésben és a nyelvtervezésben, illetve jelentős szerepük lehet a határon túli

magyarok nyelvi önbizalmának megerősítésében. Hangsúlyozza, hogy az olyan magyar nyelv, amely kontaktusjelenségeket is tartalmaz, az érintett közösségen belül ugyanolyan hatékony eszköze a kommunikációnak, mint az, amely ezektől mentesebb. Nem stigmatizálja a határon túli nyelvváltozatok sajátos elemeit, legitimálja azokat, tehát elismeri őket."[39] A következőkben ennek a határtalanítási folyamatnak – amely példa az egyenrangúsító közösségi (nemzeti) integrációra – néhány ellentmondásáról, akadályáról lesz szó.

1. Maga a regionálisan és kulturálisan tagolt magyar kulturális nemzeten belül a határtalanítás eleve a többközpontúságból indul ki, azok között teremt átmenetet és kiegyenlítődést. Miközben a magyar nemzetépítés egyik évszázados problémája a regionális érdekek megjelenítése. Ehhez kapcsolódik a nemzetiségi kérdés mint a békés egyet nem értés, más kultúrák egymás mellett való élésének problémája, amely szembekerült a nemzetállami központ modernizáció által is megnövekedett egységesítő központosításával. Az utóbbi harminc év tekintetében Magyarországon egyértelmű az önkormányzati, különösen a megyei szintű jogosítványok elsorvasztása, az uniós régiók kialakításának elmaradása, és helyette a központi állami irányítás növekvő szerepe tapasztalható. Közben a szomszédos országokban épp fordított folyamat zajlik, és a magyarlakta területek sajátos nemzetiségi gondjait a helyi önkormányzatokon belül így lehet kezelni. A tanulmány bemutatta Fidesz/NER terjeszkedés azonban kérdésessé teszi, hogy az 1989 utáni négy regionális, kisebbségi magyar politikai közösségek önállósága mennyiben maradhat meg? Mennyiben válnak ezek diaszpóraközösségekké, ahol a közösség képviselőit a budapesti kormányzat vagy a többségi nemzetállami elit választja ki? Az intézményfejlesztés, a kisebbségi pártok, a médiatér integrálása mellett a Fidesz kormány új lokális közönségeket hoz létre a nagyvonalú sporttámogatásokkal és az elitképzést is meghatározza az MCC hálózata révén. Így a virtuális nemzet intézményesülése át is rétetgzi a kisebbségi magyar pozíciókat. Mindeközben ezek közül a kárpátaljai és a vajdasági magyar közösségből folyamatos a kivándorlás, amelyet exodusnak is tekinthetünk, mert nem látszik megállíthatónak.

2. A posztkommunista térségben egyedül a magyar baloldalon nem volt meghatározó a nemzetiesítő beszédmód. Ennek gyökere a Kádár-rendszer jóléti (sovinizmus-) retorikájára – és nem a nacionalizmusra – alapozó legitimációs berendezkedéséhez nyúlik vissza. Ezt tovább erősítette, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárton (MSZMP) belül a rendszerváltás során sem a nemzeti retorikát használó Pozsgay Imre–Szűrös Mátyás-vonal lett a meghatározó, hanem sokkal inkább a reformközgazdászokkal összefogó technokrata külpolitikus csoport (a modernizációs konszenzust képviselők köre). Ezért 1993-ban az új baloldali politikai célokat megfogalmazó Demokratikus Charta mozgalom az Antall-kormány nemzetesítő-konzervatív intézkedéseit bírálva antinacionalista beszédmóddal lépett fel. Ez a modernizációs, deetnicizált beszédmód lett a baloldali politikai identitásközösség összefogó ereje. Ezt próbálta a magyarságpolitikában Tabajdi Csaba és Törzsök Erika modernizációs és társadalompolitikai tartalommal megtölteni. Ez a beszédmód nem a kulturális nemzetben való gondolkodást utasította el, hanem a szimbolikus politizálást és a nemzeti kizárólagosságot. De a pártpolitikában mindez egyben összemosódott az Antall-kormány és a jobboldal bírálatával. Később ezt folytatta a mai napig a Demokratikus Koalíció Pártja.

Ebben a helyzetben a Fidesz-politikusok szabadelvű nemzetfelfogása nem változott, „pusztán" alárendelődött a pártpolitikai és a közbeszédbeli legitimációs versenynek. Pontosabban a választói támogatottságukon túl – a szétesett Magyar Demokrata Fórum (MDF) és Torgyán József Kisgazdapártjával szemben – a Fidesz-vezetők azzal lehettek a jobboldali diskurzus vezetői, ha a demokratikus, szabadelvű patriotizmusukat nem tematizálják, inkább a nemzeti/nemzetietlen oldalra tagolást hangsúlyozták. Ezt nagyban elősegítette a Magyar Szocialista Párttal szembeni rendszerváltó attitűd, és az, hogy a Fideszből kiváltak a Szabad Demokraták Szövetségéhez közel álló politikusok. A Fidesz a „nemzeti érdekek képviselete" retorikával, amelyre a legjobb bizonyíték a külhoni magyarok érdekében való fellépés, biztosította a jobboldali politikai közösség belső összetartását, amelyet folyamatosan meg lehet szólítani a nemzetre leselkedő veszélyek, a nemzetietlenek, a nemzetidegenek, mi és ők viszonyrendszerében. Az alapszerződések aláírása, majd a NATO-csatlakozás után és a határon túli magyar autonómiamozgalmak eredménytelensége nyomán a magyarságpolitikában a baloldal a nemzetközi és kétoldalú kisebbségvédelemben gondolkodott, és a szomszédsági kapcsolatok javításától, valamint a magyar pártok kormányzati részvételétől remélte a külhoni magyarság problémáinak kezelését. Ezzel szemben a jobboldal döntően a kulturális nemzet intézményes kapcsolatépítését (nemzeti reintegráció) szorgalmazta, és a kisebbségi kérdés kezelését helyezte előtérbe a szomszédsági kapcsolatokban. A beszédmódok után az utak is szétváltak.

A magyarországi jobboldali pártok a magyar politikai közösség folytatásának látták a kisebbségi magyar pártokat, és azokat oda kívánták becsatornázni, illetve törekedtek arra, hogy a kisebbségi közösségeken belül az anyaországhoz és hozzájuk lojális személyeket hozzanak helyzetbe az adott pártokon belül. Ez utóbbira a baloldali kormányzatok is törekedtek, de a nagy különbség az volt, hogy ők a kisebbségi magyar közösségeket – legalábbis a politikai közbeszéd szintjén – önálló politikai közösségként ismerték el Budapest viszonylatában is, ugyanakkor szorgalmazták a területi politikai közösségbe, az ottani kormányzatba való bekapcsolódásukat. Ezt könnyen el lehetne intézni azzal, hogy a baloldalnak nem volt alaptémája a nemzeti kérdés (bármelyik, Magyarországgal szomszédos ország pártpolitikája kapcsán volna értelme fölvetni ezt az állítást?), vagy azzal, hogy 1994 és 1998 között az euroatlanti integráció volt az elsődleges az autonómiaigények képviseletével szemben például az alapszerződések esetében. Mélyebbre nézve azonban azt látjuk, hogy a Fidesznek sokkal beágyazottabb kapcsolódásai voltak, jobban értették a magyar kisebbségi-nemzeti mozgalmak nyelvét, mint az MSZP vagy az SZDSZ politikusai, hiszen ők más körülmények között, de ugyanazt a nemzetépítő, határtermelő retorikát használták, mint a „kisebbségi nemzetépítők". Ráadásul az etnikai alapon szerveződő és mozgósítható kisebbségi közegben a modernizációs, antinacionalista, az etnicitásban csak szűkkörű csoportérdeket látó beszédmód nem igazán talált meghallgatásra

3. A határon túli magyarság kérdése alárendelődött a magyarországi pártpolitikai viszonyoknak. Nem a határon túli magyarok problémái, hanem a hozzájuk való viszony vált témává. Ez figyelhető meg azokban az esetekben is, amikor egy-egy a határon túli magyarság ügyében kibontakozó vitát legitimációs célokra használtak fel. Eleve ilyen volt az 1988. június 27-i romániai falurombolás elleni tüntetés, amely egyben a változás igényét kifejező, első engedélyezett politikai tüntetés volt 1956 óta. Hasonlóan kettős tartalommal bírt, amikor Csurka István fellépett az Antall József által aláírt magyar–ukrán

alapszerződés ratifikálása ellen 1993-ban, amely az MDF szétszakadásához és a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) létrejöttéhez vezetett. Ez feltehetően az alapszerződés körüli vita nélkül is bekövetkezett volna, de ezt az ügyet fel lehetett használni a párton belüli elhatárolódásra és kiszorításra.

Hasonló volt a helyzet a magyar–román alapszerződés ügyében 1996-ban, amikor Orbán Viktor a kérdést történelmi távlatokba emelve ebben az ügyben teremtette meg az MDF-es és a kisgazda képviselőkkel a Fidesz vezette jobboldal egységét, élesen bírálva a kormányt, mert autonómiaígéret és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) támogatása nélkül aláírta az alapszerződést, amely az utolsó feltétele volt az EU- és a NATO-csatlakozásnak és feltehetően az RMDSZ első, 1996-os kormányzati szerepvállalásának is. Tehát itt az aktuális külhoni magyarügy megoldhatatlanságát használták fel politikai előnyszerzésre és integrációra.

A 2002-es választásokat megelőzően az MSZP a munkavállalási egyezmény megkötése után riogatott a „22 millió román" beáramlásával, miközben ez a szerződés volt a státustörvényt működtető irodák engedélyezésének ára. Ez az idegenellenes propaganda jelentősen rontotta a Fidesz népszerűségét a választások előtt, és megnyitotta az utat az idegenellenes, negatív kötődésekre és nem a programokra, víziókra épülő kampányok előtt. (S ez a mindkét oldalt jellemző ellenségképre épülő koherencia teremtés és mozgósítás is a magyar nemzetépítés évszázados folyamatába illeszkedik.)

2004-ben Gyurcsány Ferenc a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kampánya során néhány hónapos miniszterelnökként a baloldal politikai kohézióját hozta létre azzal, hogy megmutatta: képes legyőzni Orbán Viktort, mindenáron. A Fidesszel és a jobboldallal szemben képes racionális, eljárási és költségvetési kérdéseket végiggondoló, felelős megközelítést felmutatni. A kampányban a külhoni magyarokról és a nemzetről beszéltek, de a vita nem róluk szólt. Bal/jobb törésvonalként tüntették fel a népszavazási kérdést, a nemzeti versus nemzetietlen ellentétet tették témává a külhoni magyarok kapcsán, és valójában a két vezér párt- és identitáspolitikai versenyéről volt szó. (Azt is lehet mondani, hogy a magyar politikai közösségszervezés szempontjából a modernizációs konszenzus egy nemzetépítő stratégiával ütközött meg, politikailag hiszterizált légkörben, ahol még a szavazás pontos tétjében sem sikerült akár táboronként megegyezni.)

A kettős népszavazás az alacsony részvétel miatt eredménytelen lett, így e kudarc után a 2010-ben kormányra kerülő Fidesz (mint a „nemzeti érdekek valódi képviselője") nem kerülhette el a kedvezményes honosítással megkapható magyar állampolgárságról szóló törvény benyújtását. Ráadásul ezt sürgősen, még a szlovákiai országgyűlési választások előtt meg kellett tennie, mert máskülönben a Jobbik nyújtotta volna be a törvényjavaslatot. Ennek az lett az ára, hogy a magyarellenességbe fordult szlovákiai választási kampány után az akkori egyetlen ottani magyar párt, a Magyar Koalíció Pártja (MKP) nem jutott be a szlovák parlamentbe.

Az Orbán-kormányok nemzetesítő sikerpropagandájának a szomszéd országi magyar támogatáspolitikai eredmények napi felmutatása vált az egyik meghatározó elemévé. Ezzel a kormány nemzeti elkötelezettségét látják bizonyítva, s hitelesítheti azt a tételt, hogy a nemzet/ország érdekeinek a Fidesz a hiteles képviselője. Ugyanakkor ez azzal is jár, hogy a „túltámogatott" határon túliakkal szemben megjelenik a magyarországiak körében a jóléti féltékenység, és csökken az irántuk tanúsított szolidaritás. Annál is in-

kább, mert lakó- és munkahelyen a magyarországiak gyakrabban találkoznak a határon túliakkal, mint más országokból érkezett „idegenekkel”.

4. Az új magyar térségi politika a nagyhatalmi átrendeződés során egy köztes és közvetítő helyzetbe szeretné látni magát. A V4-ek közös fellépése révén és a posztjugoszláv államok Európai Uniós integrációjával – a nemzetközi szintéren ennek rendelte alá a magyar kisebbségek kérdését. Ugyanakkor folytatja a magyar cégek térségi terjeszkedésének támogatását, a Kárpát-medencei munkaerőpiaci mobilitást – a magyarországi munkaerőhiány pótlását, a határon túli magyar intézményépítő és örökségesítő programok finanszírozását. Itt azonban az orosz–ukrán háborúhoz való viszony révén a V4-ek szövetsége meglazult és a balkáni euroatlanti csatlakozás is távolabb került, illetve minden bizonnyal annak ára a konszenzusos döntéshozatal feladása, Magyarország potenciális „vétósúlyának” megszűnése lesz. Mindez azt jelentheti, hogy a kisebbségi magyar közösségek önálló politikai és társadalmi mozgástere tovább szűkül.

JEGYZETEK

1. Az *Ellenpontok* szerkesztőinek memoranduma (1982), Tizenkilencek levele (1984), Monori tanácskozás (1985), A demokratikus magyar megújulás programja (Demokrata 1986), Társadalmi szerződés (Beszélő 1987), Tabajdi Csaba – Szokai Imre: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés (1988)

2. *Szűrös Mátyás interjú.* Rádiónapló, Kossuth Rádió, 1988. január 25. In: *Mérleg és számvetés. A magyarságpolitikai rendszerváltás kezdete.* Szerk. Tabajdi Csaba. Codex Print, Bp., 2001. 55–61.

3. Magyar Nemzet 1988. február 13. 10–11.

4. Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990).* Osiris, Bp., 1998.

5. Gál Kinga: *A kisebbségek nemzetközi védelme: az 1990-es évek jogi és politikai kerete.* Pro Minoritate 2001. 2. sz. 131–149.

6. Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága.* Osiris – Századvég, Bp., 1995. 15–48.; Tabajdi Csaba: *Az önazonosság labirintusa. A magyar kül- és kisebbségpolitika rendszerváltása.* CP Stúdió, Bp., 1998. 609–714.; Dobos Balázs: *A kisebbség joga – Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006) – Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (198–2006).* Argumentum, Bp., 2011.

7. *Autonómia és integráció.* Szerk. Molnár Gusztáv. Magyar Szemle, Bp., 1993; *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999.* Szerk. Bárdi Nándor – Éger György. Teleki László Alapítvány, Bp., 2000; *Romániai autonómia elképzelések 1989 után. Digitális szövegtár.* Összeáll., bev. Bognár Zoltán. 2020. https://adatbank.transindex.ro/belso.php?alk= 48&k=5

8. Mák Ferenc: *Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989– 1999).* Magyar Kisebbség 2000. 3. sz.

9. *Illyés Közalapítvány. A második négy év 1994–1997. A határon túli magyarságért.* Bp., 1998.

10. Ugrin Aranka: *Duna Televízió.* In: *Magyarország a XX. században.* III. Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000. 496.

11. Lábody László*: A határon túli magyarság és a gazdasági együttműködés.* Társadalmi Szemle 1993. 11. sz. 67–73.; Uő: *Magyarország és szomszédsága.* In: *Európai politikai évkönyv. 1995–1996.* MTA, Bp., 1996. 283–298.

12. *Magyarország és szomszédai. Kisebbségvédelem a kétoldalú szerződésekben.* Szerk., bev. Vízi Balázs. L'Harmattan–TK Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2021. Közli a szerződéseket és a kisebbségvédelmi egyezményeket (Horvátország Szlovénia), jegyzőkönyvet (Ukrajna), valamint ezek létrejöttével és működésével foglalkozó tanulmányok (szerzőik: Szabó Tamás, Kántor Zoltán, Pászkán Zsolt, Varga Csilla, Korhecz Tamás, Fedinec Csilla) szerepelnek a kötetben.

13. Tabajdi Csaba 1998. i. m. 527–546.

14. 1989. évi XXXI. tv. 6.§. 3. bekezdés.

15. Tóth Judit: *Diaszpóra a jogszabályok tükrében.* Regio 1999. 4. sz. 46–92.

16. Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: *Nemzetpolitika '88–98.* Osiris, Bp., 1998. 273–297.

17. Csigó Péter – Kovács Éva: *Európai integráció vagy/és kisebbségpolitika – a magyar– román alapszerződés sajtóvitája.* In: *Diskurzusok a vándorlásról.* Szerk. Sík Endre – Tóth Judit. Nemzetközi Migrációs és Menekültügy Kutatóközpont, Bp., 2000. 252–278.
18. *Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola* (Beregszász) 1996-tól működik, 1998-ben a kertészmérnöki, 2000-ben a közgazdasági képzést is beindítják a tanári szakok mellett, 2001-től az ukrán oktatási rendszerben akkreditálták a felsőfokú képzési intézményt. Az *Erdélyi Magyar Tudományegyetemet* (Csíkszereda, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad székhelyekkel) 2000. március–októberben hozták létre, és indult el a képzés. A *Sellye János Egyetem* (Komárom), 2003–2004, szlovák parlamenti alapítással és állami finanszírozással működik, magyarországi támogatásokkal.
19. 2003. évi LVII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény módosításáról.
20. Az oktatás-nevelési támogatást az addigi két gyerek helyett már az egy gyereket nevelő családok számára is elérhetővé tette, és a felsőoktatásban résztvevők is korhatár nélkül pályázhattak rá. Mindezek pályázásához már nem volt szükség a magyarigazolvány meglétére. A módosítás után az igazolványt azok is megszerezhették, akik nem magyar nemzetiségűek, de magyar nyelven, magyar tárgykörben oktatnak. Császár Melinda: *Nemzet – jog – identitás.* PhD-dolgozat. 2009. 68–69. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/457/1/csaszar_melinda.pdf
21. Uo. 104–105.
22. Duray Miklós: *Miért szakadt ketté a MÁÉRT a legutolsó ülésén?* Hitel 2005. 2. sz. http://epa.oszk.hu/1300/01343/00038/essze.html; Bárdi Nándor: *A „mumusok" és a „kék madár". A kettős állampolgárság és a nép szavazása. Mi történt? Miről beszélünk?* In: *Magyar külpolitika az Európai Unióban.* Szerk. Haris T. Csaba. Manfred Wörner Alapítvány, Bp., 2005. 32–58.
23. Bakk Miklós: *A „kettős állampolgárság" kronológiája 1996–2004.* https://kisebb-segkutato.tk.hu/kettos allampolgarsag/kronologia.html;
24. Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel: *A kettős állampolgárság kudarcának rituális válaszreakciói a nyilvánosságban.* Székelyföld 2005. 12. sz. 107–124.
25. Sólyom László országgyűlési beszéde a nemzeti összetartozás napján. https://felvidek.ma/2010/06/solyom-laszlo-beszede-a-nemzeti-osszetartozas-napjan-az-orszaggyulesben/
26. Kántor Zoltán: *Nemzetpolitika és állampolgárság.* Pro Minoritate 2015. 4. sz. 36–48.
27. Kiss Tamás – Barna Gergő – Székely István Gergő: *A társadalomépítéstől a klientúra-építésig. Az RMDSZ és a magyar választók közötti kapcsolódás átalakulása.* Magyar Kisebbség 2013. 2. sz. 7–40.; Harrach Gábor – Rákóczi Krisztián: *Külön utakon. Adalékok a felvidéki magyarság 2009 utáni politikatörténetéhez.* L'Harmattan, Bp., 2017.
28. *Nemzettudat, identitáspolitika és nemzetpolitika a mai Magyarországon* Friedrich-Ebert-Stiftung, Political Capital. Bp., 2019. https://politicalcapital.hu/pc-admin/ source/documents/FES_Tanulmany_Identitas_191211.pdf, 15–19.
29. Bárdi Nándor: *Álságos állítások a magyar etnopolitikában. A külhoni magyarok és a budapesti kormányzatok magyarságpolitikája.* In: *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon.* Szerk. Jakab András – Urbán László. Osiris, Bp., 2018. 153.; Kiss Tamás: *Az anyaország nemzetpolitikai dimenziói és az erdélyi magyarságra gyakorolt hatásai.* Pro Minoritate 2019. 5. sz. 51–84.
30. Bányai Barna: *Magyarország a határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018.* 2. rész. Regio 2020. 2. sz. 143–168.
31. Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalon – Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: *A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására.* Metszetek 2020. 9. sz. 4–29.
32. Papp Z. Attila: *Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által.* Regio 2014. 1. sz. 118–155. https://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/9
33. Kiss Tamás: *Az anyaország …* i. m.; *Így hódította meg …* i. m.; Kiss Tamás – Losoncz Márk – Öllös László: *Magyarságpolitika ma: Budapest és a kisebbségi magyar közösségek.* 2020. augusztus 26. https://www.facebook.com/momentum.mozgalom/ videos/364529921606175
34. Kiss Tamás – Toró T. Tibor – Székely István Gergő: *Unequal Accommodation: An Institutionalist Analysis of Ethnic Claim-Making and Bargaining.* In: *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarian is Transylvania.* Eds. Kiss Tamás et. al. Palgrave Macmillan, Chem, 2017. 71–166.
35. Biró A. Zoltán*: Székelyföld társadalomtudományi megközelítések.* Metszetek 2019. 2. z. 3–16. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_201902_01.pdf
36. Az alábbi összegzést a pártprogramok és a nemzetpolitikai viták elemzése alapján szakértői vitákon átbeszélve alapoztam meg.

37. Keller-Alánt Ákos*: Exportált orbánizmus 1.: láb az ajtórésben. [Szlovénia]*. Magyar Narancs 2020. február 6. https://magyarnarancs.hu/kulpol/lab-az-ajtoresben-126602; Uő*: Exportált orbánizmus 2.: bevált receptek. [Szerbia]*. Magyar Narancs 2020. február 20. https://magyarnarancs.hu/kulpol/bevalt-receptek-126996; Uő*: Exportált orbánizmus 3.: így zajlik a Fidesz erdélyi térfoglalása. [Románia]* Magyar Narancs 2020. március 5. [Elérhető: https://magyarnarancs.hu/kulpol/tudjak-maguktol-127375*; Így hódította meg az erdélyi magyarságot a Fidesz* (Bakk Miklós, Kiss Tamás, Salat Levente, Székely István Gergő, Toró Tibor) 1. rész. Átlátszó Erdély 2018. április 5. https://atlatszo.ro/napi-politika/nerdely-1-igy-hoditotta-meg-az-erdelyi-magyarsa-got-a-fidesz/; *Így hódította …* 2. rész. Átlátszó Erdély 2018. április 6. https://atlatszo.ro/napi-politika/nerdely-2-hogyan-alakitotta-at-az-erdelyi-politikat-a-fidesz/
38. Bárdi Nándor: *Tény és való …* i. m. 136–138.
39. Tóth Szergej et al.*: 2.4. A határtalanítás programja.* In: *Jegyzetek a nyelvről* http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Jegyzetek_a_nyelvrol/24_a_hatrtalants_programja.html

Öllös László

MAGYAR STRATÉGIÁK 1989 UTÁN POZSONYTÓL KASSÁIG

1989 forradalma kapcsán természetesen merült fel a kérdés, milyen stratégiát kövessen a magyar kisebbség az új helyzetben. A magyar–szlovák viszonyt formáló szlovákiai magyar politikát két dominánssá váló stratégia alakította.

Az első a politikai együttműködés stratégiája volt. Követői a magyar kisebbség megmaradásához szükséges jogokat és pozíciókat az ország demokratizálásába történő aktív részvétellel gondolták elérhetőnek.[1] Részt kell venni a forradalomban, méghozzá aktívan, majd a rendszerváltást előrevivő kormányokban, és így a demokrácia felépülésének részévé tehető a nemzeti kisebbségek jogainak elfogadása. Anélkül a születőfélben lévő alkotmányos demokrácia is ingatag marad.[2]

A másik pedig főként nyomásgyakorlással, azaz erővel vélte kikényszeríthetőnek mindezt.[3] Egy szigorú központosított rendbe szervezett kisebbség,[4] Magyarország támogatása, valamint a fejlődésnek indult nemzeti kisebbségi nemzetközi jogrendszer együttes ereje bármelyik szlovák kormányból ki tudja préselni azt, ami a magyaroknak kell. Ezért kormányzati részvételre nincsen szükség, ellenzéki nyomásgyakorlás a helyes magatartás.[5]

A két eltérő stratégiából más-más pártrendszer is eredt. Az első elképzelés szerint a magyarok alakítsanak több pártot, konkrétan hármat, és ezek országos ügyekben kapcsolódjanak szlovák partnereikhez eszmei rokonságuk alapján. Tehát egy liberálist, egy szociáldemokratát és egy konzervatívat, lehetőség szerint kereszténydemokratát.[6] Magyarügyekben viszont egymással működjenek együtt a lehető legszorosabban. Az elképzelés arra a feltételezésre épült, hogy az ország pártszerkezete a Nyugat-Európában elterjedtet fogja másolni, azaz három nagy párt dominálja majd a politikai életet. E módon minden kormányban lehet magyar párt, és esélye nyílik arra, hogy szavazattöbbséget szerezzen magyarügyeknek is, amire a magyar politikai reprezentációnak önmagában soha nem lesz.[7]

A másik stratégiából egy párt következett. Méghozzá egy olyan, amelyik a társadalmi szervezetek közül a jelentősebbeket is magához kapcsolja korporációiként. Vezetőik és tagjaik egy része közös, a társadalmi szervezetek vezetői parlamenti székhez is juthatnak

A tanulmány *A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára* című, APVV-20-0336 számú projekt keretében készült. A tanulmány elkészítését a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatta.

a párt választási listájáról, illetve önkormányzati funkciókhoz a párt jelöltjeiként. Programjaikat összehangolják, e szervezetek részt vesznek a párt választási kampányaiban, nyomásgyakorló és mozgósító szervezetekként a párt konfliktusaiba is bekapcsolódnak, valamint kommunikációs terét is szélesítik. Így megtarthatják az állami támogatásukat, hiszen formálisan nem politikai pártok, valamint a párt révén a magyarországi támogatásukat is biztosíthatják.

Több mind három évtized távlatából megállapítható, hogy mind az első, mind pedig pedig a második stratégia sikertelen maradt, és a kettő kombinációja úgyszintén.

A másodikhoz nagyobb erő kellett volna, mind amit az euroatlanti integráció kínált. Ekkora erő azonban nem létezett. A magyar párt, Magyarország, valamint a nemzeti kisebbségek védelmét célzó nemzetközi jogrendszer együtt sem jelentett akkora kényszerítőerőt, mint amennyire Szlovákia vezetői a magyarok nemzeti szabadságától és egyenlőségétől féltették az ország területi egységét.

Ám a véleményünk szerint elsősorban nem is az ország biztonságát és egységét féltették a legjobban, noha a vita ezek körül forgott is. Hanem mindenekelőtt az ország nemzeti identitásának alappilléreit.[8]

Éppen az első stratégia sikertelensége mutatja ezt.[9] Az együttműködés stratégiája ugyanis a korszak mindegyik fontos kérdésében az ország fejlődését, demokratizálását segítette, és ami különösen fontos, támogatta a biztonságát. A magyarok aktívan kapcsolódtak be a bársonyos forradalomba. Majd fontos szerepet játszottak a rendszerváltás legfontosabb törvényeinek elfogadásában, valamint az alkotmányosság alapjainak lefektetésében. Tagjai voltak az első demokratikusan megaválasztott kormánynak. Majd fontos szerepük volt Vladimír Mečiar kormányának első bukásában, később pedig a mečiarizmus visszaszorításában.

Különösen fontos, hogy támogatták és segítették az ország belépését a NATO-ba, valamint az Európai Unióba, azaz az ország biztonságát garantáló szervezetekbe. Feltételezhető, hogy a két belépés a magyarok erős és demonstratív tiltakozása esetén aligha történhetett volna meg simán. Ám a magyar pártok a csatlakozást támogatták. Miközben több szlovákiai politikai párt politikusai ellenezték.[10]

Majd tagjai voltak azoknak a kormányoknak,[11] amelyek Vladimír Mečiar pártjának választási veresége után helyreállították a jogállamot, és növekedési pályára állították a gazdaságot. Egy kérdésben nem voltak egységesek, ez pedig Csehszlovákia kettészakítása volt a nép megkérdezése, azaz népszavazás nélkül.

Az adott történelmi korban ezek voltak Szlovákia biztonságát és fejlődését érintő leglegjelentősebb döntések, a magyar politika pedig mindegyik esetben a fejlődés és biztonság támogatói közé tartozott. A politikai együttműködés, azaz az első stratégia értelmében ennél többet tenni nem lehetett az adott korszakban. Ám ez sem volt elég ahhoz, hogy a magyarok megkapják, amit a nemzeti életük igényel.

Emiatt feltételezhető, hogy az állandóság okai mélyebben húzódnak. Konkrétan a nemzeti kultúra mélyrétegében.

Jól mutatja az 1989 utáni magyar stratégiák kimerülését az a próbálkozás, amelyik a szlovákiai magyarokat megnevező fogalom megváltoztatásától remélt eredményt. A megöröklött a „nemzeti kisebbség” fogalma volt. A szlovák értelmezés a nemzetiségi kisebbség volt. Szlovákul „národnostná menšina”. A husáki értelmezés arra irányult, hogy a magyarokat leválasszák a magyar nemzetről, és valamiképpen a szlovákhoz kap-

csolják. Ugyanakkor a szlovák nyelv a „národnosť" szó alatt egyben a nemzeti hovatartozást is érti.

A magyar képviselet pedig a nemzeti kisebbség fogalmát használta. Abban az értelemben, hogy egyszerre részei a magyar nemzetnek és állampolgárai Csehszlovákiának majd Szlovákiának. Kisebbség, mert az országnak, amelyikben élnek, nemzetileg nem egyenlő állampolgárai. Ám egyben a fogalom, a nemzeti kisebbség, az éppen fejlődésnek induló nemzetközi jog központi fogalma volt (national minority).

Minekutána azonban sem a nemzetközi jog, sem pedig a magyarok szlovákiai ereje, valamint Magyarország támogatása nem hozta el a nemzeti egyenlőséget, cselekvést mutatva új átnevezések következetek. A nemzeti kisebbség fogalmát az alárendeltség érzéséhez és állapotához kapcsolták, olyan fogalomnak minősítve, amelyet emiatt fel kell váltani.

Az egyik új megnevezés a nemzetrész fogalmának megjelenése.[12] Ennek értelme az volt, hogy a szlovákiai magyarok a magyar nemzet elszakított része, és semmi más.[13] Tehát a szlovákiai magyarok semmi módon nem kapcsolhatók a szlovák nemzethez

A másik ettől eltérő a „társnemzet" fogalma, valamint annak értelemező segédfogalma a „nemzeti közösség" volt.[14]

Ezek a fogalmak azonban a kisebbségekre vonatkozó nemzetközi jogszabályokból hiányoznak. Igaz azonban, hogy azok sem érték el azt a szintet, amelyekre támaszkodva a szlovákiai magyarok megmaradásának feltételei kikényszerítők volnának a szlovák államból.[15]

A fogalmak valamiféle kollektív egyenlőséget céloztak, méghozzá oly módon, hogy per definitionem egyenlő kollektivitássá nevezik a magyarokat.[16] Ez akkor válik világossá, amikor a fogalmakat más nyelvekre fordítjuk. A nemzeti közösség (pl. national community) jelenthet nemzetet is. Még inkább a társnemzet (partner nation). Az európai nyelvek jelentős részében nem is egy szó a társnemzet, hanem kettő. Ami különösen fontos, a szlovákban is (partnerský národ).

A fogalomból azonban két probléma következik. Először is kétségessé válik, hogy egy ilyen nyilatkozattal nemzetté emelt közösség része-e a magyar nemzetnek? Hiszen ő maga is egy nemzet. Amennyiben ugyanis a magyar társnemzet egyenrangú a szlovák nemzettel, akkor logikai probléma támad, a rész és egész problémája. Ha a szlovákkal egyenrangú, akkor egyenrangúnak kell lennie a magyarral is. Ha nem, akkor az a logikailag tiszta megoldás marad, hogy magyar mind a kettő fölött áll.

A társnemzet (partnerský národ) fogalmából eredő második probléma pedig Szlovákiában a lehető legsúlyosabb politikai kérdést veti fel. Nevezetesen amennyiben a magyar társnemzet egyenrangú a szlovákkal, akkor hasonló jogokat követelhet magának, mint amilyeneket a szlovákok követeltek a csehekkel szemben. Tehát akár a föderációig is elviheti a kérdést.[17] Sőt!

Mindenképpen valamiféle államiságra való törekvést kell jelentenie.[18] Ez a lehetőség pedig az éppen megszülető Szlovákiában nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt. Amire viszont alkalmazható a fogalmi változás, az a belső megnevezési harc volt a magyar kisebbség körében. Azaz bárki kategorizálható lett aszerint, hogy melyik fogalommal nevezi meg a magyarokat, s mindezt a belső hatalmi harc eszköztáraként.

A szlovák nemzeti értékrenden azonban a fogalom és elképzelés nem változtatott. Így a magyarokhoz való viszonyuláson sem. A magyarok továbbra is fenyegető tényezőként jelennek meg a szlovák nemzetfelfogásban.

Fontos eleme az egész folyamatnak, hogy a vita alig folyt a szlovák nyilvánosság előtt. Oda legfeljebb hírek jutnak el róla. A küzdelem elsősorban a magyarságon belül zajlik, a szlovákiai magyarok politikai többszínűsége okán pedig hatalmi harc formájában. Az argumentumok így a politikai küzdelem részévé váltak, és maradtak egészen addig, amíg a felek egyszerűen meg nem szüntették a témáról folytatott vitát. Érdemi eredményt ugyanis nem hozott, és az is világossá vált, hogy nem is fog. Így a vita fokozatosan elcsendesedett, és manapság már mindenki olyan fogalmat használ, amilyet akar. Ám persze ez sem jelent megoldást a magyarok alapvető nemzeti problémáira.

A nemzeti konfliktus így nemcsak az erő és befolyás, hanem az értékek konfliktusa. Az a kisebbségi magyarok sajátos jogaival szemben nyilvánosan hangoztatott fő ellenérv, hogy ez a nagyszámú nemzeti kisebbség veszélyes[19] az ország egységére. Azaz sajátos nemzeti jogainak megadása az ország felbomlasztásához és határváltozáshoz vezetne.[20] Arról, hogy milyen értékrendi változással járna a szlovák közvélemény előtt, szinte egyáltalán nem esett szó. Feltételezhetően ez a fő oka annak a hallgatásnak, ami a sikeres európai példákat övezte. Ám, amint valahol nemzetiségi problémák adódnak,[21] a szlovák sajtó azonnal foglalkozni kezd velük.

A magyarok nemzeti egyenlőtlenségének fenntartása így továbbra is az ország szerkezetének egyik fontos elve maradt.[22] A magyar kisebbség alárendelt szerepe azonban egyben a szlovák nemzeti identitás agresszivitásának fenntartását is jelenti. Ugyanis sikeres. A magyarok nemzeti alárendeltségének és fokozatos felmorzsolásának érvével tovább éltethetők mindazok a torzulások, amelyeket az elmúlt két évszázad nemzeti agresszivitáshullámai okoztak. A nemzeti küzdelem a társadalomszervezés, a politika s benne a külpolitika legfontosabb vezérelvei közt marad. Ennek értelmében az országot meg kell szabadítani a más nemzetiségűek nagy csoportjaitól, mivel azok a nemzetei harc törvénye szerint veszélyesek.

A nemzeti harc szükségszerűségét vallók így előnybe kerülnek azokkal szemben, akik rámutatnak ellentmondásaira. Valamint erősödik a meggyőződés, mely szerint a szövetségek csak érdekszövetségek. Éppen ezért bizonytalanok, ugyanis a felek érdekei változhatnak. A másik félhez tehát alapvetően érdekek mentén kell viszonyulni. Minden eszköz használata megengedhető, amit az adott kor egyéb erői nem tudnak megakadályozni. Különösen a magyarokkal szemben, hiszen ősi nemzeti ellenséggel küzdenek. Következésképpen e szemléletmódnak továbbra is át kell itatnia a kultúrát,[23] az állam intézményrendszerét, a bel- és a külpolitikát.[24]

Így minden olyan törekvés, amelyik a magyar kisebbség megmaradásának alapfeltételeire irányul, azonnal a határváltoztatással kapcsolható össze, és persze össze is kell kapcsolni vele. Sőt mi több, ez az összekapcsolás nem értékelhető nyilvánvaló képtelenségnek. Ilyenkor ugyanis nem számít sem a két ország euroatlanti integrációja általa nyújtott biztonság (Szlovákia esetében az integráció magyar támogatása), de más országoknak a kisebbségi jogok teljességén nyugvó jól működő példái sem.

Mai formájában a szlovákiai magyaroknak nyújtott támogatás csökkenteni kívánja és képes is azt a hátrányt, amelyiket nemzeti másságuk miatt elszenvednek. Ám megváltoztatni a mégoly jelentős támogatás esetén sem tudja. A magyarok kulturális élete e segítség nélkül még a mainál is sokkal nagyobb gondokkal küzdene, a többi területről nem is beszélve.

Egy aránylag újnak mondható elképzelés az, amit mi kompenzációs programnak nevezhetnénk. Lényege, hogy azt a hátrányt, amit a magyaroknak Szlovákiában nemzeti egyenlőtlenségük okán kell elszenvedniük, Magyarország más előnyökkel igyekszik elviselhetővé tenni. Ilyen volt a magyarigazolvány, a sajátos támogatások éveken keresztül bővülő sora, és ilyen lett volna a kettős állampolgárság is. Olyanok, amelyek a saját hatáskörében vannak, azaz szomszédja sem akadályozhatja meg. Tudvalevőleg az utóbbinál sikerült.

Ez a támogatás valóban jelentős, és számos magyar számára teszi könnyebbé magyarsága megélését. Jellegükből adódóan valóban szűkre szabottak Szlovákia lehetőségei a megakadályozásukra. Ám éppen kompenzációs jellegükből következően a nemzeti hátrány nemzetileg legfontosabb elemeit nem változtatják meg. A hátrányt ellensúlyozni igyekeznek másféle előnyökkel, ám nem tüntetik el. Tehát például nem teszik hivatalos nyelvvé a magyart, ami a modern európai nemzeti identitás megszületése óta nemzeti lét egyik alapvető célja, ugyanis a nemzet fejlődésének egyik előfeltétele. Még pontosabban az ember nemzeti fejlődésének az egyik előfeltétele az anyanyelvének használata minden szinten. De a sort folytathatnánk.

Szerintünk tehát elsősorban uralkodó populáris nemzetfelfogás miatt nem lehetett lényegi változást elérni a magyar kisebbség ügyében 1989 után sem. Következésképpen arra a kérdésre kell választ adni, hogy a magyar reprezentáció az eddigi politikára összpontosító eszközein túl képes-e elősegíteni azt, hogy lényegi változás történjék az eddig uralkodó szlovák nemzetfelfogásban? Tud-e a helyébe olyat kínálni, ami megtartja az eddigi erényeit, ám megszabadítja torzulásaitól? Meg tudja-e alkotni a magyar–szlovák összetartozás olyan felfogását, amelyik a többség számára világosabb, jobb, szebb és méltóságteljesebb jövőt kínál az eddiginél?

Le kell szögeznünk, hogy maga a kritika nem elég. A torzulások bemutatása, jellemzése fontos ugyan, ám önmagában nem váltja fel őket semmivel. A változáshoz jobb, szebb, perspektivikusabb programot kell kínálni!

Szerintünk ilyen lehet a nemzeti kultúrák összekapcsolásának elképzelése. Az összekapcsolódásnak társadalmivá kell válnia, a nemzeti identitás ugyanis tömegidentitás. Azaz nemcsak egy vezetőrétegé. Ezért nem maradhat annak a privilégiuma. A nemzeti vezetőréteg ugyan időnként látszólag segíti, a valóságban azonban elválasztja egymástól a nemzeti kultúrákat, megszűrve a másoktól átvehető elemeket, méghozzá oly módon, hogy a nemzeti agresszivitás fenntartható maradjon, sőt akár erősíteni is lehessen. Meg kell ugyanis szüntetni a nemzeti elválasztás elvének érvényességét, mivel az elv a kulturális összekapcsolódás legfontosabb akadálya.

JEGYZETEK

1. Ez volt a Független Magyar Kezdeményezés, később nevet változtatva a Magyar Polgári Párt. Programjában kijelenti, hogy: „Közös történelmünk során együtt kezdtük a forradalmat a szlovák demokratákkal együtt, és ma is együtt vívjuk a totalitárius állam ellen.” *A Független Magyar Kezdeményezés Programnyilatkozata.* Nap II. évf. 1990. január 30. illetve Nap, II. évf. 1990. január 30., valamint *Szabadság és Felelősség, A Magyar Polgári Párt programja,* Kiadja a Magyar Polgári Párt Központi Irodája, Nap Kiadó, 1992, *Függelék.* 109 – 116.

2. A program leszögezi „a nacionalista demokrácia nem demokrácia. Emberi, polgári és nemzeti jogegyenlőség nélkül nincs szabadság”. Uo.

3. A program a nemzeti kisebbségek fogalmát kettős fogalomnak tekinti, mennyiségének és helyzetinek. Tehát részben számarány részben pedig politikai helyzet kérdése s kisebbségi lét. Önmagában a demokrácia

nem oldja meg a kisebbségi kérdést, ennek kulcsa a többség hatalma mellett a kisebbségek törvény általi védelmében rejlik. „Ez pedig csak a megfelelő politikai képviselet, törvények és kötelező egyezmények útján lehetséges." Továbbá a program bírálja a második világháború után kialakult helyzetet, amelyben a nemzeti kisebbségek kérdése az egyes államok belügyévé vált. Továbbá számba veszi azokat a nemzetközi dokumentumokat, amelyek változatnak a helyzeten. Célként az Európai Kisebbségek Tanácsának megalakulását tűzi ki. Lásd *Az Együttélés alapítólevele.* Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció.* Teleki László Alapítvány, Bp., 2000. 212–13.

4. Tehát nemcsak egy párt, hanem a társadalmi szervezetek korporatív kötődése, valamint a sajtó feletti befolyás is részét képezi az elképzelésnek. A párt révén az első önkormányzati választás után persze a helyi önkormányzatok is a részévé válnak.

5. A mozgalom szorgalmazza kisebbségi kormányzati szervek létrehozását, amelyek döntési jogkörrel rendelkeznek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az Együttélés a kormányba lépést e szervek hiányában elvetette.

6. Egy magyar keresztényydemokrata párt megalapításról a döntést az Független Magyar Kezdeményezés által szervezett találkozón született. Bárdi Nándor szerint „A Magyar Keresztényydemokrata Mozgalom (MKDM) létrehozása először az FMK vezetése részéről merül fel, elsősorban a falusi, vallásos magyar szavazók megnyerése érdekében." Bárdi Nándor: *Tény és Való, A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram, Pozsony, 2004. 113.

7. Ám a szlovák Keresztényydemoktata Mozgalom nem nyit teret a magyarok politikai szervezetével építendő partneri viszonynak. Lásd Popély Árpád – Simon Attila (szerk.): *A rendszerváltás és a szlovákiai magyarok. 1989–1992.* Bugár Béla, 71–74., valamint Janics Kálmán, 309–310. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2009.

8. Ez alatt azt a meggyőződést értjük, hogy a nemzeti identitásnak a nemzeti relativizmus elvére kell támaszkodnia. A nemzeti relativizmus a morális relativizmus megjelenése a nacionalizmus elvrendszerében. Az egyes nemzeteket az érdekeik kötik össze, ezért a helyes magatartás a változó érdekek mentén érdekkalkuláció alapján folytatott manőverezés. Különösen érvényes ez a kis nemzetekre, s még inkább a sajátra. A saját nemzet érdekei ugyanis a legfőbb értékek. Lásd Jeff Mc. Mahan: *The Limits of National Partiality.* In: Robert Mc. Kim – Jeff Mc Mahan (eds.): *The Morality of Nationalism.* Oxford University Press, New York – Oxford, 1997. 108. A nacionalizmus partikuláris felfogása tehát a saját nemzetet teszi legfőbb értékké, azaz az egyetemes emberi értékek fölé emeli.

9. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy Szlovákia pártjai nem a várt hármas tagozódás szerint fejlődtek. Továbbá csak egyiküknek sikerült aránylag szoros bizalmi kapcsolatot építeni szlovák partnerével, s neki is csak a korszak elején. Később partnere elveszíti politika súlyát. A szlovák keresztényydemokraták már nem fogadják el önálló partnerként a magyar keresztényydemokratákat, a harmadik magyar párt pedig nem erre törekszik. Megjegyzendő, hogy a jelentősebb kommunista utódpártban alakul egy jelentős magyar frakció, ám idővel ők is befolyásukat veszítik. A párt listáján az 1990-es választásokon négy magyar képviselő kerül a Szlovák Nemzeti Tanácsba: Kardos Ferenc, Paulicky Péter, Varjú János, Zselenák József.

10. Főként a Szlovák Nemzeti Párt politikusai.

11. Ezek a Mikuláš Dzurinda által vezetett kormányok voltak.

12. „Persze, még nem ez a csehszlovákiai magyar közérzet általános jellemzője, de kétségkívül egy olyan, erősödőben levő magatartásformáról van szó, amelynek uralkodóvá válása az egész csehszlovákiai magyar nemzetrész számára igencsak kívánatos lenne." Popély Gyula: *Népfogyatkozás.* Vasárnap 1991. február 8. 3.

13. „A hatalom részéről megnyilvánuló sorozatos magyarellenes intézkedések, a hol teljesen nyíltan, hol burkoltan alkalmazott diszkrimináció, valamint a társadalmi síkon táplált provokatív hungarofóbia végcéljai a következők voltak: megalázni, megtörni, s végül fokozatosan beolvasztani – esetleg egyéb úton felszámolni – az összmagyarságból kiszakított felvidéki magyar nemzetrészt." Popély Gyula: *Adalékok a „csehszlovák demokrácia" arculatához az impériumváltás után.* Irodalmi Szemle 2001. 6. sz. 84.

14. Lásd *Az elnyomott kisebbségből legyen társnemzet. Magyarok Csehszlovákiában / Szlovákiában 1918 –1992. Politikai Memorandum.* Együttélés politikai mozgalom, Pozsony/Bratislava, 1993. Vagy *Az elnyomott kisebbségből legyen társnemzet. Magyarok Csehszlovákiában/Szlovákiában 1918–1992.* Hitel VI. évf. 1993. április, 68–82.

15. Dobos Ferenc például az alábbi módon jellemzi ezt az állapotot: „Miközben a nemzetközi jogi normák érvényesítésének technikái kimeríthetetlen lehetőséget biztosítanak a megállapodások megszegői számára. Példaként idézhetjük Vladimír Mečiar gyakori és dühödt hivatkozásait a koppenhágai nyilatkozat általánosságok szintjén megfogalmazott cikkelyeire, melyekben az ajánlások alanyaként nem a nemzeti kisebbségek, hanem a „nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek" szerepelnek." Dobos Ferenc: *Kiút vagy*

zsákutca. A társnemzet-koncepció a kelet-közép-európai realitások tükrében. Magyarság és Európa I. évf. 3. sz. 1993. 32.
16. Lásd Csapó József: *Az erdélyi magyar nemzeti közösség.* In: *Nemzet és társnemzet – konferencia a szlovák-magyar társnemzeti státusról.* Acta Hungarica Carpatiensis. I. KÁRPÁT ALAPOK Alapítvány, Bp., 1993. 38.
17. Ez a cél nyomban meg is jelent. „A szlovákok föderatív formában sem voltak hajlandók együtt élni a cseh nemzettel. Miért érjék be a magyarok még ennél is lényegesen kevesebbel? Nem látható be, és semmilyen racionális érv nem hozható fel amellett, hogy azt, ami a szlovákokat joggal megilleti – miért ne vehesse igénybe az ott élő magyarság legalább a társnemzeti státus formájában." Czigány Imre: *Társnemzet vagy kisebbség*. In: *Nemzet és társnemzet – konferencia a szlovák-magyar társnemzeti státusról.* Acta Hungarica Carpatiensis. I. Bp., KÁRPÁT ALAPOK Alapítvány, 1993. 15. Czigány Imre Belgiumot és Svájcot említi a társnemzeti státus példáiként.
18. Lásd Nahimi Péter: *A közép-európai status quo és kihívásai*. In: i. m. 43.
19. John Stuart Mill a nemzetállamban a verseny egyik eszközét látja. A kultúra valamiféle önértékként nem jelenik meg érvei közt, ám de szocietális társadalmak önértékként való elfogadása nyilvánvalóan megkérdőjelezné a milli versenyszabadságot. Az eltérő kultúrájúak azért jelentenek veszélyt az állam számára, mert nem képesek egységes közéletet alkotni. Ebből pedig akár az elszakadásuk is következhet. Vagy pedig kényszerasszimilációjuk. Will Kymlicka: *Politics in Vernacular*. University Press, Oxford, 2001. 211. Következésképpen az ilyen kultúrákra nem vonatkozik a milli negatív szabadság elve.
20. Ezért minden olyan törekvés, amelyik a magyar kisebbség megmaradásának alapfeltételeire irányul, azonnal a határváltoztatással kapcsolható össze És az összekapcsolás nem értékelhető nyilvánvaló képtelenségnek. Ilyenkor nem számít sem a két ország euroatlanti integrációja általa nyújtott biztonság, (Szlovákia esetében az integráció magyar támogatása), sem pedig más országoknak a kisebbségi jogok teljességén nyugvó jól működő példái.
21. Pléldául ilyen Katalónia esete, noha ebben az esetben nemzetről van szó, tehát a nemzet jogáról, amire számos szlovák is hivatkozott a Csehszlovákiából történő kiválás alátámasztására. A nemzeti relativizmus világos példája ez.
22. Ugyanakkor az egységes nemzeti szimpátiák kialakításának legfontosabb eszközét, a nemzeti asszimiláció modern állam által gyakorolható intézményes módja is megtalálható John Stuart Mill legismertebb munkájában, az állami oktatás jellemzésekor. „Az általános állami oktatás az emberek egyformává alakításának eszköze, minthogy a mintát, amelybe belepréselik őket, a kormányzat uralkodó hatalmának tetszése formálja…" John Stuart Mill: *A szabadságról*. Bp., 1980.
23. Kaposi József – Korpics Zsolt – Vajda Barnabás: *Az én hősöm – a te ellenséged. Beszámoló a Visegrádi Négyek országainak prágai nemzetközi történész és történelemtanítási konferenciájáról*. Történelemtanítás Online történelemdidaktikai folyóirat. (XLVI. Új folyam II. – 2011. 4. sz. www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu
24. „Ilyen konklúzió például az, hogy a *jelenbeli* érdekellentétek a *múltbeli* történésekről alkotott képet is befolyásolják: a szlovákiai magyar kisebbségi kérdés jelenbeli alakulása folyamatosan jelen levő stratégiai érdekellentétet rejt magában Magyarország és Szlovákia között, és az átfestheti a múltról alkotott képet." Kollai István: *Szlovákia királyt választ.* Akadémia Kiadó, Bp., 2021. 231.

IRODALOM

A Független Magyar Kezdeményezés Programnyilatkozata. Nap. 1990. január 30.
Az elnyomott kisebbségből legyen társnemzet. Magyarok Csehszlovákiában/Szlovákiában 1918–1992. Politikai Memorandum. Együttélés politikai mozgalom, Pozsony/Bratislava, 1993.
Az elnyomott kisebbségből legyen társnemzet. Magyarok Csehszlovákiában/Szlovákiában 1918–1992. Hitel VI. évf. 1993. április
Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2000.
Bárdi Nándor: *Tény és Való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Kalligram, Pozsony, 2004.
Csapó József: *Az erdélyi magyar nemzeti közösség.* In: *Nemzet és társnemzet – konferencia a szlovák–magyar társnemzeti státusról.* Acta Hungarica Carpatiensis I. KÁRPÁT ALAPOK Alapítvány, Bp., 1993.
Czigány Imre: *Társnemzet vagy kisebbség*. In: *Nemzet és társnemzet – konferencia a szlovák–magyar társnemzeti státusról.* Acta Hungarica Carpatiensis I. KÁRPÁT ALAPOK Alapítvány, Bp., 1993.
Dobos Ferenc: *Kiút vagy zsákutca. A társnemzet-koncepció a kelet-közép-európai realitások tükrében.* Magyarság és Európa I. évf. 3. sz. 1993.

Kaposi József – Korpics Zsolt – Vajda Barnabás: *Az én hősöm – a te ellenséged. Beszámoló a Visegrádi Négyek országainak prágai nemzetközi történész- és történelemtanítási konferenciájáról.* Történelemtanítás Online történelemdidaktikai folyóirat. (XLVI. Új folyam II. – 2011. 4. sz.)
Kollai István: *Szlovákia királyt választ.* Akadémia Kiadó, Bp., 2021.
Kymlicka, Will: *Politics in Vernacular.* Oxford University Press, Oxford, 2001.
Mc. Kim, Robert – Mc Mahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism.* Oxford University Press, New York – Oxford, 1997.
Mill, John Stuart: *A szabadságról.* Bp., 1980.
Nahimi Péter: *A közép-európai status quo és kihívásai. Nemzet és társnemzet – konferencia a szlovák–magyar társnemzeti státusról.* Acta Hungarica Carpatiensis I. KÁRPÁT ALAPOK Alapítvány, Bp., 1993.
Popély Árpád – Simon Attila (szerk.): *A rendszerváltás és a szlovákiai magyarok. 1989–1992.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2009.
Popély Gyula: *Adalékok a „csehszlovák demokrácia" arculatához az impériumváltás után.* Irodalmi Szemle 2001. 6. sz.
Popély Gyula: *Népfogyatkozás.* Vasárnap 1991. február 8. 3.
Szabadság és Felelősség, A Magyar Polgári Párt programja. Kiadja a Magyar Polgári Párt Központi Irodája, Nap Kiadó, 1992.

FEDINEC CSILLA

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS AZ UKRÁN ÁLLAMBAN: A KÁRPÁTALJAI MAGYAROK PÉLDÁJA

1. Európában ma mintegy 770 millió ember él, akik több mint száz kisebb-nagyobb etnikumot képviselnek kevesebb, mint ötven országban. Nem hozott megoldást a kérdésben az országok számának növelése az első világháború és 1991 után – ekkor jött létre a mai 47 államból 16 –, ugyanis az országok számának növekedésével nem csökkent, hanem exponenciálisan nőtt a kisebbségek száma, a mai európai lakosságnak egyhetede, 107 millió ember kisebbségi, akiknek négyötöde 300 ezer főnél kisebb közösségeket alkot.[1] A nemzetállami illúziók és az etnikai sokszínűség közötti ellentmondást a történelem során számos negatív eszközzel próbálták befolyásolni, mint az asszimiláció, lakosságcsere, etnikai tisztogatás, genocídium. A hidegháborút nem zárta le békeszerződés, mint a forró háborúkat, de az 1990. évi Párizsi Charta egy új Európáért a kontinensnek együttműködésen és konfliktusmegelőzésen alapuló demokratikus modellt kínált. A Párizsi Charta ugyan nem nemzetközi szerződés, de része a nemzetközi szokásjognak.[2] Ugyanakkor demokráciában is mindig érvényesül a többség uralma (*law of majority rule*), a kisebbség védelme pedig nem automatikusan szavatolt jog.[3]

Ukrajnában az egymással összehasonlítható, regionális szinten legalább a 10%-os arányt elérő kisebbségek az oroszok, a magyarok, a románok és a krími tatárok. Az összes többi nemzetiség vagy számbelileg nem számottevő, vagy az adott nemzetiség számottevő része anyanyelvének nem nemzetisége nyelvét tekinti. Az eddigi egyetlen, 2001-es népszámlálás szerint az ukránok és az oroszok aránya együttesen 95,10%, a szláv lakosságé 96,42%. Az ukránokon és az oroszokon kívül nincs olyan nemzetiség, amelyik aránya elérné az 1%-ot.

Az alábbi táblázatban az ukránokon és a krími tatárokon kívül az anyaországgal a közvetlen szomszédságban rendelkező nemzetiségeket vettük fel.

Az utolsó szovjet (1989) és az eddig egyetlen ukrajnai népszámlálás (2001) között a magyarok lélekszáma 4,2 ezer fővel (2,7%-kal) csökkent, de még így is meghaladta a 150 ezret.[4] A Summa 2017 kutatás a lélekszámukat már csak 125 ezerre, a magyar anyanyelvű roma lakossággal együtt 130 ezer főre becsülte. A társadalom rohamosan elöregedik (2001-ben 100 fiatalkorúra 94 időskorú jutott, 2017-ben – 146), miközben a nyugdíjasok

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 143523. számú, A kisebbségek parlamenti képviselete nemzetközi összehasonlításban: deskriptív vagy szubsztantív képviselet? című projektje keretében készült.

táblázat
Ukrajna népességének nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlása, % (2001)

	Nemzetiség	Anyanyelv			
		Nemzetiség és anyanyelv azonos	Nemzetiség és anyanyelv nem azonos, ebből anyanyelve		
			ukrán	orosz	egyéb
Ukránok	**77,82**	**85,16**		**14,77**	**0,07**
Oroszok	17,28	95,92	3,94		0,15
Belaruszok	0,57	19,97	17,48	62,46	0,27
Moldovánok	0,54	70,04	10,74	17,63	1,59
Krími tatárok	0,51	92,01	0,07	6,13	1,78
Magyarok	0,32	95,44	3,43	0,97	0,16
Románok	0,31	91,74	6,20	1,52	0,53
Lengyelek	0,30	12,95	70,96	15,61	0,49
Szlovákok	0,01	41,16	41,66	5,24	11,94

nagy számban hivatalosan Magyarországon élnek, fizikailag azonban továbbra is Kárpátalján tartózkodnak. Ugyanígy a magyarok 22%-a (az aktív népesség 30%-a) legalább egy hónapot külföldön tartózkodik, 9% pedig az évnek több mint a felét külföldön tölti.[5] A gazdasági indíttatású elvándorlás 2014-et megelőzően évente átlagosan 430–440 főt tett ki, utána a politikai (háborús) és gazdasági nyomás hatására ez a szám megháromszorozódott.[6]

2. „Minden etnikai identitástudat egy sajátos megkülönböztető jegy köré szerveződik, amely lehet konkrét vagy absztrakt, lényege, hogy az etnikai csoporthoz való kötődés és az etnikai határok kialakítása és fenntartása alapjául szolgáljon. Az egyes csoportok általában egyetlen sajátságos jegynek szentelnek megkülönböztetett figyelmet, amely Európában leggyakrabban a nyelv, a faj vagy a vallás."[7] Ukrajnában ez a tényező elsősorban a nyelv mind az ukránokat, mind a magyarokat illetően. A nyelvi változatosságnak azért is volt döntő szerepe az ország 1991-es függetlenedése után, mert diskurzus tárgyát képezte nemcsak a kisebbségek, hanem a tituláris nemzet esetében is a nyelvfejlődés, a nyelv helye és szerepe az államban.[8]

Az első nyelvtörvénynek tartott, még a szovjet időben elfogadott 1989-es jogszabály (1989. évi 8312-11. sz. törvény) nem tartalmazott tételes felsorolást, az „összes" nemzeti kisebbség nyelvét védelemben részesítette.

A nyelvtörvények közé sorolhatjuk a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának ratifikálását is. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1995. évi 190. számú állásfoglalása Ukrajna tagfelvételéről megfogalmazta többek között a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája (1992) ratifikálásának szükségességét, amire

1999-ben került sor. Parlamenti képviselők egy csoportja azonban az Alkotmánybírósághoz fordult, amelyik formai hibákra hivatkozva érvénytelenítette a törvényt. A charta újbóli ratifikálására 2003-ban került sor, amely csak 2006-tól lépett hatályba. Ebben Ukrajna kevesebb kötelezettséget vállalt, mint 1999-ben, viszont ugyanannak a tizenhárom nemzeti kisebbségnek (zsidó, belarusz, bolgár, gagauz, görög, krími tatár, lengyel, magyar, moldován, német, orosz, román, szlovák) a nyelvét helyezte a védelme alá, mint a korábbi, hatálytalanított törvény.

A harmadik jogszabály, a 2012-es nyelvtörvény (2012. évi 5029-VI. sz. törvény) tételesen felsorolt 18 kisebbségi nyelvet (belarusz, bolgár, cigány, gagauz, görög, jiddis, karaim, krimcsak, krími tatár, lengyel, magyar, moldován, német, orosz, örmény, román, ruszin, szlovák). A felsorolásban szerepelt a ruszin is, miközben a ruszinokat Ukrajna soha nem ismerte el önálló nemzetiségnek, illetve a cigány nyelv, ami nem önálló nyelv, hanem összefoglaló kategória. Ez volt az a jogszabály, amely egyedüliként regionális jogokat biztosított azoknak a kisebbségi nyelveknek, amelyek beszélői az adott régióban meghaladják a 10%-ot, így a magyarnak is Kárpátalján. Ugyanakkor a törvényt számos bírálat érte nemzetközi szinten is. Többek között az EBESZ nemzeti kisebbségekért felelős főbiztosa „mélyen megosztónak" nevezte a törvényt, amiért aránytalanul előnyben részesíti az orosz nyelvet, miközben „megszünteti az ukrán nyelv tanulására vagy használatára irányuló ösztönzők többségét".[9]

A negyedik, a 2019-es (állam)nyelvtörvény (2019. évi 2704-VIII. sz. törvény) nem sorolta fel, de megkülönböztette az őslakos népek és a nemzeti kisebbségek nyelveit, ám ez a jogszabály az előzőektől eltérően nem tekinthető általános nyelvtörvénynek, hanem az államnyelvet védő törvény. Ez a törvény a magánbeszélgetések és az egyházi szertartások kivételével kizárólagossá tette az államnyelv használatát az államigazgatásban, a közéletben, a kultúrában és a sportban, illetve korlátozta a kisebbségi nyelvek használatát a tömegtájékoztatásban és az oktatásban. Ezzel jogszabályi formát nyert az államnyelvnek az a megközelítése, amely addig egyedül az Alkotmánybíróság gyakorlatában volt következetes.[10]

3. Ukrajna Alkotmánya (1996) három etnikai kategóriát ismer: „ukrán nemzet" (*Ukrainian nation*), „őslakos népek" (*indigenous peoples*) és „nemzeti kisebbségek" (*national minorities*).[11]

Az „őslakos nép" kategória 2014-ig az Alkotmányon kívül egyetlen más jogszabályban sem szerepelt. A kisebbségek megkülönböztetése azt követően vette kezdetét, hogy Ukrajna 2014-ben de facto elvesztette joghatóságát a Krím félsziget fölött, ahol a krími tatárok majdnem száz százaléka él. 2014. március 20-án a Legfelsőbb Tanács parlamenti határozat formájában nyilatkozatot fogadott el a krími tatár nép jogainak szavatolásáról az ukrán államban (2014. évi 1140-VII. sz. határozat).

A kisebbségek további kategorizációját tartalmazta a 2017-es oktatási kerettörvény (2017. évi 2145-VIII. sz. törvény). A kerettörvény az addigi egynyelvű nemzetiségi iskolákban bevezeti a kétnyelvű oktatást. Ezenkívül az érintettek négy kategóriáját állapítja meg: a tituláris nemzet, az őslakos népek, a nemzeti kisebbségek („az Európai Unió valamely hivatalos nyelvén beszélők"), és nincsenek nevesítve, de az utóbbiból következően külön kategóriát képeznek az oroszok.

A különbségtételnek nemcsak szimbolikus, hanem tényszerű jelentősége van, lévén a törvény az egyes kategóriákhoz eltérő jogokat társít.[12] A nyelvi szabályozásokat az állam éppen azzal indokolja, hogy az államnyelvben járatlan állampolgárok és közösségek nem integrálódnak a társadalomba, nem tudnak részt venni annak vérkeringésében. A magyar közösség államnyelvtudása minden erőfeszítés ellenére valóban alacsony. A 2001-es népszámlálás szerint a kárpátaljai magyarok 41,3%-a csak anyanyelvén beszélt, ami a határon túli magyar közösségek körében a legrosszabb adat, a Tandem 2016 kutatás viszont már azt mutatta ki, hogy 83,6%-a eltérő szinten, de beszélt ukránul, noha csak alig több mint tíz százaléknak elegendő a tudása bármilyen helyzetre.[13] A vita lényege azonban, hogy ez politikai kérdés – törvénnyel lehet rajta változtatni, vagy módszertani kérdés – rosszul tanítják, amire a magyar közösség hivatkozik.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 2017. október 12-i 2189 (2017) sürgősségi határozata[14] az ukrán oktatási kerettörvénnyel kapcsolatban többek között arra mutatott rá, hogy felül kell vizsgálni az oktatási törvény nyelvi cikkelyét, hogy különbségtétel nélkül rendelkezzen az őslakos népek és a nemzeti kisebbségek minden tagjára nézve. Ugyanígy a törvénnyel kapcsolatban a Velencei Bizottság 2017. december 11-i véleménye[15] leszögezte egyrészt azt, hogy az oktatási kerettörvény nyelvi cikkelye merőben eltér a kisebbségekkel egyeztetett tervezettől, másrészt azt, hogy aránytalan beavatkozást jelent a kisebbségekhez tartozó személyek meglévő jogaiba.

A ma is hatályos nemzeti kisebbségekről szóló törvény (1992. évi) definiálja a „nemzeti kisebbség" fogalmát, ám kizárólag szubjektív kritériumok alapján, nem köt hozzá semmilyen objektív feltételt (pl. nincs alsó vagy felső létszámbeli korlát, nem állapítja meg a területen való honosság időbeni kritériumát stb.). A 2017-es oktatási kerettörvény és a 2019-es (állam)nyelv törvény nyomán immár megkerülhetetlenné vált az új kisebbségi törvény kidolgozása. Az „Ukrajna őslakos népeiről" szóló jogszabály (2021. évi 1616-IX. sz. törvény) csak a krími tatárokra, karaimokra és krimcsakokra vonatkozik. A jogszabállyal (újabb) jogi hiátus is keletkezett – az őslakos definíció alá nem eső nemzeti kisebbségre vonatkozó törvény megalkotása. Ezzel kapcsolatban csak tervezetek születtek, törvény nem Oroszország 2022-es agressziójáig. A kisebbségpolitika inkluzivitását jelző tényezőket figyelembe véve – intézményes keretek, párbeszéd mechanizmusai és antidiszkriminációs politika – 2014 után az ukrán politikum ugyan adott pozitív jelzéseket, összességében azonban visszalépés történt.[16]

4. A nyelvhez fűződő viszonyban is a politikai szempontok mellett a gazdaságiak is szerepet játszanak, magát a nyelvhasználatot nemcsak a nyelvi-jogi szabályozás, hanem a gazdasági környezet is befolyásolja.[17]

A Szovjetunió felbomlását megelőző időszak emelkedő nemzeti érzülete az ukrán társadalomban lényegesen alábbhagyott a függetlenség elnyerése után, aminek legfőbb okozója a bekövetkező gazdasági összeomlás volt.[18] Ezzel a problémával minden utódállamnak meg kellett küzdeni, s ennek a problémának a kezelési módjai eredményezték a különböző állammodelleket is. 1991-ben a térségben csak Azerbajdzsán, Georgia, Kirgízia, Tádzsikisztán és Üzbegisztán volt szegényebb Ukrajnánál. A gazdaság egész az ezredfordulóig évről évre zsugorodott. Ukrajna legnagyobb problémájává vált, hogy a demokratikus választásokra épülő politikai rendszer mögött egy a posztszovjet nómenklatúrából és új tulajdonosokból alakult oligarchikus gazdasági rendszer jött létre, amely mindeköz-

ben az ezredforduló után pozitív irányba tudta fordítani a gazdaság fejlődését, és egyre inkább helyet követelt magának a politikában is.

A 2008–2012-es globális gazdasági válságból kilábalva 2013 óta az európai országokban ugrásszerűen megnőtt az ukrán állampolgárok száma, az egész Unió területén a külföldiek közül részükre adták ki a legtöbb tartózkodási engedélyt. A V4 országok közül Lengyelország és Csehország gyakorolta a legnagyobb vonzerőt, a nyelvi nehézségek miatt Magyarország kevésbé volt vonzó, bár dinamikusan nőtt a Magyarországra települt ukrajnai születésű népesség száma, ezzel együtt csökkent az itt tartózkodó ukrán állampolgároké összefüggésben az állampolgársági törvény módosításával (2010), és annak ellenére, hogy a magyar kormány 2015-ben jogszabályi könnyítéseket léptetett életbe a munkavállalás megkönnyítésére.[19] Ugyanakkor a kárpátaljai magyarok nagy része, akik megszerezték a magyar állampolgárságot, nem rendelkeztek magyarországi lakóhellyel. Ám permanens válságok az Ukrajnában hivatalosan nem engedélyezett külföldi állampolgárságot mobilitási eszközzé (is) transzformálták.[20] Más részről a magyar állam 2016-ban Kárpátalján gazdaságfejlesztési programot indított – kiegészítve ezzel az addigi támogatási rendszert, magyarországi közpénzből, amire helyben „nincsen program, törvény, pénz”[21] –, azonban ez látványos eredményt nem hozott.[22]

5. Az ukrán állam határait a szomszédos államok az ún. alapszerződésekben rögzítették. Az elvet, hogy a dokumentumokban ne csak a területi integritás szavatolása szerepeljen nemzetközi szerződésekre hivatkozva, hanem legyen külön területi klauzula is, az 1991. június 17-i német–lengyel alapszerződésből vette, amely hivatkozással a Németország és Lengyelország között 1990. november 14-én megkötött határszerződés 2. cikkére kimondta, hogy a két országnak nincsenek és a jövőben sem lesznek területi követelései egymással szemben. Ugyanez szerepelt az elsőként Magyarországgal megkötött alapszerződésben (1991), illetve a Lengyelországgal (1992), Szlovákiával (1993), Belarusszal (1995), Romániával (1997) megkötött alapszerződésekben is. Két kivétel volt: Moldova (1992), amellyel közös határ mentén már fennállt a nemzetközileg el nem ismert szakadár állam, a Dnyeszter-menti Köztársaság vagy Transznyisztria, illetve Oroszország (1997), amellyel az alapszerződést Ukrajna a 2014 óta tartó háború következményeként 2019-ben felmondta.[23]

Lengyelország határozott álláspontját egyértelműen biztonságpolitikai szempontokra alapozva alakította ki, kiindulva a 19. és 20. századi lengyel–orosz, lengyel–szovjet tragikus konfliktusokból. Varsó keleti politikája 1989 óta változatlan: minden eszközzel garantálni a balti államok, Belarusz és Ukrajna függetlenségét és szuverenitását, amelyek biztonsági ütközőzónát képeznek közte és Oroszország között. Ennek érdekében Lengyelország az ezekben az országokban élő lengyelekről is lemondott: a határon túli lengyelekkel kapcsolatban a kollektív nemzetiségi jogokat nem ismeri el, az egyéni polgári szabadságjogok garantálását kéri számon. A lengyel állam alkotmánya (1997) deklarálja, hogy segíti a határon túli lengyelek kapcsolattartását az anyaországgal, minden lengyel hazatérhet és letelepedhet Lengyelországban. Tulajdonképen ezt szolgálja a repatriációs törvény (2001) és a státustörvény (2008) is.[24]

Ukrajna nyugati szomszédai közül a nemzetiségi szempontok a legkevésbé Szlovákiát érintik, tekintve, hogy Ukrajnában igen kis számú szlovák nemzetiségű ember él. Ugyanakkor a szlovák külpolitika komoly figyelmet szentel a Keleti Partnerség országai-

nak, különösen Ukrajnának. Az ország nagymértékben függ az oroszországi földgáztól, amely legnagyobbrészt ukrán területen érkezik, így az ország stabilitása számára nemzetbiztonsági kérdés is. 2014 után nemcsak Ukrajna nemzetközi támogatásával, hanem belülről is igyekezett segíteni az ukrán folyamatokat, többek között Ivan Mikloš volt szlovák pénzügyminiszter a miniszterelnök, Mikuláš Dzurinda volt szlovák miniszterelnök és külügyminiszter pedig az államfő tanácsadója volt.[25]

Az ukrajnai románok Bukovinában és Kárpátalján élnek. Az 1980–90-es évek fordulóján előbbiek hangoztatták a Romániához való csatlakozást, utóbbiak pedig román nemzetiségi járás megalakításának kívánalmát.[26] A két ország között feszültséghez azonban az vezetett, amikor 1991 júniusában Románia parlamentje semmisnek nyilvánította a Molotov–Ribbentrop-paktumot.[27] Ukrajna parlamentje 1991. július 5-én elítélő határozatában többek között leszögezte: a paktum törvénytelenségének kimondása nem eredményezhet területi követeléseket Ukrajnával szemben, és Ukrajna elutasít minden erre irányuló törekvést.[28] Miután a két ország 1997-ben aláírta az alapszerződést, a felek tárgyalásokat kezdtek a fekete-tengeri területek elhatárolásáról, közelebbről a Kígyó-sziget hovatartozásának eldöntéséről, végül Románia a hágai Nemzetközi Bírósághoz fordult, amely 2009-ben meghozott ítéletében a szigetet Ukrajnának ítélte, ám a kontinentális talapzatra vonatkozó román igényeknek nagyobb részben helyt adott, amely az érintett tengerfenék megszerzésével jelentős földgáz- és kőolajkészlethez jutott.[29]

Románia Magyarországhoz hasonlóan hosszú időn keresztül erőteljesen támogatta a határon túl élő nemzettársait a státustörvénnyel (1998) és a könnyített honosítással. Az 1991-es állampolgársági törvény már lehetővé tette mind a román emigráció, mind a határon kívül élő románok számára a visszahonosítást, a 2003-as módosítással az otthonmaradás támogatása érdekében az állampolgárság megadását függetlenítette az egyén tényleges tartózkodási helyétől, azaz az állampolgárság megszerzéséhez nem kötelező Romániába telepedni.[30] A két ország kapcsolatát permanens feszültség jellemezte egészen 2014-ig, amikor az ukrajnai orosz beavatkozás gyökeres fordulatot hozott Románia Ukrajna-politikájában. 2014 elején, illetve 2017-ben, az ukrán oktatási törvény, 2019-ben, az ukrán (állam)nyelvtörvény elfogadásakor még belekerültek a román nyilatkozatokba a kisebbségi jogok, azonban ezek a hangok gyorsan elhalkultak. A kisebbségeket fenyegető veszélynél a román állam 2014 óta nagyobb veszélynek látja a határok megkérdőjelezhetőségének veszélyét.[31]

Magyarországon ugyan az alapszerződés éles belpolitikai vitákat váltott ki, azonban Ukrajnával viharok nélküli jó viszonyt alapozott meg két évtizedre. 2011-ben a felek nem számolták fel, de befagyasztották a Magyar–Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság tevékenységét. Magyarország fenntartotta az igényt, hogy Kárpátalján jöjjön létre magyar választási körzet, biztosítva legyen a magyar autonómia és a kettős állampolgár legalizálása, párhuzamosan a donbászi eseményekkel.[32] 2014 után a konfliktusok permanenssé váltak a kisebbségi kérdés ukrajnai kezelése miatt, amely szerzett jogokat vett el többek között kárpátaljai magyaroktól, illetve Ukrajna egyre erőteljesebb gyanakvással tekintett a magyarországi támogatásokra Kárpátalján. A két ország kölcsönösen diplomatákat tiltott ki, ami a diplomácia durva nyelve, és Magyarország fenntartotta a NATO–Ukrajna Bizottság legfelsőbb szintű találkozóinak blokkolását a 2017-es oktatási kerettörvény nyelvi cikkelye miatt, ezzel (is) széles körű nemzetközi konfliktust is vállalva, amelynek

fókuszában a történéseknek Magyarország és Oroszország kapcsolataival való összefüggésbe hozása állt.[33]

6. Ukrajnában minden parlamenti (és önkormányzati) választásra új vagy módosított törvény alapján került sor. Minden jogszabályi környezetben legfeljebb egy magyar képviselő megválasztására volt lehetőség. Az 1990-es (utolsó szovjet) és az 1994-es parlamenti választás alkalmával, bár ezt törvény nem írta elő, de facto volt magyar választói többségű körzet. Később két olyan választási törvény is volt (az 1997. évi 541/97-VR. sz. törvény és a 2011. évi 4064-VI. sz. törvény), amelyek tartalmazták a nemzetiségi választási körzet kialakításának lehetőségét, ám erre soha nem került sor. A Központi Választási Bizottság minden esetben elutasította a magyarok kérelmeit a jogszabály betartásával kapcsolatban. A kérdésben nemzetközi szervezetek sem tudtak befolyást gyakorolni, és a magyar–ukrán kormányközi megbeszélések sem vezettek eredményre. A blokkolás elsősorban a helyi hatalmi harcok eredménye volt.[34]

Rendszerváltás mint olyan a közép-európai országokban történt, a Szovjetunióban sosem nevezték így ezt a folyamatot, pláne nem a birodalom 1991-es szétesését követően. A változásokat az 1980-as évek második felében az ukrán tagköztársaságban a nemzeti-nacionalista erők indították el, amelyek már ekkor szembefordultak az államszemléjükkel ellentétes nemzetiségi törekvésekkel. A rendszer ellenhatása volt a felülről jövő kezdeményezés a nemzetiségi lét felélénkítésére. Ennek volt köszönhető a Magyar Kulturális Szövetség létrejötte is 1989-ben. A KMKSZ elnöke, Fodó Sándor, az örök ellenzéki egyetemi tanár, akire a nehéz időkben nem lehetett nyomást gyakorolni, az 1990-es első (félig) szabad választásokon hiába nyerhette volna tisztán a parlamenti mandátumot, a lehetőségről nem átlátható körülmények között lemondott egy ukrán jelölt javára.[35] A kudarc elindította a szövetségen belüli erjedést, ami a tagok egy részének kiválásához és az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség létrejöttéhez vezetett, kétpólusúvá téve a kárpátaljai magyar politikai teret.

Még közös ügy volt az ország függetlenségéről szóló népszavazás napján, 1991. december 1-jén a Beregszász központú magyar járás és a megye különleges közigazgatási státusáról tartott népszavazás. Azonban sem a Kárpátaljai Megyei Tanács, sem a Beregszászi Járási Tanács törvénykezdeményezése nem talált támogatásra Kijevben. Ugyanakkor a kérdés ukrajnai elnökválasztási kampányoknak is témája volt, illetve többször szerepelt a magyar–ukrán alapszerződéssel létrehozott Magyar–Ukrán Kisebbségi Vegyes Bizottság jegyzőkönyveiben is, 2011-ben e kérdésben való egyet nem értés miatt szakadt meg ennek az egyeztető fórumnak a munkája, és szünetel azóta is.[36]

A KMKSZ és az UMDSZ kibékíthetetlen viszonyba került, erősödésük és gyengülésük egyenes összefüggést mutatott a mindenkori magyarországi kormányváltásokkal, illetve kikristályosodott a legfőbb legitimációs kérdés, hogy melyikük adja a 450 fős kijevi parlament egyetlen magyar képviselőjét. A nyolc választás alkalmával (1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014, 2019) háromszor bukták a mandátumot (2006, 2007, 2019), háromszor az UMDSZ, kétszer pedig a KMKSZ támogatottja szerezte meg. 1994-ben és 1998-ban egyéni képviselői helyet nyertek, az összes többi választáson azonban, a választási szabályozás sajátosságából adódóan, valamely országos nagy párt vagy pártszövetség listáján indultak, kivéve 2019-et, amikor a magyar jelöltek ismét önállóan indul-

tak, kapcsolódás nélkül, ám a kampány nem azt bizonyította, hogy a jelöltek minden rendelkezésükre álló lehetőséggel éltek volna.

A politizálás terepe a helyi önkormányzatok maradt. A mindenkori önkormányzati választások sajátossága, hogy a pártpreferenciák csak megyei, járási és városi szinten nyilvánulnak meg, illetve regionális szinten olyan regionális politikai erők is érvényesülhetnek, amelyek az országos politikában nem játszanak szerepet, nem parlamenti pártok. Ezeknek a pártoknak kifejezett célja a regionális politikai érdekek képviselete – ilyen célból hozta létre 2006-ban a két magyar szervezet saját választási pártjait, a KMKSZ Ukrajnai Magyar Pártot és az Ukrajnai Magyar Demokrata Pártot is.[37]

2015 és 2020 között a lengyel modellnek megfelelő közigazgatási reform, decentralizáció ment végbe Ukrajnában, amelynek lényege a közigazgatási egységek létszámának drasztikus csökkentése, illetve a kompetenciaterületeknek a központból a helyi közigazgatási szintekre helyezése. A projektet az Európai Unió, annak egyes tagállamai, valamint az Unión kívüli államok is jelentős anyagi támogatásban részesítették, amivel Kárpátalja egésze, közte a magyar közösség, csekély mértékben élt. A lengyel modell szerint a településszövetségek kezdetben saját kezdeményezésre szerveződtek, de az utolsó szakaszban a lemaradók esetében az állam vonta meg a határokat.

A reform eredményeképpen a megyék megmaradtak, a megyék alatti szinten azonban a járások számát drasztikusan csökkentették (országosan 490 járás helyett 136 új járás jött létre) és az elaprózott településeket összevonták ún. kistérségekbe. Kárpátalján a korábbi 13 járás (Beregszászi, Huszti, Munkácsi, Nagybereznai, Nagyszőlősi, Ilosvai, Ökörmezői, Perecsenyi, Rahói, Szolyvai, Técsői, Ungvári és Volóci) helyett 6 új járást alakítottak ki (Beregszászi, Huszti, Munkácsi, Rahói, Técsői és Ungvári). A 13 járásból a Beregszászinak azelőtt magyar többsége volt, azonban az új rendszerben a hat járás egyikének sincs magyar többsége, így a megváltozott területű Beregszászi járásnak se. A decentralizáció során Kárpátalja korábbi 337 települési önkormányzatát 64 kistérségbe (önkormányzati társulásba) szervezték át.[38] A reformnak időben már nem tudott tényleges kifutása lenni, elméletileg a közigazgatási autonómiát jelenti.

JEGYZETEK

1. Christoph Pan – Beate Sibylle Pfeil – Paul Videsott: *National Minorities in Europe.* (European National Minorities, vol. 1.) Verlag Österreich, Wien, 2018. 3–4., 8.
2. Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai.* Gondolat Kiadó, Bp., 2003. 193.
3. Christoph Pan – Beate Sibylle Pfeil – Paul Videsott: *National Minorities in Europe.* i. m. 6.
4. Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: *A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására.* Metszetek 2018. 1. sz. 8.
5. Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: *A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján.* Kisebbségi Szemle 2018. 3. sz. 7–31.
6. Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián*: A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására.* i. m. 17.
7. Puskás Tünde*: Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2000. 1. sz. https://epa.oszk.hu/00000/00033/00003/puskas.htm
8. Csernicskó István – Fedinec Csilla: Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*, vol. 23 (2016) no. 4. 560–582.
9. World Report 2013: Ukraine: Events of 2012. https://www.hrw.org/world-report/2013/country-chapters/ukraine#

10. Fedinec Csilla – Csernicskó István: *A nyelvkérdés Ukrajnában a parlament és az Alkotmánybíróság döntéshozatalában, 1997–2019.* Parlamenti Szemle 2020. 2. sz. 85–110.
11. Constitution of Ukraine (1996). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
12. Fedinec Csilla – Csernicskó István: *A 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma.* Regio 2017. 3. sz. 278–300.
13. Csernicskó István: *Fények és árnyak Kárpátalja nyelvi tájképéből.* Autdor-Shark, Ungvár, 2019. 153–154.
14. Parliamentary Assembly: The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues, Resolution 2189 (2017).
15. Venice Commission, Opinion No. 902 / 2017 CDL-AD(2017)030.
16. Kateryna Haertel: *National Minorities in the Post-Revolutionary Era. Is the Ukrainian Government Capable of Inclusive Politics?* Security and Human Rights (2021) 16.
17. Csernicskó István. *Fények és árnyak Kárpátalja nyelvi tájképéből.* i. m. 161.
18. Stephen Shulman: *The Role of Economic Performance in Ukrainian Nationalism.* Europe-Asia Studies, vol. 55 (2003) no. 2. 217.
19. Karácsonyi Dávid – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik – Kovály Katalin – Pidhrusniy Hrihoriy: *Demográfiai folyamatok és erőforrások Ukrajnában a geopolitikai törésvonalak tükrében.* In: Fedinec Csilla (szerk.): *„Kijevi csirke": (Geo)politika a mai Ukrajnában.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram Kiadó, Bp., 2019. 145–147.
20. Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: *„Hát megpróbálunk küzdeni": átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után.* Tér és Társadalom 2017. 2. sz. 9.
21. Vö. Bányai Barna*: Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (2. rész).* Regio 2020. 2. sz. 166. Lásd még Bányai Barna: *Magyarország határon túli magyarokat érintő támogatáspolitikájának átalakulása 2010–2018 (1. rész).* Regio 2020. 1. sz. 171–221.
22. Csernicskó István. *Fények és árnyak. i. m.* 157., 159.
23. Fedinec Csilla: *A magyar–ukrán alapszerződés néhány aspektusa*. In: Márku Anita – Karmacsi Zoltán – Tóth-Orosz Enikő (szerk.): *Mozaikok a magyar nyelvhasználatból: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból VI.* Termini Egyesület, Törökbálint, 2022. 156–157.
24. Mitrovits Miklós*: Feszült barátság: a lengyel–ukrán kapcsolatok az Euromajdan után.* In: Fedinec Csilla (szerk.): *„Kijevi csirke":…* i. m. 94–95.; Lagzi Gábor: *A lengyel keleti politika. Lengyelország keleti szomszédság- és nemzetpolitikája.* Terra Recognita Alapítvány, Bp., 2011. 27–59.
25. Jakub Groszkowski – Tadeusz Iwański – Andrzej Sadecki*: A neighbour discovered anew. The Czech Republic, Slovakia and Hungary's relations with Ukraine.* OSW Report August 2017. 17–18.
26. Лариса Лойко: *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність.* Фоліант, Київ, 2005. 273–279.
27. Kántor Zoltán*: Románia és a határon kívül élő románok.* In: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv.* Szórvány Alapítvány – Marineasa Könyvkiadó, Temesvár, 2003. 42.
28. Іван Дзюба (ред.): *Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). Дорога до себе.* Вид-во Соломії Павличко „Основи", Київ, 2009. 235–236.
29. Cristina Mihaela Lazar – Ionel Bostan: *Snake Island (Black Sea): Sharing Strategic and Economic Benefits.* Ovidius University Annals, Economic Sciences Series, vol. XXI. (2021) no. 2. 344–347.
30. Kántor Zoltán: *Románia és a határon kívül élő románok*. i. m. 40–41.
31. Teodor Lucian Moga – Nadiia Bureiko – Loredana Maria Simionov: *Constructing Romania's foreign policy and security role in its eastern neighbourhood: the cases of Moldova and Ukraine.* Southeast European and Black Sea Studies, vol. 21 (2021) no. 4. 615–634.
32. Jakub Groszkowski – Tadeusz Iwański – Andrzej Sadecki: *A neighbour discovered anew…* i. m. 28.
33. János Fiala-Butora: *The Controversy Over Ukraine's New Law on Education: Conflict Prevention and Minority Rights Protection as Divergent Objectives?* European Yearbook Of Minority Issues vol. 17 (2019) no. 1. 233–261.; Végh Zsuzsanna: *Magyar válaszok a Majdan után.* Regio 2016. 1. sz. 20–48.
34. Fedinec Csilla: *Kárpátalja: örökség és társadalom.* Typotex Kiadó, Bp., 2022. 128–130.
35. Vári Fábián László: *Gondolatok a temetőben.* Együtt 2020. 1. sz. 51–52.
36. Fedinec Csilla: *A magyar–ukrán alapszerződés néhány aspektusa*. i. m. 163.
37. Fedinec Csilla: *Kárpátalja: örökség és társadalom*. i. m. 131–132.
38. Csernicskó István – Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka – Tóth-Orosz Enikő: *A magyarok és a magyar nyelv Kárpátalján.* Termini Egyesület, Törökbálint, 2021. 112–117.

Horváth István

„JOGOT IGEN, STÁTUST NEM!”– A ROMÁNIAI ETNOPOLITIKAI REZSIM 1989 UTÁN

Nemrég kavarta a magyar kisebbségi nyilvánosság kedélyeit, hogy Iohannis államfő, Románia modellértékű kisebbségpolitikájáról beszél. Ez nem új, hanem gyakorlatilag 2000-től a romániai politikai közbeszédben jelen levő toposz, amely időről időre előjön politikai jellegű nyilatkozatokban.

Persze még 2000. december 18-án, a romániai kisebbségek napján, mikor az újonnan kormányba iktatott hatalom ezt egy a kisebbségek képviselői által aláírt nyilatkozatban próbálta rögzíteni, az RMDSZ-képviselő ellenkezése nyomán kialakult vita érdekes módon hozta felszínre a „modell” terminus kettős szemantikáját. Mint működési paradigma: mind a kisebbségek mozgásterét meghatározó jogi és intézményes keret és kapcsolt politikai gyakorlatok egy sajátos, Romániára jellemző elrendeződése. Illetve mint példaértékű, pozitív etnopolitikai „megoldása”, követendő „jó gyakorlat” a kisebbségi kérdésnek.

Mind formálisan leírva, illetve összehasonlító, közép- és délkelet-európai összehasonlításban leírt működési paradigma, a román modell tényleg mutat sajátos jegyeket. Például Románia azon kevés – egyetlen kelet-közép-európai – állam között van, amely közjogilag klasszikus nemzetállamként (egy etnikai, tituláris nemzet államaként) határozza meg magát. Ám ebben a kategóriában az egyetlen, amely a nemzeti kisebbségeket a román politikai közösség önálló képviseletre jogosult entitásaiként karolja föl (Székely–Horváth 2014, 439), és nem is keveset, mindösszesen 19-et. Nyilvánvaló, hogy példaértékű működését illetően nemcsak a többségi, hanem a kisebbségi szereplők minősítése nem mindig, sőt a hivatalos állami retorika és a romániai magyar politikai értékelés radikálisan eltérő irányú ebben a kérdésben. Hisz amíg a magyar kisebbség politikai ambíciói egy közjogilag rögzített státus alapján valamilyen mértékű, autonóm mozgásteret megalapozó, belső önrendelkezésre törekedtek, az utóbbi harminc év során csak az egyéni, a többségitől eltérő, kisebbségi identitásnak, a különböző életviszonyokban történő, védelmező, támogató jogi keret bővülését sikerült elérni (Horváth 2017; Papp Z. et al. 2018).

És az nem véletlen, hogy a felvezetőben az ezredfordulós momentumot, a romániai modellértékű kisebbségpolitika toposzának a közéleti felfutását említettük. Ugyanis a felvázolt, és a továbbiakban bővebben bemutatásra kerülő romániai etnopolitikai modell hozzávetőleg akkorra körvonalazódik, stabilizálódik. Legalábbis az alapvető működési paradigma szintjén azóta nem történtek jelentős változások.

A ROMÁN ETNOPOLITIKAI PARADIGMA FŐBB JELLEMZŐI

Folyamatában tekintve a jelenlegi romániai etnopolitikai rezsim és ezen belül a romániai magyarok mozgástere 1989–2000 között alakult ki, annak minden szakirodalmilag viszonylag jól dokumentált jellemzőjével.

1. A kisebbségek betagolása a romániai politikai közösségbe a *korporatív jellegű, etnikai alapú politikai érdekképviselet* logikája mentén történik (Salat 2008, 337.) viszont elzárkózik (legalábbis eleddig) minden olyan kollektív státus kodifikálásától, amely kollektív belső önrendelkezési gyakorlatként volna értelmezhető.

2. A kisebbségi jogvédelem már az *egyéni, a tituláris/többségi identitástól eltérő identitáshoz való jogának a jegyében kodifikálódik, skrupulózusan kerülve bármilyen olyan törvényes* megfogalmazást, amely, legalábbis közjogi szinten, a kisebbségeknek valamilyen kollektív státust tulajdonítana (Horváth 2017, 198–200).

3. Egy olyan, nem minden vonzatában támogató, de viszonylag megengedő (mindenképpen jogszinttartó), regionális nemzetközi szerződésekbe jól beágyazott, kisebbségjogi környezet, amely legalábbis 2000-től errefelé jelentős (ámbátor nem mindig kiszámítható, de középtávon általában fenntartós módon) *teret biztosít a romániai magyarok párhuzamos társadalomépítési kezdeményezéseire.*

4. Az elismert kisebbségek formai egyenlő kezelése. Minden, implicit módon elismert kisebbséget (függetlenül demográfiai, területi, történeti és nemzettudati jellemzőitől) formálisan azonosan kezel – nincsenek némely közép-kelet-európai országban közjogi szinten hatályosan érvényesülő megkülönböztetések, például a történeti, államalkotó, nemzet- és etnikai kisebbségek között (Székely–Horváth 2014).

5. A politikai gyakorlat szintjén viszont érvényesül egy differenciált, legalább két-, de bizonyos vonatkozásokban akár háromszintű[1] a politikai intézményes kezelésmódja a kisebbségi kérdésnek. Magyarok esetében*: kontroll-kooptáció* (Kiss 2015). *Más kisebbségek esetében: lojalitás az állandósult rendszerelőnyök fenntartása érdekében* (Oprescu 2004; Oprescu 2011).[2]

AZ ETNOPOLITIKAI REZSIM ALAKULÁSÁNAK FOLYAMATA

Habár mindösszesen egy évtized etnopolitikai átalakulásait részletezzük, ezt sokszor ellentmondó, látványos fordulatokban gazdag alakulások jellemzik, ezért egy vázlatos periodizálás szükséges:

1989. December – 1990. március (május) – kiemelt magyar részvétel a kor államhatalmi, döntéshozatali és végrehajtói struktúráiban. A magyar párhuzamos társadalomépítés kezdete

Az 1989-es román rendszerváltás a Tőkés László személye alapján kialakuló események sorozatán keresztül összefonódott a magyar kisebbséggel. Nem véletlen, hogy a hatalmat átvevő Nemzeti Megmentési Front első nyilatkozatai meghatározó kisebbségpolitikai fordulatot, a kisebbségek egyéni és kollektív jogainak maradéktalan érvényesítését

helyezték kilátásba (Horváth 2002, 21–23). És az ígéret nem maradt meg politikai nyilatkozati szinten. Király Károly az 1989 decemberében megalakuló államhatalmi szerv, a Nemzeti Megmentési Front Tanácsának az alelnöke lett, és a kibővített, 39 fős tanácsban helyet kapott Tőkés László és Domokos Géza is. Mi több, a végrehajtó hatalomban – miniszterhelyettesi vagy államtitkári rangban – helyet kapó magyarok olyan közpolitikai folyamatokat indítottak el, amelyek próbálták visszaállítani (mindenekelőtt az oktatás terén) azon középiskolák magyar jellegét, ahol a hetvenes évek során először román tagozatot hoztak létre, majd a nyolcvanas évek során szimbolikus mértékűre sorvasztották vissza magyar tannyelvű oktatást. Helyi (megyei és nagyvárosi) szinteken talán még látványosabb magyar jelenlétet hozott a változás. Nemcsak az oktatásban, hanem a helyi hatalmi és adminisztratív szerkezetben is, ahol a hetvenes évek második felétől megkezdődött a helyi magyar elitek kiszorítása (Bugajski 1995, 200.), a heves 1989-es rendszerváltás olyan lehetőségi struktúrát jelentett, amely során ezen változások egy része „visszacsinálhatóvá" lett. A helyi magyarok nemcsak a többségében magyar, kis- és közepes városokban, hanem a kommunizmus alatt jelentős etnikai arányváltáson végigment, 100 ezer fölötti nagyvárosokban is „helyzetbe" kerültek (vö. Bárdi–Gidó–Novák 2014 közölt helyi esettanulmányokkal!). Vagyis magyar vonatkozásban a rendszerváltás első hónapjai mind a központi (kevésbé a helyi szinten működő) államigazgatási, de kiemelten helyi szinten is ténylegesen fordulatot eredményeztek. Ezek a folyamatok legalább két vonatkozásban kihatottak az etnopolitikai folyamatokra:

- Olybá tűnt, hogy egyfajta meghatározó/kiemelt kisebbségként a romániai magyarok (legalábbis bizonyos hatalmi kormányzati szegmensekben és a helyi hatalomban) aktív részesei lettek az átalakítási folyamatoknak, ami a megelőző másfél-két évtized kurzusait tekintve radikális etnopolitikai váltásként jelent meg.
- A hetvenes évektől kialakított romániai hegemonikus etnonacionalista rendszer (Novák 2009; Salat–Novák 2015) számos etnikai alapon (is) jutatott pozíciót jelentett magyar vidékeken is (dominánsan román tannyelvűvé vált magyar oktatási rendszerek tanári állásaitól az iskolaigazgatókon keresztül a közigazgatásban), ezért az 1990 legelején bekövetkezett magyar „újrapozicionálódás" számos „román" érdeket (az államszocializmus alatt etnonacionalist logikában elfoglalt pozíciók fenntartását) sértett.

Nos, ez a váltás kontextusában kialakult megnyilvánulási, lehetőségi struktúra nem tartott sokáig, 1990. február eleje és március vége között beindul az átalakulás. 1990. február elején a Nemzeti Megmentési Front (NMF) bejelenti, hogy az átmenetet levezető hatalmi struktúrából tulajdonképpen párttá alakul, és indul a következő választásokon. A bejelentést követő tömegtüntetések nyomán az államhatalmi struktúra átalakul, megalakítják az Ideiglenes Nemzeti Egységtanácsot, a NMF az első posztkommunista választások megszervezéséig „átadja" az átmeneti parlament helyeinek felét az újonnan meg(újra)alakult politikai pártok, szervezetek képviselőinek. A már lassan dominánssá vált emlékezeti narratíva szerint ebben a kontextusban történik egy, az előbb vázolt trendek viszonylatában fontos etnopolitikai váltás, ami a romániai kisebbségi rezsim egyik azóta meghatározó alappillérének a kialakulását is eredményezi. A Romániai Örmények Szövetsége egyfajta közvetítő kisebbségként sikerrel kért képviseletet ebben a testületben a kis lélekszámú romániai kisebbségek számára (Fittante 2022). Így a maximálisan 255 főt számláló,[3] igaz, csak korlátozott mandátummal rendelkező törvényhozói testületben a magyarokkal együtt már 12 kisebbség (maximálisan összesen 27) képviselője

van jelen (Grosescu 2006, 239.). Ez a nagylelkű kisebbségpolitikai váltás számos vonatkozásban kiemelendő:

- Implicit módon érvényesül az újonnan strukturálódó romániai politikai közösségben a korporatív jellegű, etnikai alapú politikai érdekképviselet (Salat 2008, 337) jogosságának az elfogadása, melynek technikai részleteit az első választási törvény, majd az alkotmány is úgy kodifikálja, hogy bevezeti a kisebbségi képviselet esetében alkalmazandó alternatív választási küszöb gyakorlatát[4] (Székely 2008, Székely 2009).
- Körvonalazódik, alapozódik egyfajta kétszintű, eltérő logikák (és nem utolsósorban eltérő aspirációk) szerint működő, ám formálisan differenciálatlan kisebbségi politikai integráció. Egyrészt a demográfiai súlyuk és politikai mobilizációs hatékonyságuk okán magyaroké. Akik a szokványos választói mechanizmusok alapján képviseletet nyerhetnek és az éppen adott pártkonfiguráció függvényében alkupozícióba kerülhetnek, autonóm módon érvényesíthetik érdekeiket. Másrészt a többi, parlamenti képviseltben részesülő romániai kisebbségeké, melyek az alternatív választási küszöb által támogatva jutnak képviselethez. Másrészt demográfiai jellemzőik, történelmi hagyományaik kevésbé fogalmaznak meg olyan aspirációkat (nem lépnek fel az önrendelkezés igényével), melyek alapján „kockázati kisebbségnek" (a fennálló politikai, közjogi berendezkedés jelentős megváltoztatására törekvő, veszélyes csoportnak) minősülhetnének (Gurr 2000).

1990 márciusa radikális váltást jelentett, és nemcsak a marosvásárhelyi események drámaisága okán. Ugyanis evidenssé vált, hogy az új rendszer hatalmi konstrukciójában teret nyert egy másodvonalbeli vidéki RKP-aktivista hálózat, amely az erdélyi városokban a magyarok által szorgalmazott és részben megvalósított intézményi és pozicionális visszarendeződés kapcsán lépett fel a „román nemzeti érdekek védelmében", és a bukaresti hatalmi centrum jobbnak látta a nyitást e csoportosulások, kezdeményezések irányába, mint a magyar kezdeményezések további támogatását (Gallagher 1995). Ezt csak látványosabbá tette a marosvásárhelyi események során megnyilvánuló hatósági ambivalencia, illetve utólagos hatósági viszonyulás. Viszont folyamatában nézve egy a magyarellenes nacionalizmus mentén artikulálódott politikai pólus felfutásának a kezdete volt, amely középtávon jelentősen meghatározta a romániai magyarság érdekei érvényesítési lehetőségeit.

1990. május – 1992. az etnopolitikai rezsim újraalapozásának alkudozási kísérlete és ellenzéki pozicionálódás, távolodás a kommunista utódpárti hatalmi centrumtól

Az alkotmányozási folyamat során a maximalista magyar álláspont kiemelt és nevesített közjogi, társnemzeti státus volt, mindenképpen valamiféle kollektív kisebbségjogi státus lehetőségének a kodifikálása. Viszont az új állami berendezkedés architektúrájában a kisebbségek közjogi helyzetét csak az egyéni, a tituláris nemzetállami identitástól eltérő identitáshoz való jogként kodifikálja. A magyarok eltávolodása, a konszolidált hatalmi pozícióban levő (kétharmados törvényhozási többségnek örvendő) kommunista utódpárti Nemzeti Megmentési Fronttól nemcsak kisebbségpolitikai vonatkozások okán vált kihangsúlyozottá, hanem az RMDSZ fokozatosan egyértelmű ellenzéki álláspontot fogalmazott meg olyan kérdések kapcsán, mint a piaci átmenethez szükséges reformok, a kommunista rendszer által elkobzott javak visszaszolgáltatása, a helyi autonómia stb.

Mindeközben a nemzetközi közösség egyre nagyobb aggodalommal kíséri nemcsak a romániai többség és magyarok közötti, hanem a nagyrészt ennek kapcsán romló román–magyar államközi viszonyokat. Egyes elemzők a jugoszláv helyzet alakulása után itt látják a legjelentősebb a regionális biztonságpolitikai kockázatot (Brown 1992, 404.; Schöpflin 1993,1.).

1993–1996 – A ROMÁNIAI MAGYARSÁG POLITIKAI MOZGÁSTERÉNEK A TOVÁBBI ÉS TALÁN 1989 UTÁNI LEGMEGHATÁROZÓBB SZŰKÜLÉSÉNEK A PERIÓDUSA

Egyrészt a már valamelyest teret vesztett és fragmentálódásnak induló kommunista utódpárt(ok) nyíltan be- és felvállalták a magyarellenes nacionalista politikai pártokat, ami jelentős teret adott a már majdnem állampolitikai szintre vitt magyarellenességnek. Mindenképpen egy, a nyolcvanas évek kommunista rendszerére jellemző magyarságellenes politikák restaurációs kísérlete a jellemző. Az RMDSZ társadalomépítési törekvési (a közigazgatási decentralizáció, a magyar nyelv nyilvános használata, a magyar nyelvű szakoktatás és a magyar nyelvű felsőoktatás helyzetének a rendezése) inkább kudarcosok. Ezzel párhuzamosan viszont egyre artikuláltabbá vált a romániai magyar autonómiakezdeményezés vagy kisebbségi státuspolitika, amelynek tervét 1993 végén terjesztették fel a román törvényhozásba. Későbbi alakulások vonatkozásában vitatott, mi volt ennek a tényleges funkciója (értsd: abban a formában és kontextusban milyen mértékben tekinthető megvalósításra vihető politikai kezdeményezésnek a közjogilag is egyértelműen rögzített kollektív státus), de akkor rövid távon egyértelmű, hogy erős állásfoglalást jelentett a román etnopolitikai alakulások folyamatában, és helyzetet teremtett. Főleg nemzetközi szintéren, hisz a tágabb térségben (posztjugoszláv rendezési folyamatban), illetve Románia 1992-től elkezdett euroatlanti integrációs törekvéseinek a kontextusában nemzetközi figyelemfelhívó hatása volt egy rendezetlen és akkor egyértelműen rossz irányba tartó fajsúlyos kisebbségi kérdésnek. És a nemzetközi közösség egyre hangsúlyosabban kezd fellépni a térség stabilizációjáért, francia kezdeményezésre beinduló (Balldur-terv), majd az EU által felvállalt Európai Stabilitási Egyezmény (Friis and Murphy 2000), az EBESZ és az Európa Tanács szorgalmazzák a kétoldalú államszerződések keretein belül az egyéni és kollektív kisebbségi jogok tényleges érvényesítésére alapozó etnopolitikai rezsimváltást az egész térségben, hangsúlyosan Romániában is (Horváth 2002, 36–39.)

Ebben a periódusban a román etnopolitikai alakulásokat sajátos ellentmondó kettősség jellemzi. 1992-től beinduló euroatlanti csatlakozási törekvései (Európa Tanács, NATO, EU) közepette egy kisebbségi jogbővítésre épülő rezsimváltás kezdődik. Viszont belföldön a hatalmon levő párt foglya a kommunista rendszer kisebbségpolitika-restaurációját szorgalmazó nacionalista erőknek.

Az Európa tanácsi csatlakozás és tagság kontextusában egyértelműen vetik fel az elvárást, hogy Romániában szükséges a kisebbségpolitikai rezsimváltás. Ez egyrészt 1993-ban konzultatív, kormányszintű kisebbségi kerekasztal (Nemzeti Kisebbségek Tanácsa) létrehozását eredményezi, ami a kisebbségek kétszintű, de formálisan differenciálatlan politika sajátos intézményesülését jelenti. Ez persze formálisan tényleges kiterjesztése a kisebbségek politikai folyamatokba történő beleszólásának, ám a felépítése intézményesíti a

már 1990 elején körvonalazott kétszintű, differenciálatlan kisebbségi politikai integrációs rendszert. Ez a kisebbségi kerekasztal minden, parlamenti szinten képviselt kisebbséget magában foglal, de függetlenül a parlamenti képviseletük[5] súlyától minden kisebbség egy szavazattal bír. Vagyis a magyarok ugyanúgy egy szavazattal, mint a pár ezres örmények, albánok vagy olaszok. Mi több, ennek a testületnek a rendelkezésére kiutaltak egy (szervezeti fenntartásra, identitásmegőrző tevékenységekre és szervezeti működésre fordítható) viszonylag jelentős pénzalapot (részletekért, nagyságrendekért lásd Mohácsek 2009), amelynek elosztása az előbb jelzett döntéshozatali logika alapján történt. Ez nagymértékben biztosította a kisebb létszámú kisebbségek lojalitását és ellenőrizhetőségét a regnáló hatalommal szemben. Viszont abban a kontextusban, hogy az RMDSZ a romániai kisebbségpolitikai kurzusváltást szorgalmazta a nemzetközi fórumokon, egy sajátos törésvonalat alakított ki a kisebbségi politikai fronton, a magyar érdekképviselet vált az egyetlen renitenssé, a másik (akkor a parlamentben levő) 13 kisebbség, ha nem is föltétlenül elfogadóan, de messze visszafogottabb kritikai éllel (ha egyáltalán) nyilatkozott meg ez ügyben (Oprescu 2011, 39–40.). Az RMDSZ látva a kisebbségi kerekasztal alapvetően propagandisztikus funkcióit, a megalakulás után hamar ki is lépett ebből az intézményi keretből, távol maradva 1996-ig (Oprescu 2004, 24.). A kontextus politikai vonatkozásán túl e mozzanat tovább egyértelműsítette a kisebbségek formálisan differenciálatlan, de ténylegesen két szinten működő politikai integrációját. Ami, ha nem is folyamatosan írható le konfrontáció vagy törésvonalak formájában, de ez az eltérő helyzet a „renitens" magyar kisebbség és a „lojalista" kisebbségek csoportja között az 1993–1996 periódusban, mindenképpen (és azt követően is néhányszor) evidens lett. Vagyis *az elismert kisebbségek formai egyenlő kezelése, illetve a lojalitás az állandósult rendszerelőnyök fenntartása érdekében* történik.

Másrészt ebben a kontextusban kezdődik el az ún. paktumpolitika, a román hatalom meghatározó amerikai szereplők közvetítésével megpróbálkozik a romániai magyarokkal történő kiegyezésre 1993-ban Neptunon (üdülőhely a Fekete-tenger partján). Minden akkor és utólagosan felvetődő ambivalenciájával együtt a neptuni egyezkedés egy új etnopolitikai paradigmát vetített előre: helyzetkihasználó, az egyéni kisebbségi identitásmegtartó, jogszerző vagy paktumpolitika, kontrollkooptáció (Kiss 2015) kezdete. Ki lehet egyezni, ha nem a nagy etnopolitikai, hanem „csak" egyéni kisebbségi jogokat megerősítő projektekről van szó. Például a neptuni egyezmény stabilizálta a jogilag ingatag magyar nyelvű állami felsőoktatás helyzetét a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, nemcsak az akkor kialkudott éves beiskolázási számok betartásával, hanem például úgy is, hogy az 1995-ös kisebbségi szempontból provokatívan korlátozó oktatási törvény bizonyos, a magyar oktatás szempontjából meghatározóan hátrányosnak tartott paragrafusainak (melyek csak a középiskolai tanárképző szakokon tanítandó tantárgyak esetében tették lehetővé a magyar tannyelvű oktatást vagy a felvételi tannyelvét nem a szakoktatási, hanem az érettségiző tanulmányai nyelvéhez kötötte) az alkalmazását. Harmadrészt fokozatos nyitás az Európa Tanács vonatkozó kisebbségjogi szabályozásai irányába (Kisebbségi Keretegyezmény, Nyelvi Charta), amelyek perspektivikusan *teret biztosítanak a romániai magyarok párhuzamos társadalomépítési kezdeményezéseinek, általában* a nemzetközi szabványok és szereplők befolyásgyakorlására.

Viszont az autonómiaprojektben megtestesülő státuspolitika esélyei egyre szűkülnek. Habár a nemzetközi szereplők által érvényesített kisebbségekre vonatkozó regionális szer-

ződések tartalmazzák a kollektív jogokra való hivatkozást[6] ezeket minden többségi politikai szereplő ellenezte, az érvényesítésük kapcsán felmerülő lehetőségek egyre inkább beszűkültek. Sem Románia 1993-as Európa tanácsi csatlakozása, sem az 1996-ban aláírt román–magyar államközi szerződés nem jelentett olyan lehetőséget, „helyzetet", amelyben ez ténylegesen és esélyesen napirendre kerülhetett volna.

1996–2000 – AZ RMDSZ KOOPTÁCIÓJA, ROMÁN ETNOPOLITIKAI PARADIGMAVÁLTÁSA (A ROMÁN KISEBBSÉGPOLITIKAI KÍSÉRLET LÁTSZÓLAGOS ESÉLYTELENSÉGE)

Az 1996-os választásokon a kommunista utódpártok elvesztik a parlamenti választásokat, és a demokratikusként értelmezett ellenzék részeként az RMDSZ a kormánykoalíció része lesz. Habár a magyar párt vállalt mandátumában konkrét társadalomépítési célkitűzések vannak (mindenekelőtt és meghatározóan az állami magyar nyelvű önálló felsőoktatás intézményesülésének a kérdése), vagy a nem föltétlenül etnikai törésvonalak mentén felvállalt célkitűzések: a kommunista rendszerben elkobzott vagyonok visszaszolgáltatása és a hatékony, tényleges helyi autonómiára épülő önkormányzatiság kiépülése, összességében jelentős áttörés nem történik. Mindenekelőtt talán azért, mert a koalíció meghatározó magját képező történelmi pártok nem elég tapasztaltak a kormányzás, a hatalomgyakorlási technikák terén, illetve a magyarkérdésben egyszerűen nem merték vállalni azokat a lépéseket, amelyek az RMDSZ napirendje szempontjából meghatározóak voltak. Például az önálló állami magyar tannyelvű egyetem kérdésében a parttalan viták, az elodázó bizottságok felállítását eredményezték, amelyek működőképes, alkalmazható megoldásokat soha nem dolgoztak ki. (Például e sorok szerzője egy ilyen alapvetően időhúzó kontextusban megalapított Petőfi–Schiller multikulturális egyetem rektorhelyettese volnék 1999 óta.).

Viszont paradigmaváltó időszak volt ez is. Egyrészt a romániai magyar politikai képviselet, a zavartalan kormányzati részvétel és ezáltal elérhetőnek vélt előnyök érdekében lemondott a közjogi státus alkujáról, az autonómia mindenek feletti célként történő napirenden tartásáról. A nemzetközi szervezetek szereplői, mindenekelőtt az EBESZ kisebbségi főbiztosa, hathatósan közvetített az egyre erőteljesebben érvényesülő regionális kisebbségjogi normák belső jogrendbe történő átvétele érdekében. Vagyis az *egyéni,* a tituláris/ többségi *identitástól eltérő identitáshoz való jogok* korpuszának a bővítése, illetve a pontszerű párhuzamos társadalomépítési projektek érdekében.

Tulajdonképpen a periódus végén, 2000-re már strukturálódott a romániai kisebbségvédelmi alapalakzat és ezen belül a romániai magyarság mozgástere. A „kisebbségpolitikák romániai modellje", politikai üzenetértékű kifejezés nyilvános térben történő berobbanása és azóta történő időszakos felidézése a legjobb példája ennek. Ezt a kifejezést amerikai romániai nagykövete használta elsőnek 1999-ben egy *Washington Post*ban közölt írásában (Oprescu 2011, 41.), majd népszerűsítette a 2000-es romániai parlamenti választások előtt egy a román politikai pártok részvételével szervezett jelentős figyelemben részesülő konferencia keretein belül (lásd Năstasă–Salat 2000 által koordinált konferenciakötet anyagait!). Ezt a meghatározó nemzetközi megerősítést egyfajtaképpen a kisebbségi kérdés megoldásának tekintette, és azóta is rendszeresen használja a román politikai elit. Nem a kisebbségi jogokra vonatkozó törvények tartalmát illetően (sőt eb-

ben benne van azok bővítése pontosítása), hanem a kisebbségek és az állam közötti viszonyok intézményesült megalapozásának, az eladdig kialakult politikai alkuformák és bizonyos mértékben intézményesült alkufelületek és folyamatok tekintetében.

2000 után. A román etnopolitika modell felfutása. A „történelem vége?"

Persze a „történelemnek nem lett vége" az ezredfordulókor. Tulajdonképpen a többségi identitástól eltérő önazonosságot őrző és a hallgatólagosan megtűrt párhuzamos társadalomépítést lehetővé tevő törvénykezés zöme ezt a fordulópontot követően került elfogadásra vagy későbbi pontosításra, árnyalásra. Például az 1989 utáni magyar szempontból eddig legkedvezőbb oktatási törvény 2011-ben került elfogadásra. Vagy az önkormányzatok financiális mozgásterének tényleges kibővítése (ami a romániai magyar társadalomépítés eddigi legnagyobb közvetlen erőforrása) 2001–2005 között történt. Ami például azzal járt, hogy a romániai magyar jellegű társadalmi szervezetek (egyesületek, alapítványok) finanszírozásában az 1990-es években még meghatározó külföldről érkező támogatás átalakul 2010-re többségében önkormányzati támogatásra. Ez nemcsak a társadalmi szervezeti réteg bizonyos stabilizálódását, hanem a közművelődés általában a kulturális szféra, a magyar médiaszféra egyfajta, inkább bővülő, mint szűkülő átszervezése. Az oktatási hálózat növekvő mértékű autonomizálási irányba történő átszervezés. Mégpedig többpilléres támogatási rendszerben. Mi több, a balti köztársaságok vagy akár Szlovákia mintájától eltérően a 2007-es EU-s csatlakozást követően Románia nem lépett vissza a formálisan garantált kisebbségi (például nyelvi) jogok színvonalat illetően. Igaz, egyértelműen elkötelezett törekvést azok érvényesítése irányában sem mutatott (Horváth–Toró 2018; Toró 2016; Toró 2019). Nem egyszerűen arról van szó, hogy a kisebbségjogi törvényeket nem tartották be, hanem inkább arról, hogy e jogok érvényesítése, mivel néha, túl sok „érdeket sért", nem minden kontextusban alkalmazható következetesen a törvényben formálisan rögzített kisebbségi jog. Például, amikor az oktatási törvényben rögzített, nyelvi alapon történő tagozatosítást – tannyelvi alapon kialakított karok/intézmények kialakítását – próbálták végigvinni a marosvásárhelyi orvosi egyetem esetében, az a regnáló Ungureanu-kormány elleni bizalmatlansági indítványt eredményezett. (Nota bene! az egyetlen ilyen indítvány, amelyet a parlament 1989 után valaha is megszavazott.) Vagyis a központi szinten működőnek tűnő alkupolitika helyi érvényesítése nem mindig működött a nemzetállami reflexek lokális kibuggyanásai okán. Tehát a harminc év alatt az alkupolitika korlátai is evidenssé váltak. Ennek ellenére nem történt tényleges visszalépés a közjogi státust garantáló politikai alkuk irányába. A különböző autonómia-statútumok vagy azokat implicite tartalmazó összefoglaló kisebbségi törvénytervezetek felterjesztése a törvényhozásban többször is megtörtént. De ez sokkal inkább a kilencvenes évek öröksége, amit a romániai magyar politikai elit sem kiköpni sem lenyelni nem tud, és valószínű nem látja a realitását, azt a belföldi és nemzetközi konjunktúrát, amely etnopolitikai paradigmaváltást eredményezhetne. Így marad az a helyzetkihasználó politika, amely a politikai váltógazdálkodás során így-úgy, de teret enged a párhuzamos társadalomépítési kísérleteknek.

JEGYZETEK

1. Itt a romakérdés közpolitikai, adminisztratív kereteire gondolunk. Amely kifejtésére nincs itt lehetőség.
2. Mondjuk Oprescu viszonylag cinikusan rendszeresített „apanázspolitikáról" beszél.
3. Működése idején és folyamán változott a „képviselők" száma.
4. Amit habár azóta technikailag változó választási rendszerek függvényében számolnak ki, de nagyjából egy alsóházi képviselő megválasztásához szükséges átlagszavatazatok 5% jelenti.
5. Ami a magyarok kivételével a többi 17-18 kisebbség, kisebbségeként 1 képviselő.
6. Például a román–magyar államszerződés egyik alapját képző Európa tanácsi 1201-es ajánlás.

HIVATKOZOTT KÖNYVÉSZET

Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán Novák (szerk): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, Cluj-Napoca, 2014.

Brown, James F.: *Aktuelle und potentielle Konfliktmöglichkeiten in Südosteuropa.* In: Wolfgang Heydrich – Joachim Krause – U. Nerlich – J. Nötzold und R. Rummel (Hrsg.): *Sicherheitspolitik Deutschlands: Neue Konstellationen, Risiken, Instrumente.* Baden-Baden, 1992. 395–413

Bugajski, Janusz: *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties.* Armonk, New York, 1995.

Fittante, Daniel: *Institutional Activism and Ethnic Intermediation in Post-Communist Romania.* Nationalities Papers 2022. 3. 554–568.

Friis, Lykke – Murphy, Anna: *'Turbo-charged negotiations': the EU and the Stability Pact for South Eastern Europe.* Journal of European Public Policy 2000. 5. 767–786

Gallagher, Tom: *Romania After Ceauşescu: The Politics of Intolerance.* Edinburgh University Press, Edinburgh, 1995.

Grosescu, Raluca: *Conversia elitelor comuniste din România în perioada de tranziţie 1989–2000.* Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România 2006. 1. 229–254.

Gurr, Ted Robert: *Peoples versus states: Minorities at risk in the new century.* US Institute of Peace Press, 2000.

Horváth István: *Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania, 1993–2001.* CORE, Hamburg, 2002.

Horváth István: *Nyelvismeret, nyelvi jogok és nyelvhasználat* In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk): *Magyarok Romániában, 1990–2015.* Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Bp., 2017. 185–230.

Horváth István – Toró Tibor: *Language Use, Language Policy and Language Rights.* In: *Unequal accommodation of minority rights: Hungarians in Transylvania.* Kiss T. – Székely I. G. – Toró T. – Bárdi N. – Horváth I. (eds). Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland, 2018. 67–225.

Kiss Tamás: *Increasing marginality, ethnic parallelism and asymmetric accommodation. Social and political processes concerning the Hungarian community of Transylvania.* Minority Research vol. 18 (2015) 33–69.

Mohácsek Magdolna: *Analiza finanţărilor alocate organizaţiilor minorităţilor naţionale. Studii de atelier. Cercetarea minorităţilor naţionale din România.* Vol. 16 Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, Cluj-Napoca, 2009.

Nastasă, Lucian – Salat Levente (ed.): *Relaţii interetnice în România postcomunistă*. Fundaţia CRDE, Cluj-Napoca, 2000.

Novák Csaba Zoltán: *Politica naţională a PCR la sfârşitul anilor '60 şi începutul deceniului următor.* In: Olti Ágoston – Gidó A. (ed.): *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale – Kriterion, Cluj-Napoca, 2009. 180–225.

Oprescu, Dan: *(Presque) Quinze Ans Après: Minorităţile naţionale–bilanţ.* Sfera Politicii Vol.107 (2004) 26–30.

Oprescu, Dan: *Minorităţile naţionale din România. O privire din avion.* Sfera Politicii Vol. 158 (2011) 29–43.

Papp Z. Attila – Márton János – Székely Gergő István – Barna Gergő: *Hungarian-Language Education: Legal Framework, Institutional Structure and Assessment of School Performances.* In: *Unequal accommodation of minority rights: Hungarians in Transylvania.* Kiss T. – Székely I. G. – Toró T. – Bárdi N. – Horváth I. (eds.). Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland, 2018. 249–292

Salat Levente: *Are members of the Hungarian minority in Romania part of the Romanian political community?* Studia Politica: Romanian Political Science Review 8(2) 337–66.

Salat Levente – Novák Csaba Zoltán: *Ethnicity, nationalism, and the minority regime.* In: *Post-communist Romania at twenty-five: Linking past, present, and future*. Eds. by Stan, Lavinia and Vancea, D. Lexington Books, 2005. 63–86.
Schöpflin, George: *Hungary and its Neighbours.* Chaillot Papers. Vol. 7 (1993) WEU Institute for Security Studies, Paris.
Székely István Gergő: *Soluţii instituţionale speciale pentru reprezentarea parlamentara a minorităţilor naţionale. Studii de atelier. Cercetarea minorităţilor naţionale din România.* Vol. 5 Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, Cluj-Napoca, 2008.
Székely István Gergő: *The political representation of national minorities in Romania.* Working Papers in Romanian Minority Studies Vol. 20 (2009) 59–117.
Székely István Gergő – Horváth István: *Diversity recognition and minority representation in Central and Southeast Europe: a comparative analysis.* Nationalities Papers 2014. 3. 426–48.
Toró Tibor: *Egy helyben topogva? Kisebbségi nyelvi jogok alakulása Romániában 2008 és 2015 között.* Magyar Kisebbség 2016. 1–2. sz. 18–53.
Toró Tibor: *Detached implementation: Discourse and practice in minority language use in Romania.* Language Policy. 2020. 1. 5–29.

Szerbhorváth György

A háborús ellenállástól az újabb egypártrendszerig

A vajdasági magyarság 1990 és 2020 között

Trianon után a kényszerkisebbségbe került jugoszláviai magyarságot újabb sokk, trauma érte az 1942-es ún. újvidéki razziára adott, 1944–45-ös vérbosszú miatt, amelynek során legalább 20 000 magyart végeztek ki, zömüket ártatlanul. Legalább ennyien, ha nem többen menekültek el, s ez vonatozik a két világháború közti időszakra is.

Ugyan a magyar(országi) közvéleményben elterjedt, hogy a jugoszláviai/vajdasági magyarság a titói Jugoszláviában, legalábbis a többi kisebbségi sorsba került magyar közösséghez képest igen jó helyzetben volt, már ami az anyagi helyzetüket vagy éppenséggel a kisebbségi jogokat illeti, akárcsak a médiát, a kulturális életet stb., érdemes hozzátenni, hogy ez összjugoszláviai szinten aligha volt igaz. Magyarország vagy a többi kisebbségi magyar közösség felől nézve persze feltűnhettek például a fogyasztásbéli különbségek, az utazási szabadság, csakhogy ez a jugoszláviai színtéren mást jelentett, hiszen ez mindenkit érinthetett vagy élhetett vele.

E közösség végül is marginális helyzetben él(t) mindvégig az országon belül, és ugyan jöttek létre magyar intézmények, demográfiai helyzete már az 1960-as évektől rosszabbodni kezdett (asszimiláció, természetes népességfogyás), és – csak hogy talán a legsúlyosabb problémát érzékeltessük – az oktatás terén csak az albánok álltak rosszabbul, ha az iskolázottság szintjét nézzük (egyes etnikai csoportok bizonyára szintén hasonlóan vagy még inkább hátrányosabb helyzetben voltak, de a statisztikák csak ezen összehasonlítást teszik lehetővé).[1] Így például a vajdasági magyarok körében feleannyi volt a felsőfokú végzettséget szerzettek aránya, mint az ottani többségé, azaz a szerbeké. Ez ma is döntő tényező annak ellenére, hogy a középfokú szintig képzettebbek a magyarok a többségnél, de a felsőfokot tekintve megmaradt a hátrány.

A jugoszláviai szocialista modernizációnak ugyan volt emancipatorikus hatása, de összességében problematikus pusztán a többi magyar kisebbségi közösséghez viszonyítani a vajdasági magyarok korabeli állapotát.

Itt kell kiemelnünk, hogy a 2010 óta folyó valóságos exodusnak, azaz a vajdasági magyarok tömeges elvándorlásának, elsősorban Nyugat-Európába, már volt előzménye.[2] Természetesen az pozitívumnak mondható, hogy az 1960-as évektől a jugoszláv állampolgárok szinte teljesen szabadon utazhattak bárhová külföldre, de ez az elvándorlást gyorsította meg, akárcsak az államközi egyezmények, melyek lehetővé tették a külföldi

munkavállalást. A vajdasági magyarok pedig az 1960-as évek közepétől tömegesen hagyták el az országot, zömük sosem tért vissza, és a negatív demográfiai folyamatok is ekkortól figyelhetők meg, illetve kezdtek el felerősödni spirálszerűen.[3]

1991-ben aztán újabb sokk érte a vajdasági magyarságot, amikor kitört a délszláv háború. A korabeli narratíva az elmenekülők számát 40 000-re tette, minden megbízható adat híján. Egyre több fiatal folytatta már tanulmányait Magyarországon, kezdetben főleg egyetemisták a magyarországi állami ösztöndíj révén, de egyre több középiskolás is, zömük Magyarországon maradt vagy továbbvándorolt. Ez nemcsak az általános demográfiai folyamatokra hatott ki, hanem az értelmiség rekrutációjára, az utánpótlásra is. Ráadásul egyfajta gettósodás indult be – a ruralizáció mellett, illetve azzal összefüggésben –, ami elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a fiatalok közül egyre kevesebben tanulják meg az államnyelvet, azaz a szerbet, ami jelentős mértékben nehezíti munkaerőpiaci helyzetüket is. Tehát ezek azok a főbb folyamatok, amelyek a vajdasági magyarság utóbbi 30 évét jellemzik.

AZ ÚJ VAJDASÁGI MAGYAR POLITIKAI ELIT

1990 decemberében az egykori jugoszláv szocialista köztársaságokon és Kelet-Európán belül is éppen Szerbiában tartották meg legkésőbb az első, szabadnak mondott választásokat. Az egy évvel korábban érdekvédelmi szervezetként létrejött Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége a kezdeti időszakban rögtön képviselőket tudott juttatni a jugoszláviai, a szerbiai és a vajdasági parlamentbe is, polgármesteri székeket, önkormányzati pozíciókat szereztek egyes vajdasági magyar többségű községekben (az *opština* kb. a magyarországi járásnak felel meg). A VMDK létrejöttének egyik előzménye volt az 1944-es vérbosszú tematizálása, és sok helyütt azok csatlakoztak először a szervezkedéshez, akik valamilyen értelemben érintettek voltak, illetve szívügyüknek tekintették. A másik kiindulópont egy aláírásgyűjtés volt a magyar iskolaügy érdekében, és a helyi önkéntesek is egyfajta kiindulóbázist képeztek.

A vajdasági magyar elitben 1990 előtt sem igen találunk ortodoxabb kommunistákat, ideológusokat. A legjelesebb ideológus, politológus és politikai funkciókat is vállaló egyén, aki a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott, Rehák László volt. De e pártnak sem volt kifejezett ideológusa, inkább publicisztikai szinten vetették fel a témákat, elsősorban az autonómiáét. Ennek kapcsán is létrejött egy törésvonal. 1974 és 1988 között a Vajdaság Autonóm Tartománynak tényleges autonómiája volt – de mindez a magyar politikusokat sosem érdekelte különösebben, ennek a szerb politikai elitek között volt tétje.

A szocialista éra kapcsán tehát ugyan beszélhetünk vajdasági magyar politikai elitről, de az 1945 után létrejövő új hatalom tagjai elsősorban kommunisták, illetve az új hatalom káderei voltak, nem a magyar érdekek képviselői. Az 1952-ig tartó, erősen kontrollált kisebbségi/nemzetiségű alapú szerveződés lehetősége később tiltott volt. A Jugoszláviában végbemenő, részleges hatalomváltás során az 1945-ben színre lépő generáció tagjai, akik inkább marginális, illetve díszfunkciókat töltöttek be a nemzetiségi kulcs jegyében, a hetvenes évek elejétől kikoptak, leváltották őket. 1974-től az új, ún. autonomista vajdasági hatalomba bekerült magyarok közül ugyan többen jelentősebb szerepet játszottak, de a vajdasági magyar ügyekben inkább negatívat. Őket 1988-ban sodorta el

Slobodan Milošević és nacionalista elitje. Ebbe az űrbe, a többpártrendszerbe került be a VMDK. A belépési nyilatkozatot a VMDK-ba állítólag 20 000-en írták alá. A párt 1990-ben 132 726-at szavazatot kapott, ez a vajdasági magyar szavazópolgárok kb. felét jelenthette. Harminc évvel később ma nem sokkal több magyar élhet összesen a Vajdaságban. A legutóbbi, 2022-es választásokon egyébként 60 313 szavazatot kapott a VMSZ a parlamenti választásokon, az egyedüli induló magyar pártként. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy a Magyar Nemzeti Tanács 2018-as megválasztására 129 470 magyar regisztrált elvileg, de csak 36,5 százalékuk, azaz 47 309-en járult az urnák elé, s 84 százalékuk támogatta a Magyar Összefogás listáját (amit gyakorlatilag a VMSZ indított), szemben a Magyar Mozgalomhoz kapcsolódó listához, amely a szavazatok 16 százalékát szerezte meg.

TÉVES CSATATÉREN

A délszláv háborúk során mintegy 40–50 vajdasági magyar esett el, egy részük hivatásos katonaként vagy rendőrként, esetenként önkéntesként.[4] A tömeges mozgósítás – bár megbízható adat nincs – igen súlyosan, arányain felül érintette a Vajdaságot, ezen belül a magyarok lakta településeket.

Szerbiában az első háborúellenes tüntetésekre, majd a mozgósított tartalékos katonák lázadására is a vajdasági magyarok lakta településeken került sor 1991 őszétől egészen 1992 áprilisáig. Noha ezek a legtöbb esetben spontán módon törtek ki, egy-egy településen magyar politikusok álltak az élére. Többen közülük így szereztek maguknak tekintélyt, legitimációt. Annak ellenére, hogy a vajdasági magyarság legnagyobb, legőszintébb pillanatai voltak ezek, figyelemre méltó, hogy a közösség emlékezetkultúrájában gyakorlatilag nincs jelen, legfeljebb alkalmi, helyi és médiamegemlékezésekkel találkozhatunk, a vajdasági magyar politikai elit, párt(ok) részéről nem. Talán azért is, mert ez spontán, civil önszerveződés volt, s utóbb nem alakult ki olyan civil szféra itt, amely nem a pártpolitikához, a hatalomhoz kötődik.

AZ AUTONÓMIA KÉRDÉSE

Más kisebbségi közösségekhez képest 1990-ig a vajdasági magyarság nem szervezkedhetett vertikális módon (ellentétben a horvátországi magyarsággal).

A VMDK korabeli elsődleges céljai közt az ún. hárompillérű autonómia megvalósítása szerepelt: 1. személyi (perszonális) autonómia; 2. magyar helyi önkormányzatok, és 3. különleges státusú magyar területi önkormányzat.[5] Az első pillért a személyi elvű autonómia jelentette. Ugyan a kilencvenes években Belgráddal is tárgyaltak ez ügyben, Slobodan Milošević alatt erre semmiféle esély sem volt. És különösebb realitása sem létezett, s mindezt tetőzték a koszovói albánok követelései, ami újabb háborúba torkollott.

Mégis a személyi elvű autonómia intézménye létrejöhetett 2000 után, először az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács, majd 2002-ben a szerbiai Magyar Nemzeti Tanács. Ezt vajdasági magyar politikusok és értelmiségiek járták ki részben, mint Várady Tibor és Végel László, akiknek jó kapcsolatai voltak már 2000 előtt a rendszerellenes civil és értelmiségi belgrádi, szerb körökkel. Nem mellékes, hogy Magyarország aktív szerepet

játszott az ún. szegedi folyamatban, aminek során a szerbiai ellenzéket segítették a kilencvenes évek végén, és amikor hatalomra jutottak 2000-től, mintegy ezzel is viszonozták a „szívességet".

A nemzeti tanácsi közvetlen választásokon pártok a törvény értelmében nem indulhattak, csak civil alapon összeállított listák, ám azóta is minden egyes választáson abszolút vagy szinte teljes többséget szerzett a VMSZ által támogatott és szervezett lista, egyre inkább a párttagokkal feltöltve. Elsősorban a média, a kultúra, az oktatás és a nyelvhasználat területén illetékes, és gyakorlatilag teljesen egyeduralma alá kerültek az intézmények.

2016 óta a legtöbb magyarországi támogatás a Prosperitati Alapítványhoz érkezett, amely gyakorlatilag szintén a VMSZ teljes ellenőrzése alatt áll, több mint 80 milliárd forintot osztott szét főleg vállalkozóknak, de például fiatal házasok házvásárlására is, mezőgazdasági eszközök, sőt termőföld vásárlására is. A VMSZ óriási sikertörténetként prezentálja mindezt, és tény, hogy a hatása nem kicsi – kérdés, hogy a magyar falvakban emiatt megugrott ingatlanárak kinek kedveznek, vagy az etnikai protekcionizmus mit jelent azoknak, akik nem pályáz(hat)tak a magyar állampolgárság hiányában.

KIS MAGYAR PÁRTTÖRTÉNET

Röviden szólnunk kell a párttörténetről is. Éppen a magyarországi támogatások kérdésen tört ki konfliktus a VMDK-n belül, ez vezetett oda, hogy 1994-ben megalakult a VMSZ, amely csak egy év után vált párttá. Másfelől „a polgármesterek lázadása" vezetett a VMDK bomlásához, mivel az önkormányzati pozíciókat betöltő VMDK-sok – zömük észak-bácskai, Tisza menti – úgy érezték, hogy az „újvidékiek", azaz Ágoston Andrásék túlságosan sok hatalmat birtokolnak a párton belül. A VMSZ kezdetben inkább pragmatikus, ideológiamentes pártként definiálta magát, amelyet „a teljesítményorientált nemzetmegtartó politizálás igénye" hozott létre.

A VMDK pedig tovább oszladozott. 1997-ben hozta létre a megpuccsolt pártelnök, Ágoston András a Vajdasági Magyar Demokrata Pártot, amely egy ideig a VMSZ legfőbb konkurenciájának tűnt. Ágoston 1998-ben kezdett el közeledni a hatalomra jutott Fideszhez, de mivel elsősorban Temerinhez kötődött a párt, gyakorlatilag érdemi pozíciókhoz nagyon kevés helyen jutott.

A vajdasági magyar pártokat illetően leginkább az mondható el, hogy kezdetben a pragmatizmus, a helyi kisebbségi érdekek képviselete, a helyi ügyek felvállalása jellemezte őket, és kimondott alapelv volt, hogy minden magyarországi párttól ugyanolyan távolságot, illetve közelséget tartanak, mindenkivel jó viszonyt akarnak ápolni. A pragmatizmus a VMSZ részéről egészen 2010-ig figyelhető meg. Kasza Józsefet 2007-ban váltotta Pásztor István. A VMSZ mindeddig ideológiamentességet hirdetett, már ami például a jobb- és baloldaliságot, a konzervativizmust vagy a liberalizmust stb. illeti. A VMSZ teljes mértékben a magyar kormányzaton keresztül a Fideszhez, illetve Pásztor István Orbán Viktorhoz személyesen kezdett el kötődni. Mindezt csak erősítette a szerbiai politikai fordulat is 2012-ben.

Az egykori ultranacionalista, radikális Aleksandar Vučić 2012-ben jutott újra hatalomra, 2014-től már miniszterelnökként, majd köztársasági elnökként. A VMSZ koráb-

ban, a 2000-es fordulat után elsősorban a Demokrata Párttal működött közre tartományi és önkormányzati szinten, 2001-től 2003-ig Kasza József pedig még miniszterelnök-helyettesi posztot is kapott a Zoran Djindjić vezette köztársasági kormányban, míg a kormányfőt 2013-ban meg nem gyilkolták. A VMSZ későbbi, 180 fokos fordulatát erősítette a Vučić- és Orbán-kormányzat egymáshoz való fokozatos közeledése, partnersége. Ez történik gazdasági, regionális fejlesztési téren (például a Budapest–Belgrád-vasútvonal kapcsán és a Prosperitati révén). A vezetők a történelmi megbékélés terén is igyekeztek eredményeket elérni, közös koszorúzásokkal a II. világháborús emlékhelyeken, és felállítottak egy akadémiai vegyes bizottságot, amely a II. világháborúban és azt követően elkövetett bűntetteket vizsgálja.

A MAGYARORSZÁGHOZ VALÓ VISZONY

A vajdasági értelmiség, amelynek egy része 1990 után valamilyen szinten politizálni kezdett, számos alkalommal vágta egymás fejéhez, hogy elárulta saját közösségét az államszocialista időszakban, nem törődött a kisebbségi érdekekkel, kérdésekkel. A helyzet bizarrságát jelzi, hogy ezt olyanok fejéhez vágták, akik pro forma sem voltak párttagok, vagy éppenséggel ők maguk voltak azok. Korábbi kutatásaim során rámutattam arra, hogy számos vajdasági magyar értelmiségi (író, újságíró, demográfus, oktatáskutató stb.) igenis foglalkozott a lehetőségekhez mérten a kisebbségi kérdésekkel, annak helyzetével. A szóban forgó „árulás" ahhoz is kapcsolódott, hogy 1967–68 során egy kisebb vita során felmerült, hogy mivel a jugoszláviai magyar nemzetiség annyira különböző úton jár immár a szocialista Jugoszláviában a többi magyar nemzetrészhez képest, hogy akár önálló jugoszláviai magyar nemzetté válhat. De ez inkább csak egy hamvában halt „ötlet" volt. Tény, hogy a jugoszláviai/vajdasági magyarság és értelmiségének részévé vált az is, hogy „mi" egészen más magyarok vagyunk, mint a többiek, főleg a magyarországiak, mert Jugoszlávia „szabadabb", és gazdaságilag is sokkal fejlettebb. (A későbbi idők mindezt aztán alapjaiban cáfolták is.) A jugótudat tehát fellengzős formában jött létre, de ezzel együtt a vajdasági regionális tudat is erősödött.

1990-ig a magyar–magyar kapcsolatok fokozatos fejlődtek, így a tudományos életben, különösen az irodalomban, a művészetekben, de formálisan a kisebbség – mindenféle szerveződés híján, hisz az nem volt lehetséges – nem ápolhatta a kapcsolatokat az anyaországgal. Az 1990-es fordulat már lehetővé tette azt, hogy több vajdasági magyar egyetemista tanuljon Magyarországon, bár ekkor az anyagi lehetőségek minden más téren korlátozottak voltak az anyaország részéről.

1991-ben ugyanakkor egyfajta mentális véleményalakító töréspontté vált a Kalasnyikov-ügy, ekkor a szerb hatalom, de különösen a kvázi ellenzéki ultranacionalisták által feléledt a magyarellenesség. Ennek szószólója Vojislav Šešelj radikális politikus volt (Aleksandar Vučić jelenlegi elnök egykori mentora, akit Hágában háborús bűnökért tíz évre ítéltek), aki a vajdasági magyaroknak egy, míg a szlovákoknak két szendvicset kínált az útra, amikor távoznak az országból. A délszláv háborúk során mindazonáltal a vajdasági magyarság nem került kifejezetten a célkeresztbe, a hatalomnak elég volt, hogy a magyarok önként emigrálnak, és így hely támad az ideérkező szerb menekülteknek.

A kilencvenes évek során egyes magyar települések etnikai struktúrája olyannyira megváltozott, hogy az egykori helyi magyar többségből kisebbség vált.

A kilencvenes időkben a magyarországi politikát Szerbia irányába inkább az óvatosság és a mérsékletesség jellemezte, bár akadt kivétel, mint Raffay Ernő, a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára, aki saját bevallása szerint szerepet játszott a Kalasnyikov-bortányban, illetve a revíziót emlegette, lehetőséget látott arra, hogy a háború során visszafoglalják a „Délvidéket". Az effajta radikális véleményeket ugyan felhangosították Belgrádban, de a valódi csatazaj elnyomta ezeket. A Horn-, majd az első Orbán-kormány sem kereste a konfliktust, többek közt éppen a vajdasági magyarok érdekében. Szerencsétlen egybeesés volt, hogy 1999-ben Magyarország még csak kilenc napja volt a NATO tagja, amikor elkezdődött Kis-Jugoszlávia bombázása, a vajdasági magyar közvélemény, illetve a média egy része is sérelmezte ezt, már ami Magyarország szerepét illette. Fontos kiemelni, hogy Magyarország a délszláv háborúk során tízezerszámra fogadta be a délszláv menekülteket, így a vajdasági magyarokat is, és relatíve jól működő menekültellátás épült ki, bár ezt éppen a vajdasági magyarok igyekeztek a leginkább elhagyni, illetve az országban integrálódni.

Noha a Horn- és az azt követő kormányok már a magyar kisebbségek gazdasági pozícióinak erősítését tartották az egyik, ha nem a legfontosabb célnak, ez végül a már említett Prosperitati Alapítvány révén vált konkréttá és láthatóvá 2016-tól. Addig azonban újabb töréspontok jelentkeztek. Az úgynevezett magyarigazolványt ugyan üdvözölték a Vajdaságban, elsősorban az Ágoston-féle VMDP, amelynek leépülése épp azáltal kezdődött szervezetileg is, hogy 2002-ben a Concordia Minoritatis Hungaricae irodáit a VMSZ-esek szervezhették meg a vajdasági magyar településeken, amelyek az ösztöndíjakat és a magyar állampolgárságot is intézik, és így a kedvezményezettek tulajdonképpen az iroda s így a VMSZ lekötelezettjei, „adósai" lettek.

De a 2003-ban bevezetett vízumkényszer Magyarország részéről – amit az EU követelt meg a schengeni határ, illetve az EU-tagság miatt – a vajdasági magyarokat ismét sokként érte. Elsősorban megalázónak éreztek, másrészt gyakorlatilag is sokak számára nehéz volt beszerezniük a vízumot, hiszen munkahely vagy diákstátus híján szinte lehetetlenné vált a beutazásuk az immár EU-tag Magyarországra.

A sérelmeket csak fokozta a 2004. december 5-i sikertelen népszavazás a kettős állampolgárságról. A vajdasági magyar közvélemény és a politikai elit jobbratolódása, a baloldalellenség, a „liberálisozás" is innentől datálható. Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy a kettős állampolgárság ötlete először éppen a Vajdaságban jelent meg, legalábbis eszmei szinten, és éppen két – publicisztikai szinten nevezzük így – liberális író, Konrád György és az újvidéki Végel László által, mégpedig 1991 decemberében. A témát azonban különösebben nem kapták fel a vajdasági magyar politikusok, csak a sikertelen népszavazás után. Részben előre látható volt, paradox módon, hogy a kettős állampolgárság másodlagos hatása végül mégis az lett, elsősorban a vajdasági magyarok esetében (és persze a kárpátaljaiaknál), már ami a magyar kisebbségeket illeti, hogy a magyar állampolgárság, illetve útlevél birtokában 2010 után tömegével hagyták el otthonukat elsősorban a munkaképes fiatalok és középkorúak, s valóságos exodusról beszélhetünk.

„DE HÁNYAN IS VAGYUNK?”

A kilencvenes évektől menetrendszerűen merült fel, hogy a Vajdaságban is kellene egy magyar egyetem, illetve egy társadalomtudományos kutatóintézet, ami kifejezetten e kisebbség helyzetét tanulmányozza. Az előbbi – már csak a tanulók számát és a szakemberhiányt nézve is – mindig halovány, kiforratlan tervnek tűnt (a finanszírozás kérdéséről nem is szólva), a Zentán 2005-ben létrejött Vajdasági Magyar Művelődési Intézet pedig inkább csak archiválással, népműveléssel, könyvkiadással, rendezvényszervezéssel foglalkozik, kutatással nem. A VMMI állami intézmény, illetve társalapítója a Vajdaság Autonóm Tartomány a Magyar Nemzeti Tanáccsal egyetemben. A Vajdasági Magyar Képző-, Kutató- és Kulturális Központ (VM4K) Szabadkán jött létre a Szekeres László Alapítvány részeként, de önálló szervezeti egységként. Itt is folynak elvileg kutatások, de a kutatók, illetve tanulmányírók többsége legfeljebb vajdasági magyar származású, de nem ott élő kutató.[6]

„HÁNYAN IS VAGYUNK?”

Röviden összegezve: a magyar nemzetiségűek száma Szerbiában 1991-ben 343 942 fő volt, a 2002. évi népszámlálás szerint pedig 293 299 fő.[7] A különbség 50 643 fő volt, tehát számuk tíz év alatt 15 százalékkal csökkent. A demográfusok viszont a félszázezer fős mínusznak a felét írják az elvándorlás számlájára.[8] 2011-ben már csak 251 136 magyart számoltak össze a Vajdaságban, újabb 39 071 magyar tűnt el a térségből.

Legutóbb a Badis Róbert fémjelezte Identitás Kisebbségkutató Műhely így összegezte az adatokat, illetve előrelátásaikat a 2022 októberére tervezett szerbiai népszámlálás kapcsán, jelezve, hogy az elvándorlók száma a legnehezebben megbecsülhető. Viszont tudható, hogy „a születések száma a vajdasági magyarok körében rendkívül alacsony szinten van, és csökkenő tendenciát mutat: 2011-ben még 2092 magyar gyermek született Vajdaságban, 2019-ben már csak 1601. Ez közel 25 százalékos csökkenés.” Továbbá egybevetve a születések és a halálozások számát, „kijelenthetjük, hogy a természetes fogyatkozás miatt a vajdasági magyarság létszáma évente 2600-2700 fővel csökken.” Az asszimiláció kapcsán annyit tudunk, „hogy a vegyes házasságokba született gyermekek mintegy 70 százaléka nem a magyar identitást »választja«.” Összeségében: „Tehát tízévente a vajdasági magyarság mintegy 30 ezer fővel csökken, az elvándorlókat nem számítva.”[9]

„ÉS HOGYAN IS ÉLÜNK?”

Említettem már a szocialista időszakban honos diskurzust, miszerint a vajdasági magyaroknak jól megy a sora a titói Jugoszláviában, legyen szó gazdaságról, oktatásról, médiáról, politikai érdekképviseletről vagy a nemzetiségi (kisebbségi) jogokról. Történészi és szociológiai tanulmányok, könyvek sora mutatta ki, illetve hangsúlyozta 1990 után, hogy e kisebbség előbb kollektíve bűnösségre ítéltetett 1944-től, másodrendű állampolgárrá vált. Majd részben a magyarság többi részével való kapcsolatok hiánya, másodla-

gossága miatt és aztán részben az előnyöket élvezve asszimilálódtak oly sokan a jugoszláv, illetve a szerb társadalomba, részlegesen feladva identitásukat. Ez fordult vissza részben a délszláv háborúk során, majd 2010 után a magyar(országi) nemzetpolitika gyökeres megváltozásával (ekkor más vajdaságiak is elkezdték magyar gyökereiket keresni az útlevél megszerzése miatt). Ez természetesen csak az egyik narratíva, ennek összefoglalóját adja például Kovács Teréz *A nemzeti identitás változása Trianontól napjainkig a vajdasági magyarok körében* című tanulmányában.[10] Ugyanakkor nem másodlagos szempont, hogy a vajdasági (magyarok) körében utóbb kialakult a vajdasági regionális tudat is, ez még a fiatal magyaroknál is jól megfigyelhető volt a 2010-es években, illetve a kettős kötődés a szerb és a magyar nemzethez is.

A helyzet képlékenységére utal azonban az, hogy amikor 2003-ban egy új jobboldali és nacionalista kormányzat jött létre Szerbiában, és a VMSZ részben kiesett a hatalomból, előkerültek a „magyarverések", különösen választások előtt szaporodtak meg a legalábbis a médiában prezentált ügyek. Természetesen a fiatalok közti verekedések többsége leginkább a kocsmához, diszkóhoz kötődik, ám sok esetben megjelent a bizonyítható etnikai vonatkozás is; megszaporodtak a magyarellenes falfirkák is, stb. Bozóki Antal ügyvéd, jogvédő dokumentálta talán a legkörültekintőbben ezeket, de nemcsak a magyar vonatkozásúakat, hanem például a romák ellen elkövetett atrocitásokat is. Különösen a „temerini fiúk" ügye került reflektorfénybe, akik brutálisan támadtak meg egy vélhetően őket provokáló, ittas, esetleg drogos szerb nemzetiségű férfit – majd kaptak igen súlyos, inkább elrettentőnek mondható, semmint teljesen jogos, személyenként akár tíznél is több év börtönbüntetést.[11] Noha vélhetően ma is akadnak olyan konfliktusok, elsősorban fiatalok között, amit akár etnikai prizmán át is lehetne nézni, a vajdasági magyar médiából eltűntek ezek, bár az utóbbi években nem is igen hallani ilyenekről. Tehát az, hogy a 2003 után pár évig témává vált, 2007–2008 után pedig nem, politikai kontextusba helyezhető. Felvethető a kisebbségi jogok kérdése is, így például a nyelvhasználati jogoké – noha e téren az is probléma, hogy nincs olyan kétnyelvű szakember, így szerbül tudó magyar vagy a magyart is ismerő szerb, aki a hivatalokban biztosítani tudná a kisebbségieknek saját anyanyelvük használatát. Mint említettük, a fiatalok csupán kisebbik része tanulja meg az államnyelvet, az idősebbeknek pedig szintén problémát jelent a hivatalos írásmód, a cirill elolvasása a hivatalos dokumentumok, számlák stb. esetében. Az ún. nyelvi térkép kapcsán is megfigyelhető a magyar háttérbe szorulása, ignorálása a szervek részéről az utca- és városnevek, intézmények stb. esetében.

Természetesen hogy egy közösség identitása, önképe, de a róla kialakított kép is folyamatosan változik, hogy egy kisebbségi jóllét érzése egyik szélsőségből a másikba fordulhat, olykor akár függetlenül is a társadalmi-gazdasági-politikai változásoktól, az magától értetődő. A fenti népesedési folyamatok, az elvándorlás, az újabb és újabb gazdasági válságok tükrében figyelemre méltó annak a sikerpropagandának a folytatása, amely a 2010-es évek óta folyik a vajdasági nyilvánosságban, a VMSZ uralta médiában, nagyrészt lemásolva a Magyarországon megfigyelhető pozitív kormányzati imázsépítést. Amíg a kilencvenes években a kezdeti felszabadultságot – lásd a VMDK 1991-es évkönyvének címét: „Sokáig éltünk némaságban" – a megmaradásért való aggódás váltotta fel a délszláv háborúk évtizedében, az teljes mértékben érthető. A pesszimizmus után újabb optimista fordulat következett be 2000 végétől a Milošević-rendszer bukásával, ugyanakkor a belső vajdasági magyar politikai harcok, az MNT-n belüli konfliktusok újra

„rosszkedvünk nyarát" hozták el, miközben a kisebbség egyre inkább vesztett pozícióiból. A Prosperitati Alapítvány gazdaság- és regionális fejlesztése, illetve az MNT tevékenysége a 2010-es éveknek elsősorban a második felében viszont mintha részben feledtetni tudta volna az elvándorlás mértékét, hatalmas kampány zajlott és zajlik a médiában a „külföldön sincs kolbászból a kerítés" témájában; hogy a Vajdaság e magyar kisebbség egyedüli otthona, másutt idegenek maradnak, és aki akar, itthon is boldogul. A keresztténység megtartó erejének hangoztatása is felerősödött, illetve a menekültellenesség, különösen a határ menti magyar települések kapcsán, amelyek ténylegesen megszenvedik a menekültek jelenlétét. Továbbá e narratíva szerint az egységes magyar nemzetkoncepció megvalósulásával, az anyaország segítségével végképp megoldódtak a kisebbségi problémák, köszönve a szerb hatalommal való együttműködésnek és a VMSZ-nek. „Soha korábban nem volt ilyen erős képviselete a vajdasági magyaroknak" – nyilatkozta 2020-ban Pásztor István. Vagy egy másik jellemző tézise az, hogy: „Azt látjuk itt, a Vajdaságban, hogy előny ma magyarnak lenni, és nem hátrány." A VMSZ a magyarországi választásokra is igyekezett mozgósítani a vajdasági magyarokat, mondván, hálásnak kell lenni a kettős állampolgárság intézményének bevezetéséért és a gazdasági és egyéb segítségnyújtásért.

A Fideszhez, Orbán Viktor politikájához való erős kapcsolódás mellett hasonlóan hangsúlyossá vált az értelmiség- és médiaellenesség a VMSZ, illetve ismét Pásztor István által, legalábbis ha nem a sajátjukról van szó. Így 2022. szeptember elsején az egyik tanévnyitón amiatt, hogy 2015-ben százzal kevesebb magyar gyerek született, mint 2014-ben, Pásztor ezt nyilatkozta: „A mostani elsősök 2015-ben születtek, és ne felejtsük el, ez volt az az év, amikor Vajdaságban az a közhangulat uralkodott, amelyik arra hegyezett ki minden mondatot és minden közszereplésbeli megnyilvánulást, hogy ez a föld nem élhető, és innen el kell menni, és hogy aki valamire való, az nem itt fogja megalapozni a saját és a gyerekei jövőjét. Mondták ezt azok, akik mások innen való eltelepítéséből üzletet csináltak, és jól kerestek ezen, valamint azok, akik máshol élnek, de itt adják ki folyamatosan a könyveiket, és ezáltal befolyásolják az embereket."[12]

Tényszerűen a százas fogyás egyébként nem állja meg a helyét, mert 2015-ben 144-gyel kevesebb magyar született a Vajdaságban (összesen 1822), ugyanakkor akadt év, amikor éppen több, de az utóbbi években is mindig kb. százzal kevesebb a születettek száma az előző évhez képest. De nem is ez a lényeges, hiszen megállíthatatlan folyamatról beszélhetünk. Inkább az, ahogyan Pásztor ezúttal is – ha burkoltan is – a 2014–15-ben a VMSZ-ből létrejött Magyar Mozgalmat bírálta, amely a népességfogyásról aligha tehet, ahogyan a VMSZ sem. Bűnbakokként azonban ők is feltüntethetők, akárcsak a VMSZ-t vagy az MNT-t kritizáló értelmiségiek, vagy bárki, aki nem szavaz a VMSZ-re. Célkeresztbe kerültek az elvándorlók is, és igazán abszurd módon az a pár, vajdasági magyar író, aki nem ott él már, vagy kétlaki életmódot folytat, és mégis „itt adják ki folyamatosan a könyveiket, és ezáltal befolyásolják az embereket". Mivel itt legfeljebb szépirodalomra gondolhatunk, ráadásul évente pár szerzőre, mindez inkább egy fölöttébb bizarr diskurzusra emlékeztet, mert az irodalom aligha befolyásolja különösebben az embereket – és amúgy is legfeljebb pár száz példányról beszélhetnénk. A vita – ami inkább „vita" – tétje szimplán hatalmi, s mint bármely uralkodó párt, a VMSZ is felügyelni akarja a nyilvánosságot, meghatározni a témákat.

RÖVID ÖSSZEGZÉSKÉPPEN

A vajdasági magyarság „első száz évéről” sok mindent nem tudunk. Ellentétben például a romániai/erdélyi magyarsággal, kezdetben a teljes intézményhiány, majd később, s ma is, a szakemberek, illetve az alapkutatás hiánya határozza meg nemtudásunkat. Mindezt mindig is tetézte az értelmiségi, majd különösen a közösségen belüli politikai hasadás és a többnyire félrevezető, politikai, s nem tudományos (ál)viták, így például éppen az értelmiség, az írók felelősségéről. A vajdasági magyar értelmiség pedig csak minimálisan tudott beépülni például a szerb tudományosságba, legyen szó történelemről vagy szociológiáról, így e kézenfekvő kontextusról is igen keveset tudunk, pedig a mozgásteret nagyrészt ez határozta meg az elmúlt száz év legtöbbjében, nem az önálló akarat. Az 1920-tól jellemző represszió ugyan különösen 2000-től már a múlté, de a demográfiai folyamatok és az elvándorlás mértéke meggondolkodtató, s ez fogja meghatározni, hogy nemhogy újabb száz év múlva, de húsz-harminc év múlva majd miről beszélhetünk még.

JEGYZETEK

1. Tóth Lajos: *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig.* Életjel-könyvek 56. Szabadegyetem, Szabadka, 1994.
2. Tátrai Patrik – Kocsis Károly – Gábrity Molnár Irén – Takács Zoltán: *A Vajdaságot érintő migráció és annak történeti előzményei.* Tér és Társadalom 2013. 2. sz. 35–53.
3. Legkorábban erre Mirnics Károly figyelt fel: *Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében.* Híd 1970. 1. sz. 83–99.
4. Szabó Angéla: *Holtszerzon*. Magánkiadás, Novi Sad, 2014.
5. Kókai Péter: *A Szerbia területén élő magyar nemzeti közösség autonómiatörekvéseiről.* Délkelet Európa – South-Eeat Eeurope Vol. 1. No. 2 Summer 2010/2 Nyár, 1–9. https://www.southeast-europe.org/pdf/02/DKE_02_M_K_Kokai-P.pdf
6. Lásd például az egyik tudományos konferenciájuk alapján kiadott kötetet: *Az első száz év. A kisebbségi magyar identitás szervezeti és intézményi kontextusa a Vajdaságban.* VM4K – SZLA, Szabadka, 2021.
7. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 u Republici Srbiji.* Republièki Zavod za Statistiku, Beograd, 2014.
8. Mindezen adatokat lásd Hablicsek László – Tóth Pál Péter – Veres Valér: *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása*. KSH Népességtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 78. Bp., 2004.
9. [Badis Róbert]: *Hányan is vagyunk magyarok Vajdaságban?* Szabad Magyar Szó 2021. május 27. https://szmsz.press/2021/05/27/hanyan-is-vagyunk-magyarok-vajdasagban-2/ (Letöltés ideje: 2022. szeptember 19.)
10. *Az első száz év. A kisebbségi magyar identitás szervezeti és intézményi kontextusa a Vajdaságban.* VM4K – SZLA, Szabadka, 2021. 208–226.
11. Lásd Bozóki Antal (szerk.): *A vajdasági magyarság helyzete.* Árgus – Vajdasági Magyar Kisebbségjogi Civil Egyesület, Újvidék, 2007.
12. Uo.

EGRY GÁBOR

A DEKONSTRUKCIÓN TÚL?

LEHET-E A KISEBBSÉGTÖRTÉNETBŐL ÚJ, NAGY TÖRTÉNETI ELBESZÉLÉS?

A nemzeti és etnikai kisebbségek története elválaszthatatlan a nacionalizmustól és a nemzeti mozgalmaktól. Ez azt is jelenti, hogy a nacionalizmuselméletek klasszikusai szerint a kisebbségtörténet is az új és legújabb kor történelmi és társadalmi jelensége.[1] Bár a nacionalizmuskutatás és a történetírás egy része ma is megkísérli, hogy a modern nemzetet a közép- és kora újkori *natiók* és etnikai csoportok folytatólagos utódjának értelmezze,[2] a nacionalizmuskutatás a modern társadalomra szabott társadalomtudományi módszertani alapvetésekből indul ki, ami eleve erre a korszakra szűkíti a kutatást és a jelenség értelmezését.

Nem meglepő tehát, hogy a kisebbségtörténet jórészt a modern történetírásban domináns nemzeti történeti elbeszélésekhez kapcsolódik, egy kisebbség története mindig egy másik nemzeti történelem révén nyer értelmet. Ez lehet a többségi történelem, amihez képest a kisebbség alteritásként, szignifikáns másikként szerepel, de lehet a saját nagyobb nemzet története.[3] A kisebbségtörténet mindkét esetben tulajdonképpen nemzetépítések és nemzeti konfliktusok (határok) története is, legyen az beolvasztás-elnyomás a többség részéről, beolvadás-asszimiláció a kisebbség részéről vagy saját nemzetépítési törekvései akár az etnikai anyaállammal, akár attól függetlenül.[4]

Előnye, hogy könnyen tetten érhető a forrásokban, mivel a nemzetépítés során kialakult politikai konfliktusok a korabeli nyilvánosságban is megjelentek, a későbbi történeti elbeszélések pedig nem ritkán ezek köré szervezték a kanonizált nemzeti történelmet is. Így tehát könnyen létrehozható a történeti elbeszélésben a nagyobb, a kisebbséget is magában foglaló nemzeti csoport kohéziója vagy a kisebbség elhatárolása a többségtől anélkül, hogy strukturális és funkcionális kohézióra is figyelni kellene. Ha tetszik, a politikatörténet könnyen egyesíti a nemzetet akkor is, ha annak társadalomtörténete nem is értelmezhető, mert az adott körülmények közt a nemzetnek tekintett csoport nem alkot különálló funkcionális társadalmat.[5]

A kisebbségtörténet tehát – mint minden történetírói megközelítés – eleve leszűkíti a tárgyát, ami utat nyit a kritikának is. Ugyanakkor a kisebbségtörténet összefonódása a nemzeti történeti elbeszéléssel azzal járt, hogy a nemzeti történetírás és a módszertani nacionalizmus kritikája a kisebbségtörténetet is óhatatlanul érintette.[6] Az elmúlt évtizedek „revizionista" irányzatai – nemzeti közömbösség, New Imperial History, transznacionális történetírás, globális történelem stb. – nem csupán a nemzeti történeti elbeszélést

kérdőjelezték meg, hanem közvetve a kisebbségtörténetet is. Vagy legalábbis annak szoros összefonódását a nemzeti történeti elbeszéléssel.

Éppen ezért a kérdés, hogy lehet-e a kisebbségtörténetből új, nagy történeti elbeszélés, legalább háromféleképpen értelmezhető. Elsőként felmerül, hogy vajon létezhet-e olyan kisebbségtörténet, ami a politikai, társadalmi, kulturális vonatkozásokat a kisebbség saját és nem a nagyobb nemzeti csoportból levezetett kontextusában értelmezi és mutatja be? Lehet-e egy kisebbség mint csoport egy külön történeti narratíva alanya és tárgya, vagy amennyiben a válasz az lenne, hogy ez nem lehetséges, képesek vagyunk-e egyetlen elbeszélésbe foglalni az eltérő résztörténeteket? (A kisebbségi, az anyaállami, a honosság szerinti állam politikatörténetét, az adott állam társadalom- és gazdaságtörténetét stb.) És ha igen, mi legyen ennek az elbeszélésnek a léptéke?

A másik kérdés szorosan összefügg az előzővel, és arra vonatkozik, hogy a kisebbségtörténet miként helyezkedik el a nemzeti történelmi elbeszélések viszonyrendszerében, kialakítható-e ezen a téren is a triadikus viszony? Mi teszi a kisebbséget mégis önálló csoporttá mind az anyaállamhoz, mind a lakóhelye szerinti államhoz viszonyítva, megírható-e ennek a különbségnek a története, vagy legalább létezik-e olyan történelmi elbeszélés, ami ezt a különbséget minden történelmi pillanatban képes megjeleníteni, és a kisebbségi csoport történetének konstitutív tényezőjeként az adott történeti értelmezésbe beépíteni?

Végül a harmadik kérdés az, hogy a kisebbségtörténet mit tehet hozzá a nemzeti történetet meghaladni kívánó alternatív elbeszélésekhez. Lehet-e alkotóeleme vagy legalább inspirálója regionális (közép- vagy éppen kelet-európai) történeteknek, kontinentális történeteknek, birodalmi histórióknak? Beilleszthető-e a globális és/vagy transznacionális történelembe?

Nem ígérem, hogy mindezekre átfogó választ adok, de remélem, hogy vázlatos áttekintésükkel bemutathatóak az elmúlt évtizedek új trendjei közül a kisebbségek történetét is érintő legizgalmasabbak. Másfelől talán felvázolható egy lehetséges kisebbségtörténeti narratíva, ami nagy elbeszélésként is értelmezhető, egyúttal pedig része, talán még kiindulópontja is lehet egy új regionális történeti elbeszélésnek.

MÓDSZERTANI NACIONALIZMUSKRITIKA ÉS KISEBBSÉGTÖRTÉNET

A kisebbségtörténet – legalábbis a kisebbségek történeteként – szorosan összekapcsolódik a nacionalizmus és a nemzeti mozgalmak történetével. Éppen ezért a kisebbségtörténet-írás nem is alakult önálló kutatási területté, noha természetesen elkülöníthetőek azok a történeti munkák, amelyek nemzeti kisebbségek történetével foglalkoznak. Mindebből következően a nemzeti történetírás általános és a 19–20. századi Közép- és Kelet-Európa nemzetiségeinek konkrét történetére vonatkozó kritikák, illetve új megközelítések átvihetőek a kisebbségtörténetre is. Annál inkább, mivel a legfontosabbak a Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia történetét értelmezték újra,[7] vagyis egy olyan helyzetre vonatkoztak, amelyben (a dualista Magyarországot kivéve) minden nemzeti mozgalom kisebbség volt, és nemzeti történetüket is kisebbségtörténetként írták meg – főként a nemzeti elnyomás elleni harc történeteként. Innen nézve a nemzet vagy a nemzeti kisebbség olyan csoportként jelenik meg, amelynek tagjai számára a nemzeti

hovatartozás nem csupán elsődleges azonosulási pont, hanem a mindennapi és politikai cselekvés motivációjában is domináns, a tagok az életüket nemzeti keretek közt és nemzeti célokat követve szervezik meg.[8]

A kritika a szociológiában gyökerezett, és arra épült, hogy a hagyományos nemzeti történeti elbeszélés tárgya, a nemzeti közösség úgy, ahogy az elbeszélésben megjelenik – egységes és eleve létező fogalmi jegyekkel jellemezhető tagokból álló, vagyis reifikált csoport[9] – nem a valóság, hanem csupán külső értelmezés, ami éppen azt szolgálja, hogy a csoportra hivatkozva lehessen fellépni.[10] Az új történeti munkák – elsősorban a nemzeti közömbösség (*national indifference*) fogalmára építve[11] – ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy Közép- és Kelet-Európa lakóinak nagyobb része számára a nemzeti hovatartozás esetleges volt, korántsem az élet és a politika fő szervezőelve még akkor sem, ha egyébként a nemzeti intézményesedés nyomán (iskolák, kulturális egyesületek, nemzetinek tekintett gazdasági szervezetek, politikai pártok stb.) a társadalom nemzetileg tagoltnak tűnt. Az így kijelölni szándékozott határok azonban nem vagy alig korlátozták az egyéneket mindennapi cselekvésükben, amit számtalan más tényező befolyásolt haszonelvű (instrumentális, racionális) megfontolásoktól a nemzet előtti – főként lokális – kötődések erején keresztül a mindennapi élethelyzeteknek a szimbolikus mezővel szembeállított fontosságáig.[12] Eszerint legalább a második világháborúig inkább ezek határozták meg az egyének viselkedését, még ha a nemzeti határok az államhatalom, a jog és az erőszak segítségével fokozatosan szűkítették is a fennálló teret.[13]

Bár ez a megközelítés sem kérdőjelezi meg azt, hogy végül a nemzeti keret és vele a nemzetállam lett Közép- és Kelet-Európa legfontosabb politikai és részben társadalomszervező elve és struktúrája, ami nyilvánvalóan érvényes a kisebbségek történetére is, a nemzeti történeti elbeszélés dominanciáját azonban kétségbe vonja. Mindezt egyfajta revizionizmus jegyében teszi, legalább kétféleképp. Egyfelől az egyéni cselekvést és a mögötte álló változatos motivációs tényezőket megragadva megmutatja milyen vonatkozásban számított lényegesnek a nemzeti keret, és rámutat arra is, hogy milyen más struktúrákba ágyazva éltek és cselekedtek – mintegy megteremtve a nemzeti és a nem nemzeti történeti elbeszélések összekapcsolásának lehetőségét is. Másfelől a nacionalizmus, a nemzeti társadalom- és politikaszervezés szerepének és a nemzetek feletti keretekhez való viszonyának újragondolására is lehetőség nyílik. A Habsburg Birodalomra vonatkozóan például azt a következtetést vonhatták le, hogy a birodalmi keret – legalábbis az osztrák birodalomfélben – nem hátrányos volt a nemzetiségeknek, hanem éppenséggel inkubátorként működött, erőforrást kínált a nemzetépítéshez. A nemzeti mozgalmak részben a dinasztikus lojalitást használhatták fel, részben a bürokratikus államtól remélhettek koncessziókat politikai támogatásért, ideértve a nemzeti alapú klientelizmust is az állami funkciók betöltésénél.[14]

Mások, elsősorban az orosz birodalom vonatkozásában arra mutattak rá, hogy a birodalmi keretek nem gátolták magának a birodalmak nemzetiestítését, egy domináns nemzeti mozgalom jelenlétét a birodalmi erőforrásokra támaszkodva.[15] A New Imperial History irányzata részben ezekre a megállapításokra alapozva értékelte át a birodalmak és a nemzetállamok/nemzeti mozgalmak közti viszonyt.[16] Hagyományosan a történetírás (is) úgy tekintett a 19. század végi, 20. század eleji kontinentális birodalmakra, mint elmaradott vagy elnyomó képződményekre, amelyek a nemzeti mozgalmak korlátozásával, esetleg üldözésével a nemzetállamok kialakulását és vele a haladást gátolták. Ezt ér-

telmezte újra a nyugati és keleti, a kontinentális és tengerentúli gyarmati birodalmak összehasonlításából kiinduló irányzat. Nemcsak a birodalmak inkubátorjellegét emelték ki, hanem a két kategória és fogalom, a nemzetállam és a birodalom antagonizmusát is jelentősen árnyalták. Rámutattak, hogy a birodalmak korántsem voltak mindenestül elavult, megújulásra képtelen szervezetek, és nemcsak a nemzetállamoktól tanultak, hanem belülről is képesek voltak a megújulásra. Másfelől a nemzetállamok is építettek a birodalmak tapasztalataira, illetve azok felbomlása után a legtöbbjük kis vagy kvázi birodalomként működött, mivel egymástól eltérő régiókat és több nemzetiséget próbált meg integrálni.[17]

Míg a New Imperial History és a nemzeti közösség fogalma köré szerveződő revizionizmus a nemzeti értelmezési és elemzési keret részleges megkérdőjelezésére épül, addig az elmúlt évtizedek egy másik fontos trendje, a transznacionális és az *entangled history* (összefonódó történelem)[18] a nemzeti történelemnek és vele a nemzetnek mint közösségnek a világban elfoglalt helyét kérdőjelezték meg. Az egymás mellett létező, egymással csak a hagyományos kapcsolattörténet értelmében, tehát a két csoportot elválasztó határnak mindig tudatában lévő módon érintkező nemzeti csoportok párhuzamos (vagy összehasonlító) története helyett kínálnak alternatívát. A transznacionális történelem részben a transzferekre épít, ugyanakkor azokat nem pusztán tudás, ismeretek vagy (akár kulturális) javak áramlásaként és módosulásaként értelmezi. A transznacionális megközelítés keretében ezeket a jelenségeket egységes keretbe helyezik, ami a nemzeti történelmeket (illetve potenciálisan a kisebbségek történetét is) szorosan összekapcsolja egymással. Nemcsak egy-egy elkülöníthető esetként, hanem egy nagyobb folyamat egyidejű és azonos lényegű elemeiként is, ami a nemzeti történelem sajátosságát is megkérdőjelezi.[19] Ugyanakkor ez még nem azonos a globális vagy regionális/kontinentális (pl. európai) történelemmel, mivel az adott jelenségek a két nemzeti csoport közti tényleges kapcsolat részei, nem általános folyamatok helyi leképeződései.

Az összefonódó történelem egy lépéssel tovább megy ezen az úton, mindenekelőtt a nemzeti történelem privilegizált, csak a saját nemzet részére fenntartott terét felbontva. Az összefonódás eszerint olyan történelmi konstelláció, amikor egy időben és térben korlátozott helyen több történelmi folyamat egyidejűleg „keresztezi" egymást, aminek hatására ezek mindegyike módosul, de nem hibridek jönnek létre, az eredeti folyamatok továbbra is elkülönülnek, megkülönböztethetőek maradnak.[20] Vagyis a nemzeti történelmekre vonatkoztatva, az összefonódás a történelemnek éppen azokat az elemeit foglalná magába, amelyeket a „közös" jelzővel szokás illetni anélkül, hogy egyetlen csoportba vonná össze a különböző nemzeti csoportokat, miközben elsősorban azok kölcsönhatására és a kölcsönhatás körülményeire fókuszál.

Ehhez képest az összefonódó történelem a történetírásban többnyire nem egyes kiemelt pillanatokra koncentrál, sokkal inkább arra, ahogy a két vagy több nemzeti csoport történelme egyazon térben és időben bontakozik ki, kiemelt figyelmet fordítva mindazokra a vonatkozásaira, amelyek valamiképpen közösnek tekinthetőek.[21] Ez valójában inkább a transzferek történetéhez (a transznacionális történelemhez) áll közel, ugyanakkor a térbeli vonatkozások miatt akár arra is képes lehet, hogy egy, a történetírásban a külső csoportokkal szemben egységesként kezelt nemzet esetében megmutassa, hogy annak belső tagoltsága éppen az egyes részcsoportoknak más nemzeti csoportokkal való összefonódáshoz (is) kötődik. Például az erdélyi románok regátiakkal szemben megmu-

tatkozó mássága részben az élet számos területén (így a középosztályi szocietális kultúrában) a magyarokkal megmutatkozott azonosságából fakadt.[22]

Részben a transzancionális történelem kínálta úton lép előre a globális történelem koncepciója is.[23] Bizonyos értelemben ez a leginkább radikális a nemzeti történelemmel való szakítást tekintve, a történelmet olyan léptékben fogja fel, ami a nemzeti történelmeket a globális folyamatok és jelenségek helyi, lényegét tekintve egymástól alig különböző manifesztációinak fogja fel. Így persze a nemzeti történelem elveszíti elemzési értékét, bár természetesen a globális folyamatok egy nemzeti csoport történeteként is elbeszélhetőek maradnak.[24] A globális történelem a hasonlóságokat állítja előtérbe, szükségszerűen strukturális dominanciájú magyarázatokat kínál. Ugyanakkor éppen ez a gyengesége is, hiszen ez minden egyes történeti kontextusban azonos oksági magyarázatokat feltételezne, vagy enélkül elsősorban inkább egyfajta új szemlélet marad, ami mindenekelőtt emlékezteti a történetírót arra, hogy az általa elbeszélt történet nem egyedi, éppen ezért nemzeti történelemként is csak megszorításokkal kezelhető.[25]

Végül megemlíthető még a globális történelemmel szorosan összefüggő posztkoloniális megközelítés is. Ez mindenekelőtt az európai és észak-amerikai történelemnek a történelmi elbeszélésekben betöltött helyét veti alá kritikus elemzésnek. Egyfelől azért, mert a „Nyugat" tagadhatatlan hatalmi helyzetét a nem nyugati világ kizsákmányolásával megszerzett erőforrásoknak tulajdonítja, vagyis erkölcsi értelemben is kifogásolja amellett, hogy a jelen egyenlőtlenségeit is erre vezeti vissza. Másfelől azért, mert a Nyugat-centrikus történeti narratívában a világ többi része nem kap szerepet saját jogon, és erre az egyenlőség sérelmeként tekint. Bár ebben a keretben Közép- és Kelet-Európa értelemszerűen a „Nyugat" része, és így a koloniális gyakorlatok cselekvő részese, nem pedig tárgya, megjelent egy alternatív értelmezés is. Ez a kontinentális birodalmaknak a nemzetiségi perifériáik feletti uralmát értelmezi kolonializmusként,[26] ebben a formában viszont éppen nem a nemzeti narratíva feloldását, hanem a hagyományos nemzeti történeti elbeszélés újraértelmezését és megőrzését segítve, a kisebbségtörténetet is nagyrészt abba integrálva. Mindazonáltal kétséges, hogy azonosítható-e a Közép- és Kelet-Európában megfigyelhető asszimilációs politika, és a nemzetiségi elitek egyidejű részvétele a modernizációban, és teljes körű, nem csupán nyelvi diszkrimináció hiánya gyarmatokra jellemző civilizációs különbségtétellel és rasszizmussal.[27]

Ha a kisebbségtörténetet külön kezeljük a nemzeti történelemtől, akkor annak eltérő hely jut az egyes kritikus megközelítésekben. A nemzeti közömbösség, illetve a revizionizmus egyfelől azonos módon kezeli a nemzeti történettel (hiszen minden nemzeti történet az államhoz való viszonyból indul ki), másfelől viszont fellazítja a csoportfogalmat és vele a kisebbségtörténet fogalmának alkalmazhatóságát, amikor az akár a kisebbségi, akár a többségi egyéneket nem csoporttagként értelmezi. A New Imperial History ezzel szemben helyet ad a kisebbségtörténetnek is, igaz azt nemcsak más nemzeti csoportokhoz való viszonyon keresztül ragadja meg, hanem egy sajátos állami működési mód, a birodalmiság felől – amire viszont igaz az, hogy ehhez képest minden nemzeti csoport kisebbség is lesz. Ugyanakkor a nemzetállam és a nemezti kisebbség viszonyára vonatkozóan új megközelítést ajánl azzal, hogy a nemzetállamiságot a birodalmi működési mód felől is értelmezi. A transznacionális és az *entangled history*, mint azt már említettem – ismét csak a csoporthatárok fellazításához vezet, egyúttal azok funkcionális vagy strukturális alapú szétválasztásával. Tulajdonképpen – némileg leegyszerűsítve – az tör-

ténik, hogy az egyén közmondásos többes identitásának egyes identitásfajtái alapján külön-külön csoportokat konstitutál (parasztok, emigránsok, erdélyiek, Habsburg-középosztály stb.) vagy figyel meg, és ezeket teszi az elemzés és az elbeszélés tárgyává. A globális történelem analitikus értelemben jelentéktelennek tekinti a nemzeti csoportot, a posztkoloniális nem, viszont elsősorban egy globálisnak tekintett uralmi forma révén definiálja azt, vagyis a kisebbségi csoportok közti különbségek jelentőségét csökkenti Végül is mindegy, hogy valaki szlovák, román vagy cseh, ha egyébként ugyanolyan gyarmati uralomnak és kizsákmányolásnak van kitéve.

DEKONSTRUKCIÓ UTÁN – REKONSTRUKCIÓ?

Bár a történetírás alapvetően továbbra is nemzeti keretben szerveződik és működik Közép- és Kelet-Európában, ami a kisebbségtörténet hagyományos megközelítését is fenntartja, az előzőekben vázolt kritikus megközelítések a történetírás transznacionális mezőjében dominánsnak tekinthetőek. Sikerük nem csupán azt jelenti, hogy szinte már rituálisan kötelező a nemzeti történeti elbeszélések megkérdőjelezéséről, alternatíváikról beszélni. Minden lehetséges kritika ellenére (lásd például a nemzeti közömbösség kapcsán kibontakozó vitákat)[28] ezek az irányzatok valóban megtermékenyítették a 19–20. századra vonatkozó történetírást, ahogy az emlékezet- és történetpolitika kritikáját is megalapozzák. A dekonstrukció ilyen értelemben már sikeres és alkalmazható a kisebbségek történetére is.[29]

Az ugyanakkor még egyáltalán nem világos, hogy mit is ajánl a kritika a nemzeti narratíva helyett, különösen, ha egyébként tárgya bizonyos értelemben ugyanaz marad – a nemzet és a nacionalizmus akár a többségi, akár a kisebbségi formájában. A kisebbségtörténet esetében a választ még nehezebbé teszi, hogy a csoport, aminek a történetét elbeszélné, még illékonyabbnak bizonyul, mint a nemzet. A nemzet – nem kis részben a nemzetállam révén, amit normatív módon alapvetőnek tekintünk, és szinte automatikusan alkalmazunk az emberi tevékenység minden területének értelmezésére – könnyen azonosítható más csoportokkal vagy intézményes, strukturális keretekkel (nemzeti társadalom, nemzetgazdaság, nemzeti politika stb.), és csak a kritikus megközelítések mutatják meg ennek a keretnek a konstruált voltát. A kisebbségek esetében azok ehhez hasonló külön csoportként kezelése eleve nehézségekbe ütközik. Elvégre a nemzet esetében külön kezelt, de a nemzetállamon keresztül azzal mégis azonosított, és így a nemzeti történeti elbeszélésbe beilleszthető jelenségek a kisebbségek esetében éppen a csoportnak a nemzettel azonos egységként kezelését kérdőjelezik meg. Ki állítaná, hogy a szlovákiai vagy romániai magyar kisebbség a magyar gazdaság része volt, és nem a románé vagy szlováké? Ki mondaná, hogy a magyar kisebbségi társadalom – ha csak nincsenek nagyon kemény jogi válaszfalak többség és kisebbség között – ne elsősorban a többséggel együtt alkotna társadalmat – amit egyébként olyan jelenségek is igazolnak, mint a Romániában vagy Szlovákiában történelmileg nagyszámú vegyes házasság,[30] vagy végső soron maga az asszimiláció is –, hanem Magyarországgal?

A mindent átfogó elbeszélés, a nemzeti narratíva, biztosan nem alkotható meg a kisebbségekről még akkor sem, ha hasonlóra van is kísérlet. A kisebbségnek persze lehet társadalom-, gazdaság, művelődés- vagy politikatörténete még akkor is, ha ezek elvá-

laszthatatlanok a tágabb strukturális keretektől. Lehet olyan változás a történetükben, ami úgy írható le, hogy az embereknek csak erre a csoportjára érvényes.[31] Ebből kiindulva magának a kisebbségiségnek a története is elképzelhető.

Ugyanakkor a nemzeti elbeszélés kritikája erre a specifikusan kisebbségi elbeszélésre is érvényes, hiszen a kritika kiindulópontja mindenekelőtt magának a csoportnak mint a tagok által kiemeltnek, elsődlegesnek és az élet minden területén cselekvésüket meghatározó azonosságnak a léte vagy nemléte. Vagyis első ránézésre úgy tűnik, hogy a dekonstrukció után sem kisebbségi, sem más csoportok története nem lehetséges.

Ez azonban erős túlzás lenne. A globális vagy posztkoloniális megközelítések számára a kisebbségi vagy a nemzeti csoport nem lényeges, de tulajdonképpen nem is akadálya annak, hogy ez a történet megszülessen. Más megközelítések számára (transznacionális történelem) valamiféle csoport egyenesen nélkülözhetetlen. Valójában a kritika még a nemzeti közösség felől sem a nacionalizmus és az ennek révén kialakítható csoport létét vonja kétségbe, hanem azt a feltételezést, hogy a csoport minden feltételezett tagja számára ez ugyanazt jelentené, és cselekvésüket azonos módon befolyásolná. Kisebbség is létezhet, ha meg tudjuk ragadni azt egyéni azonosulásként.[32]

Ez persze egészen másfajta kisebbségtörténetet jelent, és ez nem csupán módszertani kihívásként jelentkezik. Érdemes azonban nem előreszaladni, előbb végiggondolni, miként képzelhető el a nemzeti elbeszélés kritikája alapján az alternatíva úgy, hogy ez nem tünteti el sem a nemzeti, sem a kisebbégi csoportokat, ugyanakkor képes megjeleníteni a csoport mint tárgyiasított (reifikált) entitás létére vonatkozó bizonytalanságot. A teljesség igénye nélkül a kritikus megközelítések két fontos elemére hívnám fel a figyelmet. Az első a léptékváltás. A nemzeti közösség körül kialakult új irányzat egyik fontos eredménye, hogy a nemzeti hovatartozás kapcsán az egyéni viselkedést próbálja megragadni, és ezt többnyire jól behatárolt térbeli és időbeli keretek közt teszi.[33] Összhangban az irányzatot megihlető szociológiai munkákkal,[34] valójában nem a csoportazonosságot, hanem az azonosulást, illetve a nemzet társadalmi jelenségéhez kapcsolódó cselekvést tárja fel, és ebből következtet a nemzetépítés folyamatára is.

A másik fontos elem az állam új megközelítése. Amikor a New Imperial History a birodalom és a nemzetállam mint két normatívan és működésében is jól elkülöníthető állami működési mód közti határ elmosódását mutatja ki, akkor ebből nem csupán az következik, hogy a nemzetállamot nem tekinthetjük a történelmi haladás teleologikus céljának. Sokkal fontosabb, hogy ez az állam működési gyakorlatait helyezi a középpontba. Ami azt is jelenti, hogy az államot nem arctalan, személytelen, önálló organizmusnak fogja fel, hanem a működtetőit és megjelenítőit, az adminisztrációt a társadalommal való interakciójában (interpenetrációjában) vizsgálja.[35] Ezen keresztül viszont nyilvánvalóan hozzáférhetünk az állam (mindenekelőtt persze az államot működtetők és képviselők) és polgárai, illetve helyi és regionális társadalmai közti viszonyhoz is. Elkülöníthetjük az állami működés különböző szféráit is annak alapján, hogy ennek intézményrendszere, tisztviselői miként cselekedtek.[36] Sőt ez teremt lehetőséget arra is, hogy az 1918 után megalakult nemzetállamok birodalmi jellegzetességeit is számba vegyük, és strukturális jellegzetességként értelmezzük.[37]

Ezeket tekinthetjük tehát egy lehetséges új elbeszélés kiindulópontjainak. Egyén és állam, a nemzet és a kisebbség helyett az utóbbiakat e kettő kölcsönhatásában megtalálva és értelmezve. Persze ez a megközelítés sem mentes a buktatóktól, különösen akkor,

ha egy új kisebbségtörténeti elbeszélés megalkotása a cél. Az egyéni történetek ritkán állnak össze biográfiává, leginkább egyes esetekről beszélhetünk, amit közös szociológiai/társadalomtörténeti jellegzetességeik és az etnicitás/kisebbségiség jelenléte kapcsol össze. Mire és miként lehet ezekből általánosítani? A társadalmi jelenség természetesen részletesen elemezhető így, akár időbeli változása is felmérhető, de miként lesz ebből egy csoport története – a kisebbségé – a kezdetektől máig? Mennyiben lesz specifikus – mondjuk romániai magyar –, és mennyiben általános mindaz, amit feltárunk az etnicitás működéséről?

Az általánosítás kérdése merül fel akkor is, ha nem egyéneket, hanem az állam működési módját és annak helyi vagy regionális beágyazottságát állítjuk előtérbe. Elvégre abból, hogy az állam egyik helyen nem úgy működik, mint máshol, önmagban még semmi nem következik azon túl, hogy az állam működése nem egyenletes. A miért, a hogyan meghatározott helyhez és időhöz kötött megértése segíthet egy tipológia kialakításában, amiben az állami működés (sokszor rejtett) kontinuitása mellett szerepet kaphatnak olyan tényezők is, mint az etnikum, nemzetiség, kisebbség, de minél változatosabb a tipológia, annál bizonytalanabbak lesznek a kisebbségi csoport határai, legalábbis a kisebbségiséggel összefüggő gyakorlatok felől. Hiszen milyen kisebbségi csoport az, amelyiknek egyes tagjai nyugodtan használhatják anyanyelvüket a helyi közigazgatásban – a jogi tilalom ellenére is – mások viszont nem? Egységesnek biztosan nem mondható, és nem is definiálható a nyelvhasználattól való megfosztottság alapján sem. Igaz, közben az állam normatív önmeghatározása felől szemlélve mégis létezik, hiszen akár a nemzetállam, akár a birodalom így tartja számon, és ennek megfelelő politikát akar kialakítani.

Ezekre a kérdésekre persze részben a források kondicionálják a választ, ami befolyásolja azt is, hogy az írásom elején bemutatott három lehetséges kisebbségtörténeti elbeszélés miként nézhet ki. Ami az elsőt, a kisebbségi csoport belső kohézióját és elhatárolását illeti, ez a megközelítés nem elválasztja, hanem beágyazza a lehetséges másik elbeszélésekbe. Az interszekcionalitás ma ugyancsak divatos felfogásához hasonlóan nem többé-kevésbé átfogó társadalomként jeleníti meg a kisebbséget, hanem azt teszi láthatóvá, hogy a kisebbséggel valamiképpen azonosított egyének miként cselekednek, nem függetlenül saját helyzetüktől, társadalmi jellemzőiktől, közvetlen környezetüktől, ez a cselekvés mennyiben különíti el őket azoktól, akik elvben nem a csoport részei, és mennyiben egyesíti őket azokkal, akikkel elvben közösen alkotják a kisebbséget. A csoporthatárok nem lesznek szilárdak, sem rögzítettek, időbeli változásuk persze megragadható, ahogy az is, hogy miként és miért lesznek keményebbek vagy láthatatlanok, miként erősítik vagy gyengítik a pillanatnyi vagy akár a tartós érzelmi azonosulást a csoporttal. Mivel ez a megközelítés szükségszerűen elkülöníti az egyes társadalmi szférákat, akár úgy is kirajzolhatja egy kisebbségi csoport létét pusztán a különbségtétel gyakorlatain keresztül, ha egyébként kisebbségi politika nem létezik.

A kisebbség – nemzeti hovatartozás szerinti állam – lakóhely szerinti állam háromszögében ez a perspektíva ismét csak a szokásosnál elmosódottabb határokat rajzol ki, egyúttal sokkal dinamikusabb viszonyrendszert, mint amit a többség-kisebbség különbségtétel, illetve az azzal sokszor azonosított nemzeti versengés feltételez. A legfontosabb többlet, amit ez a megközelítés kínálhat, nem is elsősorban a többség-kisebbség viszonyára vonatkozik, hanem a nemzeti csoportokon belüli különbségekre, nevezzük ezeket most leegyszerűsítő módon regionalizmusnak. Ezeknek két lényeges tulajdonsága válik láthatóvá. Először az, hogy a tételezett nemzeti csoporton belüli különbségek a minden-

napi cselekvés szintjén jelentős részben analógnak tekinthetők az etnikai különbségekből fakadó cselekvéssel, és részben ez az, ami a regionalizmust politikailag is megalapozhatja. A nemzet természetes állapota legalább annyira a folyamatos belső különbségtermelés, mint a belső kohézió és egyneműség. Másfelől láthatóvá válik, hogy a regionalizmus kapcsolódást, sőt átfedést jelenthet két nemzet között, a nemzeti (többségkisebbség) határokat keresztbe metsző csoportokat is létrehozva – még ha csak egyes szférákban és időlegesen.

Ilyen módon a viszonyrendszernek nemcsak időben, hanem térben és lépték szerint is változó logikája is kitapintható, például a helyi és az országos politika, ezen belül a kisebbségek mozgásterének és szerepének jelentős különbségei, a kisebbséghez és többséghez tartozó gazdasági szereplők szoros vagy gyenge kapcsolatrendszere (akár helyi, akár országos szinten), vagy éppen a valóság és a retorika közti különbség. (Például a Csehszlovákiában és Romániában alkalmazott, esetleg már 1918 előtt is közszolgálatban álló adminisztratív személyzet számára vonatkozóan.)

Az állam felől nézve kitapinthatóvá válik a funkcionális állam modellje, egészen addig menően, hogy akár a dualista Magyarország is újragondolható egy informális kompromisszumokon alapuló birodalomként, amit lokális és regionális nemzetiségi elitek és a magyar kormányok közti együttműködés alapozott meg.[38] Legalább ilyen lényeges az is, hogy a helyi gyakorlatokon keresztül sokkal könnyebb megragadni a jogrend diffúz voltát, a különidejűségek jogszabályokban, rendelkezésekben, jogszokásokban is tetten érhető egyidejűségét, ami azonban ismét csak túl változatos ahhoz, hogy feltétlenül alkalmas legyen a kisebbségi csoport meghatározására az azonos módon történő jogalkalmazás alanyaiként.

Mindezekből ismét csak jól látható, hogy ennek a megközelítésnek a legfontosabb hátulütője, legalábbis a koherens elbeszélés szempontjából, az általa kínált kép sokszínűsége, változatossága, ami a csoportot, a történeti elbeszélés potenciális alanyát (és tárgyát) olyan mértékben töredezetté teszi, ami a hagyományos, a csoportot implicit módon cselekvőnek beállító narratívát is ellehetetleníti. Még akkor is, ha elfogadva a kisebbségi csoport társadalmi szféránként eltérő beágyazottságára vonatkozó megfontolásokat, egyébként lemondunk a kisebbségi csoport „totális", minden társadalmi szférát átfogó történetéről. Amit ehelyett kaphatunk, az egy jelenség története vagy – nem függetlenül attól, hogy ez a megközelítés az egyénekre koncentrál, és a tapasztalataikról szóló forrásokat használ fel – egyfajta megéléstörténet. Ezen belül talán már nem lehetetlen helyet találni az eltérő tapasztalatoknak sem.

Persze ez kitágítható arra, ami nem közvetlenül a kisebbség maga: a nemzeti csoportra, az államra, a középosztályi művelődésre, nemzeti és nemzetállami határokhoz nem igazodó gazdasági térre[39] stb. Ezekből is adódhatnak hosszabb időt átfogó narratívák, amelyek a jelenleg bevett történeti elbeszélést is átírhatják. Részben ezek révén képzelhető el az is, hogy a kisebbségtörténet még a regionális történeti elbeszélést is átformálhatja. Elvégre ezek a jelenségek nyilvánvalóan nem csupán a magyar vagy a szomszédos nemzeti történelmeken belül találhatóak meg, segítségükkel Közép- és Kelet-Európa történelme is újraértelmezhető és meg is írható. Olyan különbségek történeteként is, amelyek ugyan szorosan összefüggnek a térség többnemzetiségű jellegével, de a végkimenetelük sem determinált (a nemzetállamok elkerülhetetlen kialakulása), sem nosztalgikus (a multietnicitás önmagáért való dicsérete).

A címben feltett kérdésre tehát a válasz igen, ami azonban mégsem jelenti azt, hogy az új történeti elbeszélést könnyű lenne megalkotni, vagy azt, hogy az feltétlenül kívánatos lenne. Elvégre a nemzeti történeti elbeszélés társadalmi szerepe nem korlátozódott és ma sem korlátozódik a történetírásra. Az utóbbiból valóban következne egy új narratíva, amennyiben a módszertani alapjai és a forrásai adottak, hiszen a régi elbeszélések meghaladása része a historiográfia fejlődésének. A nemzeti narratíva a társadalom számára azonban több mint tudás – azonosulási pont. Ehhez pedig nem csupán a történetírás vonatkozási csoportja fontos – ebben az esetben a nemzet vagy a kisebbség –, hanem maga az elbeszélés is. Nagyon leegyszerűsítve, az azonosulást kínáló szereplők köré szervezett történeti elbeszéléshez sokkal könnyebben lehet kapcsolódni, mint az absztrakt jelenségekről, láthatatlan társadalmi folyamatokról szólóakhoz. A kisebbségtörténet megélés- vagy tapasztalattörténetként ugyan fogódzót kínálhat ehhez is. Csakhogy az egyneműség kényelme helyett a sokszínűséget mutatja fel, ami azonban a nemzet megszokott felfogásához képest nagyon is radikális változás. Az új nagy elbeszélés tehát nem csupán a történészek szakmai, módszertani megfontolásain múlik, hanem azon, hogy mennyire képesek ők – és persze még sokan mások – ezt a sokszínűséget is a nemzet vagy a kisebbség normális, természetes állapotaként megjeleníteni.

JEGYZETEK

1. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág, Bp., 2005.
2. Eric Strom: *The rise of the nation-state during the Age of Revolution: Revisiting the debate on the roots of nations and nationalism.* Nations and Nationalism 2022. Online first. http://10.1111/nana.12857
3. Ez a nacionalizmus szociológiájában bevett triadikus viszony. (Kisebbség, lakóhely szerinti állam, etnikai anyaállam.) Ld. Rogers Brubakers: *Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában.* Regio 2006, 3. sz. 3–29.
4. Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Kalligram, Bp., 2018.; Kántor Zoltán: *Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség.* Regio 2003. 3. sz. 219–241.
5. Egry Gábor: *Létezik-e a kisebbségtörténet?* Korunk 2009. 5. sz. 103–105.
6. Andreas Wimmer – Nina Glick Schiller: *Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok.* Magyar Kisebbség 2005. 3–4. 164–210.
7. Berecz Ágoston: *Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához.* Regio 2017. 2. sz. 43–50. https://doi.org/10.17355/rkkpt.v25i2.160
8. Ez Miroslav Hroch A-B_C modelljének C fázisa. Miroslav Hroch: *A nemzeti mozgalomtól a nemzet kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában.* Regio 2000. 3. sz. 3–24.; Tudatos feltámasztására lásd John Connelly*: From People's into Nations.* Princeton, 2019.
9. „A reifikálás mint elképzelés azt sugallja, hogy például a város, az osztály vagy a nemzet és más kategóriák sui generis társadalmi lényegük miatt tárgyak, amelyeket fogalmi jegyek jellemeznek, s amelyek kezdettől fogva bennük vannak." Granasztói György: *Nemzet szív vagy ész.* Magyar Szemle 2005. 7–8. 72–93. http://www.magyarszemle.hu/cikk/20070822_a%C2%A0nemzet_%E2%80%93_sziv_vagy_esz (letöltve: 2022. február 4.)
10. Rogers Brubaker: *Csoportok nélküli etnicitás.* Beszélő 2000. 7–8. sz. 60–66.
11. Berecz 2017.
12. Marteen van Ginderachter – Jon Fox (szerk.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe.* Routledge, London and New York, 2019.; Ágoston Berecz: *Empty Signs, Historical Imaginaries. The Entangled Nationalization of Names and Naming in a Late Habsburg Borderland.* Berghahn, New York–Oxford, 2020.
13. Gábor Egry: *Roundtable on John Connelly. From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe.* https://issforum.org/roundtables/PDF/Roundtable-XXII-47.pdf
14. Pieter M. Judson*: The Habsburg Empire. A New History.* Belknapp Press of the Harvard University Press, Cambrdige, Mass. 2016. 333–384.
15. Stefan Berger – Alexey Miller (szerk.): *Nationalizing Empires.* CEU Press, New York – Bp., 2015. 1–30.

16. Ulrike von Hirschhausen: *"New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektiven."* Geschichte und Gesellschaft 41. no. 4. (2015) 718–57. https://doi.org/10.13109/gege.2015.41.4.718
17. Uo. 742–743.
18. Mark Hewitson: *Germany and the Modern World 1880–1914.* Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 1–32.; Michael Werner and Bénédicte Zimmermann: *"Beyond Comparison: Histoire croisée and the Challenge of Reflexivity."* History and Theory 45. no. 1. (2006) 30–50. https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2006.00347.x
19. Hewitson 2018. 10–16.
20. Werner-Zimmermann 2006. 37–44., különösen 38.
21. Lásd erre példaként Anders Blomqvist – Constantin Iordachi – Balázs Trencsényi (szerk.): *Hungary and Romania Beyond National Narratives: Comparisons and Entanglements: Comparison and Entanglement.* Peter Lang, New York–Oxford, 2012.
22. Egry Gábor: *Keresztező párhuzamosok?* In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna: *Határokon túl. Tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* L'Harmattan, Bp., 2012. 282–301.
23. Hewitson 2018. 7–10.
24. Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története.* Gondolat Kiadó, Bp., 2022., különösen 11–16.
25. Hewitson 2018. 14–16.
26. Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink". Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon.* Bp., 2022.; Clemens Ruthner: *Bosnia-Herzegovina, 1878–1918: A Colony of a Multinational Empire.* In: Róisín Healy – Enrico Dal Lago (szerk.): *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past.* Palgrave and Macmillan, 156–169.
27. Egry Gábor*: A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése.* In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.*): Magyarország globális története.* 130–134.
28. Berecz 2017.; Egry Gábor: *Játék határokkal? Mindennapi etnicitás, nemzeti közömbösség és határtermelés.* Kiss Zsuzsanna – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Határ, határhelyzet, határátlépés.* Hajnal István Kör – Líceum Kiadó, Szeged – Eger 2022. 11–28.; Benjamin Lieberman: *From Nationalism to National Indifference: Binary Logic and Sense of Time.* Nationalities Papers 49. 2020. 5. 855–872. doi: 10.1017/nps. 2020.53.; Connelly 2019.
29. Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Napvilág, Bp., 2015.
30. Kiss Tamás: *Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben.* In: Koltay András – Nyakas Levente (szerk.*): Média és identitás 2.* NMHI, Bp., 2016. 47–88.
31. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Magyar kisebbségek a 20. században.* Gondolat, Bp., 2008.
32. Egry 2015.; Rogers Brubaker – Frederick Cooper: *Beyond Identity?* History and Theory 29. 2000. 1. 1–47.
33. Pieter M. Judson – Tara Zahra: *Introduction. Austrian History Yearbook.* 43. 2012. 21–29. https://doi.org/10.1017/s0067237811000567. Judson klasszikusa, a „Guardians of the Nation" is jól lehatárolt esettanulmányokból építkezik.
34. Rogers Brubaker – Feischmidt Margit – Jon E. Fox – Liana Grancea: *Nacionalista politika és hétköznapi etnictás egy erdélyi városban.* L'Harmattan, Bp., 2011.
35. Peter Becker*: The Administrative Apparatus under Reconstruction.* In: Franz Adlgasser – Fredrik Lindström (szerk.): *The Habsburg Civil Service and Beyond. Bureaucracy and Civil Servants from the Vormärz to the Inter-war Years.* ÖAW Verlag, Vienna, 2019. 233–257.
36. Wlodzimierz Borodziej – Sabine Ferhadbegovic – Joachim von Puttkamer (szerk.): *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century. The State.* Routledge, Abingdon, 2020.
37. Gábor Egry: *The Empires New Clothes? How Austria-Hungary's Legacies Kept the Successor States Running.* Foundation for Austrian Studies, Leiden, 2022.
38. Gábor Egry*: Regional Elites, Nationalist Politics, Local Accommodations. Center-Periphery Struggles in Late Dualist Hungary.* In: Bernard Bachinger – Wolfram Dornik – Stephan Lehnstaedt (szerk.): *Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900.* V&R Unipress, Göttingen, 2019. 333–353.
39. Klaus Richter: *Fragmentation in East Central Europe: Poland and the Baltics, 1915–1929.* Oxford University Press, 2020

GAUCSÍK ISTVÁN

A SZLOVÁKIAI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

(AVAGY FOLYAMATOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG EREZETEI)

A FELVIDÉKI TÖRTÉNETÍRÁS 19. SZÁZADI HAGYOMÁNYA

Mintha még mindig alábecsülnénk a 19. század történészeit, akik felső-magyarországi regionális tematikákat kutattak, és akiket utólagosan a későbbi szigorú történészgenerációk – objektív és szubjektív szempontok alapján – a másod- vagy harmadvonalba soroltak, miközben érdekes, hogy közülük sokakra máig hivatkozik az akadémiai történettudomány. Természetes, hogy a jelen történészei korrigálják a régi megállapításokat, vagy éppen az elődök téziseivel, forrásértelmezéseivel vitatkoznak. Egy dolog azonban világos: folyamatos diskurzus létezik a régiekkel, mégpedig három problémakör szintjén: a közép- és újkori polgárfejlődés útjai, helyi mintázatai (Pozsony, Kassa, Lőcse, Munkács); a szélesebb régiótörténet művelődéstörténeti keretekbe ágyazva; a város mint társadalmi, gazdasági egység.

FOLYTONOSSÁG ÉS LEGITIMÁCIÓ (1918–1938)

Az új Csehszlovákiában, a megszülető magyar kisebbségi tudományosságban (nevezzük most ezt így) a 19. század műfaji-tematikai hagyományának a folytonossága mutatható ki. Kedvelt műfajként tovább él az iskola- és egyháztörténet, legtöbbször gimnáziumi tanárok és katolikus, protestáns egyházi vezetők tollából. Ezek mozgósító üzenete: e világi és egyházi intézmények, a legkisebb lokalitások szintjein is a magyarság szellemi és hitbeli ellenállásának az erősségei.

A másik műfaj az egyesülettörténet mint a polgári középosztályok reprezentációja. Egy 1918-ban letűnt világot dokumentálnak, tény- és intézményközpontúak, emellett a közösségi identitás őrzőiként jelennek meg. Hűen tükrözik vissza a dél-szlovenszkói kisvárosok közművelődési intézményeinek működését, potenciálját.

A tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.) a következő kutatási program keretében készült: *APVV-20-0526 Political socialization in the territory of Slovakia during the years 1848–1993 / Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848–1993.*

Egyik fő képviselője Alapy Gyula, aki koncepciózus közíró és helytörténész. Ő jelenteti meg a korszak egyik „tudományosabb" folyóiratát, a *Nemzeti Kulturát*, amelybe azonban főleg ő és Ethey Gyula írt. A *Nemzeti Kulturát* azért színvonalában jócskán meghaladta a Masaryk Akadémia negyedévesnek tervezett, 1933 és 1935 között összevont számokkal megjelenő irodalmi és tudományos folyóirata, a *Magyar Figyelő*, melyben – főképpen Sas Andornak köszönhetően – színvonalasabb történeti opusok láttak napvilágot, azonban számos hagyományos helytörténeti szemléletű rövid írással tarkítva.[1] Természetesen önálló történettudományi folyóiratnak egyik sem tekinthető.

Négy történész munkássága átnyúlik a 20. század elejéről az új és újabb politikai-társadalmi formációkon, viszonyokon keresztül, egészen 1945-ig: Kemény Lajosé, Haiczl Kálmáné, Kerekes Györgyé és Ethey Gyuláé. Hangsúlyozandó, hogy mind levéltári alapkutatásokat végeznek, arra törekednek, de az eredmény gyakran kérdéses, megmaradnak a leírásnál, az irodalmi szövegírásnál és a pozitivista adatközlésnél, az elemzések elmaradnak.

Sas Andor volt az, aki új távlatokat nyitott: művelődés-, gazdaság- és társadalomtörténettel, Pozsony várostörténetével és a cseh–magyar kultúrtörténeti kapcsolatokkal foglalkozott.

Máig kellőképpen nem értékelt tény, hogy Sas a szellemi atyja az első szlovákiai magyar történeti kutatási tervnek. Ez az úgynevezett Masaryk Akadémia, a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság keretén belül 1933-ban létrejött történelmi és társadalomtudományi munkabizottság koncepciója volt.[2]

INTERMEZZO? (1938–1944)

Kézenfekvő lenne az első bécsi döntés utáni néhány hektikus évet külön korszakként bemutatni, de ennek semmi értelme. A korábbi műfajok (hely- és művelődéstörténet, sőt orvostörténet) és történetírói adatközlő, elbeszélői késztetések, működvelői szerepek tovább éltek – természetszerűleg immár egy megváltozott, a magyar nemzeti jelenlétet kidomborító, túlhangsúlyozó politikai közegben (lásd pl. Wick Béla várostörténetének genezisét![3]) és a világháborús kataklizma közepén.

BÚVÓPATAKOK (1945–1949)

A második világháború vége és a harmadik Csehszlovák Köztársaság megalakulása komoly cezúra a felvidéki történetírásban. Ismereteim szerint ketten publikálnak a körülményekhez alkalmazkodva szlovák nyelven, Ethey és Sas. Ethey Gyula, valószínűleg korábbi szlovák ismeretségeit kamatoztatva, jelentetett meg 1948-ban egy rövid írást a csejtei bortermelés múltjáról. Vele szemben Sas Andor „jobban" reaktiválódott. Már 1946-ban két publikációja jelent meg. Valójában egy tanulmány és egy monográfiának tekinthető kiadvány Pozsonyról.[4]

AKADÁLYOK ÉS ÚTKERESÉS (1950–1989)

1. „AZ IDEOLÓGUS-TÖRTÉNÉSZEK"

A szlovák marxista historiográfia irányvonalát követték azok a szlovákiai magyar történész-ideológusok (főleg Roják Dezső), akiket nem a történeti kérdések foglalkoztattak, hanem a párt vezető szerepének és politikájának „történeti tényekkel" való alátámasztására törekedtek.

Szolidabb színvonalat értek el a szakmailag képzettebb, levéltári alapkutatásokra támaszkodó történészek, így Csizmadia Dezső és Kiss József.

Szerintem érdemük, hogy a szlovák történészi diskurzusba beemelték a két világháború közötti kisebbségi magyarság társadalompolitikai és gazdasági-szociális kérdéseit, és aktív szerepet játszottak a Csehszlovák–Magyar Történészbizottság munkájában.

2. „A MAGÁNYOSOK"

Szerintem különböző okoknál (korlátozott karrierlehetőség, késői bekapcsolódás a tudományos életbe, perzekúciók) fogva ketten sorolhatók ide: Fogarassy László és Janics Kálmán.

Fogarassy László sohasem dolgozott tudományos kutatóintézetben, ennek ellenére maradandó műveket alkotott. Szorgalmasan kutatta az 1918–1919-es csehszlovák–magyar katonai konfliktus történetét. Figyelme főképpen Pozsony és a pozsonyi hídfő 1919-es hadtörténeti szerepére, Burgenland hovatartozásának kérdésére és a Tanácsköztársaság katonai szerepére irányult, emellett úttörő módon foglalkozott Pozsony egyesület- és iskolatörténetével és a csehszlovákiai magyar cserkészmozgalommal is.

Janics Kálmán „a csehszlovákiai magyarság újkortörténésze".[5] Fő munkája, a több kiadást – legkésőbb szlovákot – megélt könyve, *A hontalanság évei,* megkerülhetetlen a korszak kutatóinak, hiszen nyers valóságában először összegezte a szlovákiai magyarság 1945–1949 közötti tragikus történetét.[6]

3. „A BEÉRKEZETTEK"

Legkorábban Vadkerty Katalin karrierje ívelt fel, és a szlovák gazdaságtörténet máig jegyzett jeles kutatójának számít. 1960-tól 1987-ig a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a tudományos munkatársa. A 19. századi magyar agrártörténetre és azon belül főképpen a cukoripar történetére szakosodott.

A szlovákiai orvostörténet-írás „nagy öregje" Duka Zólyomi Norbert, aki a két világháború közötti kisebbségi közélet egyik fontos szereplője volt. Csak az 1960-as évektől kapcsolódott be a szlovákiai tudományos életbe. Orvostörténeti publikációi fontos művelődéstörténeti adalékokat szolgáltatnak a felső-magyarországi régióhoz. Teljesítményével képes volt betagolódni a szlovák, a magyar és a nemzetközi tudományos életbe.

Püspöki Nagy Péter, aki a helytörténettől indult, elismert középkorkutatóként és – egyedüli szlovákiai magyar – heraldikusként épített figyelemre méltó karriert. A dél-szlovákiai városok középkori történetével foglalkozott, emellett számos település címerét is

megtervezte, melyekhez alapos tanulmányokat is készített. Az 1980-as évek végétől a magyar történettudományba integrálódott. Munkássága átível a 2000-es évekre.

Popély Gyula máig egyik meghatározó személyisége a szlovákiai magyar és a magyar történettudománynak. Szakmai pályafutását a szlovák akadémia történettudományi intézetében kezdte, ahol 1972-től 1981-ig dolgozott. Szakterülete itt még egészen más volt: a 19. század végi magyar egyházpolitikai reformokkal, az állam és a katolikus egyház viszonyával és a Zichy-féle katolikus Néppárttal foglalkozott. Ezzel párhuzamosan 1969-től szisztematikusan kutatta a magyar kisebbségtörténetet, főleg a politikai, kulturális és oktatási intézményrendszer változásaira, újraszervezéseire fókuszált.

4. „AZ ELFELEDETTEK"

Külön csoportba sorolhatók az 1945 után emigránssorsot választó történész-publicisták, Halász Miklós és Ölvedi János.

Halász munkássága inkább újságírói, mint történészi. Számos kisebbségtörténeti elemzése a *Századunk*ban jelent meg. Változatos témákat választott az amerikai emigrációban. Könyvei angolul jelentek meg, melyek közül azonban nagyon kevés bír történeti értékkel. Világpolitikai helyzeteket elemez (Nicholas Halasz néven), művei a populáris történetmondás, valamint a publicisztika mezején maradnak.

Ölvedi János szintén újságíró volt, de történészként is dolgozott/kutatott. Németországi emigrációjában folyamatosan figyelte a csehszlovákiai történéseket és a magyarellenes kisebbségpolitika törekvéseit, ugyanakkor a magyarság társadalmi, gazdasági és szociális helyzetét, a lemorzsolódás stációit is vizsgálta. Munkássága máig kellőképpen nem értékelt.[7]

ALAPOZÁSI KÍSÉRLET ÉS (ELVETÉLT) KUTATÁSI IRÁNYVONALAK: AZ ÚJ MINDENES GYŰJTEMÉNY (1981–1993)

Az Új Mindenes Gyűjtemény – és az Új Mindenes Gyűjtemény Kiskönyvtára – a szlovákiai magyar történeti kutatások paradigmaváltására és új kutatási irányvonalak megfogalmazására, egyáltalán új forráscsoportok bevonásával megfogalmazott hosszabb távú koncepciók kibontakozására nyújtott, pontosabban nyújthatott volna megjelenítési lehetőséget.

A történeti témák azonban, a kedvezően induló 1981-es első kötet után, mely öt széles spektrumot – újkor- és írástörténetet, politika- és gazdaságtörténetet, kisebbségi művelődéstörténetet – felölelő tanulmányt tartalmazott, fokozatosan csökkent. 1981 és 1985 között csupán hat tanulmány jelent meg, és egy komáromi múzeumtörténet monografikus feldolgozása (1984-ben, majd 1987-ben, nem jelentettek meg egyetlen történeti tárgyú dolgozatot sem!).

Az 1993-as kötetben Fogarassy László, G. Kovács László, Molnár Imre, Szarka László és Szabó Károly alapos írásai a dualizmus kori szlovák társadalomfejlődés problematikája mellett a szlovákiai magyar kisebbségtörténet meghatározó témáival (deportálás, lakosságcsere, a városi lakosság sorsa) foglalkoztak.

ÚJRATERVEZÉS(EK), INTÉZMÉNYESÜLÉS(EK)

Az 1989-es rendszerváltás a kisebbségi történeti kutatások új alapokra helyezésének a lehetőségét teremtette meg. Ezzel élt a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport[8] és az Agentura Pacis Posonium társulás, melynek tudományszervező jelentőségéről mintha már megfeledkeznénk, pedig kiemelkedő szerepet játszott a 19. és 20. századi pozsonyi várostörténeti kutatásokban.

A szlovákiai magyar társadalom- és kisebbségtudomány méltán legsikeresebb vállalkozása a Fórum Kisebbségkutató Intézet, mely 1996-ban jött létre. Fontos és pótolhatatlan az intézet tudományos folyóirata, a Fórum Társadalomtudományi Szemle, mely 1999-ben indult. Az intézetben a Történeti Kutatások Részlege fontos alapkutatásokat végez. A politikatörténeti szempontú kutatások mellett társadalom-, gazdaság-, művelődés- és életmód-történeti szempontú kutatásokra fókuszálnak, emellett a magyar–szlovák kapcsolatok történeti hátterével is foglalkoznak.[9]

Megállapíthatjuk, hogy 1989 után a szlovákiai magyar történetírás tovább fejlődött, kutatói, intézményi bázisa megerősödött, és a témakörök palettája jelentősen bővült, gazdagodott.

VÁZLATOS KÖRKÉP (1990-TŐL NAPJAINKIG): IRÁNYVONALAK ÉS EREDMÉNYEK

1. HELYTÖRTÉNETÍRÁS – ÚJ ALAPOKON?

1990 után sok helytörténész szembesült a módszertani hiányosságokkal, még ha nem is tudatosították, vita meg erről nem is folyt. Helytörténet és honismeret azonban még mindig kéz a kézben járt.

A több mint 40 kötetet felsorakoztató Csallóközi Kiskönyvtár sorozat Koncsol László nevéhez fűződik, mellesleg ezt is a Kalligram jelentette meg. Koncepciója helytörténet és honismeret határmezsgyéjén mozgott, mégis identitásalakító jelentősége miatt sorolható ide.

Hasonló, de mégis eltérő utakon haladt B. Kovács István, aki 2002-ben a Gömör–Kishonti Múzeum Egyesület létrehozásával, majd a Református Keresztyén Egyház Tudományos Gyűjteményeinek a kiépítésével új szintre emelte a regionális kutatásokat.

A szlovákiai magyar intézményesített helytörténeti kutatások egyik fellegvárának számít a Novák Veronika által irányított Pázmány Péter Társaság és háttere, a vágsellyei levéltár, mely az 1990-es évektől a szlovák–magyar levéltári kapcsolatok terén játszott pótolhatatlan szerepet.

Egy másik fiatal helytörténész társaság Komáromban, a Pro Museum szakmai egyesületben tömörül. Háttérintézményük a Duna Menti Múzeum.

Régiótörténeti szintéziskísérlet eddig egy jött létre 2005-ben, a Mátyusföld című Bukovszky László szerkesztésében. A kötet amellett hogy értékes esettanulmányokat tartalmaz, a régió merészen nagy ívű 11–20. századi társadalom, gazdaság- és kultúrtörténetéről, a hagyományos territoriális-közigazgatási elv megvalósítására tesz kísérletet, kevésbé sikeresen komplexitásra törekszik (lásd Váczy tézisét).[10]

2. Politika- és társadalomtörténet

A szlovákiai magyar történetírás máig legmeghatározóbb diszciplínája a politikatörténet. Ez két síkon mutatható ki: a kisebbségi magyar politikai intézményrendszer és a csehszlovák/szlovák–magyar külpolitikai kapcsolatok terén.

A kisebbségi magyar politikai pártok elitjei és ideológiai programjaik iránti fokozott kutatói érdeklődés mindjárt 1990-től, főképpen először a *Regió*ban megjelenő tanulmányoktól datálható. Szakavatott kutatói közé tartozik pl. Szarka László, Popély Gyula és Angyal Béla. A jobboldali (keresztényszocialista, nemzeti liberális) pártformációk genezise, választói bázisaik, választási sikereik és kudarcaik, a pártharcok mozgatórugói és prágai parlamenti tevékenységük volt aprólékosan feltérképezve. Ezenkívül a pártvezérek (Szüllő Géza, Lelley Jenő, Esterházy János) politikai programjai is elemzésre kerültek. Angyal Béla végzett figyelemre méltó többéves aprómunkát, dokumentumgyűjteményeket és monográfiákat jelentetett meg, melyeket például a helytörténetírás is hasznosíthatna.[11] Nagy előrelépés a programadó, stratégiaalkotó kisebbségi magyar politikusokról született tanulmányok és dokumentumgyűjtemények, akik közül néhányan szürke eminenciásként tevékenykedtek (Petrogalli Oszkár, Törköly József, Tarján Ödön, Kaiser Gyula).[12]

Komoly eredménynek tartom a színvonalas, több szempontú szemléletre és gazdag forrásanyagra támaszkodó politikusi életrajzok megszületését (Molnár Imre: Esterházy János, Simon Attila és Tóth László: Szent-Ivány József, Szeghy-Gayer Veronika: Tost László).[13]

Filep Tamás Gusztáv neve szorosan összefonódik a történetírással is, sőt művelődés- és eszmetörténeti munkássága nélkül igencsak szegények lennénk. Ő egyébként Bárdi Nándor szavaival élve „a szlovákiai magyar szellemi élet organizátora” is.

Simon Attila nevéhez fűződik a szociáldemokrata és a prágai kormányzattal együttműködő, aktivista pártcsoportosulások bevonása a vizsgálatokba. Kutatásainak létezik még két komoly súlypontja, egyrészt a földreform- és telepítéspolitika, másrészt a folytonosság és megszakítottság kérdései a kisebbségtörténetben.[14] Popély Árpád is más irányba kanyarodik. A politikai törésvonalak mentén, konkrétan az 1938–1939-es szlovákiai és Kárpát-ukrán választások során kialakuló struktúrákra figyel.[15]

Máig hiányzik azonban a „végletek”, tehát a két világháború közötti kommunista párt és a cseh szélsőjobb politikájának elemzése a dél-szlovákiai régiókban, nem is szólva az 1938–1945 közötti dél-felvidéki magyar párttörténetekről, és az 1946-os utolsó szabad szlovákiai parlamenti választások regionális vetületeiről.

Az első világháború alatti cseh politikai elképzelések, azután Csehszlovákia megalakulása és ahhoz kötődően Trianon, illetve a 20. századi csehszlovák–magyar diplomáciai kapcsolatok és általában a külpolitikák vizsgálata szintén kedvelt témakörök. Szarka László, Tóth Endre és mások tanulmányai fontos, eddig ismeretlen prágai és budapesti levéltári forrásanyagra támaszkodva rekonstruálták Prága és Budapest politikai stratégiáit a közép-európai régióban és viszonyulásukat a kisebbségi kérdéshez.[16]

A csehszlovákiai magyar ifjúsági mozgalmak újra, és szerintem nagyon helyesen, tematizálttá váltak. Mintha Molnár Imrének a régi sarlósokkal, prohászkásokkal készített 2016-os izgalmas és tanulságos interjúkötete adott volna erőteljes impulzust.[17] Bajcsi Ildikónak ugyanis, aki mellesleg a komáromi zsidóság történetével is foglalkozik, tavaly jelent meg monográfiája a Sarlóról.[18]

Simon Attilához hasonlóan az 1918-as kontinuitás és diszkontinuitás problémája érdekli Szeghy-Gayer Veronikát Kassa és Kerényi Évát Rimaszombat vonatkozásában. Érdekes, hogy mind Szeghy-Gayer, mind Kerényi nyitottak a társadalomtörténet irányába (polgári mindennapok, spanyolnáthajárvány hatásai, lakásépítészet, fürdőélet Gömörben).

Főképpen Vadkerty Katalin, Molnár Imre és Popély Árpád foglalkozott a csehországi deportálás, a lakosságcsere, a belső telepítések és a reszlovakizáció kérdésköreivel. Valójában Vadkerty már 1990-től folyamatosan végezte a pótolhatatlan tényfeltáró munkát. Rámutatott a csehszlovák nemzetállam-építés folyamataira, és feltérképezte a kisebbségi magyarság politikai és gazdasági lemorzsolódásának stációit. Szarka László fontos forrás- és szöveggyűjteményeket és tanulmányokat publikált a szlovák nemzetpolitika terveiről, míg Popély Árpád szisztematikusan, új pozsonyi és budapesti forrásokra támaszkodva vizsgálta a reszlovakizáció regionális jegyeit, a kolonizációt és a lakosságcserét.[19] Bukovszky László tárta fel belügyminisztériumi anyagok alapján az illegalitásban működő Csehszlovákiai Magyar Népi Demokratikus Szövetség történetét és kapcsolódását a Mindszenty-perhez.[20] Tóth László fontos és addig ismeretlen dokumentumokat publikált az 1945–1948 közötti időszakból.[21] Popély Árpád, aki kronológia-szakértő is, hiszen 2006-ban a monumentális és senki által felül nem múlható történeti kronológiát publikált, forrásgyűjteményt közölt az 1948–1956 közötti időszakról.[22] Körös Zoltán egyedüli levéltáros-történészként készít mélyinterjúkat, valójában traumatörténeteket dokumentál az 1944–1945-ös háborús eseményeket átélő egykori honvédekkel, leventékkel.

A csehszlovákiai szocialista rendszer történeti kutatásai, mintha csak a történelmi sorsfordulókra összpontosítanának (1956, 1968), a prágai tavasz tekintetében pedig a Csemadok reformjavaslataira.[23] A Csemadok társadalomtörténeti, sőt szociológiai jellegű kutatása azonban máig hiányzik, sőt igencsak fájó pont (bár a levéltára hozzáférhető a Fórum Intézetben).

3. Egyház- és vallástörténet

Ezek a diszciplínák itt nem részletezendő problémák miatt (intézményi háttér és képzett egyháztörténészek hiánya) évtizedek óta alulreprezentáltak. A rendszeres református történeti kutatások csak mostanában kezdődtek (bár nem tudom, hogy jelenleg a rimaszombati református gyűjtemények milyen szerepet játszanak), elsősorban Tömösközi Ferenc munkásságának köszönhetően, aki a csehszlovákiai magyar református egyház történetéről jelentet meg színvonalas forráskiadványokat és monográfiákat.

Katolikus vonalon Rácz Kálmán és Sztyahula László munkáit tartom fontosnak, főképpen Ráczét látom úttörő jellegűnek (katolikus politikusok identitáselemzései, az esztergomi érsekség vagyonvitája Csehszlovákiával).

4. Gazdaságtörténet

A gazdaságtörténet nem attraktív műfaj, főleg a kisebbségi történetírásban sosem volt az. Ennek ellenére voltak és vannak művelői.

Horbulák Zsolt közgazdász-történész a normalizációs időszak csehszlovák gazdaságfejlődésének dél-szlovákiai aspektusaival foglalkozik, emellett szlovák nyelven megírta Szlovákia gazdaságtörténetét és az európai bank- és adórendszerekről publikált fontos monográfiát.[24]

Gaucsík István többek között a szlovákiai magyarság két világháború közötti gazdasági önszerveződésének (gazdasági egyesületek, ipartársulatok, szövetkezetek, pénzintézetek), a felvidéki bankok történetének, a gazdasági integrációknak és a csehszlovák agrárpolitikának szentelt figyelmet. A jogfosztottság éveinek gazdaságtörténeti vonatkozásait is vizsgálta az ipar, mezőgazdaság, illetve a bankrendszer és a szövetkezetek területein.[25]

ZÁRSZÓ GYANÁNT

Az 1990-es évek etnikai reneszánsza hozta el a szinte kizárólag politikailag téren önszerveződő, megnyilvánuló kisebbség tézisét. Persze ennek tágabb összefüggései is vannak. A két szomszédos ország nemzeti historiográfiájában 1989 után kiemelt szerepet kapott a politikatörténet, illetve a politikai eseménytörténet. A társadalomtörténet háttérbe szorult, illetve Erős Vilmos szerint az utóbbinak egyes diszciplínái „egymásra torlódtak": „Mindennek viszont (mármint a torlódásnak) az a fő következménye, hogy a politikatörténet sok összefüggésben megtartotta vezető szerepét a rendszerváltozás után is (tehát napjainkig), s a társadalomtörténészek, illetve a mikrotörténészek sok vonatkozásban 'marginális' szerepet játszanak a történettudományban és a történeti gondolkodásban".[26] Ez a megállapítás hellyel-közzel még igaz lehet a szlovákiai magyar történetírásra is, de már váltás figyelhető meg a társadalomtörténet felé.

JEGYZETEK

1. Popély Gyula: *A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság.* Madách, Bratislava, 1973. 66–75.
2. Magyar Figyelő 1934. 1–2. sz. 232–235.
3. Kristína Markušová: *Wick Béla élete és műve.* Műemlékvédelmi Szemle 1998. 2. sz. 238–239.
4. Andrej Sas: *Talleyrand v Bratislave*. Pokrok, Bratislava, 1946.; *Vojna a mier v Bratislave. Obsadenie mesta vojskom Napóleonovým a vojnové skúsenosti obyvateľstva*. Pokrok, Bratislava, 1946.
5. Janics 1988-ban kapott Bethlen Gábor-díjat. A híradás alcíme a fenti idézet. Hitel 1988. 3. sz. 31.
6. Első megjelenése: Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1949*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1979. A szlovákiai Madách Kiadó 1992-ben adta ki.
7. Ölvedi János*: Magyarok Szlovákiában 1.* Új Látóhatár 1961. 6. sz. 517–525.; *Magyarok Szlovákiában (2.)*. Új Látóhatár 1962. 1.sz. 61–71.; *Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában.* Püski, Bp., 1985.
8. Kocsis Aranka: *Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2000. 2. sz. 177–187.
9. www.foruminst.sk. Fórum Kisebbségkutató Intézet éves jelentése 2021. 6.
10. Bukovszky László (szerk.): *Egy régió története a XI. századtól 1945-ig. Mátyusföld* (Lokális és regionális monográfiák 4.). Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely, 2005.
11. Angyal Béla: *A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között.* Regio 2000. 3. sz. 133–178.; *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938.* Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002.; *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja–Dunaszerdahely, 2004.; *Dokumentumok az Országos Magyar Kisgazda Földmíves és Kisiparos*

Párt és a Magyar Nemzeti Párt történetéhez 1920–1936. Fórum Régiófejlesztési Központ – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2017.
12. Kaiser Gyula*: Nehéz nem hősköltemény nem írni. Az Országos Keresztényszocialista Párt kezdetei.* Összeáll. Bukovszky László. Media Nova M, Dunaszerdahely, 2014.; Gaucsík István: *Az államesze kritikusa. Tarján Ödön válogatott kisebbség- és gazdaságpolitikai beszédei és írásai.* Kalligram, Pozsony, 2017.; Petrogalli Oszkár: *Mankón járó demokrácia.* Írások, beszédek, nyilatkozatok. Összeáll. Filep Tamás Gusztáv. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2018.
13. Molnár Imre*: Esterházy János.* Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1997.; Simon Attila – Tóth László: *Kis lépések nagy politikusa. Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező.* Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2016.; Szeghy-Gayer Veronika: *Tost László. Kassa polgármestere.* Kassai Magyarok Fóruma, Kass, 2022.
14. Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008.; *Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/19-es imépriumváltás Pozsonytól Kassáig.* Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Somorja–Bp., 2021.
15. Popély Árpád: *Az első szlovák országgyűlés megválasztása 1938 decemberében.* 1. rész. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2014. 2. sz. 39–69.; *Az első szlovák országgyűlés megválasztása 1938 decemberében.* 2. rész. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2014. 3. sz. 95–121.
16. Ehhez alapmű: Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában.* Kalligram, Dunaszerdahely, 2016.; lásd pl. még Szarka László: *A kisebbségi kérdés a magyar–csehszlovák kapcsolatokban.* Regio 1990. 3. sz. 231–244.; *A soknemzetiségű csehszlovák nemzetállam születése 1919-ben. Érvek, viták az 1919. évi párizsi békekonferencián.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2005. 3. sz. 109–121.; Tóth Endre: *Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) Bruck an der Leitha (II. rész).* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2002. 2. sz. 59–76.; *Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) Mariánské Lázně (I. rész).* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2002. 3. sz. 3–28.
17. Molnár Imre: *„Gyűlölködés helyett összefogás". Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez.* Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2016.
18. Bajcsi Ildikó: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után.* L'Harmattan, Bp., 2021.; *Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941).* Clio Műhelytanulmányok 2020. 11. sz.
19. Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések.* MTA Etnikai-Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 2005.; Molnár Imre – Szarka László: *Otthontalan emlékezet.* Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára. Kecskés László Társaság, Komárom, 2007.; Popély Árpád: *A második világháború utáni belső telepítések Dél-Szlovákiában.* Fórum Társadalomtudományi Szemle 2002. 3. sz. 29–50.
20. *Arany Albert László és a Cehszlovákiai Magyar Népi Demokratikus Szövetség.* In: Tóth Károly – Végh László (szerk.): *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 83–108.; *A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség és a Mindszenty-per szlovákiai recepciója.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Bp.–Somorja, 2016.
21. Tóth László: *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez. Emlékiratok, naplók, levelek, versek, novellák, egyéb írások.* Kalligram, Pozsony, 2014.
22. Popély Árpád*: A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006.; *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez.* I. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008.
23. Simon Attila*: Az 1956-os forradalom visszhangja Csehszlovákiában.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Bp.–Somorja, 2018.; Rózsa Ernő*: A Csemadok és a prágai tavasz.* Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok. Kalligram, Pozsony, 2004.
24. Horbulák Zsolt: *Stručné hospodárske dejiny Slovenska.* EKONÓM, Bratislava, 2021.
25. Gaucsík István: *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszervződése 1918–1938.* Kalligram, Pozsony, 2008.; *Lemorzsolódó kisebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere 1945–1948.* Kalligram, Pozsony, 2013.
26. Erős Vilmos*: A magyar történetírás 1945 után.* Valóság 2013. 10. sz. 58.

FODOR JÁNOS

AZ ERDÉLYI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS MŰHELYEI 1920–1989 KÖZÖTT – VÁZLAT

A történetírás története gyakorlatilag napjainkig adós az erdélyi magyar történetírásról készülő összefoglalóval, különösen, ami a 20. századi fejleményeket illeti. Ugyan 1918-at megelőzően létezik egy igen gazdag történeti és történetírói hagyományokat magában foglaló erdélyi történetírás, melynek kereteibe tartoznak az erdélyi származású és/vagy Erdély történelmének különböző korszakairól, viszonyairól író szerzők. Az impériumváltást követően azonban már más a helyzet. Ez esetben az alapvető kérdéseket, fogalmi kereteket is érdemes lenne tisztázni, melyek a következőek lehetnének: létezik-e különálló erdélyi magyar történetírás, különösen 1918-at követően? Amennyiben igen, ez tartalmi-fogalmi szempontból mit foglalhat magában? Nem volna-e helyesebb, különösen a 20. századra vonatkoztatva inkább romániai magyar történetírásról beszélni? Milyen intézményi-szervezeti rendszer biztosítja ennek műhelyszerű működését? Ugyan e kérdések megválaszolására nem vállalkozhat a jelen írás, ami mindössze a figyelem felhívása arra, hogy már az alapkérdés problematikája is összetett. Ettől eltekintve, amire a tanulmány vállalkozik, az egy vázlatszerű áttekintése a 20. századi romániai magyar történetírás fontosabb vonatkozásainak, műhelyeinek, illetve egyfajta próbálkozás vagy lehetséges javaslat ezek korszakonkénti periodizálására, egészen az 1989-es rendszerváltásig. S minthogy a címben ugyan a műhelyek szerepelnek, ezek legfontosabb elemei mégiscsak maguk a történetírók voltak. Ebből az inkább vázlatos felsorolásból kimaradnak azon magyarországi műhelyek és személyiségek, akik (származási vagy egyéb okokból) Erdély vagy a romániai magyar történetírással foglalkoztak, annak termését gazdagították (pl. Jancsó Benedek, Asztalos Miklóstól az 1986-os, háromkötetes *Erdély történeté*ig külön tanulmányt érdemelnének az itt most kimaradó személyiségek). Minthogy bármely történetírásra, így az erdélyire is kimondható, hogy a szemléleti és módszertani sokszínűség jellemzi, az egységesség benyomását legfeljebb a földrajzi és kisebbségi közösségi helyzet keltheti. Viszont programszerűen vagy akár tematikus feldolgozások szempontjából mindössze rövid időszakos periódusok jellemzőek.

Mindenekelőtt egy saját rendszerezésnél maradva „a romániai magyar történetírás” megnevezést tartanám helyénvalóbbnak, különösen ha a 20. századról beszélünk, melynek az erdélyi vonatkozásába beletartozna mindaz, ami történeti irodalomként született a trianoni békeszerződés alapján Magyarországtól Romániához csatolt területen, beleértve azon műhelyként értelmezhető struktúrákat is, amelyek hagyományosan a fővárosi

(bukaresti) műhelyek részeiként működtek. A fogalomhalmozás elkerülése végett és ugyanakkor a tisztázás folytatásaként, ezt műfaji sajátossági szempontból ezt kisebbségi-történetírásként is definiálhatjuk, függetlenül attól, hogy maguk a történelmi munkák mely korszakra vonatkoznak. Ezt Horváth Sz. Ferenc azon tézisével támasztja alá, mely szerint a romániai magyar, vagyis a kisebbségi történetírás is a saját „korának szülöttje," ennek szerzői a társadalmuk részei, s mint olyan a sajátos társadalmi identitástudatot tükrözi. Társadalmi szempontból ebből következik, hogy az 1920–1989 között gyakorlatilag (de facto) nem volt hatalmi pozícióba a romániai magyar társadalom (kivételes intézményi helyzetek adódtak mindössze), kivéve az 1940–44-közötti állapotot. Ebből következik, hogy a tartós időszak alatt a kisebbségi történetírás főleg huszadik századra vonatkozó irodalma többnyire szenvedés- vagy áldozattörténet.[1] Mindazonáltal a huszadik század egészét tekintve a történetírás szempontjából döntően három fontos időszak különíthető el: az impériumváltással kezdődő két világháború közötti időszak (1918–1940), a második világháború időszakán belül különösen az 1940–44 közötti ún. „kis magyar világ", a kommunizmus időszaka, mely 1945-től, teljes valójában igazából 1948 végétől lesz hangsúlyosan jelen az 1989 végi rendszerváltásig tart.

Az első világháborút megelőzően a két fontosabb műhely, amely a történetírás gyarapodását, kutatások lebonyolítását szolgálta, az az 1872-ben alapított Ferenc József Tudományegyetem, valamint az ezzel szorosan együttműködő és tekintélyes gyűjteménnyel rendelkező Erdélyi Múzeum-Egylet. Az egyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karán tanító történészek a magyar oktatás és tudományosság elitjéhez tartoztak. Közülük kiemelhető Szádeczky-Kardoss Lajos, a székely történelem neves kutatója és forráskiadója (folytatva elődje, Szabó Károly vállalkozását, a *Székely Oklevéltár* kiadásának folytatásával), akinek számos tanulmánya jelent meg a 16. századi Erdély történetéről, melyek János Zsigmond és Báthory István korára összpontosulnak, valamint vizsgálta a lengyel–magyar történelmi kapcsolatokat. Továbbá forrásértékűek a feljegyzései az 1916-os román betörésről, valamint a keleti fronton szerzett tapasztalatairól.[2] Mellette szintén kiemelkedik Márki Sándor, a magyar és egyetemes történeti témái mellett módszertani és elméleti kérdésekkel is foglalkozott. Fontos személyiségek többnyire tárgyilagos életrajzai mellett (II. Rákóczi Ferenc, Dózsa György stb.) foglalkozott a nemzetiségi mozgalmakkal, társadalmi jelenségekkel, művelődéstörténettel is. Emellett Szádeczkyhez hasonlóan szintén érdekelték saját korának jelenségei is, többkötetes naplói forrásértékűek.[3] Mindketten tagjai voltak a Magyar Tudományos Akadémia mellett számos szakmai és civil szervezetnek, mindamellett, hogy korszakuk színvonalán alkottak, kapcsolathálójukból adódóan szerves részei is voltak. Mivel a román megszállást követően az egyetem Szegedre költözött, ahol gyakorlatilag leképezte a karok és tanszékek szempontjából a kolozsvári mását, így az itt működő tanárok többsége, így Szádeczky és Márki mellett a Művelődéstörténeti Intézet vezetője, Erdélyi Lajos is Szegedre tartott. Kivételt képezett Schilling Lajos, a kolozsvári szülőhelyéhez feltétlenül ragaszkodó ókortörténész, valamint Pósta Béla, a kolozsvári régészeti iskola megteremtője, akik az impériumváltás közvetlen időszakában veszítették életüket Kolozsváron. Schilling, de különösen Pósta Béla tanítványi köréből azonban számos olyan diák került ki, akik Erdélyben maradva egyrészt vállalták a kisebbségi sorsközösséget, továbbá lehetőségeikhez mérten művelték a történettudományt. Közülük főleg Buday Árpád, Kelemen Lajos, Kovács István, Roska Márton, valamint a fiatalabb nemzedékhez tartozó Ferenczi Sándor és Herepei János ne-

vét emelhetjük ki. Az állami kutatóhelyek többsége a magyarok számára megszűnt az impériumváltással, illetve sok kiváló történész települt át Magyarországra. A magyarsághoz köthető református, unitárius és római katolikus egyházak levéltári intézményeiken kívül a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesület és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tudtak helyet adni az erdélyi magyar értelmiségieknek.

A két világháború közötti időszakról Jakó Zsigmond a következőket írta: „1918 és 1940 között Erdély magyar történetkutatása még nem érzékelte igazán helyzete gyökeres megváltozását. Továbbra is az egyetemes magyar történettudomány részének tekintette magát, és különállását időleges kényszerűségnek vélte. A szakemberek tömeges kivándorlásával lehetőségei ugyan jelentős mértékben beszűkültek, de a kolozsvári egyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos gyűjteményeinek kisajátításáig az érzékelhető változások jó ideig inkább mennyiségi természetűeknek voltak minősíthetők."[4] Néhány szereplőt kiemelve ugyanerről az időszakról Egyed Ákos így vallott: „Kelemen Lajos az *Erdélyi Múzeum* legjobb hagyományait vitte tovább, Bányai László a *Korunk* marxista históriaírását képviselte, Venczel Józsefnek és munkatársainak a falukutató társadalomtörténeti irányzatot sikerült átmenteni."[5] Valóban jellemző volt, hogy az olyan „egyszemélyes intézmények", mint Kelemen Lajos, egymagukban látták el helytörténeti kutatást, művészettörténet-írást s a gazdag levéltári gyűjtemények felleltározását, bennük való tájékozódás segítését. Azonban az intézményes keretek jelentősen beszűkültek, mivel az addigi állami intézményként működő műhelyek román állami tulajdonba kerültek, mint a korábbi Ferenc József Tudományegyetem s ezzel együtt az Erdélyi Múzeum-Egylet gyűjteményeinek többsége. S bár Roska Márton és Kristóf György is maradtak a román egyetemen, nem alakult ki hagyománya vagy iskolaszerű folytatása a korábbi képzésrendnek.

Mindazonáltal nagyon gazdag történeti irodalmat produkált a két világháború közötti huszonkét év erdélyi magyar történetírása: összesen 6948 kötet hagyta el a nyomdát, melyből 2433, azaz mintegy 35% a tudományos és ismeretterjesztő irodalmat jelentette. Ezeknek nyilvánvalóan Kolozsváron jelent meg java része (3497), továbbá többszázas nagyságrendben Erdély nagyvárosainak nyomdáiból. Ami a konkrét történeti irodalmat jelenti, az egyéni életrajzok (244 kötet) és egyéb helytörténeti munkák (40 kötet), valamint a magyar (22 kötet), Erdély (26 kötet) és román (22 kötet) történelemre vonatkozó munkák voltak többségben.[6] A könyvek és különnyomatok mellett a történeti irodalom a sajtóban, különböző folyóiratokban is hangsúlyosan jelen volt. Gyakori az *Ellenzék* mellett, a *Korunk*, a *Pásztortűz*, később pedig a *Helikon*, az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Iskola*, a *Magyar Kisebbség*, a *Hitel*, valamint az *Erdélyi Társadalom* hasábjain megjelenő történeti munkák sora, mely külön elemzést is megérdemelne, már csak amiatt is, hogy egyes folyóiratok a közlés mellett sajátos műhelyként is funkcionáltak.

A György Lajos, majd később Szabó T. Attila szerkesztésében megjelenő *Erdélyi Tudományos Füzetek* 1926–1940 között megjelenő periódusának 122 számából nagyjából 90, vagyis a jelentős többségét jelentette a történeti jellegű tudományos tartalom, azonban a közölt tanulmányok nagyobb része „az erdélyi magyar tudományosság akkori beállítottságának megfelelően – sajnos megreked a pozitivista faktológiánál".[7] Ezzel szemben, a fiatal történészgeneráció megjelenésével (melynek jellemzője, hogy többségük már a romániai intézményekben, főleg a kolozsvári egyetemen szocializálódott) olyan típusú habitus honosodott meg, amely nyitott volt a társadalomtudományos (néprajzi,

szociológiai, nyelvészeti stb.) kutatások beépítésére. Így különösen nagy népszerűségnek örvendett a Dimitrie Gusti által kidolgozott falukutatói mozgalom, melynek követői és folytatói (Venczel József, Mikó Imre, Braun Róbert, Szabó T. Attila és mások, vagy az *Erdélyi Fiatalok* lap) generációk szemléletét határozták meg. Az egyházi szorgalmazású ösztöndíjak hatására tanulhatott Bodor András Oxfordban, Bányai László, Jancsó Elemér, Mikó Imre, I. Tóth Zoltán és Vita Zsigmond Párizsban, többek pedig Magyarországon.

Mindezek mellett kiemelendő azon hagyományos civil egyletek rendezvénysorozatai is, amelyek hagyományait még az impériumváltás előtti időszakban honosították meg, de kiemelt magyar nyelven tálalt tudomány-népszerűsítő szerepük volt ebben az időszakban. Elsősorban a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egylet rendezvényei, népszerűségnek örvendő vándorgyűlései emelhetőek ki, valamint a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság rendezvényei, ahol a többi tudományág mellett a történeti előadásoknak is fontos szerepük volt. A további székelyföldi intézmények közül kiemelendő az 1875-ös alapítású Székely Nemzeti Múzeum, melynek igazgatását haláláig Csutak Vilmos (helytörténész, iskolaigazgató), valamint 1938-tól a szintén Kolozsváron végzett Herepei János, aki régészeti, éremtani és sírfelirat kutatásai révén szintén méltatlanul elfeledett személyisége az erdélyi magyar történetírásnak.[8]

Számos programadó szöveg látott napvilágot a két világháború közötti időszak történetírására vonatkozóan, mások mellett Mikó Imre, Asztalos Miklós és Venczel József fogalmazott meg történetírói útmutatásokat. Szerintük a két világháború közötti időszak román nemzetépítő törekvéseinek következtében a kisebbségi magyar elit tudományos tevékenységének közvetlen meghatározója a nemzeti megmaradás, amihez a körülmények végül is adottak voltak. A nemzeti törekvésekkel szorosan egybefonódott a társadalmi/egzisztenciális problémák előtérbe kerülése pedig sérelmi öndokumentáció mellett a társadalomtudományi vizsgálatok szorgalmazására hívják fel a figyelmet.[9] Bíró Vencel, Márki Sándor egykori tanítványa 1935-ben bár nem találta kielégítőnek az erdélyi történetírók munkásságát, fogalmazványában a kilátástalanság ellenére is munkára biztatta őket a fenti módszertani ajánlások mellett. Szerinte az erdélyi magyar történetírásnak olyan önzetlen munkásokat kellene toboroznia, „akik belenyugszanak abba, hogy sok fáradtságukkal önmaguknak vagyont nem gyűjthetnek, és tudományos állásba nem emelkedhetnek. Jutalmuk csak a belső öröm lehet…”[10] Az erdélyi magyar történetírásban ugyan voltak példák a román történészekkel való együttműködésre. Itt Antalffy Endre és főleg Bitay Árpád példája hozható fel, utóbbi 1923-tól 1937-ig Nicolae Iorga meghívására nyári szabadegyetemén, Vălenii de Muntéban tartott előadásokat, ahol fölvázolta a magyar irodalom fejlődését, bemutatta a történelem nagyjait, a magyar–román kapcsolatokat a főleg regáti tanárokból álló hallgatóságnak.[11] Azonban ezek elszigetelt példák, mintsem társadalmi elfogadottságot élvező gyakorlatok voltak.

A második bécsi döntést követő időszak, amely a második világháború végével zárult, igen gazdag intézményi és történeti irodalommal jelentkező periódust jelölt. Az intézményi vonatkozását elsősorban a Ferenc József Tudományegyetem visszatérése, valamint mellette az Erdélyi Tudományos Intézet létrehozása jelentette a meglévők mellé. Így az oktatás és kutatás utánpótlás is (legalábbis azon négy-öt éves időszakon belül) magyar nyelven megoldódni látszott. Az egyetemen a történelmet és segédtudományokat Roska Márton és László Gyula tartotta, míg a középkori magyar történelem előadója Váczy Péter volt. Az újkori magyar történelem előadójaként Baráth Tibor, valamint a kelet-euró-

pai történelmet Bíró Vencel tanította, de mellettük előadott a kiváló jogtörténész, Bónis György, valamint Gáldi László nyelvész is.[12] Az Erdélyi Tudományos Intézet személyi állományát egyetemi tanárok és kutatók (Bíró Vencel, György Lajos, Kovrig Béla, Mészöly Gedeon, Viski Károly, Baráth Tibor, Csík Lajos, Hantos Gyula, Malán Mihály, Szabó T. Attila és Kelemen Lajos), illetve hat tanár-igazgató (László Gyula, Nagy Zoltán, Venczel József, Kovács László, Makkai László és Teleki Géza) alkotta. Munkájukat ezek mellett az EME munkatársai és felkérésre az egyetem hallgatói is segítették külsősökként, mint Jakó Zsigmond vagy Imreh István.[13] Az intézet nagyjából hétéves tevékenységét (1948-ban, de formálisan rendelet nélkül megszüntették, helyben maradó személyzetének egy részét az egyetem vagy a kutatóintézetekbe helyezték át)[14] gazdag kutatómunka, forrásközlés jellemezte. A különböző sajtóorgánumokban megjelenő írásokat nem számolva ide, jelentősnek mondhatók az intézet által kiadott évkönyvek, valamint a több mint harminc önálló kötet, melyek közül több szempontból is kiemelendő alapmunka a Deér József és Gáldi László által szerkesztett kétkötetes *Magyarok és románok* című tanulmánykötet, de gyakorlati jellegű munkák is napvilágot láttak, mint a *Magyar–román közigazgatási szótár* vagy máig használatos forráskiadványok, mint a Jakó Zsigmond által közzétett *A gyalui vártartomány urbáriumai* című munka és társai. A háborús időszak ellenére minden bizonnyal ambiciózus tervekből lett volna, mivel Kelemen Lajos egy százkötetes erdélyi történeti forráskiadás sorozatra tett javaslatot, ezzel szemben épphogy meg lehetett valósítani az intézet 1943-as évkönyvének második kötetét (1947-ben), illetve a Kelemen Lajos Festschrift kötetét hetvenedik születésnapjára már csak címlapelőzék nélküli különnyomatban kapták meg azok a szerzők, akik publikáltak benne.[15]

A világháború utáni időszak az ETI eltűnése mellett a kolozsvári magyar tannyelvű egyetem történészképzését is próbára tette. A Bölcsészet- Nyelv- és Történettudományi Kar számos neves oktatója 1945-től, többen 1948-tól (tanügyi törvény miatti egyetemátszervezés) távozni kényszerült, míg az üres állások vagy betöltetlen maradtak, vagy Bodor András szerint „a kinevezett tanszemélyzet közül a fiatalok az egyetem padjaiból, mások a politikai élet mezejéről, a középiskolákból vagy a szerkesztőségből jöttek, s legfeljebb a doktori dolgozatuk elkészítésekor kóstoltak bele a tudományos kutatásba”.[16] Természetesen akadtak pozitívnak mondható kivételek, mint a Mályusz Elemér tanítványaként is közismert Jakó Zsigmond vagy generációs társa, Bodor András és a náluk valamivel fiatalabb Csetri Elek. Ugyanehhez a generációhoz sorolható Imreh István is, aki talán az egyetlen volt a romániai magyar történészek közül, aki a társadalomtudományok felől közeledett a történelemhez. A kolozsvári egyetem közgazdasági karának hallgatójaként Venczel József vonzáskörébe kerülve részt vett a bálványosváraljai falukutatási programban, amely Durkheim, Tönnies és más neves szociológusok, illetve a Dimitrie Gusti neve által fémjelzett szociológiai iskola nyomdokán haladt.[17] Mielőtt a Bolyai Tudományegyetem az erdélyi magyar történetírás számottevő műhelyévé válhatott, kezdetét vette az intézmény fokozatos felszámolását célzó intézkedések sora. Az 1959-es egyetem egyesítést követően a magyar egyetem történelem szakos tanárai közül továbbra is alkalmazásban maradt többek közt Bodor András, Cselényi Béla, Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Kovács József, Magyari András, Pataki József és Imreh István, valamint többen távoztak bukaresti vagy egyéb kutatóintézeti beosztásra, mint Borbáth Károly, aki Enyeden, legutóbb pedig Torockón tanított, Ferenczi István, aki a történeti múzeumhoz került, valamint Bányai László, aki inkább politikusként érvényesült, valamint a buka-

resti Nicolae Iorga Történeti Intézet aligazgatója volt. Az egyetem mellett néhány intézet szintén fontos központként tartható számon, amely stabil állást jelentett az ott dolgozónak. Ilyen különösen a már említett, a Román Akadémia égisze alatt működő Iorga-intézet, melynek az 1971-ben létrehozott Nemzetiségtörténeti Osztályán működött Demény Lajos, a székelység neves kutatója, mellette a fiatalabb generációhoz tartozott Csucsuja István (aki később a kolozsvári egyetemre került), Vekov Károly vagy Tüdős S. Kinga. Emellett jelentős volt a kolozsvári fiókintézet, ahol Egyed Ákos és Benkő Samu mellett dolgozott többek között Báthory Lajos, B. Nagy Margit, Kovács András, a marosvásárhelyi fiókintézetben pedig Tonk Sándor és Szabó Miklós. Hasonló forrásműhelynek számított az állami levéltár kolozsvári (Kiss András) vagy marosvásárhelyi (Pál-Antal Sándor) fiókintézete, emellett a református egyház gyűjtőlevéltára (Kolozsváron Sipos Gábor, Marosvásárhelyen Faczády Elek, aki a Teleki Tékában is dolgozott) és a megyei múzeumhálózat. Utóbbiak ugyan hangsúlyosan a történeti propaganda felmutatására voltak létrehozva, viszont gyűjtő- és mentőmunkát is végeztek (Marosvásárhelyen pl. Bónis Johanna vagy Gaál Kornélia). Bár a munkakör nem jelentett mindent, ugyanis sokan közülük félig-meddig kényszerpályára terelődtek, nem foglalkozhattak a szívüknek kedves szakterülettel, témákkal, ehelyett azok, akik nem szerették volna a kurzusművek bűvkörében működni, ideológiailag semlegesebb területek felé fordultak. A történészek többségének, legyen bármelyik műhely tagja is, munkásságuk központjában elsősorban a középkor, a fejedelemség kora és az újkor egészen a 19. század közepéig, ezért Erdély 19. de főleg 20. századi kutatása a rendszerváltásig gyakorlatilag nem létezett, vagy bizonyos kerettémák (többnyire munkásmozgalmak, román–magyar barátság, stb.) peremterületére szorult. 1983-ban végül teljesen felszámolták a magyar nyelvű történelemoktatást (addig is néhány fős létszámmal magyar alcsoportok voltak), a tanerő jelentős részét nyugdíjazták, újakat pedig évtized óta nem alkalmaztak. A rendszerváltást követően a nyugdíja vonuló generáció visszahívásával sikerült újraindítani a magyar nyelvű történészképzést, viszont a középgeneráció hiánya így is kihívást jelentett.

Az államszocializmus időszakában, de különösen az államosítást követően jelentős leszűkültek az addig is foghíjas publikációs és ezáltali megnyilvánulási lehetőségek. Már a korszakok törésvonalaiban is kirajzolódik mindez: 1945-ben összesen 288 nyomtatott magyar nyelvű könyv jelenik meg, s bár ez a szám 1947-ben 218-ra csökken, azt követően folyamatosan növekedni fog. Azonban: míg 1949-ben összesen 383 magyar nyelvű mű hagyja el a sajtót, ebből 365-ön szerepel megjelenési helyként „Bukarest" (még akkor is, ha maguk a kéziratok kolozsvári magyar szerkesztőségben vagy vidéki nyomdában készülnek el), nem beszélve arról, hogy ezek közül elhanyagolható mennyiségben található történeti munka.[18] Még beszédesebb, hogy az 1960-tól a rendszerváltásig összesen 286 többségében magyar nyelvű és vonatkozású, a történelem kategóriájába sorolható kötet született.[19] A szakfolyóiratok tekintetében sem volt sokkal több lehetőség, ugyanis a hagyományos lapok közül mindössze a *Korunk* 1957-es újraindításával, valamint a *Művelődés* (1948–1985) vagy elvétve némely egyházi lap (*Református Szemle* 1968–1983, *Keresztény Magvető* 1971-től) megjelenésével lehetett többnyire magyar nyelven történeti tárgyú írást közölni. Ezeket leszámítva többnyire román nyelven publikálhattak a különböző múzeumok, vagy kutatóintézetek évkönyveimben, vagy magyarul valamely országos vagy regionális napi- vagy hetilap szigorúan ellenőrzött hasábjain. A kezdeti időszak legrangosabb romániai magyar művelődéstörténeti kiadványa az 1957-es Kele-

men Lajos-emlékkönyv volt, melyet a történeti és nyelvtudományi kar megbízásából Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila szerkesztésében megjelent kötet igazi tisztelgésnek számított az egyébként szerepléstől irtózó (a kötet megjelenését vélhetően ez is indokolta) mestert. Később pedig főleg a Kriterion Könyvkiadó megjelenésével ma is használható alapmunkák Jakó Zsigmond *(Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez.* Buk., 1976), Imreh István (*A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából,* 1973. és a Csetri Elekkel közösen írt *Erdély változó társadalma 1767–1821.* Buk., 1980) vagy a fiatalabb generáció soraiból jelentkező Benkő Samu (*Őrszavak.* Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk., 1984) és Egyed Ákos (*Falu, város, civilizáció: tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben: 1848–1914.* Buk., 1981).

Jakó Zsigmond utólag a következőképpen látta a korszak történetírását: „Az új utakra lépett akkori magyar történetírástól való lemaradást azonban 1940 és 1959 között az önálló (1945-től Bolyairól elnevezett) magyar egyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Tudományos Intézet tervszerű munkájával jórészt sikerült annyira behozni, hogy a szaktudásból a marxista vulgarizálás ellenére megmaradjon valamennyi a legnehezebb évtizedek túléléséhez."[20] A magyar történetírástól való lemaradás, de inkább elszigetelődés mellett a nyugati történetírás új szemléleteinek módszertanához való hozzáférés is megnehezedett. Míg legtöbb román kollégájuk nyugati konferenciákra utazhatott, addig a magyar történészek többsége, komoly kockázatvállalás árán, csempészhette be a magyar szakirodalmat. Szabó T. Attila is tragikus képet festett főleg a 80-as évek kilátásairól: „a történettudomány keretében nem találkozunk olyan nagy távlati terveken dolgozó munkaközösségekkel, atomizáltan, egyedekre széthullva a Kolozsvárt és vidéken dolgozó történészek már eddig is jelentős történeti kiadványok egész sorával járultak hozzá szülőföldjük történetének ismeretéhez. […] Jelenleg egy ilyen összefoglaló történeti munka megteremtésére gondolni sem lehet, […] a nemzetiségi kutatók nagy többsége aszerint kénytelen témáját megválasztani, hogy minek van legalább valamelyes reménye a megjelenhetésre."[21]

A korszakról elmondható, hogy bár önképüket tekintve, különösen az 1977-es Kádár–Ceauşescu-találkozót követően a „híd" szerepében tűntek volna fel,[22] valójában ez mindössze kívánalom volt. A valóságot ehhez képest találóan Jakó Zsigmond fogalmazta meg: „A magyar historikusok megélhetése általában nem kutatómunkájukon alapszik, és jelenleg Mohamed koporsójaként lebegnek a magyar és a román történetírás között, noha mindkettőjükhöz való kötődésük lenne a természetes és kívánatos."[23] Ez azonban nemhogy nem valósult meg a rendszerváltás előtt, de azt követő első időszakban is magyar történetírás elsősorban a „nagy öregek" – Jakó Zsigmond, Imreh István, Csetri Elek, Egyed Ákos stb. – munkásságát ismerte el, bár nekik is csak részben sikerült beépülniük a magyar történetírásba. Román viszonylatban – annak ellenére, hogy románul is közöltek – nem sikerült teljes mértékben ugyanazoknak beépülniük az idézendő történetírók közé.

Összegezve pedig elmondható, hogy mindhárom tárgyalt korszak történetírói műhelyei leginkább Kolozsvár-központúak voltak, s bár léteztek ugyan más városi műhelyei is a történetírásnak, főleg az államszocializmus időszakában uralkodó körülmények miatt ezek nem minden esetben tudtak többgenerációs hagyományiságot kialakítani. Megállapítható az is, hogy mindhárom időszakra jellemzőek voltak az ún. „egyszemélyes in-

tézmény" típusú történészalakok (bár inkább időszakosan), akik végül is a következő generáció útjait igazgatták. Ez értelemben egyfajta kontinuitás írható le Márki Sándor, Bíró Vencel, Kelemen Lajos, Jakó Zsigmond és Imreh István között, akik ha nem is váltak „hidakká", de szigetként[24] és önmagukban is műhelyként léteztek a két történetírás között erdélyi történetírókként.

JEGYZETEK

1. Horváth Sz. Ferenc*: Tézisek a kisebbségi történetírás és kisebbségi társadalom viszonyáról.* In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 436.
2. Vekov Károly: *A történelemoktatás kezdetei a kolozsvári egyetemen (1872–1919).* Szeged: a város folyóirata 2009. 12. sz. 10–13., valamint Hermann Gusztáv Mihály: *Szádeczky Lajos és a székely múlt.* Korunk 2011. 5. sz. 66–70.
3. Paksa Rudolf: *Márki Sándor*. Korunk 2011. 5. sz. 66–70. Márki Gyula fellelhető naplóit Erdész Ádám adja közzé, eddig három kötet jelent meg belőle.
4. Jakó Klára: *Jakó Zsigmond műhelyéből.* Történelmi szemle 2016. 3. sz. 483.
5. Nagy Áron [Egyed Ákos]: *A romániai magyar történetírásról.* História 1987. 3. sz. 29–30.
6. Lásd Monoki István: *Magyar könyvtermelés Romániában* című munkájában található statisztikákat: https://monoki.adatbank.ro/statisztika.htm (Letöltve: 2022. 09. 11.)
7. Dávid Gyula: *A romániai magyar könyvkiadás első két évtizede.* Korunk 1978. 12. sz. 1002–1003.
8. Ősz Előd: *Herepei János (1891–1970).* Erdélyi Évszázadok *V. 2020*. 283–288.
9. Both Noémi: *Népszolgálat és kompromisszum*. Magyar Kisebbség 2012. 1–2. sz. 278–279.
10. Bíró Vencel*: Az erdélyi magyar történetírás feladatai.* Pásztortűz 1935. 5–7. sz. 124.
11. Kovács Ferenc*: Bitay Árpád száz éve.* Erdélyi Múzeum 1996. 3–4. sz. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00012/05kovacs.htm (Letöltve: 2022. 09. 11.)
12. Romsics Ignác: *Bevezetés.* In: Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések – Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez.* Komp-Press Kiadó – Korunk, Kvár, 2018. 8.
13. Both Noémi Zsuzsanna: *A székely faluközösség nótáriusa. Imreh István élete munkássága.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2021. 56.
14. Benkő Samu: *Az Erdélyi Tudományos Intézet*. Valóság 1992. 4. sz. 71.
15. Uo. 69.
16. Bodor András*: A történettudományi kar.* In: Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István – Sebestyén Kálmán (szerk.): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959*. Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – Bolyai Egyetemért Alapítvány, Bp., 1999. 76.
17. Életútjáról, történetírói szemléletéről lásd Both Noémi Zsuzsanna: *A székely faluközösség nótáriusa…* i. m.
18. Dávid Gyula: *A romániai magyar könyvtermés a második világháborút követő években (1944–1949).* https://rmk40.adatbank.ro/bibli.php?a=3 (Letölve: 2022.09.11)
19. A számítás úgy jött ki, hogy a következő szakcsoportok tételei kerültek összeadásra: Művelődés, Civilizáció, Kultúra, Haladás, Régészet, Honismeret, Történelem és Általános történelem. A korszakban összesen 11 784 kötet jelent meg, magyar nyelven vagy magyar vonatkozással. Lásd Réthy Andor – Újvári Mária – Váczy Kálmánné: *Romániai magyar könyvkiadás 1960–1986.* https://rmk.adatbank.ro/index.php?z=bibl (Letölve: 2022.09.11)
20. Jakó Klára: i. m. 483.
21. Szabó T. Attila: *Emlékeztető az erdélyi magyar tudományos munkásság kérdésében.* Magyar Kisebbség 2013. 1. sz. 199.
22. A magyar–magyar kapcsolatokban, főleg a magyarországi kultúrpolitika a határon túli magyarságra hídként tekintett, akik közvetítenek a magyar és a román kultúrák között. Bár az 1977-es találkozót követően bekerült a közös nyilatkozatba, Pach Zsigmond Pál, Balogh Edgár és Demény Lajos is előszeretettel használta, de egyéb gyakorlati haszna végül nem lett. Lásd erről Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956 – 1989.* Napvilág Kiadó, Bp., 2007. 244.
23. Jakó Klára: i. m. 485.
24. Pál Judit használta a kifejezést, mellyel a szerző egyetért. Lásd Pál Judit*: Az erdélyi társadalomtörténetírás helyzete 1945 után.* In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): T*udomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.*, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Ötvös Kiadó, Bp., 2012. 50.

GIDÓ ATTILA

AZ ERDÉLYI ZSIDÓK JELENKORI TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

Historiográfiai jellegű írásom az erdélyi zsidók 20. századi történelmére vonatkozó kutatásokat tekinti át. Elsősorban az elméleti keretezés, az intézményes háttér (vagy hiányának) bemutatása és a tematikai csoportosítás a célom, nem pedig a szerzők és a publikációk tételszerű felsorolása.[1] Hangsúlyosan az 1918–1953 közötti időszakra koncentrálok, hiszen erre a periódusra nézve rendelkezünk a legtöbb vizsgálattal.

MILYEN (KISEBBSÉG)TÖRTÉNET?

Rögtön felmerül a kérdés, hogy a kutatások milyen történeti diszciplínába illeszkednek be, és diszciplináris szempontból, egységesen lehet-e kezelni ennek a közel száz évnek a korszakait (két világháború közötti időszak, holokauszt, második világháború utáni évtizedek)? Ha kisebbségtörténetként definiáljuk, akkor milyen kisebbségtörténetről is beszélünk? Ha tágabb keretekben próbáljuk elhelyezni, akkor tekinthetünk-e egy-egy korszakot a diaszpóra-, transznacionális vagy éppenséggel globális történet részének?

Véleményem szerint az erdélyi zsidók 20. századi története több keretben is elmesélhető, így akár egyidejűleg is helyet kaphat a nagy narratívákban. Vegyük sorra ezeket a kategóriákat:

Amennyiben magyar kisebbségtörténetként vagy a magyar kisebbségtörténet részeként értelmezzük az erdélyi zsidók 20. századi történetét, akkor lényegében nem tekintjük a zsidókat önálló etnikai csoportnak, hanem olyan magyar vagy magyar kötődésű alcsoportnak, amely ugyan sajátos jegyekkel rendelkezik (pl. vallás, kulináris sajátosságok), de nem választható külön az erdélyi magyar kisebbségi társadalomtól.[2] Ezt az összefonódást jellemzi Gáll Ernő kettős kisebbségi létként, azaz olyan élethelyzetként, amelyben az erdélyi zsidók egyszerre számítottak kisebbséginek Romániában a magyar anyanyelvük és az izraelita vallásuk miatt. Szintén a magyar kötődésű zsidók magyar kisebbségen belül elfoglalt pozíciójára vonatkozik Gállnak a „kisebbség a kisebbségben" szókapcsolata.[3] Mindkét szituáció egyben kettős diszkriminációs állapotot is jelöl.[4]

Az Egry Gábor által is hivatkozott Brubaker-féle triadikus viszonyrendszerben a magyar kötődésű zsidók számára Magyarország jelentette az etnikai anyaállamot.[5]

Ha zsidó kisebbségtörténetként definiáljuk az erdélyi zsidók történetét, akkor azt állítjuk, hogy az erdélyi zsidók külön etnikai csoportot alkottak, és így történetük a magyar kisebbségétől külön tárgyalandó. Az állítás viszont csak azokra érvényesíthető esetleg, akik 1918 után a zsidó nemzeti mozgalomnak voltak a támogatói, és önálló zsidó kisebbségi politizálást folytattak. Ebben az értelmezésben, az erdélyi zsidók számára Magyarország nem tekinthető etnikai anyaállamnak, hanem pusztán múltbeli államkeretnek. Izrael 1948-as megalapításáig így lényegében az erdélyi zsidó kisebbségnek nem volt etnikai anyaállama.

Az erdélyi zsidók története az 1948-ban megalakult Izrael állam szemszögéből is kutatható. Ebben az esetben diaszpóra történetről kell beszélnünk, ahol az etnikai anyaállam szerepét Izrael töltötte be.

Bizonyos témák, mint amilyen a cionizmus vagy a holokauszt, transznacionális és globális történelmi keretekben is elmesélhetőek. Ezek ugyanis olyan, államhatárokon vagy éppenséggel kontinenseken átnyúló jelenségek, vagy történelmi események, amelyeknek az erdélyi megnyilvánulásait helyi leképződéseknek lehet tekinteni.[6]

Nyilvánvaló, hogy az előbb felsorolt kategóriák közül egyik sem működik önállóan és kizárólagosan. Éppen ezért az erdélyi zsidók 20. századi történetét egyszerre tekinthetjük magyar- és zsidó kisebbségtörténetnek, valamint zsidó diaszpóratörténetnek.[7] Természetesen ezt a megközelítést mindenképpen magyarázni kell. Ez a hármas osztat többé-kevésbé tükrözi az erdélyi zsidó önmeghatározásokban végbemenő folyamatokat is. A 19. századi emancipációt követően, a többi magyar területekhez hasonlóan, Erdélyben is egy nagyon erőteljes magyarosodási folyamat ment végbe a zsidó népesség körében. Az első világháború időszakára, az erdélyi zsidók több mint 70 százaléka magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a zsidó származású értelmiség és a gazdasági elit pedig jelentős szerepet vállalt a magyar társadalmi és gazdasági életben.

Az első világháborút követő területi változások lényegesen átalakították a Magyarországtól elcsatolt területek zsidó népességének politikai és ideológiai törésvonalait.[8] A két világháború közötti időszakban az erdélyi izraelita vallású népességen belül három nagyobb és két kisebb csoport alakult ki. A legnagyobb csoportot a magyar kötődésű, azaz a magyar kisebbségi társadalom kereteiben megmaradni kívánó, egyébként nagyon heterogén csoport alkotta. A második legnagyobb, és folyamatosan növekvő csoportot a zsidó nemzeti mozgalomhoz csatlakozó zsidók tették ki. Szintén jelentős volt a főként Szatmár és Máramaros területén élő haszid zsidók száma, akik távol tartották magukat mind a zsidó etnikai, mind a magyar kisebbségi politizálástól, és életviláguk fő szervezőereje a vallás volt.[9] Kisebb csoportot alkottak a nemzetfeletti ideológiákhoz csatlakozó személyek és a román integrációt választó zsidók.[10]

Ezek az irányzatok, a holokausztot követően is fennmaradtak, de az egymáshoz viszonyított arányuk jelentős változáson ment keresztül. A túlélők számára a zsidóüldözések traumája vált viszonyítási ponttá, és ez teremtett számukra sorsközösséget. A szabadulást a kettős kisebbségi léthelyzetből sokak számára a zsidó etnikai önmeghatározás felé való elmozdulás vagy pedig a kommunista pártba való belépés és a román integrációs pálya jelentette. Az évtizedek előrehaladtával a magyar kötődésű zsidóság aránya egyre kisebb lett.[11] A maradék erdélyi zsidóság az államszocialista időszak alatt jórészt Izraelbe vándorolt, ahol viszont jelentős részük megőrizte a magyar anyanyelvét és magyar kulturális kötődéseit.[12]

Ebből a rövid áttekintésből is látszik, hogy az erdélyi zsidók 20. századi történetével foglalkozó írások kategorizációja nem föltétlenül egyértelmű. Esetünkben a Brubaker-féle triadikus viszonyrendszer is kiegészítésre szorul. Brubaker modellje alapján a kisebbségtörténet három tényező együttes alkalmazásával vizsgálandó (kisebbség, lakóhely szerinti anyaállam, etnikai anyaállam).[13] Az utódállamokhoz került zsidó közösségek kutatásakor viszont ez a hármas keret túl szűknek bizonyulhat, hiszen a zsidók vagy jobban mondva izraelita felekezetűek tartozhatnak a magyar kisebbségi közösségekhez, de akár önálló csoportot is alkothatnak. Ebből a kettősségből pedig egyenesen következik az etnikai anyaállam meghatározásának a problémája, hiszen egy magát etnikai értelemben zsidónak tekintő személy számára 1948 után Izrael jelentette ezt.[14] A problémát tovább árnyalja az a tény, hogy a magukat magyar kötődésűnek tekintő izraeliták jelentős részének Palesztina, majd később Izrael továbbra is megmaradt egyfajta bibliai őshazának. Következésképpen, az 1918 után Magyarországtól elszakadt területek zsidóságának történetét, köztük az erdélyiekét is egy ötös viszonyrendszerben érdemes tárgyalni: 1. kisebbség (izraelita magyar vagy zsidó), 2. anyaállam vagy múltbeli államkeret (Magyarország, Izrael), 3. lakóhely szerinti állam (Románia), 4. őshaza (Palesztina, majd Izrael), 5. diaszpóra (a világban szétszórtan élő és egymással kapcsolatot ápoló zsidó közösségek).

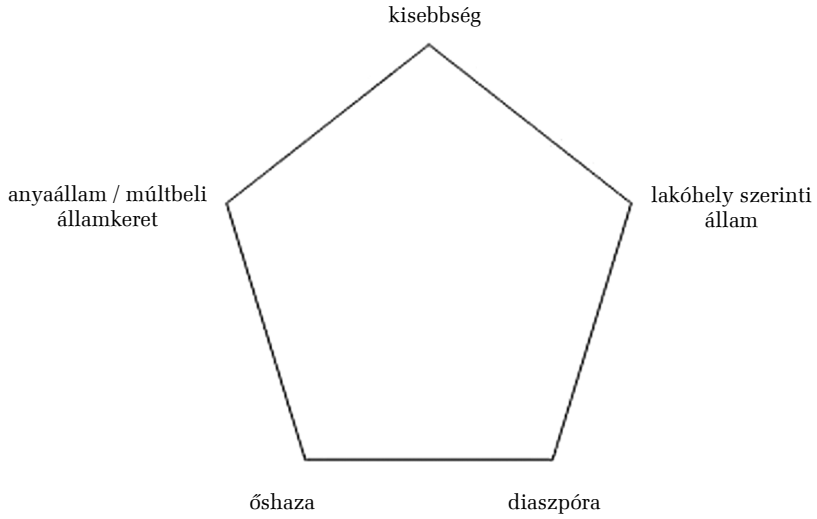

A KUTATÁSOK INTÉZMÉNYES KERETEI

Folytatásként, az erdélyi zsidók 20. századi történetére vonatkozó kutatások intézményes hátterét és a nagyobb vizsgált témákat veszem számba.

Az erdélyi zsidók 20. századi történetére vonatkozó kiterjedt kutatások néhány, főleg holokausztra koncentráló munkát leszámítva az 1989-es rendszerváltást követően indul-

tak be. Ezzel együtt megjelent az intézményes háttér is. Mindez viszont kizárólag román intézményes kereteket jelentett, a kutatások fókuszában pedig a holokauszt időszaka állt.

Romániában 1989 előtt kizárólag Bukarestben működött egy kifejezetten zsidóságtörténeti kutatásokra szakosodott intézmény (Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România / Romániai Zsidóságtörténeti Kutatóközpont, 1977), ez viszont szinte alig foglalkozott 20. századi erdélyi témákkal. Az itt dolgozó kutatók érdeklődésének központjában ma is a regáti és besszarábiai zsidók története áll.[15]

A rendszerváltozás után elsőként a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretein belül jött létre zsidóságkutató intézet 1990-ben, amely a város két világháború közötti neológ főrabbijának (Weinberger Mózes, későbbi nevén Moshe Carmilly-Weinberger) nevét vette fel (Institutul de Iudaistică şi Istorie Evreiască „Dr. Moshe Carmilly" / Dr. Moshe Carmilly Judaisztikai és Zsidóságtörténeti Intézet). Az intézet főként az 1990-es években és a 2000-es évek elején fejtett ki nagyobb aktivitást. Az oktatási tevékenységek mellett a 18. és 19. századra vonatkozó forrásfeltárást végzett, valamint éves rendszerességgel szervezett nemzetközi konferenciákat. A konferenciák előadásait, köztük több 20. századi vonatkozásút, a *Studia Judaica* évkönyvükben közölték. Erdélyben itt jelentek meg az első, alapkutatásokra is építő tanulmányok a cionizmusról,[16] majd az 1996-os szám teljes mértékben a régió zsidó lakossága történetével foglalkozott.[17] Mindazonáltal az éves konferenciák és az évkönyv vált az ellentmondásos megítélésű Moshe Carmilly-Weinberger erdélyi fórumává is.[18]

Kolozsvárt követően az aradi (2004) és a nagyváradi (2012) egyetemek mellett jöttek létre zsidóságkutató intézetek Erdélyben. A célkitűzések és a kiadványok jellege hasonló mindkét esetben. Elsősorban a helyi és szűkebb régió zsidó lakossága történetének (hangsúlyosan a holokausztnak) a kutatására vállalkoztak. Az elmúlt években a nagyváradinak volt kvantitatív szempontból értékelhető tevékenysége. Az Eva Heyman Zsidóságtörténeti Kutatóközpont (Centrul de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman") nevet viselő intézmény publikációi elsősorban az észak-erdélyi holokausztra és az embermentések történetére koncentrálnak. Több publikációjuk is megjelent a témában, jórészt Antonio Faur történésznek, a nagyváradi egyetem professzorának a tollából. Az embermentésekre vonatkozó szövegek erős román nemzeti szemléletmódot tükröznek, amelyekben a magyar hatóságok barbarizmusa áll szemben a román zsidómentők önfeláldozó tevékenységével.[19]

Új intézményalapításnak számít a kolozsvári egyetem Politika-, Közigazgatás- és Kommunikációtudományi Karán működő Holokauszt és Genocídium Tanulmányok Intézete (Institutul pentru Studii de Holocaust şi Genocid, 2014), amely oktatási és kutatási tevékenységet is folytat. Az intézet egyben kutatóhelyként is működik, hiszen a székhelyén hozzáférhetőek a washingtoni holokausztmúzeum Magyarországra, Romániára és egyéb régióbeli országokra vonatkozó mikrofilmjeinek a másolatai, valamint gazdag szakkönyvtárral is rendelkezik.

Az egyetemi intézményeken kívül egy olyan akadémiai szférában működő kutatóhely van Romániában, amelyik programszerűen foglalkozik az erdélyi zsidók 20. századi történetével. A 2007-től fennálló kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézeten belül (Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale) a két világháború közötti magyar zsidó viszonyra, a cionista mozgalomra, valamint a holokausztra és a holokauszt-túlélőkre vonatkozóan folynak kutatások. Mindezek mellett az intézet részt

vett a Yerusha forrásfeltáró nemzetközi projektben is, amelynek során 2016–2021 között az erdélyi állami és magyar egyházi levéltárakban található zsidó vonatkozású fondokról készítettek leltárt a munkatársai.[20]

Intézményes zsidóságtörténeti kutatás keretei tehát léteznek ma is Erdélyben. A négy egyetemi intézetből viszont valós és programszerű kutatások – igaz, itt is korlátozott mértékben – csak egyben, a 2018-as alapítású Holokauszt és Genocídium Tanulmányok Intézetében folynak. Az akadémiai intézmények közül elsősorban a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet az, ahol a kezdetektől folyamatosan létezik zsidó kisebbségtörténeti, magyar (zsidó) kisebbségtörténeti és holokausztörténeti kutatási irányvonal. Ez utóbbi két intézmény, illetve ennek egy-két munkatársa áll szorosabb érintkezésben a magyarországi tudományossággal is, miközben a többi hangsúlyosan román történeti narratívát közvetít, és a román tudományos életbe ágyazódik be.

TÉMÁK

Az a különleges vagy inkább visszás helyzet áll fent, hogy az erdélyi zsidók 20. századi történetére vonatkozó kutatásoknak és publikációknak a túlnyomó többsége nem köthető a fent említett öt intézményhez. Talán ez annak is a következménye, hogy a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, valamint a Holokauszt és Genocídium Tanulmányok Intézetének létrejöttéig nem létezett tervszerű és szisztematikusan végzett kutatómunka a korszakot illetően. Általánosságban érvényes az a megállapítás, hogy alább vizsgált témák az egyes történészek, kutatók érdeklődési területeinek függvényében alakultak. Jó esetben az érdeklődési területek a programszerűen megfogalmazott célkitűzésekkel egybeestek.

Az elmúlt évtizedekben három nagyobb, kronologikusan behatárolt témakör körvonalazódott: két világháború közötti időszak, holokauszt, államszocialista időszak.

A legelső kutatások a holokausztot célozták meg. A holokausztra vonatkozó kutatások, illetve publikációk kronológiai szempontból szintén három részre oszlanak.[21]

1. Az 1989 előtti időszak szaktörténeti irodalma viszonylag szegényesnek mondható. Matatias Carp bukaresti ügyvédnek a nagysármási vérengzésről írt könyvét követően hosszú ideig alig jelent meg romániai szakmunka.[22] A hosszú hallgatás után az 1970-es és 1980-as években román szerzők által írt összefoglalók teljes mértékben etnonacionalista szemléletmódot tükröztek.[23] Mindezzel párhuzamosan viszont, az észak-erdélyi holokausztra vonatkozó fontos és évtizedekig hivatkozási pontként szolgáló publikációk jelentek meg külföldön. Ezek közül is kiemelkedik Randolph L. Braham levéltári kutatásokon alapuló 1983-as könyve, amely az első monografikus igényű szakmunka a témában.[24]

Az 1970-es és 80-as évekre tehető az úgynevezett jizkor-irodalom felvirágzása is. Az ebbe a kategóriába tartozó kiadványok egy-egy holokausztban megtizedelt zsidó közösségnek állítanak emléket magyar, angol vagy héber nyelven.[25] A bennük közölt szövegek nem minden esetben felelnek meg a szakmai kívánalmaknak, esetenként az adott közösséghez tartozó túlélőknek egy része is megkérdőjelezi hitelességüket, de mégis hasznos forrásai tudnak lenni a holokausztkutatásnak.[26]

2. A romániai rendszerváltást követően a holokausztkutatásban is egy lassú korszakváltás következett. Az 1990-től a 2000-es évek elejéig tartó időszakot átmeneti periódusnak is tekinthetjük. Ez az átmenetiség jól tetten érhető a román szerzők által jegyzett kiadványokban, amelyek nagyon sok esetben továbbra is magukon viselték az államszocialista időszak szemléletmódját.[27] A fokozatosan megnyíló romániai állami levéltárak, valamint a washingtoni holokauszt-emlékmúzeum által mikrofilmre vett, majd kutathatóvá tett román levéltári dokumentumok mindazonáltal új perspektívákat is nyitottak a kutatások számára. Ennek jegyében készítette el Randolph L. Braham *A népirtás politikájá*nak második, bővített kiadását 1997-ben, amely részletesen foglalkozott az észak-erdélyi holokauszttal is.[28] A dokumentumokat egészítették ki a túlélőkkel készült oral history interjúk, amelyeket előszeretettel használtak a továbbra is megjelenő jizkorkönyvek és közösségtörténetek.[29]

Az 1990-es évek historiográfiájának a része az a román–magyar pólusú vita, amelyik a korábbi kolozsvári neológ főrabbi, Weinberger Mózes személye körül zajlott. A rabbi közvetlenül az 1944. május 3-i gettósítások előtt szökött át Kolozsvárról Romániába. Tettét a túlélők többsége árulásnak tekintette, és azzal vádolták meg Weinbergert, hogy cserben hagyta a közösségét. Későbbi munkásságában, valamint közéleti megnyilvánulásaiban a rabbi azzal védekezett, hogy a szökése nem öncélú volt, hanem mentőakciót akart szervezni. Az államszocialista időszakban a román nacionalista diskurzusnak vált az eszközévé és helyenként szócsövévé. Tevékenységét és narratíváját több holokausztkutató is élesen bírálta.[30]

3. 2000-es évektől beszélhetünk a holokausztkutatások tematikai diverzifikálódásáról és professzionalizálódásáról. A szenvedéstörténeti megközelítést az analitikus szemléletmód váltotta fel. Az egyre szakszerűbb közösségtörténetek mellett több, alapkutatásra épülő szaktanulmány és monográfia is megjelent. A holokauszt „hogyan történt" típusú elbeszélése mellett megjelentek a holokauszt gazdasági, bürokratikus, aspektusait tárgyaló munkák,[31] a mentesítések kérdését tárgyaló írások,[32] az egyes esetek sokszempontú leírásai,[33] a keresztény egyházak szerepét vizsgáló elemzések,[34] és kísérlet történt a nemzetközi szakirodalomban alkalmazott holokausztkategorizálások alkalmazására is.[35] Ez utóbbi kísérlet túlmutat a lokális történelmen, és akár a globális történeti szemléletmódba is illeszkedik. Mindezek mellett fontos előrelépésnek számít *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiájának* magyar (2008), majd román nyelvű (2019) kiadása, amelyek megkerülhetetlenek a szakemberek számára.[36]

A programszerűséget jelzi az, hogy Tibori Szabó Zoltán irányításával egyre több, 1940–1944-es időszakra vonatkozó, sajtókutatáson alapuló mesteri dolgozat, ezek nyomán pedig publikáció is születik.[37]

Még a legújabban megjelent szövegekre is jellemző, hogy függetlenül a műfajtól és a szerzők ideológiai hátterétől, erősen támaszkodnak Randolph L. Braham kutatásaira. Mindazonáltal ez a téma az, amelyik a leginkább integrált a magyarországi holokausztörténetírásba. Természetesen ez nem független attól a ténytől, hogy 1940–1944 között Észak-Erdély Magyarországhoz tartozott. Ez az integráltság figyelhető meg egyébként az ún. „kis magyar világgal" foglalkozó munkák esetében is.[38]

Egy másik nagyobb témát a két világháború közötti időszakra vonatkozó kutatások jelentik. Ezek a kutatások, szórványos előzményekkel, a 2000-es évek elején kezdődtek el,

és mind a mai napig szorosan kapcsolódnak az erdélyi magyar kisebbség történetének a vizsgálatához. A legfőbb témák elsősorban a magyar–zsidó viszony alakulását, a zsidó életvilág intézményesülését, valamint a cionista mozgalmat érintik.

Az erdélyi zsidók múltjával kapcsolatos kérdések, a magyar kisebbséghez való kötődés, valamint a magyar kulturális beágyazódás mértéke közvetlenül az 1989-es romániai rendszerváltozást követően tematizálódott mind az erdélyi közéletben, mind a történettudományban. Erre az érdeklődésre válaszolt a kolozsvári *Korunk* folyóirat, amelyik 1991-ben Bibó István emlékének dedikált tematikus számban járta körül a témát. A két világháború közötti időszakra vonatkozóan közölt tanulmányt Karády Viktor, Gáll Ernő, Balázs Sándor és Gaal György.[39] Ezt követően az elsősorban a cionizmusra koncentráló, *Studia Judaicá*ban megjelent szövegeken kívül (lásd a 15. és 16. lábjegyzeteket), hosszú ideig nem születtek új kutatási eredmények erre az időszakra vonatkozóan.

A 2000-es évektől megjelenő publikációk szemléletmódjukban és módszertanukban is újat hoztak. Hasonlóan a holokausztkutatásokhoz, a szövegek a korábbinál nagyobb mértékben támaszkodtak a levéltári (romániai, izraeli és magyarországi) kutatások eredményeire, és sikerült kimozdulniuk abból, az elsősorban magyar kisebbségi társadalmi közegben megrögzült toposzból, hogy kizárólag a magyar identitású erdélyi zsidókról szóló narratíváknak van létjogosultsága. Ezzel lényegében a magyar kisebbségtörténeti szemléletmód mellett a zsidó kisebbségtörténeti megközelítést is megjelent.[40]

A II. világháborút követő időszakra vonatkozó kutatások indultak be a legkésőbb. A *Korunk* 1991-es augusztusi számában közölt tanulmányok közül ugyan kettő is érintette az államszocialista időszakot, az első komolyabb kutatási eredmények a 2000-es évek közepétől jelentek meg.[41] A fókusz elsősorban a túlélők identitásproblémáinak vizsgálatára, az újrakezdés nehézségeire, az újjáéledő antiszemitizmusra, valamint a politikai érdekképviselet megszerveződésére esett.[42] Néhány évvel később jelentek meg a túlélők demográfiai és társadalomszerkezeti sajátosságaira vonatkozó kutatásoknak az eredményei.[43] A legújabb publikációk alapján a deportálásokat túlélők neveit és adatait is ismerjük.[44] Az utóbbi évek eredményeinek köszönhetően egyre többet tudunk az izraeli magyar nyelvű közösségekről is.[45]

JEGYZETEK

1. A bővebb bibliográfiai tájékozódásra két kiadvány is lehetőséget nyújt: Randolph L. Braham (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája.* I–II. Park Könyvkiadó, Bp., 2010; Féder Zoltán (szerk.): *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia.* Eked Kiadó, Tel-Aviv, 2004.
2. Azoknak a szereplőknek az összességét tekintem csoportnak, akik bizonyos közös ismérvekkel bírnak, magukat egy adott csoport tagjaként azonosítják, valamint a kívülállók is egy adott csoport tagjaiként tekintenek rájuk. Ilyen értelemben a magyar identitású vagy magyar kötődésű zsidók a magyar kisebbség, míg a zsidó etnikai identitást felvállaló zsidók a zsidó kisebbség részét képezik. L. Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Osiris, Bp., 2002. 369.; Rogers Brubaker: *Csoportok nélküli etnicitás.* Beszélő 2001. 7–8. sz. 60–66.
3. Gáll Ernő: *Kisebbség a kisebbségben.* Regio 1993. 2. sz. 81–98.
4. Gáll Ernő ezt így fogalmazta meg: „A kisebbségi fátum kétszeres teherként nehezedett a zsidók vállára, hisz őket nem csupán mint magyar anyanyelvűeket, hanem mint zsidókat is diszkriminálták, másrészt, a kisebbségivé vált magyarságnak és képviselőinek a viszonyulása sem volt problémamentes." Gáll Ernő: *Kettős kisebbségben.* i. m. 960., Vö. Gáll Ernő: *Kisebbség a kisebbségben.* i. m. 82.
5. Egry Gábor: *A dekonstrukción túl? Lehet-e a kisebbségtörténetből új, nagy történeti elbeszélés?* Lásd Egry Gábor tanulmánya jelen kötetben, 275-285. Vö. Rogers Brubaker: *Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában.* Regio 2006. 3. sz. 3–29.

6. Ilyen kontextusban értelmezi Laczó Ferenc egy rettenetes globális program részeként a magyarországi holokausztot. Laczó Ferenc: *1944. A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják.* In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története, 1869–2022.* Corvina, Bp., 2022. 234.
7. Az erdélyi zsidók történetét összefoglalja: Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben 1623–1944.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995.
8. Az utódállamokban lezajló folyamatokat röviden összefoglalja: Bányai Viktória: *A Kárpát-medence magyar nyelvű zsidósága.* In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 404–411.
9. Joel Teitelbaum szatmári haszid rabbi New York-i dinasztiaalapítása szintén értelmezhető globális történeti keretekben. Bányai Viktória*: Joel Teitelbaum szatmári rabbi letelepszik New Yorkban.* In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története, 1869–2022.* Corvina, Bp., 2022. 241–244.
10. Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940).* Pro-Print, Csíkszereda, 2009, 86–92.
11. Gidó Attila: *Zsidó jelen-lét Romániában.* Regio 2004. 3. sz. 3–22.
12. Olosz Levente*: A magyar ajkú zsidóság helye az izraeli társadalomban.* In: Fedinec Csilla (szerk.): *Határhelyzetek VIII. Terek, intézmények, átmenetek.* Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Bp., 2015. 138–159.
13. Rogers Brubaker: *Nemzeti kisebbségek…* i. m.
14. Brubaker megfogalmazása szerint az etnikai anyaállam „lépéseket tesz a külföldön élő etnonacionális rokonok érdekének szem előtt tartása, előmozdítása vagy védelme nevében", valamint az etnikai diaszpóra számára privilégiumokat biztosít a bevándorlás és az állampolgárság megszerzése területén. Uo. 7.
15. Natalia Lazăr*: CSIER – 40 de ani (1977–2017).* Interviu cu dr. Lya Benjamin, cercetător CSIER, 24 noiembrie 2017. Revista de Istorie a Evreilor din România 2017. nr. 2. 232–243.
16. Gheorghe I. Bodea: *Jewish Political Life and Press in Transylvania between the Two World Wars.* Studia Judaica 1991. 88–93.; Emeric Csengeri: *Political Essays on Zionism in Transylvania (19th and 20th Century).* Studia Judaica 1993. 44–53.
17. A témánk szempontjából fontosabb szövegek: Lya Benjamin: *The Determinants of Jewish Identity in Inter-War Transylvania.* Studia Judaica 1996. 68–76.; Zvi Hartman: *From Ideology to Practice: The Zionist Movement in Transylvania.* Studia Judaica 1996. 200–210.; Maria Újvári: *Új Kelet: a Source for the Study of Transylvanian Jewry.* Studia Judaica 1996. 211–217.
18. Randolph L. Braham: *Román nacionalisták és a holokauszt. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása.* Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 1998. 89–200.
19. Lásd Antonio Faur: *România – „poartă deschisă" – pentru salvarea evreilor (aprilie – august 1944) din Ungaria şi Transilvania de Nord. Contribuţii documentare.* Editura Universităţii din Oradea, Oradea, 2010.
20. https://yerusha.eu/network/romanian-institute-for-research-on-national-minorities/ (Utolsó letöltés: 2022. szeptember 30.)
21. Az észak-erdélyi holokausztra vonatkozó historiográfiát részletesebben tárgyalom: Gidó Attila: *Az észak-erdélyi holokauszt romániai historiográfiája és interpretációja.* Regio 2019. 1. sz. 134–184.
22. Matatias Carp: *Sărmaş. Una din cele mai oribile crime fasciste.* Tip. Socec, Buc., 1945.
23. Gheorghe Zaharia – Ludovic Vajda (ed.): *The Anti-Fascist Resistance in the North-East of Transylvania. September 1940-October 1944.* Editura Academiei Republicii Socialiste România, Buc., 1979; *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupaţia horthystă.* Federaţia Communităţilor Evreieşti din Republica Socialistă România, Buc., 1985; Mihai Fătu – Mircea Muşat (coord.): *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940–octombrie 1944.* Editura Politică, Buc., 1985.
24. Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania.* Nijhoff Publishing, Boston: Kluwer, 1983.
25. Lásd például: Moshe Carmilly-Weinberger (szerk.): *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.* Sepher Hermon Press, New York, 1988 (első kiadás: 1970); Schön Dezső et al. (szerk.): *A tegnap városa. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve.* Kiadja a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, Tel-Aviv, 1981.
26. Ez történt *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* kapcsán is. Schön Dezső kolozsvári származású újságíró a tel-avivi *Új Kelet*ben jelentetett meg kritikát, amelyben többek között azért marasztalta el a könyv szerkesztőjét, Moshe Carmilly-Weinbergert, mert nem tárgyalta a két világháború közötti román antiszemitizmust, a holokauszt időszakát pedig pontatlanul és nagyon hiányosan mutatta be. Gidó Attila*: Az észak-erdélyi holokauszt.* i. m. 152.
27. Pl. Vasile T. Ciubăncan – Maria I. Ganea – Ion V. Ranca: *Drumul Holocaustului. Calvarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupaţia Ungariei, 5 IX. 1940 – 25 X 1944.* Editura Ciubăncan, Cluj-Napoca, 1995.

28. Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon.* I. Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 1977. (3. kiadás: 2015)
29. A hangsúlyosan oral historyra építő kiadványokra példa: Lőwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kvár, 1998.
30. Randolph L. Braham: *Román nacionalisták és a holokauszt…* i. m.; Tibori Szabó Zoltán: *A Weinberger–Şorban legenda.* Szabadság 1996. április 24., április 25., április 26., április 27., április 29., április 30.; Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között.* Minerva, Kvár, 2001; Tibori Szabó Zoltán: Holokauszt: tények és emlékezet. Szabadság 2015. március 10. 3.
31. Horváth Sz. Ferenc: *Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben.* Múltunk 2006. 3. sz. 102–143.; Gidó Attila: *A magyar bürokrácia és a holokauszt adminisztratív költségei Észak-Erdélyben.* In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából.* Balassi Könyvkiadó, Bp., 2016. 239–260.
32. Gidó Attila: *Mentesítések Észak-Erdélyben 1941-ben.* Regio 2017. 1. sz. 109–146.
33. Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása.* Múlt és Jövő – Clio Intézet, Bp., 2022.
34. Pál János: *Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944).* Keresztény Magvető 2009. 3. sz. 381–420. és 2009. 4. sz. 531–560.
35. Tibori Szabó Zoltán: *The Holocaust in Transylvania.* In: Randolph L. Braham – Kovács András (eds): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later.* CEU Jewish Studies Program – CEU Press, Bp.–New York, 2016. 147–182.
36. Randolph L. Braham – Tibori Szabó Zoltán (szerk.*): Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Park Könyvkiadó – Koinónia, Bp.–Kvár, 2008; Randolph L. Braham – Tibori Szabó Zoltán (ed.): *Enciclopedia geografică a Holocaustului din Transilvania de Nord.* Editura Cartier, 2019.
37. Lásd *a Tanulmányok a holokausztról* sorozatban megjelent tanulmányokat (Nagyi Enikő Orsolya, Demeter Emőke, Vadas Henrietta, Darvas Boróka, Vákár Zsanett Krisztina)
38. Pl. Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása" Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére, 1940–1944.* Politikatörténeti Füzetek XXV. Napvilág Kiadó, Bp., 2008; Holly Case: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II* Stanford University Press, Stanford, California, 2009.; Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013.; Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016.
39. Karády Viktor: *Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között.* Korunk 1991. 8. sz. 941–954.; Gáll Ernő: *Kettős kisebbségben, i. m. 957–969.,* Balázs Sándor*: Etnikum, kultúra, politikai opció.* Korunk 1991. 8. sz. 970–976.; Gaal György: *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban.* Korunk 1991. 8. sz. 1029–1034.
40. Olosz Levente: *A cionizmus kezdetei Erdélyben (1900–1918).* In: Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből.* Milton Friedman Egyetem, Bp., 2019. 107–120.; Gidó Attila: *Transylvanian Jewish loyalties in interwar Romania.* Jewish Culture and History 2021. nr. 3. 237–252.
41. Gáll Ernő: *Kettős kisebbségben.* i. m. 966–969.; Gaal György: *Az erdélyi zsidóság…* i. m. 1033–1034.
42. Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után.* Koinónia Könyvkiadó, Kvár, 2007; Olosz Levente: *Antiszemitizmus Erdélyben a holokauszt után.* In: Randolph L. Braham (szerk): *Tanulmányok a Holokausztról.* X. Múlt és Jövő Alapítvány, Bp., 2019. 237–256.; Uő: *Felelősségre vonás a vészkorszak bűneiért Észak-Erdélyben.* Századvég 2014. 4. sz. 69–86.
43. Gidó Attila – Sólyom Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagykároly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése.* Working Paper, nr. 35, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, Cluj-Napoca, 2010.
44. Gidó Attila: *20 000 de nume. Evidenţa deportaţilor din Transilvania de Nord rămaşi în viaţă.* Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale, Cluj-Napoca., 2020.
45. Olosz Levente: *A magyar ajkú zsidóság…* i. m.

Ablonczy Balázs

ZÁRSZÓ: KISEBBSÉGTÖRTÉNET, NEMZETI TÖRTÉNETÍRÁS, GLOBAL HISTORY

Jason Reitman kanadai–amerikai rendező 2009-es *Egek ura* (*Up in the Air*) című filmjének főhőse, Ryan, a negyvenes káder azzal foglalkozik, hogy cége megbízásából járja az Egyesült Államokat, és elbocsátja a cégektől azokat az embereket, akiket saját munkaadójuk nem akar vagy nem mer elküldeni. Ryan élete sivár, barátai nem nagyon vannak, egyetlen komoly ambíciója az életben, hogy megkapja azt a tízmillió repült mérföldért járó törzsutas-kitüntetést légitársaságától, amit előtte még ilyen fiatalon senki.

Anélkül, hogy túlgombolyítanám a hasonlatot – különös tekintettel arra, hogy Ryan szerepét George Clooney játssza a filmben –, egy hasonló összegzés jó esetben a kényelmetlen feladatok hasonló szenvtelenséggel való bemutatását jelenti egy mindenki számára kínos szituációban: egy konferencia és egy kötet legvégén.

Mégis ugorjunk neki.

Kezdetben számos kétely volt bennem a kezdeményezés céljával és értelmével kapcsolatban: hogy túl nagy, hogy ennek ellenére túl sokan maradnak ki, hogy mit lehet 20 percben elmondani ilyen óriási témákról, hogy hol van a tematikában az irodalomtörténet vagy akár a néprajz helye. Ehhez képest meg kell követnem a szervezőket: ez a mostani egy jó és főként fegyelmezett alkalom volt, amelynek során nagyjából a maximumot hozták ki a résztvevők a témájukból. Egyúttal olyan érzetem is van, hogy a magyar kisebbségtörténet-írásban régóta esedékes paradigmaváltáshoz is közelebb jutottunk, mindjárt el is magyarázom, hogy miért.

A jelen összegzés három témakör köré szerveződik:

1. Mi a tanulsága a kétnapos konferenciának és a nyomában létrejött kötetnek?
2. Milyen kutatási tervek bontakoztak ki az elhangzottak/leírtak nyomán?
3. Milyen lehetőségekkel rendelkezik a magyar kisebbségek történetének jövendőbeni historiográfiája?

Jó tizenöt évvel ezelőtt, Horváth Sz. Ferenc kiskátéban bontotta ki javaslatait a kisebbségtörténet-írás terén: fontos megállapításokat tett, egy sereg állítása ma is érvényes, azonban sok esetben a kisebbségi magyar történész és a kisebbségi közösség viszonyára fókuszált.[1] Mára részben elmondható, hogy levelezőlistáknak, adatbázisoknak, konferenciáknak és főleg intézményeknek köszönhetően a kisebbségi magyar történész egyre inkább magyar történész, csak simán, témaválasztásai szélesebb kutatói közösséghez szólnak, és számos esetben eljuthatnak az Értől az óceánig, vagy azon is túl.

Nézzük, mi következik ebből.

1. MELYEK A TANULSÁGOK?

Meglehet, a szerzők szándékaival ellentétes a megállapítás, de különösen Kocsis Károly, Tátrai Patrik, Csernicskó István, Demeter Gábor referátumaiból az a kép bontakozott ki, hogy *ha állam van, minden van*. A közép-európai (és ezen belül elsők között a magyar) politikai elitek döntő felismerése volt a 19. század folyamán, hogy a nemzeti fejlődés, a szuverenitás irányába való menetelés nem önmagáért vagy az absztrakt modernizációért van, hanem szorosan összefonódik a nemzetté válás ügyével. Ha Közép-Európa – értve ezalatt a német és az orosz nyelvi blokk közé szorult nemzeteket – elmúlt kétszáz évét nézzük, akkor látható: a régión 1815-ben négy (vagy három nagy és egy kicsi) birodalom osztozott: a Habsburg, az Oszmán, a Cári és a Porosz Királyság.[2] Ma ugyanezen a területen 21 állam található (amennyiben a Balkán országait és a balti államokat is ideszámítjuk, Finnországot viszont nem, bár éppen lehetne), és az állammá alakulás folyamata nem állt meg, gondoljunk Koszovó vagy Észak-Macedónia közelmúltbeli kialakulására vagy nevük megszilárdulására. Az meg már az elmúlt ötven év eredménye, hogy a régió magjában: a Habsburgok egykori birodalmának és Lengyelországnak a területén a huszadik század népirtásainak, etnikai tisztogatásai, elűzései és a kivándorlás miatt már csak két, milliósnál nagyobb kisebbségi csoport van: a magyarok és a romák (Bosznia-Hercegovina esete némileg speciális, tegyük talán félre). Az egykori multietnikus régió képzete immár a múlté. Bár Szarka László inspiráló téziseket vetett fel előadásában az utódállamok és nemzetiségeik viszonyának alakulásáról, szövegében mintha inkább a reménykedés dominálna. Szeretnénk nemzetiségi államnak látni olyan országokat, ahol a nem államnemzeti lakosság aránya már 10% alatt van. Ahogy a két háború közötti Magyarország közvéleménye sem tekintett multietnikusként saját országára.

A 19. századi nemzetépítők generációiának felismerése az volt, hogy csak az állam képes garantálni az intézmények létét és vele a nemzet fennmaradását; ha van állam, akkor van demográfiai, anyagi, intézményi gyarapodás, ha pedig nincs, akkor csak küszködés, fogyás és csaknem bizonyosan eltűnés van. Nyilván felesleges bizonygatni, hogy a magyar nemzettudatra a 18. század végi herderi jóslat óta milyen irtózatos erővel nehezedik az eltűnés képzete – miközben ez az eltűnés demográfiai értelemben nem tűnik reális lehetőségnek.[3] A szociológiai, földrajzi, regionális tudományi, a *longue durée* perspektíváját használó elemzések minden esetben azt mutatják, hogy az állami intézményrendszer (oktatás, közigazgatás, kulturális intézmények) birtoka csaknem automatikusan a nemzeti közösség számbeli és anyagi, műveltségi gyarapodását jelentik. Ebből evidensen adódott a következtetés egy sor értelmiségi és politikus számára, hogy nincs más mód a nemzet megmentésére, mint az állammal való minél erősebb egybefonódás, mindközönségesen az államnacionalizmus: nem válthatja ezt ki a Közép-Európában eleve gyenge középosztály, a civil társadalom és sokszor a külső beavatkozás sem – a romániai Magyar Autonóm Tartomány sem volt garancia semmire, legkevésbé az önigazgatásra, a román államnemzeti logika fel is őrölte. Ez a felismerés – miközben lesújthatja azokat, akik hűségesek 1989 eszméihez, hisznek a föderatív, autonomista vagy más, politikailag innovatív megoldásokban (erre volt példa Öllős László vagy Bárdi Nándor szövege) – nem kell, hogy a történészeket elkeserítse, de megóvhatja őket a csalódásoktól, a hamis reálpolitika vagy az olcsó geopolitizálás (mármint az, amit ma sokan geopolitikának gondolnak) veszélyétől. Nem lesz Keleti Svájc a tájékunkból – ahogy száz éve sem, most sem

lesz az. (Itt utalok Hatos Pál szavaira 1918 jelentőségéről a magyar történelemben: minden, ami előtte történt, a múlt, minden, ami azóta: velünk van ma is.[4])

A nemzeti közösség túlélésének nemcsak az államhatalom birtoklása a záloga: a modernizáció (nemcsak a kifejezés „felzárkózás", hanem „haladás, korszerűsítés" értelmében is) egyáltalán nem ellensége a nemzetépítésnek, éppen ellenkezőleg: a két fogalom legalább a 20. század közepéig erősen komplementer volt ebben a régióban. Miközben Rákosi Viktor és nemzedéktársai, majd Makkai Sándor, Wass Albert mezőségi elbeszélései színpadra állították a falusi szórvány témáját a magyar nyilvánosságban, a Kocsis Károly vagy Tátrai Patrik adatsorait böngészve nyilvánvalóvá válik, hogy a nagyvárosi szórvány mára jóval népesebb a falusinál. Nemcsak Budapest lett a „szlovák nemzet legnagyobb temetője" (Vladimir Minác), hanem Temesvár, Kolozsvár vagy Pozsony lakótelepei is azzá váltak a magyarok számára, csak erre a magyar(országi) közvélemény kevéssé figyel: a társadalomtudósok talán inkább.

Bár a kötetben szereplő tanulmányok ezt kevésbé hangsúlyozzák, valójában mindegyikük megközelítésében ott van, hogy kisebbségtörténetben sincs magyar glóbusz. A térség folyamatait nagyon nehéz megérteni a manapság egyre jobban elhanyagolt diplomáciatörténet, a nagyhatalmak, a nemzetközi vagy a nem-kormányzati szervezetek szerepének bemutatása és elemzése nélkül. Az, hogy ők hogyan látják a Magyarország és szomszédai viszonyrendszerét, döntő fontosságú az egész kérdés kontextualizálása szempontjából. Nagyon kevés ilyen típusú mű készült a magyar történetírásban.[5] E kötet történeti típusú írásainak közös konklúziója az, hogy a magyar revíziós tervek támogatásához, napirenden tartásához általában csak olyan nagyhatalmak asszisztáltak, akik maguk is érdekeltek voltak az európai status quo felborításában – a magyar és általában a kisebbségi kérdés a nagyhatalmak szemében feszítővasként funkcionált, és vannak arra mutató jelek, hogy ma is ekként tekintenek rá. Ennek a tragikus viszonyrendszernek, a nemzetközi kapcsolatok alapvonalainak egészen döbbenetes méretű félreismerése jellemezte ezzel kapcsolatban a magyar társadalmat és a politikai elit egy jó részét is. Romsics Ignác szövegében az a pillanat, amikor Werth Henrik vezérkari főnök 1942-ben a németektől kapott „jutalom" fogalma köré szervezi az elveszített területek visszaszerzésének gondolatát, olyan mértékű ignoranciára utal, amely még ma is lélegzetállító.

2. MIK (LEHETNEK) A TERVEK?

A kisebbségtörténet-írást művelők személyi hálózata, képzettsége és beágyazottsága a magyar tudományosságba lényegesen jobb, mint harminc vagy akár húsz évvel ezelőtt. Persze a tudományos könyvkiadás lejtmenete e tudományág képviselőit is sújtja, de ebben nincsenek egyedül. A nagy egyetemi központok (Budapest, Kolozsvár, a kárpátaljaiak számára Debrecen, továbbá Pécs vagy Szeged) mellett mindenképpen említést érdemel az egri egyetem elmúlt tíz éve, ahol szívós építkezés zajlott a doktori iskola beindítása után, és ennek mára könyvekben kézzelfogható eredményei vannak. A felsorolásból hiba lenne kihagyni az olyan egyszemélyes intézményeket, mint Bárdi Nándor, természetesen. Méltánytalan volna itt néhány nevet vagy művet kiemelni, de a nagyjából a kétezres évek első feléig tartó hőskorszak[6] után mára a harmincasok bivalyerős könyvei mögött felsejlik azon huszonévesek munkássága is, akiktől sokat lehet várni a következő évtizedekben.

Ugyanakkor a politika- és eszmetörténeti keretek megteremtése után a már eddig is fel-felbukkanó társadalom- és mentalitástörténeti témák is kikövetelik a maguk helyét. Referátumában Simon Attila és Gaucsík István is meghirdette ennek a társadalom- és mentalitástörténeti fordulatnak a szükségességét, amelyet Falusi Norbert, Kulcsár Beáta, Szeghy-Gayer Veronika, Egry Gábor művei már bőven megelőlegeztek. Megszólalásaiban a két utóbbi szerző arra is célzott, hogy a nemzeti narratíva megkerülése a lokális, regionális történetek felől lehetséges és ezek a megközelítések a szomszédos országok történészeinek bevonására is alkalmasabbak, mint a nagy, frontális ütközések a nemzeti hőseposzok körül. Ez minden bizonnyal így van, ám azt is fontos látni, hogy a magyar kisebbségek kérdése nem azonos súllyal van jelen a magyar és a román, szerb vagy szlovák történetírásban (jelesül: ez a súly jóval kisebb), és sok remény nincs arra, hogy ez pusztán egy fókuszváltástól megváltozzék – bár bizakodásra okot adó jelek kétségkívül vannak.[7]

Dévavári Zoltán szövegében hosszan sorolta a vajdasági magyarok történetével kapcsolatos hiányokat, de csaknem minden szerző állított föl valamiféle munkatervet a jövőre nézvést. Két témát tartok fontosnak kiemelni: Szakál Imre Kárpátalja vonatkozásában említette a helyi magyar baloldali mozgalmak történetének feltárását; ez általában is igaz a kisebbségi közösségekre, de egyébként a magyar történetírásra általában. Bár ezzel megint csak a politikatörténetnél vagyunk, de a hiány nagyon is valós: 1990 után a magyar kommunista mozgalom története zsenáns és némileg lenézett témává vált. Az elmúlt években született néhány úttörő munka a kisebbségi magyar baloldalról: ilyennek gondolom Simon Attilának az aktivistákról szóló könyvét és Főcze János kitűnő monográfiáját a MADOSZ-ról.[8] Ez azonban nyilvánvalóan még csak a kutatások kezdete: a rendszereken átívelő kapcsolatokról, értelmiségi érzékenységekről, politikai stratégiákról továbbra is keveset tudni. Szóval van itt még tennivaló, akárcsak a Magyar Kommunista Párt történetével és egyes személyiségeivel kapcsolatban.

A kötetben lévő írások lehetőséget adnak az elmúlt évszázad radikális újraolvasására is. Molnár D. Erzsébet dolgozata különös élességgel veti fel azt a tényt, hogy Kárpátalja magyarul beszélő lakóinak körülbelül a felét elűzték, megölték, deportálták 1938 és 1948 között. Megközelítését kitágítva tulajdonképpen a magyar kisebbségi közösségek története olvasható az (állami, társadalmi, többségi vagy akár közösségen belüli) erőszak történeteként is, csak ehhez el kell szakadni a kronológiai tagolástól.[9] És hasonlóan új – és talán szélesebb figyelemre apelláló – megközelítéseket hozhat a volt Habsburg Monarchia utódállamainak népességmozgási vagy népességmozgatási történéseibe ágyazni a magyar kisebbségek történetét – persze ezek a folyamatok így keveset mondanak a helyben maradókról, de talán érthetőbbé teszik ezen közösségek integrációit, alkuit és hálózatait. A gazdaságtörténet (és a vele egybefonódó társadalomtörténet) művelésének szükségességét nyilván felesleges bizonygatni: a kisebbségi pénzintézetek vagy a téeszesítés története megíratlan.[10] És bár számtalan jó (illetve még ennél is több érdektelen) mű született a kisebbségi művelődéstörténetről (itt Filep Tamás Gusztáv egész munkássága tolul a szemléző ajkára), jó iskola- és egyháztörténetek garmadájára lenne szükség, életrajzokra, Domokos Pál Pétertől Major Istvánig, és még tovább.

3. MI VÉGRE MINDEZ?

Ezek a munkák nem a közvetlen politikai döntéshozatalt segíthetik: világosan szét kell választani a szakpolitikára sandító tanácsadást és a történetírást. Történelmet nem azért írunk, hogy visszaszerezzük Hunyad vármegyét, háttéranyagot gyártsunk, vagy évfordulós beszédhez szállítsunk alapanyagot. A kötet szövegeit elolvasva amúgy sem lehet az olvasó feltétlenül optimista: Öllős László szerint a szlovákiai magyar közösség kudarcot vallott akkor is, amikor erőpolitikát próbált folytatni, és akkor is, amikor az együttműködésre helyezte a hangsúlyt. És ennek nyomán talán érezhetőek a tanácsadó típusú, a legjobb szándékokkal eltelt udvari történetírás határai is. Földes György jelentősen árnyalni, illetve módosítani igyekezett azt a képet, amely az anacionális Kádár-korszakról szólt. Elemzése szerint a határon túli magyarok témája mindvégig jelen van az államszocialista elit gondolkodásában, de a pártvezetés félelme a magyar „nacionalizmustól" erősebb volt, mint averziója az utódállami nacionalista kommunizmusok irányában: a téma tehát mindvégig itt volt velünk, a magyar politikai elit viszont rémisztően keveset tudott kezdeni vele. Szarka László és mások javaslata az utódállami történetírásokkal kapcsolódási pontok megtalálására minden kétséget kizáróan inspiráló cél, és akkor is érdemes megpróbálni, ha csak a lelkiismeretünknek szolgálunk vele. Egry Gábor nemzetközi történetírói trendeket vizsgáló előadásának kétségtelen haszna volt abban, hogy segített megállni és elgondolkodni saját törekvéseinken, elhelyezni a magyar kutatásokat egy/több történetírói hagyományban. Transznacionális legyen-e ez a magyar kisebbségtörténet, kövesse a nemzeti közösség kutatásának újonnan indult témakijelöléseit vagy éppenséggel globális történet legyen? Nyilván mindegyik és egyik sem: ugyanakkor a kisebbség-történet írás csatolása a nemzetközi szakirodalomhoz elengedhetetlen. Az elmúlt két évtized szerzői már kiléptek a nyolcvanas-kilencvenes évek sok esetben felfedező-rácsodálkozó megközelítéseiből, műveikkel szervesülni tudtak a magyar történettudományba, de a nemzetközi – elsősorban angolszász – porondra való kilépés, néhány szerzőtől eltekintve (mint maga Egry Gábor), jórészt elmaradt. Márpedig nem sok választása van a magyar kisebbségtörténet-írásnak, minthogy az általa felvetett tematikákat hangsúlyosan megjelenítse a magyar akadémiai világon *kívül* is. Ha ez nem sikerül, akkor a magyar kisebbségek történeteit mások fogják megírni, annak minden következményével együtt.

A bevezetőben említett *Egek ura* végén a főhős természetesen rájön a dolgok valódi jelentőségére, választani tud fontos és nem fontos között. A zárójelenetben egy repülőtér hatalmas kijelzőjét bámulja, majd leteszi a bőröndjét, és a következő snittben már a felhők felett szól a nézőhöz. Nekünk sajnos nem lesz ilyen szerencsénk: ezt a bőröndöt nem lehet elengedni.

JEGYZETEK

1. Horváth Sz. Ferenc: *Tézisek a kisebbségi magyar társadalom és a kisebbségi társadalom viszonyáról.* In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.*): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 435–438.

2. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág, Bp., 1998. 7–8.

3. Vö. Bíró Ferenc: *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában.* Pro Pannonia, Pécs, 2012, Illetve Kapitány Balázs interjúja a 24.hu-n: *Bár megállítható a népességfogyás Magyarországon, Orbán célja elérhetetlen.* Az interjú készítője Nagy Gergely Miklós, 24. hu, 2022. szeptem-

ber 12. (https://24.hu/belfold/2022/09/12/demografia-kapitany-balazs-magyarorszag-nepessegfogyas-interju/, letöltés: 2022. október 7.)
4. Hatos Pál: *Elátkozott köztársaság.* Jaffa, Bp., 2018.
5. Az egyik üdítő kivétel: Eiler Ferenc: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931). *Regio* 2017. 1. sz. 41–71.
6. A korszak szimbolikus lezárásának vehetjük Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* című kisebbségtörténeti tankönyvének megjelenését. (Gondolat, Bp., 2008)
7. Roman Holec: *Trianon egy szlovák történész szemével*. Lábnyom, Bp., 2022.
8. Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013, valamint: Főcze János: *A MADOSZ.* Kriterion, Kvár, 2021. És ide tartozik még Bajcsi Ildikó *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában* című könyve is (L'Harmattan, Bp., 2021).
9. Hasonló megközelítéssel él az amerikai Leslie Waters könyve (*Borders on the Move: Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian-Slovak Borderlands, 1938–1948.* University of Rochester Press, Rochester, 2020). A magyar úttörők között érdemes kiemelni Oláh Sándort, aki állam és társadalom elemzésében az elsők között lépett át politikai korszakhatárokon: *Kivizsgálás. Írások az állam és társadalom viszonyáról a Székelyföldön.* Pro Print, Csíkszereda, 2008.
10. A szövetkezetekről Hunyadi Attila írt bőségesen, a gazdasági folyamatokról Gaucsík István (pl. *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése.* Kalligram, Pozsony, 2008), a téeszesítés antropológiai megközelítéséről például Gagyi József (*A krízis éve 1949.* Pro-Print, Csíkszereda, 2004).